

Державна Установа
«Інститут економіки та прогнозування
НАН України»

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ
УКРАЇНИ**

Збірник наукових праць

Заснований у 1965 р.

Випуск

53

Київ – 2020

**State Organization
«Institute for Economics and Forecasting
of the National Academy of Sciences of Ukraine»**

HISTORY OF ECONOMICS AND ECONOMIC THOUGHT OF UKRAINE

Collection of scientific works

Founded in 1965

**Volume
53**

Kyiv – 2020

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53>
УДК (338.1:94)+330.8](477)(08)

Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць. Вип. 53 / гол. ред. д-р екон. наук, проф. О.Л. Попова; НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2020. 476 с.

53-й випуск збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» представляє результати актуальних наукових досліджень у галузі економічної історії та історії економічної думки.

Головний редактор – ПОПОВА О.Л. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)

Заступник головного редактора – НЕБРАТ В.В. (д-р екон. наук, Київ, Україна)

Відповідальний секретар – ГОРІН Н.О. (канд. екон. наук, Київ, Україна)

Редакційна колегія:

Вербова О.С. (д-р екон. наук, доц., Львів, Україна)

Гайдай Т.В. (д-р екон. наук, доц., Київ, Україна)

Герасименко А.Г. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)

Голубка С.М. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)

Єліссєва Л.В. (канд. екон. наук, доц., Київ, Україна)

Кічурчак М.В. (д-р екон. наук, доц., Львів, Україна)

Крупін В.Є. (канд. екон. наук, доц., Варшава, Польща)

Маслов А.О. (д-р екон. наук, доц., Київ, Україна)

Нєновскі Н. (д-р екон. наук, проф., Ам'єн, Франція)

Пантелеймоненко А.О. (д-р екон. наук, проф., Полтава, Україна)

Супрун Н.А. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)

Уманців Ю.М. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)

Фещенко В.М. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)

Филюк Г.М. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)

Шевченко О.О. (д-р екон. наук, доц., Краматорськ, Україна)

Зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про держреєстрацію КВ № 13980 – 2953 Р від 27.03.2008 р.

Відповідно до наказу Міністерства освіти та науки України № 627 «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 14.05.2020 р. збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включений до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України.

До збірника приймаються матеріали за такими спеціальностями:

051 Економіка; 072 Фінанси, банківська справа та страхування; 073 Менеджмент;

281 Публічне управління та адміністрування; 292 Міжнародні економічні відносини.

Зареєстровано в міжнародних наукометричних базах: Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ERIH PLUS. Збірник включений до системи «Бібліометрика української науки». Матеріали збірника представлені в українській базі наукових цитувань **Open Ukrainian Citation Index (OUCI)**. Бібліометричний профіль у **Google Scholar**: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=XnzQeWsAAAAJ&hl=uk>

Видавець: Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ISSN 0320-4421 (Print)

© ДУ «Інститут економіки та прогнозування
НАН України», 2020

ISSN 2522-4271 (Online)

<http://ingedu.org.ua>

історія народного господарства та економічної думки України

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53>

UDC (338.1:94)+330.8](477)(08)

History of economics and economic thought of Ukraine: Coll. of scient. works. Vol. 53 / Ch. Ed. Dr. Sc. (Econ.) O. Popova; Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv, 2020. 476 p.

53rd (fifty-third) issue of collection of scientific works «History of economics and economic thought of Ukraine», represents the results of current researches in the field of economic history and the history of economic thought.

Chief Editor – Popova Olga (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)

Deputy Chief Editor – Nebrat Victoriia (Doctor of Sciences (Economics), Kyiv, Ukraine)

Responsible secretary – Gorin Nazar (PhD (Economics), Kyiv, Ukraine)

Editorial board:

Verbova Oksana (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor, Lviv, Ukraine)

Gaidai Tetyana (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor, Kyiv, Ukraine)

Gerasymenko Anzhelika (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)

Holubka Stepan (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)

Yelisieieva Liudmyla (PhD (Economics), Assistant Professor, Kyiv, Ukraine)

Kichurchak Marianna (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor, Lviv, Ukraine)

Krupin Vitaliy (Senior Researcher, PhD (Economics), Warsaw, Poland)

Maslov Anatoliy (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor, Kyiv, Ukraine)

Nenovskiy Nikolay (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Amiens, France)

Panteleimonenko Andrii (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Poltava, Ukraine)

Suprun Natalia (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)

Umantsiv Iurii (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)

Feshchenko Valentyna (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)

Fyliuk Halyna (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)

Shevchenko Olena (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor, Kramatorsk, Ukraine)

Registered by the Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of state registration KB № 13980 – 2953 P of 27.03.2008

According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 627 «On approval of decisions of the attestation board of the Ministry» from May 14, 2020, the collection of scientific works «History of Economics and Economic Thought of Ukraine» is included to the category «B» of the List of scientific professional editions of Ukraine.

The journal accepts new materials in the following specialties:

051 Economics; 072 Finance, banking, and insurance; 073 Management;

281 Public administration; 292 International Economic Relations.

Registered in international scientometric bases: Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ERIH PLUS. The materials of the journal are presented in the Ukrainian database of scientific citations **Open Ukrainian Citation Index** and the system «**Bibliometrics of Ukrainian Science**». Bibliometric profile of the journal in **Google Scholar**: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=XnzQeWsAAAAJ&hl=uk>

Publisher: Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine

ISSN 0320-4421 (Print)

© Institute for Economics and Forecasting,
National Academy of Sciences of Ukraine, 2020
<http://ingedu.org.ua>

ISSN 2522-4271 (Online)

Історія народного господарства та економічної думки України

Історія економічної думки

Небрат В.В. Українські джерела теорії просторової справедливості	9
Марінова Ц. Кооперативна думка Болгарії у першій половині ХХ ст. Місце і роль М.І. Туган-Барановського . <i>Мова: Англійська</i>	34
Пустовойт О.В. Еволюція наукових підходів до пояснення циклічності економічного зростання	52
Гончаренко В.В., Пантелеймоненко А.О. Дискусійні аспекти використання терміна «соціальна економіка» в сучасній українській економічній науці	83
Воробйова Л.В. Ідеї фізичної економії та їх розвиток у працях українських та зарубіжних учених	103
Лебедева Л.В., Сорокіна А.О. Еволюція наукових моделей економічної поведінки: від людини економічної до людини соціальної	127
Сторощук Б.Д. Феномен «творчого руйнівника» як результат економічної влади мультикультурної пасіонарності	146
Супрун Н.А. Генеза парадигми сталого розвитку	167

Історія економіки

Саліхова О.Б. Промислове лідерство Німеччини: погляд на роль держави в історико-економічному аспекті	189
Халамска М., Звєгліньска-Галецка Д., Крупін В. Від села селянського до робітничого: зміни у соціальній структурі польського села упродовж 1918–2018 рр.	222
<i>Мова: Англійська</i>	
Вербова О.С. Формування інституційних засад українського кооперативного менеджменту на прикладі діяльності Степана Федака	243

≈ ЗМІСТ ≈

Горін Н.О. Розвиток міжнародних економічних зв'язків Західної України у міжвоєнний період	261
Боднарчук Т.Л. Радянська політика стимулювання експорту та імпортозаміщення: наслідки для України	285
Сливка Т.О. Світова енергетична криза та структурні зрушення господарства України (1960-80-і роки)	305
Гордіца К.А. Структурні трансформації агропродово- льчого комплексу України: зовнішньоекономічний аспект	324
Кудласевич О.М., Дідківська Л.В., Степаненко- Липовик Б.В. Трансатлантична міграція українців: канадський феномен	341

Новітня історія суспільних трансформацій

Курбет О.П. Міжнародна трудова міграція в незалеж- ній Україні: риси та особливості	362
Бублик Є.О. Трансформація парадигми фінансової лібералізації під впливом кризових процесів початку XXI ст.	387
Грубер К.В. Доступ населення до фінансових послуг як складова фінансової інклюзії: еволюція та оцінка у вітчизняних реаліях	407
Гевлич Л.Л., Гевлич І.Г. Досвід практичної реалізації концепції базового доходу	431

Видатні постаті

Корецький М.А. Євген Євгенович Слуцький – новатор економічної методології (до 140-річчя від дня наро- дження)	447
Горін Н.О. Карло Коберський – натхненник кооператив- ного руху та очільник «Кооперативної республіки» (до 130-річчя від дня народження)	457

Додатки

Довідка про збірник	466
Редакційна колегія збірника	469
До відома авторів	471

≈ CONTENTS ≈

History of Economic Thought

Nebrat V. Ukrainian sources of spatial justice theory	9
Marinova Ts. Cooperative thought in Bulgaria in the first half of the 20th century. The place and role of M.I. Tugan-Baranovsky	34
Pustovoit O. Evolution of scientific approaches to economic growth cycles	52
Honcharenko V., Panteleimonenko A. Discussion aspects of using the term «social economy» in modern Ukrainian economic science	83
Vorobiova L. Ideas of physical economy and their development in the works of Ukrainian and foreign scientists	103
Lebedeva L., Sorokina A. Homo economicus evolution: from economic to social man	127
Storoshchuk B. The phenomenon of the «creative destroyer» as a result of economic power of multicultural passionarity	146
Suprun N. Genesis of the paradigm of sustainable development	167

Economic History

Salikhova O. Germany's industrial leadership: view of the role of the state in the historical and economic aspect ...	189
Halamska M., Zwęglińska-Gałecka D., Krupin V. From peasant village to worker village: changes in social structure of Polish countryside in 1918–2018	222
Verbova O. Forming institutional principles of the Ukrainian cooperative management at the example of activity Stepan Fedak	243
Gorin N. Development of international economic relations of Western Ukraine between the Wars	261

≈ CONTENTS ≈

Bodnarchuk T. Soviet policy of export promotion and import substitution: results for Ukraine	285
Slyvka T. The global energy crisis and structural changes in the economy of Ukraine (1960-80)	305
Gorditsa K. Structural transformations of the agri-food complex of Ukraine: foreign economic aspect	324
Kudlasevych O., Didkivska L., Stepanenko-Lypovyk B. Transatlantic migration of Ukrainians: the Canadian phenomenon	341

Recent history of Social Transformations

Kurbet O. International labour migration from independent Ukraine: features and peculiarities	362
Bublyk Ye. Transformation of the paradigm of financial liberalization under the influence of crisis processes of the beginning of the XXI century	387
Gruber K. Access to financial services for individuals as a component of financial inclusion: evolution and estimation in domestic conditions	407
Hevlych L., Hevlych I. Experience of practical implementation of the basic income concept	431

Outstanding scientists

Koretskyi M. Eugen Eugenyovych Slutsky – innovator of economic methodology (to the 140th anniversary of his birth)	447
Gorin N. Karlo Kobersky – inspirer of the cooperative movement and leader of the «Cooperative Republic» (to the 130th anniversary of his birth)	457

Exhibits

The Reference about the collection	466
The Editorial board of the collection	469
To the attention of the authors	471

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.009>

УДК 330.8(477):[332:177.9]

JEL: B31, D63, H72, N43, R14

Небрат В.В., доктор економічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5419-3181>
e-mail: victoria_nebrat@ukr.net

УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА ТЕОРІЇ ПРОСТОРОВОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ¹

Просторова справедливість у землекористуванні та фінансовій децентралізації – важлива проблема, що хвилює суспільство. Географічний вимір соціальної справедливості як напрям дослідження має свою історію.

Метою статті є узагальнення досягнень українських економістів та оцінка їхнього внеску у розроблення теоретичних засад просторової справедливості на основі історичних джерел. Теоретичною основою дослідження є концепт соціальної нерівності у географічному вимірі та трактування території як простору для життя, діяльності та розвитку. Використані методи історико-економічного аналізу, компаративістики, проблемно-персоніфікований підхід до дослідження історії економічних ідей. Застосовано інструментарій інституційно-еволюційного аналізу для оцінки значимості внеску українських вчених у розроблення проблематики територіальної дискримінації у доступі до розпорядження ресурсами.

Розглянуто фінансовий, соціальний, політико-економічний аспекти просторової справедливості як вони представлені у працях А. Антоновича, М. Балудянського, І. Вернадського, С. Десницького, М. Туган-Барановського, М. Цитовича, М. Ясно-

¹ Публікація здійснюється в рамках виконання проекту «Просторова справедливість у землекористуванні для сталого розвитку сільських територій» № держреєстрації 0120U100816.

польського та інших українських вчених. На основі аналізу вітчизняного досвіду ринкових перетворень у сільському господарстві другої половини XIX – початку XX ст. запропоновано історико-економічне обґрунтування взаємозв'язку трансформації системи землеволодіння та соціальних результатів економічних реформ. Актуалізовано внесок українських економістів у формування теорії просторового соціально-економічного розвитку. Авторкою систематизовані напрями розроблення та концептуальні положення теорії просторової справедливості, які мають потенціал щодо вирішення актуальних проблем просторового розвитку та подолання асиметрії доступу до ресурсів.

Ключові слова: українська економічна думка, теорія просторової справедливості, доступ до ресурсів, землекористування, аграрні реформи, сільські громади, територіальна дискримінація, справедливість у територіальному розподілі доходів і витрат, соціальні наслідки економічних реформ.

Небрат В.

UKRAINIAN SOURCES OF SPATIAL JUSTICE THEORY

Spatial justice in land use and financial decentralization are essential issues of concern to society. The geographical dimension of social justice as a scientific field has a history.

The purpose of the article is to generalize the achievements of Ukrainian economists and assess their contribution to the development of theoretical foundations of spatial justice based on historical sources. The theoretical basis of the study is the concept of social inequality in the geographical dimension and the interpretation of the territory as a space for life, activity and development. Methods of historical and economic analysis, comparative studies, problem-personified approach to the study of the history of economic ideas are used. Tools of institutional-evolutionary analysis are used to assess the significance of the contribution of Ukrainian scientists to the development of the problem of territorial discrimination in access to the disposal of resources.

It is considered financial, social, political, and economic aspects of spatial justice presented in the works of A. Antonovych, M. Baludyansky, I. Vernadsky, S. Desnytsky, M. Tugan-Baranovsky,

M. Tsytoych, M. Yasnopolsky, and other Ukrainian scientists. Based on the analysis of the domestic experience of market transformations in agriculture of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries the historical and economic rationale for the relationship between the transformation of the land tenure system and the social outcomes of economic reforms is proposed. The contribution of Ukrainian economists to the formation of the theory of spatial socio-economic development is actualized. The author systematized the directions of development and conceptual provisions of the theory of spatial justice, which have the potential to solve actual problems of spatial development and overcome the asymmetry of access to resources.

Keywords: *Ukrainian economic thought, spatial justice theory, access to resources, land use, agrarian reforms, rural communities, territorial discrimination, justice in the territorial distribution of income and expenses, social outcomes of economic reforms.*

Постановка проблеми та її актуальність. Попри тривалі спроби реформ та рясні політичні обіцянки, суспільний запит щодо дієвих змін інституційного устрою економічної системи, що забезпечать умови реалізації економічних інтересів та задоволення соціальних потреб, залишається без відповіді. Одним із вимірів якості та успішності суспільних перетворень є подолання обмеженості доступу до економічних ресурсів та створення механізмів інклюзивного розвитку. Соціальною проекцією економічних негараздів є посилення нерівності, що надзвичайно гостро сприймається суспільством як вияв несправедливості. Несправедливість не лише демотивує господарських суб'єктів, а й безпосередньо знижує економічну ефективність їхньої діяльності через механізми збільшення трансакційних витрат, зниження мобільності економічних ресурсів, їх спрямування на непродуктивні види діяльності тощо. З особливою гостротою питання справедливості постає в умовах інституційних змін, що позиціонуються їхніми ініціаторами як рух у напрямі економічної демократизації. Вітчизняний досвід реформ, зокрема, спрямованих на ринкові перетворення господарства та розвиток капіталістичних засад у землеволодінні та землекористуванні (друга половина XIX – початок XX ст.), як і практика т. зв. «соціалістичного будівництва», в ході якої земля була націоналізована, становить інтерес у частині вивчення механізмів урегулювання питань просто-

рової справедливості та теоретичного осмислення цих процесів. Важливим аспектом територіальної дискримінації є розподіл фінансових ресурсів, співвідношення витрат і доходів централізованого бюджету у просторовому вимірі. Ця проблематика була порушена в українській економічній думці наприкінці ХІХ ст., започаткувавши розроблення питань фіскальної експлуатації регіонів центром та заклавши міцний підмурівок для нових наукових напрямів – просторової економетрики, регіональної економіки, теорії міжбюджетних відносин.

Загальнометодологічні засади розуміння природи соціальної несправедливості закладено теорією соціальної взаємодії, згідно якої спільна діяльність людей неминуче породжує соціальну нерівність і, відтак, – несправедливість. Соціальна нерівність є вічною і постійною, в ході історичного розвитку змінюються лише форми нерівності та визиску одних соціальних груп іншими. Так само в складі кожної групи (соціальної системи, підсистеми), сформованої за політичними, соціальними чи економічними ознаками, існує нерівність як наслідок системи взаємодій. Територіальний зріз економіки, її просторова організація також несуть у собі елементи розподілу, а значить – можливість невідповідності, диспропорцій, порушення справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробленню проблематики просторової справедливості сьогодні присвячено немало праць у зарубіжній літературі. Чи не найвідомішими у цій царині є праці американського економ географа Девіда Харві (*Harvey, D.*) [1; 2]. Питання соціальної нерівності у географічному вимірі та застосування цього методологічного підходу до аналізу розвитку міст і сільських територій, розбіжностей між глобальним Півднем і Північчю, екологічної проблематики та управління регіональним розвитком розкриваються на сторінках міжнародного інтернет видання *Justice Spatiale / Spatial Justice* [2; 3]. Шукаючи просторової справедливості, Едвард Соїя (*Soja E.W.*), один із визнаних фахівців з цієї проблематики, стверджує, що справедливість має географію і що справедливий розподіл ресурсів, послуг та доступу до них є основним правом людини [4]. Проте в українському академічному просторі публікації з цих питань є вкрай нечисленними, а територіальна справедливість розглядається переважно в аспекті посттоталітарної трансформації українських міст і забезпечення права містян на публічний простір. Зокрема в Києві у цьому напрямі працює Центр урбаністичних

студій НаУКМА та реалізується урбаністичний проект Представництва Фонду ім. Гайнріха Бьолля. У руслі сучасних соціальних теорій висвітлюється проблематика географічної нерівності суспільного розвитку на сторінках українського інтелектуального видання «Спільне: журнал соціальної критики». В соціологічному та політико-економічному вимірах розглядаються такі актуальні процеси як джентрифікація, просторова поляризація міста, решкалювання держави, територіальне згуртування тощо.

Разом з тим, питання взаємозв'язку соціальної справедливості та економічного розвитку останнім часом дедалі частіше потрапляють у фокус академічних досліджень в Україні. Так, О. Яременко розглядав суперечливу єдність економічної ефективності і соціальної справедливості в інституційному вимірі [5]; Г. Пилипенко – як вияв протистояння держави і ринку в глобальному масштабі [6]. Результати історико-економічного дослідження впливу інституційних трансформацій на вирішення соціальних питань і, зокрема, збільшення / зменшення нерівності у доступі до економічних ресурсів та розподілі результатів суспільного виробництва представлені в публікаціях К. Гордіци [7], Н. Горіна [8] та автора цієї статті [9]; у фундаментальних виданнях відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» [10]. Вітчизняний досвід використання соціальної енергії та фінансових ресурсів сільських і міських громад для вирішення економічних завдань місцевого розвитку досліджували Л. Дідківська [11] та О. Корніяка [12]. Актуальність проблематики та різновекторність підходів до її трактування визначає необхідність докладнішої розробки теорії просторової справедливості, зокрема, вивчення її національних джерел.

Мета і завдання статті. Недостатня увага до теоретичного переосмислення здобутків української економічної думки в царині розроблення просторового аспекту економічної ефективності урядових заходів та справедливості в забезпеченні доступу до факторів виробництва обумовили постановку мети дослідження – на основі історичних джерел узагальнити напрацювання українських економістів та оцінити їхній внесок у розроблення теоретичних засад просторової справедливості в розпорядженні фінансовими ресурсами та землекористуванні.

Вклад основного змісту дослідження. Просторова справедливість (spatial justice) – одна з найважливіших категорій серед тих, що визначають формування та ефективне функціону-

вання господарського середовища, характер економічних відносин у суспільстві. В українській інтелектуальній традиції засади гуманізму та лібералізму слугували загальнометодологічним підґрунтям постановки питання про справедливість в економічній теорії, господарській практиці та урядовій політиці.

Постановка питання про справедливість у просторовому вимірі представниками класичної політекономії в українській економічній думці

У період активного пошуку оптимального розподілу зобов'язань і прав, відповідальності та ресурсів між центральною владою і місцевими громадами, вперше на просторовий аспект реалізації економічної політики держави звернув увагу видатний юрист і економіст, професор Московського університету, уродженець Чернігівщини, Семен Десницький (1739–1789). Вчений порушив проблему низького рівня податкових надходжень і фіскальної заборгованості в окремих регіонах імперії, започаткувавши розроблення територіально-просторового аспекту державних фінансів. Розмірковуючи над причиною такого стану речей, С. Десницький вважав, що можливі дві причини: народ володіє малою кількістю продуктивних засобів або ж пригнічується більше, ніж в інших регіонах. Розвинувши цю думку, вчений наголошував на значенні для наповнення казни та добробуту громадян не лише тих витрат і ресурсів, що забезпечують функціонування урядових установ, діяльність органів і механізмів влади, а й тих, що спрямовуються на відтворення та розвиток приватних господарств, задоволення індивідуальних господарських і соціальних потреб громадян. Нерівність у забезпеченні умов для господарювання, доступі до користування земельними ресурсами, дорогами, лісами, водоймами обмежує можливості реалізації економічної свободи. У проекті реформування державного управління С. Десницький пропонував виокремити окрему групу видатків – фінансування суспільних благ, що має на меті забезпечення робіт і закладів, що мають «спільну користь». До таких вчений зараховував міське будівництво, облаштування доріг, каналів, мостів, утримання виховних і освітніх установ, закладів громадської опіки, урядову діяльність, що сприяє розвитку наук і ремесел.

Найбільш новаторською, як для XVIII ст., була ідея вченого запровадити поряд із законодавчою, судовою та виконавчою т. зв. «четверту» владу, названу ним громадянською, що мала

включати органи місцевого самоврядування. Згідно з пропонуваною С. Десницьким реформою передбачалося, що компетенція відповідних виборних органів місцевої влади буде обмеженою і чітко визначеною – контролювати ціноутворення на ринку, боротися зі спекуляцією, ремонтувати дороги, підтримувати в належному стані міські вулиці, контролювати міську забудову згідно з архітектурним планом тощо [13, с. 118]. Автор наголошував, що громадянська влада має керуватися законами, прийнятими сенатом, зосереджуватися в руках міщан і забезпечувати захист інтересів місцевих мешканців.

Як знавець мов і європейської господарської практики, С. Десницький здійснював переклади іноземних агрономічних творів, зокрема праці англійця Томаса Боудена «Наставник земледельческий» (1780) і пропагував англійську систему господарства – невтручання держави, утвердження свободи і власності як природних прав людини, розвиток ринкової системи аграрного виробництва. Прогресивні ідеї нашого видатного співвітчизника, викладені та аргументовані ним, дістали втілення лише в ході проведення земської та міської реформ (1864–1870 рр.), коли в Російській імперії було створено виборні органи місцевої влади та визначено їхні повноваження, а також надано у розпорядження фінансові ресурси для вирішення господарських питань місцевого рівня.

Таким чином, у проєкті модернізації системи державного управління, запропонованому С. Десницьким, не тільки порушено проблему територіальної справедливості в користуванні суспільними благами, а й запропонований механізм її інституційного врегулювання через розвиток громадянського самоврядування, розширення економічних прав і фінансових засобів місцевих органів влади, подолання бар'єрів доступу селян до вільного користування та розпорядження землею. Вченим було сформовано теоретичні основи інституційного забезпечення економічного розвитку, зокрема положення щодо правового забезпечення економічної свободи та рівних можливостей її реалізації, що слід трактувати як інституційне підґрунтя просторової справедливості.

Послідовним прихильником ліберального курсу розвитку економіки на засадах законності, розкріпачення продуктивних сил народу та технічної модернізації виступав Василь Каразін (1773–1842). Однією з основних ідей прогресивного вдосконалення системи державного управління, аграрних відносин, дер-

жавних фінансів і грошового обігу, яку відстоював учений, є «обуздання самовладдя» та утвердження суспільної довіри, що своєю чергою, має живити розвиток промислів і слугувати «джерелом благоденства» [14, с. 9]. При цьому ключовим економічно-правовим питанням у науковій та практичній діяльності В. Каразіна – вченого-новатора, ідеолога економічної демократизації та технічної модернізації господарства – завжди лишалося аграрно-селянське. Автор проєкту державних перетворень вимагав регламентації повинностей і зменшення залежності кріпаків від поміщиків, розвитку «селянського самоврядування», захисту прав селянства. Він вважав, що тільки вільний селянин на власній землі може досягти високої продуктивності праці.

Займаючись економічними дослідженнями та науково-громадською діяльністю, вчений розглядав питання розвитку «домоводства» – національного господарства – шляхом реформування аграрних відносин і управлінсько-державної сфери, розширення економічної самостійності та відповідальності безпосередніх виробників, обмеження безплідної концентрації земельної власності в руках поміщиків. В. Каразін обґрунтував економічну доцільність і суспільну справедливість чіткого визначення можливостей і повинностей підданих, тим самим порушивши питання їх співвимірності. Як послідовний прихильник ліберального курсу розвитку економіки на засадах законності, розкріпачення продуктивних сил народу та технічної модернізації, він підтримував селянське землекористування. Зважаючи на те, що земля для всіх економічних систем на будь-якому рівні функціонування господарства (мікро-, макро-, глобальна економіка) залишається беззаперечною умовою і одним із факторів виробництва, питання справедливості у землекористуванні є важливим виміром справедливості системи загалом.

Близьким до поглядів В. Каразіна за переконаннями та практичним спрямуванням державно-правничої діяльності був виходець із Закарпаття, перший ректор Петербурзького університету, автор історико-аналітичної систематизації економічних вчень, відомої як «Економічна система», визнаний фахівець у галузі державного права та управління Михайло Балудянський (1769–1847). До його проєкту аграрних перетворень, що передбачав справедливе врегулювання питань землекористування, зверталися при створенні міністерства державного майна (1837), а також при проведенні реформи казенних селян

(1838–1841). Вчений-реформатор висував вимогу вільного користування власністю, вказуючи, що закони і розпорядження уряду мають захищати власність і сприяти економічній ініціативі, а не обмежувати продуктивну діяльність, створюючи перешкоди доступу до ресурсів, насамперед – землі. Особливе значення, на думку М. Балудянського, має механізм капіталоутворення та розподілу капіталів між сферами його застосування, адже він повинен активізувати «трудову діяльність великої кількості працелюбних людей» [15, с. 139]. Критично оцінюючи політику вибіркового протегування окремих виробництв і регіонів з позицій соціальних наслідків такої політики, М. Балудянський зазначав, що «через поширення і використання великого капіталу народний добробут зменшується» [15, с. 142]. Політика заступництва щодо окремих галузей потребує активного використання фінансових важелів, які виснажують і розбалансовують народне господарство. Слушним і актуальним видається висновок, зроблений М. Балудянським на початку XIX ст. – весь податковий тягар за такої системи лягає на виробників, які працюють для співвітчизників, а підприємства-експортери звільнені від сплати податків, ще й отримують премії. Саме таким шляхом пішов подальший розвиток вітчизняної промислової та аграрної політики, хоча вчений застерігав від негативних наслідків урядового заступництва великого капіталу і землеволодіння [16, с. 80].

Наголошуючи на економічних і соціальних втратах від вибіркового протегування одних виробників за рахунок інших, М. Балудянський фактично відстоював принцип рівних можливостей як основу справедливості. Основна ідея його практичної діяльності – дефеодалізація всієї економічної системи: державного управління, землекористування, фінансів, права. Свобода праці та вільний доступ до ресурсів – наукове кредо М. Балудянського. Для реалізації ліберальної моделі економічного розвитку держава має ліквідувати відносини пригнічення продуктивного класу, що діють через систему кріпосницької залежності, станові привілеї, монополізм, урядовий протекціонізм.

Теоретичні та практичні засади вирішення однієї з ключових проблем економіки та державного управління – співвідношення загальної користі, суспільного блага, народного добробуту, з одного боку, та приватного інтересу, індивідуальної вигоди, грошового багатства – з іншого, були предметом наукових досліджень вченого-економіста, історика економічної думки, професора Ки-

ївського університету св. Володимира, пізніше – Московського університету, публіциста і громадського діяча Івана Вернадського (1821–1884). Як один із учасників підготовки ліберальних реформ 1860-х років, І. Вернадський на державних посадах відстоював ідею звільнення селян зі збереженням поміщицького землеволодіння, але був проти встановлення високих викупних платежів, виступав з обґрунтуванням проєкту реформування банківської системи та розвитку іпотечного довгострокового кредитування задля фінансової підтримки селянських господарств і розвитку аграрного підприємництва.

І. Вернадський вважав, що для досягнення народного добробуту необхідне органічне поєднання економічних і політичних інститутів, приватного і суспільного господарства, свободи економічної діяльності та її законодавчого регулювання [17, с. 49–53]. Задоволення людських потреб – матеріальних і духовних, господарських і соціальних – потребує створення умов для діяльності, розвитку, самореалізації, включення в громадське та економічне життя тощо. Таким чином, концепція народного добробуту І. Вернадського наближає нас до розуміння просторової справедливості як досягнення стану, за якого економічне життя певної території підпорядковане, або принаймні не суперечить інтересам місцевої громади, створюючи блага та можливості для задоволення виробничих, культурних та інших потреб.

Справедливість у землекористуванні в контексті ринкових реформ другої половини XIX – початку XX ст.

Одним із результатів аграрної реформи 1861 р., якою селяни звільнялися від кріпосницької залежності й відкривався вільний ринок земель сільськогосподарського призначення, українські вчені вважали штучно створену систему малоземелля, що позбавляла селянина головної умови, об'єкта та ресурсу його продуктивної діяльності – землі. Так, відомий історик народного господарства Петро Лященко (1876–1955) наголошував, що разом із звільненням від поміщиків, селяни були «звільнені» й від значної, до того ж кращої, частини родючих земель, що раніше знаходилася в їхньому користуванні [18, с. 224]. Безпосереднім виробникам аграрної продукції тепер дісталися наділи, що за своїм розташуванням, рельєфом місцевості, зручністю обробітку були гіршої якості. До того ж ділянки часто були розкидані, або в них уклинювалися землі, що використовувалися для випасу худоби

чи будівництва інфраструктурних об'єктів, що унеможливило сільськогосподарську діяльність. Таким чином умови землекористування були щодо селян несправедливими. Інтеграція селянських господарств у ринкову систему функціонування економіки супроводжувалася посиленням просторової нерівності.

Спробою демократичного врегулювання питань землекористування на місцевому рівні була земська реформа 1864 р. Вона передбачала створення муніципальної публічної влади з відповідними фінансовими ресурсами та адміністративними повноваженнями. Земства як виборні органи місцевого самоврядування мали затверджувати розподіл земських повинностей, розглядати та затверджувати звіти земських управ і клопотання перед урядом. Ресурсною базою їхньої діяльності слугували місцеві фінанси – земські, повітові та сільські збори. Доволі широке коло завдань, які належали до компетенції місцевих органів самоврядування – організація шкільництва, охорона здоров'я, будівництво шляхів, ветеринарна та агрономічна служби, страхування, статистика – обумовили наукове розроблення питань їх фінансового забезпечення. Проте частка місцевих бюджетів у загальному бюджеті Російської імперії була незначною, що характеризує ступінь бюрократичного централізму – головного принципу імперської фінансової політики. За підрахунками відомого українського вченого-фінансиста, визнаного фахівця в галузі просторової економіки та місцевих фінансів Леоніда Яснопольського (1873–1957), на початок ХХ ст. місцевий бюджет в Англії становив 46% загальнодержавного, у Пруссії – 32%, у Франції – 28%, в Російській імперії частка місцевих бюджетів складала лише 15% загальнодержавного, а 85% бюджетних коштів припадало на централізований бюджет [19, с. 19, 29]. Тож фінансові ресурси та, відповідно, економічні можливості місцевих органів самоврядування були мізерними.

Структура доходної та витратної частин сільських і повітових бюджетів засвідчує, що вони формувалися за рахунок коштів селян, а витрачалися здебільшого на потреби фінансування місцевого поліційно-адміністративного апарату та церкви. Крім того, встановилася практика залучення коштів місцевих бюджетів для покриття загальнодержавних видатків. Таким чином, абсолютний розмір місцевих бюджетів, їх частка у загальнодержавному бюджеті, характер використання коштів і принципи міжбюджетних відносин вказують на підпорядковану роль і недостатність інсти-

туційного забезпечення місцевих фінансів як основи територіального розвитку. Внаслідок несформованості інститутів громадянського самоврядування в Російській імперії, як і в Австрійській, до складу яких входили українські землі, економічна доцільність не була основним критерієм розподілу повноважень і коштів. Разом з тим, на межі ХІХ–ХХ ст. у працях Костянтина Воблого, Петра Кованька, Олександра Миклашевського, Івана Янжула було обґрунтовано правомірність і доцільність використання господарського критерію – сприяння економічної політики розвитку продуктивних сил суспільства.

Український економіст світової слави Михайло Туган-Барановський (1865–1919) навів аргументи того, що на початку ХХ ст. малоземелля селян слугувало головним рушієм форсованого збільшення оренди поміщицьких земель і підвищення орендної плати [20, с. 92–93]. Фактично результатом ринкових перетворень у сільському господарстві стало відчуження селян від землі. При цьому юридичні повноваження та економічні права сільських громад залишалися неврегульованими. Це стало підґрунтям розроблення численних аграрних проєктів і теоретичної полеміки з питань примусової націоналізації приватновласницьких земель і подальшого їх перерозподілу на користь трудового селянства. Зокрема, пропонувалися проєкти соціалістичного та консервативного вирішення питання земельної власності та землекористування. В історико-економічних працях М. Бунге, М. Туган-Барановського, В. Левитського, О. Миклашевського, С. Булгакова, П. Ляценка було представлено еволюцію та ідейне протистояння основних індивідуалістичних та колективістських уявлень про власність та її роль у господарському, суспільному й духовному житті людини [докл. див.: 21, с. 76].

М. Туган-Барановський виступив з планом земельної реформи, який передбачав збереження селянської власності на землю в межах т. зв. «трудової норми». Умовою мало слугувати безпосереднє користування цією землею для ведення сільського господарства. Разом з тим, усі інші площі мали бути експропрійовані державою з певним відшкодуванням власникам. Землі з утвореного в такий спосіб національного земельного фонду належало передавати в користування селянам для обробітку. Найбільшою складністю реалізації свого проєкту М. Туган-Барановський вважав неминучу нерівність і несправедливість розподілу земельних ділянок, що об'єктивно породжується нерівномірністю приросту

населення в різних місцевостях, відмінностями в родючості земель та зручності їхнього розташування, тощо [20, с. 170–172]. Задля зменшення просторової нерівності у розподілі землі вчений пропонував запровадити прогресивне оподаткування диференціальної ренти. Цей податок мав стягуватися як з націоналізованих земель, так і з приватних ділянок, стимулюючи неефективних власників «відчужувати їх на користь нації», тим самим збільшуючи національний земельний фонд.

Вочевидь, у проєкті реформування земельної власності на засадах підтримки селян-трудівників «М. Туган-Барановський спирався на вельми поширену в народницькому середовищі думку, що селянинові байдуже, чиєю саме власністю буде земля – його особистою, общинною чи державною, – і що він потребує лише забезпечення вільного користування землею» [22, с. 193]. Ця думка залишається актуальною і сьогодні, коли проблема розмежування власності та володіння зберігає не лише теоретичну, а практичну значущість. Зокрема, сучасний досвід аграрних реформ у Китаї засвідчує, що земля, що юридично перебуває в державній власності, може успішно використовуватися повітовими сільськогосподарськими підприємствами на ринкових і, навіть, капіталістичних засадах [23].

У практичній площині вирішення питання про конкретні форми ринкової трансформації сільського господарства на українських теренах гальмувалося намаганнями землевласників зберегти свої позиції та економічну владу. Концентрація землі, в тому числі шляхом експропріації дрібних власників, низька продуктивність сільськогосподарського виробництва, малоземелля селянства та, як наслідок, його зубожіння і пролетаризація становлять основні риси аграрного розвитку, що слугували чинниками загострення соціальних проблем.

Питання доступності для селян сільськогосподарських угідь в умовах капіталізації землі були одними з центральних у публікаціях на суспільно-економічну та соціально-політичну тематику видатного письменника, публіциста, вченого-демократа Івана Франка (1856–1816). Досліджуючи проблему еміграції галицького селянства, він зауважив, що формування ринку землі та зростання цін на неї не принесли користі селянству, а навпаки, – зашкодили. Більшість селян втратили надію придбати коли-небудь власне господарство, були виштовхнуті до лав сільського пролетаріату, частина – до міста в пошуках роботи й заробітку, а час-

тина – в еміграцію. «Зростання ціни на землю, – за твердженням І. Франка, – не було нормальним органічним наслідком зростання ренти, вдосконалення виробництва або було ним у зовсім незначній мірі. Виникло воно внаслідок сторонніх чинників будівництва залізниць і шосейних доріг, яке оживлює вплинуло на Галичину, і загальноєвропейської капіталістичної конкуренції» [24, с. 361]. Особливу увагу вчений приділив т. зв. «ліцитації» – продажу з молотка земельних наділів, що переходили в результаті до рук великих землевласників та іноземних капіталістів, але аж ніяк не селян-землеробів. І. Франко доводив, що супутницею зубожіння і пролетаризації галицького селянства стає еміграція. Український вчений наголошував на ролі австрійської аграрної реформи 1848 р. в обезземеленні селянства, його пролетаризації, концентрації земельної власності в руках аграрних магнатів [24, с. 345]. Еміграційна пропаганда, на думку мислителя, була вигідна різним спекулянтам, зокрема землею, а крім того переслідувала й політичні цілі, зокрема, з боку Російської імперії. Таким чином І. Франко розкрив не лише економічний зміст капіталізації землі, а й соціальні перспективи цього процесу, коли він не супроводжується розвитком аграрного виробництва, технологічною та організаційною модернізацією, конкуренцією виробників, але спрямований на отримання швидких доходів і монополізацію аграрної сфери для закріплення ринкової влади.

Відомий дослідник історії українського господарства Степан Злупко наводить такі дані: у другій половині XIX ст. на українських землях Галичини існувало 3483 фільварки – великих землеволодінь, в яких проживало менше 6% сільського населення. При цьому жорстока іронія полягала в тому, що панські двори юридично прирівнювалися до сільських громад і користувалися відповідними правами [25, с. 13]. Відносини земельної власності зазнали системної трансформації внаслідок ринкових реформ, але не стали більш сприятливими для розвитку сільського господарства та добробуту селян. Соціальна та майнова диференціація посилилася, просторова несправедливість у доступі до сільськогосподарських угідь зросла. З аграрної реформи скористалася насамперед земельна магнатерія. Найбільш наочно це демонструє вирішення питання про відшкодування феодалних повинностей селян – індемнізація. Не менш показовим і згубним для селянства було рішення про сервітути – землі громадського користування, які були фактично відчужені на користь поміщиків.

Численні спроби селян захопити сільськогосподарські угіддя силою були безрезультатними.

Класичною працею, що містить історію появи сервітутів, розкриває їх економічний і правовий зміст, є публікація «Сільськогосподарські сервітути у Привіслянському краї» (1876) відомого вченого-економіста, професора Київського університету св. Володимира Афіногена Антоновича (1848–1917). Критикуючи систему сервітутів, вчений пропонує шляхи виходу з кризи, в якій перебувало сільське господарство польських губерній у складі Російської імперії [26]. Треба зазначити, що після реформи 1861 р. більшість проблем, порушених автором у цій статті, були характерними для багатьох інших регіонів, в тому числі й для України, тому стаття становить не лише локальний інтерес. Право користування з дозволу землевласника угіддями, луками, лісами – сервітутами – обмежувало доступ селян до основного ресурсу їхньої господарської діяльності. Земельний наділ був настільки мізерний, що існування селянського господарства без сервітутів було неможливим, у зв'язку з чим селянин потрапляв ще в більшу залежність від землевласника. Проте з часом землі громадського користування виснажувалися і для селянина постало питання скасування сервітутів. Згідно із законом від 19 лютого 1864 р., це було можливо лише на основі добровільної двосторонньої угоди між землевласником та селянином, досягти якої було складно. А. Антонович докладно розглядає негативні наслідки неупорядкованого користування громадськими землями, якими фактично володіє і розпоряджається землевласник. Як стверджує вчений, раціональний розвиток сільськогосподарського виробництва за такої системи неможливий. Вона обмежує сівоземні, можливість утримувати більшу кількість худоби, скотарство перебуває в незадовільному стані, через що, своєю чергою, і сама трипільна система стає неефективною (не вистачає органічних добрив для достатнього вгноювання полів). Окрім того не відбувається окультурення т. зв. «незручних земель», які не приносять ніякого зиску землевласнику і дають мізерну користь селянину (низинні ліси, болота, балки, виярки і т. ін.). Сервітути протидіють перетворенню таких безприбуткових і малокорисних земель на прибуткові, протидіючи таким чином збільшенню продуктивних сил краю. Негативного впливу завдає система сервітутів лісовому господарству. Адже землевласник і селяни конкурують між собою, намагаючись максимально скористатися лісо-

вими ресурсами та завдаючи лісу великої шкоди. Крім того близькість чи, навпаки, віддаленість селянського господарства від угідь спільного користування є чинником нерівності можливостей та, відповідно, продуктивності окремих господарств, диференціації доходів сільських мешканців.

На окрему увагу заслуговує розгляд питання про зв'язок сервітутів із функціонуванням ринку землі. На той час однією з причин надто високих цін на землю в деяких місцях була невідповідність між пропозицією та попитом. Сервітути суттєво скорочували пропозицію землі: землевласники не могли продавати ці землі наділами, бо це порушило б сервітутні права селян. Пропозиція А. Антоновича щодо врегулювання землекористування та вирішення питання сервітутів полягала в необхідності запровадження спільного для всього краю правила, за яким винагорода селянам за їх сервітути видається не грошми, а землею. Селянин за свій сервітут має одержати таку кількість землі, прибутковість від якої була б рівна річній цінності його сервітуту. Проте реалізація ідей ринкового врегулювання питань землекористування між власниками, громадою та окремими селянами гальмувалася через відсутність правових механізмів та безсуб'єктність місцевих громад. Тобто інституційна неузгодженість володіння та користування земельними угіддями, просторова нерівність у доступі до них були причиною низької соціальної ефективності аграрних реформ 1848–1861 рр. Наступна спроба вирішити питання підвищення ефективності аграрного виробництва шляхом зміцнення приватнокапіталістичних засад сільського господарства та зменшення обмежень у доступі селян до землі пов'язана з проведенням Столипінської аграрної реформи

Теорія місцевих фінансів про забезпечення економічних прав громади

Процес розвитку ринкових інститутів актуалізував роль місцевих громад у вирішенні економічних питань. Закономірно, що територіальні відмінності та питання співвідношення суспільних інтересів різних рівнів (держави – регіону – місцевої громади – індивіда), справедливості економічного порядку стали предметом наукових досліджень і політичної полеміки. В українській економічній думці відбулося становлення вчення про фінансову децентралізацію, яке визначило місцеві фінанси як сукупність фінансів місцевих союзів: громад та їх об'єднань, наділених повноваженнями щодо автономного управління власними доходами й видатками

в межах державного законодавства. Вагомий внесок у розробку проблематики місцевих фінансів і міжбюджетних відносин зробили М. Цитович, П. Кованько, К. Воблий, Л. Яснопольський та інші українські вчені-економісти та фінансисти.

Термін «місцеве господарство» почали вживати поряд з терміном «державне фінансове господарство», надаючи йому функції, що безпосередньо пов'язані із задоволенням господарських і соціальних потреб громади, забезпеченням фінансових можливостей реалізації місцевого самоврядування. Розгляду сільських громад як суб'єкта місцевого господарства та, відповідно, місцевих фінансів і місцевого самоврядування присвятив окрему працю [27] відомий вчений-економіст, правознавець, основоположник вчення про місцеві фінанси на теренах Російської імперії Микола Цитович (1861–1919). З позицій урахування та збалансування загальнодержавної економічної доцільності та соціальної справедливості щодо місцевих громад вчений обґрунтував принципи розподілу бюджетних повноважень. По-перше, господарські переваги місцевих союзів можуть проявлятися достатньою мірою лише тоді, коли витратами місцевих коштів опікуються органи, які дійсно представляють місцеві інтереси та на склад яких може впливати місцеве населення; по-друге, найповнішого дотримання господарського принципу при місцевому покритті витрат варто очікувати тоді, коли місцеві союзи покривають ці витрати з податків, що справляються з місцевого населення, тому що необхідність сплачувати податки стимулює заінтересованість платників у правильному розподіленні місцевих витрат; по-третє, що менше піддаються будь-які витрати формальному контролю, то більшою є необхідність віднесення їх на місцеві кошти, і навпаки, витрати, які можна контролювати із центру, можуть покриватися із загальнодержавних коштів [28, с. 78–104]. Виступаючи з обґрунтуванням фінансової децентралізації, вчений особливе значення надавав взаємодії та координації фінансів на різних рівнях, «фінансовому співробітництву» держави і місцевих органів самоуправління.

Справедливість територіального розподілу державних доходів і витрат

Вважається, що першим, хто увів поняття фіскальної справедливості, застосувавши його не тільки до окремих економічних суб'єктів, але й до адміністративно-територіальних одиниць, був

американський економіст-нобеліант Дж. Б'юкенен (*James McGill Buchanan Jr.* 1919–2013). Саме в роботах цього видатного вченого було розроблено основи сучасних підходів до вирівнювання фінансових можливостей місцевих бюджетів. Але більш як за півстоліття до публікацій Дж. Б'юкенена проблему просторової фіскальної справедливості та фінансового визиску щодо окремих адміністративно-територіальних одиниць порушив у своєму дослідженні український вчений-економіст Микола Яснопольський (1846–1920). Принцип справедливості – встановлення відповідності між оподаткуванням та майновими засобами платників – було застосовано до територіального розподілу державних доходів і витрат. «Якщо вказаний принцип, – зазначав учений, – сучасною фінансовою наукою визнається раціональною вимогою оподаткування стосовно окремих осіб, то звідси абсолютно логічно випливає можливість його застосування до цілих груп осіб, що проживають в одній місцевості й найтіснішим чином пов'язані між собою спільністю інтересів у багатьох відношеннях, у тому числі й у фінансовому, незважаючи на існування окремих відмінностей між певними прошарками населення» [29, с. 80]. М. Яснопольський розглядав щільність населення, господарські традиції, історичне минуле, рівень розвитку промисловості та наявність родючих земель, віддаленість від зовнішніх кордонів та рівень урбанізації в окремих адміністративно-територіальних одиницях як параметри оцінки просторової справедливості, що мають враховуватися в економічній політиці та фінансових заходах держави. Дослідження українського вченого поклали початок розвитку просторової економетрики як галузі наукового знання.

Разом з тим, М. Яснопольський є основоположником тривалої вітчизняної традиції дослідження нерівномірності розвитку регіонів та негативного впливу на це явище централізованих фінансів. Найбільш гостро цей аспект у розробленні проблематики співвідношення доходів і витрат у просторовому розрізі представлений у працях В. Навроцького, І. Франка, П. Стебницького. У час, коли українські землі перебували у складі різних імперій – Австрійської та Російської – ці вчені порушили проблему просторової фіскальної несправедливості та фінансового колоніалізму. Питання економічних взаємин України і Росії на ґрунті імперіалістичної інтеграції, переміщення національного доходу з України до інших регіонів Російської імперії / СРСР у різний час розробляли також Є. Гловінський, С. Остапенко, М. Волобуєв, М. Порш,

А. Мальців, В. Доброгаєв, А. Річицький, К. Кононенко, В. Голубничий, Б. Винар, І.-С. Коропецький. Ці вчені представляють українську діаспору, адже в умовах тоталітарного режиму, насадженого в Україні у радянський період її історії, подібні дослідження та публікації були неможливі.

Хоча питання просторової справедливості в українській економічній літературі радянської доби прямо не ставилися й не розглядалися, проте опосередковано вони були присутні в теорії та практиці розміщення продуктивних сил та економічного районування, плануванні соціально-економічного розвитку за галузевим і територіальним принципами, обґрунтуванні реформи управління народним господарством (1957 р.), формуванні територіально-виробничих комплексів (1970-і роки), при розгляді питань розвитку агропромислового комплексу та прийнятті Продовольчої програми СРСР (1982 р.) тощо. Водночас політичні пріоритети розбудови єдиного народногосподарського комплексу, заходи щодо вирівнювання економічного та соціального розвитку радянських республік і регіонів зрештою призвели до порушення базового імперативу просторової економічної політики – регіональні та локальні господарські підсистеми не повинні утворювати антагоністичну систему, бо це рано чи пізно призведе до її розпаду.

У сучасній економічній літературі нерівність економічних можливостей у регіональному та соціальному вимірах, інституційні бар'єри доступу до ресурсів, інформаційна та правова асиметрія [30, с. 53–57; 31, с. 36–37] трактуються як вагомі причини низхідної траєкторії економічної динаміки та інституційного розвитку. Методи просторової економетрики застосовуються при формуванні стратегії збалансованого розвитку регіонів. Разом з тим, перспективним напрямом досліджень є розроблення сучасних методик оцінювання просторової несправедливості в доступі до економічних ресурсів, зокрема, в землекористуванні в умовах ринкової трансформації аграрної сфери в Україні, а також політ-економічний аналіз розщеплення відносин власності (володіння – розпорядження – користування) та наслідки цього феномену для реалізації принципів економічної ефективності та соціальної справедливості для забезпечення сталого розвитку сільських територій і агропродовольчого виробництва.

Висновки. В українській економічній думці існує тривала традиція дослідження різних аспектів просторової справедливо-

сті, в тому числі, у галузі державних фінансів і землекористуванні, що має понад двохсотрічну історію. Її здобутками є базові принципи та методичні підходи до оцінки просторової справедливості як міри ефективності та стійкості економічної системи.

По-перше, просторова нерівність у забезпеченні умов для господарювання, доступі до користування земельними ресурсами, дорогами, лісами, водоймами обмежує можливості реалізації економічної свободи та досягнення суспільно значимих господарських результатів. Закони і розпорядження уряду мають захищати власність і сприяти економічній ініціативі, а не обмежувати продуктивну діяльність, створюючи перешкоди доступу до ресурсів, насамперед – землі.

По-друге, ринкова трансформація аграрних відносин має забезпечувати не тільки розширення економічної самостійності та відповідальності безпосередніх виробників, а й обмеження безплідної концентрації земельної власності в руках монополістів. Урядова політика підтримки експортерів сільськогосподарської продукції, вибіркове протегування одних виробників за рахунок інших призводить до економічних і соціальних втрат. Основою справедливості є дотримання принципу рівних можливостей.

По-третє, просторова справедливість трактується як досягнення стану, за якого економічне життя певної території підпорядковане, або принаймні не суперечить інтересам місцевої громади, створюючи блага та можливості для задоволення виробничих, культурних та інших потреб.

По-четверте, інтеграція селянських господарств у ринкову систему функціонування економіки супроводжується посиленням просторової нерівності. Як засвідчує історичний досвід, соціальними наслідками капіталізації землі та просторової дискримінації у землекористуванні є такі негативні явища та процеси: малоземелля, підвищення орендної плати та ціни землі; пролетаризація селянства та переселення до міст у пошуку заробітку; форсоване розгортання заокеанської міграції в прагненні здобути омріяну землю; безгосподарність та нераціональність у землекористуванні (порушення сівозміни, виснаження землі та зниження її родючості внаслідок хижацької експлуатації земельними магнатами заради нарощування експорту збіжжя та сільськогосподарської сировини, знищення лісів, заболочення місцевості тощо).

По-п'яте, проблема справедливості у територіальному розподілі державних доходів і витрат отримала розроблення в части-

ні визначення впливу централізованих фінансів на нерівномірність розвитку регіонів. З точки зору започаткування методики оцінювання просторової справедливості важливим є запропонований М. Яснопольським підхід щодо відмови від середніх величин; дослідження наслідків застосування однакових принципів та заходів до різних умов і місцевостей; врахування таких диференційованих параметрів як кількість і щільність населення, обсяги і концентрація виробництва, близькість великих міст, державних кордонів, площа та розташування земельних угідь, придатних для сільськогосподарського використання, родючість ґрунтів тощо.

1. Harvey D. Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development. London: Verso, 2006. 154 p.
2. Harvey D. On Territorial Justice, Human Flourishing and Geographical Strategies of Liberation. Spatial Justice. 2011. URL: <http://www.jssj.org/wp-content/uploads/2012/10/JSSJ4-5-en.pdf>.
3. Dufaux F., Gervais-Lambony Ph., Quentin A. The multiple faces of spatial justice. Spatial Justice. 2018. № 7. URL: <http://www.jssj.org/issue/juillet-2018-editorial>.
4. Soja E.W. Seeking Spatial Justice. Minneapolis: University of Minnesota Press. 2010. 256 p. doi: <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816666676.001.0001>.
5. Яременко О.Л. Суперечлива єдність економічної ефективності і соціальної справедливості як чинник функціонування та еволюції економічних систем. *Економічна теорія*. 2016. № 4. С. 19–32. doi: <https://doi.org/10.15407/etet2016.04.019>.
6. Пилипенко Г., Реліна І. Соціальна справедливість у світовій економіці: одвічний конфлікт держави і ринку. *Економічний вісник*. 2017. № 4. С. 9–15.
7. Гордіца К.А. Трансформація власності в Україні: підсумки інституційних змін. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 2. С. 21–36. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.021>.
8. Gorin N. Impact of urbanization on the spreading the spirit of entrepreneurship on Ukrainian territories during the middle Ages. *Sciences of Europe*. 2018. № 24. P. 24–28.
9. Небрат В.В. Питання фінансової децентралізації у контексті теорії суспільних благ. *Український соціум*. 2016. № 1(56). С. 146–155. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.146>.
10. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2019. 532 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>.

11. Дідківська Л.В. Синергія просвітництва та кооперації в економічному розвитку вітчизняного сільського господарства в кінці XIX – на початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. Вип. 50. С. 64–77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2017.50.064>.
12. Корняка О.В. Роль муніципальних облигацій у процесі розвитку муніципалітетів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український соціум*. 2016. № 1. С. 138–145. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.138>.
13. Десницький С. Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи. Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века; под общ. ред. С.А. Покровского. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1959. С. 99–142.
14. Каразин В.Н. Письмо В.Н. Каразина, посланное Императору Александру в марте 1801 года. Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. Харьков: Харьковский университет, 1910. 538 с.
15. Балудянський М. Економічна система. Національне багатство. Зображення різноманітних господарських систем / Голубка С. «Економічна система» М.А. Балудянського. Львів: Світ, 1998. С. 136–147.
16. Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України*. № 3(616). 2013. С. 77–85.
17. Вернадский И.В. Об условиях благосостояния. *Экономический указатель*. 1857. № 3. С. 49–53.
18. Лященко П.И. Очерки аграрной революции в России. Санкт-Петербург, 1908. Т. 1: Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка. 446 с.
19. Яснопольский Л.Н. Бюджетная централизация. *Московский еженедельник*. 1908. № 49. С. 17–31.
20. Туган-Барановский М.И. Национализация земли. Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы. 2-е доп. и перераб. изд. Санкт-Петербург: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1906. 180 с.
21. Гордіца К.А. Еволюція наукових поглядів на власність у дослідженнях вітчизняних учених кінця XIX – початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2013. Вип. 46. С. 75–96.
22. М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження): монографія. Київ: Вид-во «Наукова думка» НАН України, 2015. 362 с.
23. Хуан Я. Капитализм по-китайски: Государство и бизнес: пер. с англ. 2-е изд. Москва: Альпина Паблшер, 2012. 375 с.
24. Франко І. Земельна власність в Галичині. Зібрання творів у 50 т. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 44. Кн. 2. С. 308–364.

25. Злупко С. Іван Франко і економічна думка світу: монографія. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2006. 416 с.
26. Антонович А.Я. Сельскохозяйственные сервитуты в Привислянском крае. Труды Императорского вольного экономического общества. 1876. № 242. Т. 3. С. 62–68.
27. Цытович Н.М. Сельское общество как орган местного управления. Киев: Типография Импер. ун-та св. Владимира, 1911. 128 с.
28. Цытович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. Киев, 1898. 735 с.
29. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования: в 2-х ч. Киев, 1890. Ч. 1. О географическом распределении государственных доходов в России. 236 с.
30. Пустовойт О.В. Нематеріальні ресурси економічного зростання. *Економіка України*. 2019. № 9–10. С. 44–67. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.09.044>.
31. Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу: Матеріали Круглого столу (Київ, 1 грудня 2016 р.) / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2016. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf>.

References

1. Harvey, D. (2006). *Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. London: Verso.
2. Harvey, D. et al. (2011). Territorial Justice, Human Flourishing and Geographical Strategies of Liberation. *Spatial Justice (JSSJ)* Retrieved from <http://www.jssj.org/wp-content/uploads/2012/10/JSSJ4-5-en.pdf>.
3. Dufaux, F., Gervais-Lambony, Ph., Quentin, A. (2018). The multiple faces of spatial justice. *Spatial Justice*. No. 7. Retrieved from <http://www.jssj.org/issue/juillet-2018-editorial>.
4. Soja, E.W. (2010). *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press. doi: <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816666676.001.0001>.
5. Yaremenko, O.L. (2016). Contradictory unity of economic efficiency and social justice as a factor for economic systems functioning and evolution. *Ekon. teor. - Economic theory*, 4, 19-32. doi: <https://doi.org/10.15407/et2016.04.019> [in Ukrainian].
6. Pylypenko, H., Ryelina, I. (2017). Social justice in the world economy: the eternal conflict between state and market. *Ekonomichnyy visnyk - Economic Bulletin*, 4, 9-15 [in Ukrainian].

7. Gorditsa, K.A. (2016). Property transformation in Ukraine: results of institutional changes. *Ekon. prognozuvannâ - Economy and forecasting*, 2, 21-36. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.021> [in Ukrainian].
8. Gorin, N. (2018). Impact of urbanization on the spreading the spirit of entrepreneurship on Ukrainian territories during the middle Ages. *Sciences of Europe*, 24, 24-28.
9. Nebrat, V.V. (2016). Fiscal decentralization in the context of the public goods theory. *Ukr. socium - Ukrainian society*, 1(56), 146-155. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.146> [in Ukrainian].
10. Entrepreneurship in Ukraine: historical and institutional analysis: monograph (2019) / [V.V. Nebrat, N.A. Suprun and others]; for order. d.e.n. V.V. Nebrat; Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv. Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf> [in Ukrainian].
11. Didkivska, L.V. (2017). The synergy of enlightenment and cooperation in the economic development of Ukrainian agriculture in late XIX - early XX centuries. *Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of economics and economic thought of Ukraine*, 50, 64-77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2017.50.064> [in Ukrainian].
12. Korniyaka, O.V. (2016). The role of municipal bonds in the development of municipalities in the second half of 19th - the beginning of the 20th century. *Ukr. socium - Ukrainian society*, 1, 138-145. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.138> [in Ukrainian].
13. Desnitsky, S. (1959). Submission on the establishment of legislative, judiciary and punitive power in the Russian Empire. In: S.A. Pokrovsky (Ed.). *Legal works of progressive Russian thinkers. The second half of the XVIII century*. (pp. 99-142). Moscow: Gosudarstvennoe izd-vo juridicheskoy literatury [in Russian].
14. Karazin, V.N. (1910). Letter to V.N. Karazin, sent to Emperor Alexander in March 1801. In: D.I. Bagalei (Ed.). *Works, letters and papers by V.N. Karazin*. Kharkov: Har'kovskij universitet [in Russian].
15. Baludyansky, M. (1998). Economic system. National wealth. Images of various economic systems. In: S. Golubka. "Economic system" M.A. Baludyansky. (pp. 136-147). Lviv: Svit [in Ukrainian].
16. Nebrat, V.V. (2013). Historical and financial research in the Ukrainian economic thought of the XIX - early XX centuries. *Ekonomika Ukrayiny - Economy of Ukraine*, 3(616), 77-85 [in Ukrainian].
17. Vernadsky, I.V. (1857). On the conditions of welfare. *Ekonomicheskij ukazatel' - The economic index*, 3, 49-53 [in Russian].
18. Lyashchenko, P.I. (1908). Essays on the agrarian revolution in Russia. Vol. 1: Decomposition of the natural system and conditions for the formation of the agricultural market. St. Petersburg [in Russian].
19. Yasnopolsky, L.N. (1908). Budget centralization. *Moskovskiy yezhenedel'nik - Moscow weekly*, 49, 17-31 [in Russian].

20. Tugan-Baranovsky, M.I. (1906). Nationalization of the land. Essay on the movement in favor of nationalizing the land and practical conclusions. 2nd add. and reslave. ed. St. Petersburg: "Mir Bozhij" [in Russian].
21. Gorditsa, K.A. (2013). Evolution of scientific views on property in the research of domestic scientists of the late XIX - early XX centuries. *Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of economics and economic thought of Ukraine*, 46, 75-96 [in Ukrainian].
22. M.I. Tugan-Baranovsky: scientist, citizen, statesman (to the 150th anniversary of his birth): monograph. (2015). Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
23. Huang, Ya. (2012). Capitalism in Chinese: State and Business / transl. from Eng. 2nd ed. Moscow: Alpina Publisher [in Russian].
24. Franko, I. (1985). Land ownership in Galicia. In: Collection of works in 50 volumes. Vol. 44. Book. 2. (pp. 308-364). Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
25. Zlupko, S. (2006). Ivan Franko and economic thought of the world: monograph. Lviv: Vydavnychyj centr Lvivskogo nacionalnogo universytetu im. Ivana Franka [in Ukrainian].
26. Antonovich, A.Ya. (1876). Agricultural easements in the Privislyansk Territory. *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshchestva - Proceedings of the Imperial Free Economic Society*, 242 (3), 62-68 [in Russian].
27. Tsytovich, N.M. (1911). Rural society as a local government. Kiev: Tipografiya Imper. un-ta sv. Vladimira [in Russian].
28. Tsytovich, N. (1898). Local expenses of Prussia in connection with the theory of local expenses. Kiev [in Russian].
29. Yasnopolsky, N.P. (1890). On the geographical distribution of government revenues and expenses in Russia. The experience of financial and statistical research. P. 1: On the geographical distribution of state revenues in Russia. Kiev [in Russian].
30. Pustovoit, O.V. (2019). Intangible resources of economic growth. *Ekonomika Ukrayiny - Economy of Ukraine*, 9-10, 44-67. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.09.044> [in Ukrainian].
31. Entrepreneurship as a driving force of social progress: Proceedings of the Round Table (Kyiv, December 1, 2016) / Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv. Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 4 березня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.034>

УДК 330.87(497.2)«19»

JEL: B24, P13, P32

*Marinova Tsvetelina, Doctor in economics,
Assistant professor at the Department of economics
New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria
Associate researcher at CRIISEA,
University of Picardie Jules Verne, Amiens, France
e-mail: tsvetelina.marinova@gmail.com*

COOPERATIVE THOUGHT IN BULGARIA IN THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY. THE PLACE AND ROLE OF M.I. TUGAN-BARANOVSKY

Cooperative ideas and institutions started their rapid development and dissemination in the Balkans, and in particular in Bulgaria in the early 20th century. They evolved as a result of favourable political, economic, and cultural conditions and specificities, as well as the transfer of ideas and practices from Western Europe and the Russian Empire. Cooperatives played an important role in the socio-economic advance, and cooperative ideas became an integral part of the Bulgarian and Balkan economic thought.

Today, more than three decades after the fall of communism (1989), the cooperative sector continues to be underdeveloped and has a minor role in the Bulgarian economy. This could be explained primarily by the communist legacy, as well as the lack of sufficient knowledge and contemporary research on the history, ideas and principles of cooperatives and the cooperative movement. At the same time, there has been a growing interest in the cooperatives in many countries in Europe and worldwide. Cooperatives have been regarded as an alternative to the state and the market mechanisms in the economy. Meanwhile, the Bulgarian cooperative tradition and literature remain unknown in Europe. In this regard, this paper aims to reveal to the Ukrainian audience the major cooperative ideas in the country during the first half of the 20th century and to discuss the influence of one of the greatest cooperative theorists – Mykhailo Tugan-Baranovsky on the Bulgarian scholars of that time. I also make a brief bibliographical review of Tugan-Baranovsky's works

© Marinova Ts., 2020

ISSN 0320-4421. Істор. нар. господ. екон. думки Ukr. 2020, 53

translated into Bulgarian. In the first part of the paper, I focus on the emergence and evolution of the cooperative ideas in Bulgaria in the first half of the 20th century. The second part is dedicated to the place and role of Tugan-Baranovsky in the development of the Bulgarian cooperative thought and literature.

Keywords: cooperatives, cooperative ideas, M.I. Tugan-Baranovsky, Bulgaria, Western Europe, Russian Empire.

Марінова Ц.

КООПЕРАТИВНА ДУМКА БОЛГАРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. МІСЦЕ І РОЛЬ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Кооперативні ідеї та установи розпочали свій бурхливий розвиток та розповсюдження на Балканах, зокрема в Болгарії, на початку ХХ ст. Вони розвивалися в результаті сприятливих політичних, економічних і культурних умов та особливостей, так само як і в результаті передачі ідей та практик із Західної Європи та Російської імперії. Кооперативи відігравали важливу роль у соціально-економічному поступі, а кооперативні ідеї стали невід'ємною частиною болгарської та балканської економічної думки.

Нині, через три десятиліття після падіння комунізму (1989 р.), кооперативний сектор продовжує бути слаборозвиненим і відіграє незначну роль в економіці Болгарії. Це можна пояснити, насамперед, комуністичною спадщиною, а також відсутністю достатніх знань та сучасних досліджень історії, ідей та принципів кооперативів і кооперативного руху. Водночас, інтерес до кооперативів зростає у багатьох країнах Європи та в усьому світі. Кооперативи розглядаються як альтернатива державному та ринковому механізмам в економіці. Тим часом болгарська кооперативна традиція та література залишаються невідомими в Європі. У зв'язку з цим, мета цієї статті полягає у представленні українській аудиторії основних кооперативних ідей у Болгарії впродовж першої половини ХХ ст. та розкритті впливу одного з найвизначніших теоретиків кооперації – Михайла Івановича Туган-Барановського на болгарських науковців того часу. Я також роблю короткий бібліографічний огляд творів Туган-Барановського, які перекладе-

ні болгарською мовою. У першій частині статті я зосереджуюсь на виникненні та еволюції кооперативних ідей у Болгарії в першій половині ХХ ст. Друга частина статті присвячена місцю та ролі М.І. Туган-Барановського у розвитку болгарської кооперативної думки та літератури.

Ключові слова: кооперативи, кооперативні ідеї, М.І. Туган-Барановський, Болгарія, Західна Європа, Російська імперія.

From the beginning of the 20th century until Second World War (WWII), cooperative ideas and forms in Bulgaria proliferated due to favourable local conditions and the transfer of ideas and institutions from the developed European countries (Germany, Italy, France and Russian Empire). The major works of the most prominent theorists and practitioners of cooperatives were translated into Bulgarian and attentively studied by the leading economists and statesmen in the country. They emerged and evolved in the framework of the establishment of capitalist relations in the country and later on, after WWII, the cooperative movement and ideas developed under the conditions of state socialism and planned economy.

Today, more than three decades after the fall of communism (1989), the cooperative sector remains underdeveloped not only in Bulgaria but in the other Balkan countries as well. At the same time, we have seen a growing interest in cooperatives in Europe and worldwide. Cooperatives have been regarded as an alternative to the state and the market mechanisms in the economy.

In Bulgaria we have observed a feeble interest in cooperatives and cooperative thought. We argue that there is a growing need for studies and knowledge of the great European theorists and practitioners and on their influence on the cooperative ideas in the country during the 20th century. Nikolay Nenovsky is among the few contemporary Bulgarian economists who studied Mykhailo Tugan-Baranovsky. N. Nenovsky also briefly presented the cooperative theory of the great Ukrainian economist [38, p. 53–77]. More recently, the cooperative works of the most prominent Russian and Ukrainian economists were discussed by Ts. Marinova and N. Nenovsky [36, p. 29–51; 37, p. 82–96]. In this regard the paper aims to reveal the major cooperative ideas in Bulgaria during the first half of the 20th century, as well as the influence of M. Tugan-Baranovsky on the Bulgarian scholars of that time. I also make a brief bibliographical re-

view of Tugan-Baranovsky's works translated and published in Bulgaria.

Emergence and evolution of cooperative ideas in Bulgaria in the first half of the 20th century

In Bulgaria, the first collective and cooperative organizations of economic life appeared in the framework of natural and non-market economy in the Ottoman Empire (14th–19th centuries)¹. The oldest known form of mutual labour in agriculture was *zadruga*. It was an informal institution, a form of cooperative within a barter economy, based on family customs and values. Unlike the cooperatives equality in income redistribution and consumption were typical in *zadruga*. Voluntary membership was missing in *zadruga*. It appeared spontaneously and spread widely among the Southern Slavs and in the other Balkan territories of the Ottoman Empire [33, 34, 39]. *Zadruga* was similar to the existing rural communities in Russian Empire («мир» or «община») and Ukraine («сільська громада»).

The first works of Bulgarian economists, intellectuals, and statesmen on cooperatives appeared prior to First World War (WWI). These ideas emerged as a result of the growing needs of organizing agricultural credit in the country in the absence of banking and financial institutions, widespread usury and high impoverishment among peasants. *Angel Daskalov (1854–1936)* was among the first cooperative theorists and practitioners. He highlighted the role of the state in the dominant agricultural sector and in the economy as a whole. He considered the establishment of state institutions of cooperative credit as an important prerequisite for the development of local agricultural cooperatives by extending inexpensive and easily accessible loans and he addressed a number of criticisms and recommendations to the government as regards their more efficient functioning [1].

¹ Bulgarian state was established in the seventh century in the heart of the Balkan Peninsula. The Bulgarian territories remained part of the Ottoman Empire from 1396 to 1878, when at the termination of the Russo-Turkish war Bulgaria once more emerged as a national state. In 1885 Bulgaria effected the fusion between the autonomous principality and Eastern Rumelia, which were separated by the Treaty of Berlin. In 1908 Bulgaria declared herself a fully independent state.

We should also consider the transfer of ideas from Western Europe, which strongly influenced the birth and evolution of cooperative ideas in Bulgaria. The first translations of some of the greatest cooperative theorists appeared just before the outbreak of the Balkan Wars (1912/13) and WWI. It is noteworthy to mention the works of the scholars of the school of cooperativism and solidarity (Nîmes school) and among them Charles Gide's first translations in 1906 and 1910.

During the Interwar period the development of cooperative ideas in Bulgaria was carried out against the background of the establishment of capitalist relations in the national economy and the impact of different ideologies: liberalism, agrarianism, dirigisme, cooperative socialism. Undoubtedly, agrarianism played a crucial role for the development of cooperative movement and ideas in Bulgaria and the Balkans in the beginning of the 20th century. Rural agrarianism in Eastern Europe and in the Balkans in particular (Bulgaria, Romania, Serbia) was mostly influenced by the Russian «narodnichestvo» and Western agrarianism as well.

The development of the Bulgarian rural agrarianism started after the Liberation. The Bulgarian Agrarian National Union (BANU) was established in 1899 and in 1901 it became a political party. The agrarian movement emerged as a protest against burdensome taxes, usury, peasant exploitation, the backwardness of the village.

Alexander Stamboliiski's (1879–1923) theory of professional organizations was at the core of the agrarian ideology. In 1909 he published the book «Political Parties or Professional Organisations» in which he clearly set forth his views that the existing political system should be replaced by new political and socioeconomic groups called professional organizations that could best protect the economic interests of all the people. A. Stamboliiski considered the existence of six classes in the Bulgarian society, which represented the main professions in the country: agricultural, craft, working, industrial, commercial and bureaucratic. Each class brought together people of the same profession with common economic interests. He defined the agricultural class «as the most important, most productive, useful and necessary, the largest and the most vital element in human society». According to A. Stamboliiski, the new political and economic order would be the result of a class struggle in which material needs and economic interests were the goals of the struggle, and political

gains were a powerful tool without which it was impossible to think about the struggle [22].

Cooperatives were at the core of the agrarian ideology developed by Alexander Stamboliiski and his close friend Rayko Daskalov. Stamboliiski was at the head of the agrarian movement and a Prime Minister in 1919–1923 period. Cooperativism was considered a panacea for all the problems of the backward agriculture and was advocated as a means of eliminating merchant capitalism from agriculture. According to the agrarians cooperatives combined private and public interest and became a school of democracy, solidarity and humanity. Cooperativism was also associated with etatism in which the state had the leading role in the economy and in agriculture.

Cooperativism was considered to be the «third path» between liberalism and socialism. The cooperative doctrine was based on agricultural credit cooperatives of small-scale producers, which prevailed in rural conditions and had a definite social (class) dimension. Uniting all Bulgarian peasants into a national cooperative network became the main purpose of Stamboliiski's regime [2, p. 293–366].

During the Interwar period cooperatives were also an important element of the views and ideas developed by some of the leading economists and statesmen such as *Alexander Tsankov (1879–1959)*² and *Dimitar Mishaykov (1883–1945)*³, etc. They were among the most prominent representatives of the dirigisme (the theory of regulated or administered economy) in Bulgaria. Cooperatives had no leading role in the dirigiste economy but they were considered as necessary economic entities, which contributed to boosting the social wellbeing. In Tsankov's view the state should be the driving force in the economy. It should have the right to control and govern capital, to protect workers and promote the industry. The private initiative and

² Alexandar Tsankov was Professor at Sofia University, Prime Minister of Bulgaria in the 1923-1926 period, and later Chairman of the National Assembly and leader of the National Social Movement. He was a chairman of the Union of Popular Banks and the Bulgarian Civil Servants Cooperative Insurance Society.

³ Dimitar Mishaykov was an economist, statistician, professor, academician. He was a chairman of the Union of Popular Banks (1926–1944) and of the Supreme Council of Statistics (1928–1944). He was the rector of the Higher Cooperative School in the 1924–1933 period. Mishaykov was also the author of numerous papers and studies about cooperatives, their role in the economy and the state – cooperatives relationship, published in the Journal of Popular Banks and the Journal of the Bulgarian Economic Society.

the private property were supposed to be a «lightened» principle of the new socialist society.

D. Mishaykov called the new economic system «integralistic» and placed cooperatives in its centre: «Of all currently existing economic forms the cooperative is the most faithful exponent of the integralistic economic system. The importance of the cooperatives nature pertains to the ideal combination of the principles of individualism and collectivism based on social consciousness, individual initiative and mutual concessions. Therefore, by contributing to the economic advance of small and medium-sized economic entities the cooperative also contributes to reducing economic inequality and to alleviating social conflicts. The cooperative is also a school of social education whose main task is: to cultivate respect and grant it due to those who excel us as regards abilities and social value and to cultivate respect and human dignity towards those, who are inferior to us as regards abilities and social value [17, p. 314–327].

It is also noteworthy to mention here that cooperatives were also an integral part of the ideas of the liberal economists and statesman like *Andrey Lyapchev (1866–1945)*⁴, who was a Prime Minister during 1926–1931. He considered the cooperative to be both a means for eliminating the disadvantages of capitalist society and for solving peacefully social issues without the forcible removal of the existing socioeconomic system. According to Lyapchev the cooperative was a form of enterprise aimed to guaranteeing greater social justice in the capitalist economic system. He also believed that the cooperative would contribute to the development of self-help and mutual assistance in the country.

Undoubtedly, the greatest Bulgarian theorists and practitioners of cooperatives were *Iliya Palazov (1888–1964)* and *Hristo Ganev (1874–1957)*. Ganev was the founder of the National Committee of the Bulgarian cooperatives (1925) which united all the big cooperatives and unions in the country. Ganev dedicated its work to the internationalization of the Bulgarian cooperative movement. He was a member of the International Cooperative Union and took an active part in its activities. He was also elected member of the Executive

⁴ Andrey Laypchev was among the founders of the Bulgarian Central Cooperative Bank (1910) and the Higher Cooperative School as well. He took part in the leadership of the General Union of Agricultural Cooperatives and was elected chairman of the Supreme Cooperative Council in 1927. He was also chairman of the Union of Popular Banks in the 1923–1926 period.

Bureau of the International Union of Cooperative Insurance Organizations in his capacity of a chairman of the Bulgarian Civil Servants' Cooperative Insurance Society.

H. Ganev adhered to the ideas of Charles Gide, Bernard Lavergne and Edgar Milhaud and other representatives of cooperative socialism. He associated the cooperative with social progress and social transformation: «Our life corroborates the triumph of the cooperative principle. The cooperative does not have the means and power of the organized state so that we may think that when we wish to approach it and call for its willpower and efforts it will provide for us direct, fast, tangible results in the economic competition. But it has inexhaustible reserves of moral power which when put in motion with faith and enthusiasm may render meaning to the movement for economic advancement and get it out of the hopeless path of anarchy and perturbations. For the cooperative is a movement of the masses. It has the ambition to represent the public interest in its entirety, to speak on its behalf, to act on its behalf» [4, p. 329–330].

H. Ganev considered the cooperative as a necessary and efficient tool, which could get the country out of the Great Depression since it protected the interests of all the people. Cooperatives were also a powerful instrument in the fight against cartels and monopolies: «To be loyal to the cooperative, that is to buy only from it (consumer cooperative) and request credit only from it (credit cooperative), and deposit our savings only in it. In this way we contribute to the treasury of the cooperative and bring forth its vital force and ability – to paralyse and resist against the competition of the private seller, producer or creditor, so as to make it impossible for the farmer always to strive for the price rise in order to get higher profit so as to prevent today's anarchy in production and trade and the related speculation and exploitation and plundering of the consumer. We must collaborate for the setting up and development of cooperative production. All goods for mass consumption must be produced by cooperatives. Only cooperative production is the antipode of cartel production» [5, p. 16–17]. H. Ganev was in favour of creating a cooperative society in which crises would be unthinkable and the mankind would be spared much suffering.

Iliya Palazov defended his doctoral thesis in Germany in 1911 and returned to Bulgaria. He founded several craftsmen's cooperatives in different towns in the country. In 1913 he was appointed chief secretary of the Union of Popular Banks and later on its director. In

this capacity he welcomed in Bulgaria the then leader and the chief secretary of the International Cooperative Union (Henry May and Ernest Poisson). He also engaged in the vigorous international activity of the Union of Popular Banks.

I. Palazov taught courses on cooperative theory and practice at the Higher Cooperative School⁵ and at the State Higher School of Finance and Administrative Sciences in Sofia. He was the founder and editor of numerous publications and journals on cooperatives. In his views Palazov was more close to the liberals than to the cooperative socialists. He considered the capitalist form of organization as the best one. Cooperatives were regarded as an integral part of the capitalist system and their purpose was to suppress its social contradictions. According to him the cooperatives could not develop and be efficient under Bolshevism and state socialism because the state interference in their functioning and governance destroyed their fundamental principles and turned them into bad bureaucratic organisations. To this effect Palazov acknowledged that under state socialism the state restricted the autonomy of cooperatives and devoid them of their democratic nature. He argued that the cooperative was a novelty in the economic life and, as an enterprise, it had to lead to the progress in every way if it was to be of use to the masses and, therefore, to ensure its success [20].

In 1935 I. Palazov published his book «Theory and Practice of the Cooperative». It was the most comprehensive study on the theory and history of cooperatives, the birth and evolution of the cooperative movement in Western Europe, Russia and Bulgaria. He studied in-depth and discussed the major views of the most renowned economists from the liberal school, Nîmes school, Hamburg school, Bolsheviks in the context of the leading ideologies (state socialism, cooperative socialism, liberalism). Palazov got familiarized with the ideas of Robert Owen, Hermann Schulze-Delitsch, Friedrich Raiffeisen, Charles Gide, Luigi Luzzatti, Willi Wygodzinski, Vahan Totomianz, Mykhailo Tugan-Baranovsky, Nikolay Meshcheryakov, etc which brought him closer to the understanding of the nature and role of cooperatives in the economy [20].

I. Palazov defined the cooperative as an economic system having a democratic objective of free membership and encouragement of every cooperative member. Cooperative work resulted from the

⁵ The Higher Cooperative School was established in 1923 in Sofia and stopped its activity in 1933.

free will of man and whoever wished to move him away from that would make a heavy blow on him. He considered that the cooperative was an organization of the weak for economic self-defence and self-preservation. Everyone could become a cooperative member because he himself was convinced that the cooperative provided opportunities to protect his interest in the best possible way [20, p. 103–116]. In his works Palazov focused mostly on the emergence and evolution of agricultural credit cooperatives and popular banks and their role in the socioeconomic development of Bulgaria from the beginning of the 20th century to WWII. Moreover, he considered them as the most important type of cooperatives in the country and their development was of primary concern to him [18, 19].

The Interwar period was also characterized by the rapid dissemination of cooperative literature from Western Europe and Russian Empire. The major cooperative works of Charles Gide [7, 8, 8, 9, 11, 12, 13], Vahan Totomianz [23, 25, 26, 27], Ernest Poisson [21], Bernard Lavergne, Mykhailo Tugan-Baranovsky [28, 29, 29, 30], etc. were translated into Bulgarian.

Tugan-Baranovsky's works translated into Bulgarian and their influence on the Bulgarian scholars

Russian and Ukrainian cooperative ideas became extremely popular among the leading Bulgarian economists and politicians. In particular, the studies of *Tugan-Baranovsky (1865–1919)* and *Totomianz (1865–1964)* gained a large audience in the country. V. Totomianz (Armenian origin) lived in Sofia, where he wrote some of his books and taught courses in cooperative history and theory at the Higher Cooperative School and the State Higher School of Finance and Administrative Sciences. Furthermore, he was a close friend of I. Palazov. They developed courses together at the Higher Cooperative School.

The book of *Margarita Dimchevska (1892–1983)* «Bulgarian Cooperative Literature», published in 1931, was one of the few bibliographical reviews of all the existing cooperative studies in Bulgaria from the beginning of the 20th century till 1930 [3]. The book of Dimchevska included also a full list of the translations of foreign scholars. M. Tugan-Baranovsky was the first economist translated into Bulgarian. In 1902 «The Great Utopians. Robert Owen, Saint Simon and the Saint Simoniens, Charles Fourier» appeared in Bulgarian. This

book included three articles written by M. Tugan-Baranovsky, entitled «Очерки изъ историята на политическата економия», published in St. Petersburg's journal «Мир Божий» («Миръ Божій»), in 1901 [28]. Later on, the first translations of Gide and Totomianz were published. It is noteworthy that they appeared in the context of the growing number of cooperatives (mostly financial cooperatives) and development of the cooperative movement in the country. Furthermore, the state set up two cooperative banks – the Bulgarian Agricultural Bank (BAB)⁶ and the Bulgarian Central Cooperative Bank (BCBB)⁷, which promoted and provided cooperative credit. Moreover, the first Cooperative law was adopted in 1907, which reflected some of the best legislative practices in Europe at that time (the German and Hungarian cooperative laws) [35, p. 131–146].

The Bulgarian economists were mostly influenced by the book of M. Tugan-Baranovsky «Social Foundations of Cooperatives». Six years after its first edition in Russian (1916), it was translated and published in Bulgarian (1922) on the initiative of Stoyan Poplukov (1879–1933), one of the strongest proponents of cooperativism in the country at that time. He was the director of the BAB⁸ [29]. The book of Tugan-Baranovsky gained a great popularity and that was one of the main reasons to be republished shortly thereafter. The new edition «Political Neutrality in the Cooperative» appeared in 1925. It included only the last part of the «Social Foundations of Cooperatives» namely «The Class nature and political position of the cooperative» [30]. Later on, in 1928, a collection of works by Tugan-Baranovsky and Totomianz, entitled «The Apostles of the Cooperative. Robert Owen - H. Schulze-Delitsch - F. Raiffeisen» appeared [31].

We refer here only to the major contributions of Tugan-Baranovsky in «Social Foundations of Cooperatives» which were later discussed by some of the leading Bulgarian economists from the beginning of the 20th century to WWII. Tugan-Baranovsky studied the theoretical foundations and history of cooperatives in Western Europe and Russian Empire. He considered the emergence and devel-

⁶ The Bulgarian Agricultural Bank was established in 1903 to extend cheap and accessible loans to the peasants and the agricultural credit cooperatives in the country.

⁷ The Bulgarian Central Cooperative Bank was founded in 1910 to extend credit to all types of cooperatives except for the agricultural ones.

⁸ S. Poplukov was also the editor of one of the most important cooperative journals «The Bulgarian cooperative» at the beginning of the 20th century.

opment of cooperatives in the capitalist system as a means for the transformation of the existing socioeconomic order. Nevertheless, he argued that the cooperative could not resolve the social issue. Under capitalism the cooperative was an economic enterprise run by the economic interest, but unlike the capitalist enterprises, it did not pursue profit.

M. Tugan-Baranovsky defined the cooperative as «a business enterprise of several volunteers, which aims not to receive the biggest profit for the invested capital, but an increase of the labour income of its members or the reduction of their expenses for consumer needs as a result of the collective management of the economy [29, p. 93]. In Tugan-Baranovsky's view, the cooperative enterprise was neither a charity, a propaganda company, a political organization, or a workers' union. The cooperative protected the interests of the economically weaker social groups and represented their unification into one economic entity. He considered the freedom of association and self-help as its fundamental principles.

M. Tugan-Baranovsky considered cooperatives as class organizations and divided the cooperative movement into three branches: proletarian, agricultural and petit bourgeois. He elaborated an original classification of cooperatives based on labour and distinguished two large groups of cooperatives: cooperatives in the field of exchange but not in the field of labour; cooperatives in the field of labour and exchange. The first group encompassed: credit cooperatives, housing associations, consumer associations, sales associations, processing associations, purchasing associations. He argued that the most complex tasks were pursued by the cooperatives in the field of labour and exchange. These were: production-support associations; worker associations; production associations. The last one were the most advanced form of cooperatives, since they were also purchasing cooperatives, worker cooperatives in production and sales cooperatives. M. Tugan-Baranovsky believed that only production associations and artels could achieve the cooperative's goals.

Tugan-Baranovsky's cooperative theory was in-depth studied by I. Palazov. In his book «Cooperative Theory and Practice», he considered the Ukrainian economist as one of the forerunners of the cooperatives and cooperative economy. Palazov shared Tugan-Baranovsky's views on the socioeconomic nature and role of cooperatives in the capitalist system. Palazov also supported the idea of the class nature of cooperatives and admitted that restricting cooper-

ative only to the small and poor people or proletariat, in the age of capitalism, was wrong. He adhered to Tugan-Baranovsky's claim that unlike the capitalist enterprises, cooperatives did not exploit the workers in order to gain profit. In the consumer cooperatives workers were «exploited» to achieve a consumer objective. As far as the profit was concerned, I. Palazov argued that in the cooperative the consumer did not aim to gaining profit rather it tried to organize better its provisions. Palazov cited Tugan-Baranovsky: «Should we talk about profit as in the capitalist enterprises?» (20, p. 110). Furthermore, he was in favour of the political neutrality and autonomy of cooperatives. Although I. Palazov acknowledged the originality of Tugan-Baranovsky's classification of cooperatives, he detached himself and elaborated its own one which was much closer to the national peculiarities and conditions.

I. Palazov discussed Tugan-Baranovsky's classification: «For us, the classification of Tugan-Baranovsky is very complex and may not be useful in cooperative science and practice. As a detailed breakdown table, it can enable us to classify cooperatives in a more detailed and accurate way. Finally, the classification basis that is adopted may be right, but Tugan-Baranovsky classification will remain a theoretical construction that will not be widely used. This is evident from the use of this classification in his great work *The Social Foundations of Cooperative*. He makes this classification to cooperatives but at the same time he divides cooperatives into three main branches: proletarian, agricultural, and petty bourgeois» [20, p. 161]. Palazov's classification of cooperatives was much more influenced by Wygodzinski than by Tugan-Baranovsky. Palazov divided them into: credit cooperatives; consumer cooperatives; producer cooperatives; higher forms of cooperatives. The first group included: consumer cooperatives; housing cooperatives and insurance cooperatives. The second group encompassed: cooperatives for general supplies of farmers, craftsmen and traders; cooperatives for general sales – common stores and warehouses for the sale of products to farmers and artisans; production cooperatives; cooperatives for partial production; cooperatives of farmers, craftsmen and workers for full production. Among the higher forms of cooperatives I. Palazov distinguished: cooperative federations; cooperative unions and the International Cooperative Union.

Tugan-Baranovsky's book and theory were also presented in the textbooks on cooperative theory and history in the courses taught

at the Higher Cooperative School in Sofia and in the biggest universities in the country (in Sofia, Varna, etc.). It is noteworthy that during the Interwar period the universities established separate departments on cooperative work, which became important centres of discussions in this field. I can mention the textbooks of Nikola Kanev [14] and Marko Valkanov [32], which appeared in 1940s. In fact, the beginning of the socialist period in Bulgaria was characterized by an increased interest in cooperative ideas in particular those developed by the Bolsheviks in the Soviet Union. Kanev and Valkanov were ardent proponents of the ideas of state socialism and the important role cooperatives should play during the transition from capitalism to socialism. Nevertheless, they were both familiar with the ideas of the leading representatives of cooperative socialism like Gide, Tugan-Baranovsky, Totomianz, etc. M. Valkanov argued that their definitions of cooperative were rather ineffectual and suffered one-sidedness because cooperatives were closely related to the socioeconomic system in which they developed and were dependent on the political power.

M. Valkanov advocated the ideas of the Soviet communist ideology on the place and role of cooperatives in the economy: «Cooperatives coordinate their activities with the public interest and participate in the establishment of socialism by developing collective forms of economic activity. Cooperatives are becoming an important public sector and the most essential aide of the state sector, which is a higher economic form. Under the conditions of a proletarian dictatorship, the cooperative is given the opportunity to influence the small commodity economy in the sense of its transformation into collective one and in exchange for the individual ownership of the means of production with all-people's property» [32, 1943, p. 30].

During the socialist period the cooperative thought in Bulgaria developed under the influence of the ideas of the Soviet communist ideology. The leading Bulgarian Marxists (Dimitar Blagoev, Vasil Kolarov, Georgi Dimitrov, Hristo Kabakchiev, Georgi Bakalov, etc) elaborated their cooperative ideas on Vladimir Lenin's views and cooperative plan. In this regard, as it is known to me, the Bulgarian Marxists did not discuss the cooperative theory of Tugan-Baranovsky and the other leading representatives of cooperative socialism. *Stoyan Syulemezov (1910–1980)*, a prominent Marxist and Chairman of the Central Cooperative Union, considered the crucial role of the Communist party in the emergence and evolution of the Bulgarian coop-

eratives. S. Syulemezov claimed that the cooperative movement was a major driving force in the transition to the socialist economy: «The cooperative movement played an active role in the struggle for strengthening the people's democratic power, for the development of the productive forces and the establishment of socialist relations of production. In the conditions of victorious socialism, cooperatives acquired a new importance. Their new appearance was manifested in solving the important problems of the rapid industrialization of the country, the restructuring of agriculture on a socialist basis, driving the private merchant capital out of the zone of circulation and organizing socialist trade and inclusion of the craftsmen's production in the socialist sector» [23, p. 56].

I refer also to the cooperative view of the communist leader *Georgi Dimitrov (1882–1949)*⁹: «The cooperative is a powerful tool for political and economic education of the people and for the transition to higher forms of cooperation. It is an organization of the broad people's masses. It should play an important role in the building of the national economy. The cooperative has to take part in all important spheres of the economic, every day and social life: production, supply, housing, crediting, improving the living conditions of the population» [23, p. 57].

During the 1930s a strong ideological leftist trend developed in the Bulgarian agrarianism which was in favour of the establishment of a cooperative society (cooperative state) as a new social and economic system that was considered to be an alternative to capitalism and communism. The agrarians were closer to the Marxists' views on cooperatives than to the representatives of the cooperative socialism. Their ideas were set forth by Mikhail Genovsky (1903–1996) and a group of left agrarian ideologists (Nedyalko Atanasov, Kunyo Kozhuharov, Koicho Alexandrov) [6; 15; 16]. They argued that credit, insurance and production and worker cooperatives were at the base of the cooperative pyramid stood. The agrarians foresaw the development of cooperativism in two directions: first, non-market cooperativism without commodity-market relations, fixed prices and no profits; second, a market-oriented cooperativism that envisaged competition between cooperatives and free private initiative and preserved

⁹ Georgi Dimitrov was a politician, leader of the Bulgarian Communist Party (BCP) and Chairman of the Comintern (1935–1943). He was the Prime Minister of Bulgaria during 1946–1949.

the incentives of profit in a free market economy though without capitalist monopolies [2].

Conclusions. In this paper I outlined the main views and ideas of the leading Bulgarian theorists and practitioners of cooperatives from the Liberation to WWII. Despite the national political, economic, social and cultural peculiarities the cooperative thought depended on the predominant ideologies and on the transfer of theories and ideas from Western Europe and Russia as well. The Bulgarian economists scrupulously studied the ideas of the leading European scholars and conveyed them and distributed in the country. Furthermore, the major works of the most prominent cooperative theorists were translated into Bulgarian and contributed to the enrichment of cooperative ideas and literature.

Undoubtedly, the cooperative theory of M. Tugan-Baranovsky gained great popularity among the Bulgarian economists. Moreover, his works were cited and discussed in the publications of the most prominent Bulgarian theorists and practitioners of cooperatives. They were also presented in the textbooks and in the courses in the major high schools in the country. As I have already explained, Tugan-Baranovsky's ideas were not mechanically adopted by the Bulgarian scholars and the leading Bulgarian scholars tried to make their own contribution (like I. Palazov on the classification of cooperatives) and other (Marxists and left agrarians) were either quite critical or rather did not discuss his theoretical contributions (they adhered to Lenin's ideas)

Nowadays, the cooperative ideas have seldom been in the focus of Bulgarian researchers and courses in cooperative theory and history have been removed from the curricula of the Bulgarian universities. I argue that today we need to study cooperative ideas and history in order to reconsider the role cooperatives could play in solving some of the major socioeconomic issues.

References

1. Daskalov, A. (1912). *Agricultural Credit in Bulgaria from 1864 to 1913*. Vol. 1. Sofia: Glushkov [in Bulgarian].
2. Daskalov, R., Mishkova, D. (2014). *The Interlaced Histories on the Balkans. Transfer of Political Ideologies and Institutions*. Vol. 2. Sofia: New Bulgarian University [in Bulgarian].
3. Dimchevska, M. (1931). *Bulgarian Cooperative Literature*. Sofia: Knipegraf [in Bulgarian].

4. Ganev, H. (1932). Crises, Cartels, Cooperatives. In: Central State Archives. F. 1456K. № 1/63 [in Bulgarian].
5. Ganev, H. (2006). My Life Path. Development of the Co-operative Movement in Bulgaria during the Interwar Period. Sofia: Zahari Stoyanov [in Bulgarian].
6. Genovskiy, M. (1934). Cooperative State. In: *Foundations of agricultural studies*. Plovdiv [in Bulgarian].
7. Gide, C. (1906). Lectures on Cooperative Work. Polezen savetnik journal. Samokov [in Bulgarian].
8. Gide, C. (1910). The Twelve Virtues of the Cooperative. Kyustendil: Izgrev [in Bulgarian].
9. Gide, C. (1920). Consumer Cooperatives. Part one. Sofia: Dragiev [in Bulgarian].
10. Gide, C. (1925). Lectures on Cooperative Work. *Lectures at Collège de France*. Vol. 1-2. Sofia: Kooperativna misal [in Bulgarian].
11. Gide, C. (1926). Profit and Cooperatives. *Lectures at Collège de France*. Vol. 3. Sofia: Kooperativna misal. doi: <https://doi.org/10.2307/2222787> [in Bulgarian].
12. Gide, C. (1927). The Cooperative, Speeches and Lectures for Propaganda. Rousse: Levi & Petrov [in Bulgarian].
13. Gide, C. (1929). The Fight against Expensiveness and the Cooperative. *Lectures at Collège de France*. Sofia: Kooperativna misal [in Bulgarian].
14. Kanev, N. (1943). Cooperative Cause. Methodological Course. Sofia: Danov [in Bulgarian].
15. Kozhuharov, K. (1945). Capitalism and Cooperativism in the Agrarian Ideology. Sofia: Alexander Stamboliiski [in Bulgarian].
16. Kozhuharov, K. (1947). Cooperatives in the Agrarian Ideology. Sofia: Alexander Stamboliiski [in Bulgarian].
17. Mishaykov, D. (1933). Foundations of the Political Economy. Sofia: Nov jivot [in Bulgarian].
18. Palazov, I. (1938). Cooperative Unions. Popular Banks and Their Alliances. Sofia: Sayuz na populyarnite banki [in Bulgarian].
19. Palazov, I. (1940). Savings and Cooperative. Sofia: Sayuz na populyarnite banki [in Bulgarian].
20. Palazov, I. (2005 [1935]). Theory and Practice of the Cooperative. Sofia: Filvest [in Bulgarian].
21. Poisson, E. (1925). Socialism and Cooperative. Sofia: Napredak [in Bulgarian].
22. Stamboliiski, A. (1945 [1909]). Political Parties or Professional Organizations. Sofia: Bulgarski zemedelski naroden sayuz [in Bulgarian].
23. Syulemezov, S. (1975). Development of the Cooperative Movement in Bulgaria. Sofia: Partizdat [in Bulgarian].
24. Totomianz, V. (1915). Rural Cooperatives Abroad. Suhindol: Kooperatsiya "Gumza" [in Bulgarian].

25. Totomianz, V. (1923). *The Nature and Role of Modern Cooperative*. Sofia: Stoyanov [in Bulgarian].
26. Totomianz, V. (1924 [1919]). *Cooperative Chrestomathy*, Sofia: Sayuz na populyarnite banki [in Bulgarian].
27. Totomianz, V. (1934). Friedrich W. Raiffeisen Life and Studies. Sofia: Zadruzhen zhivot [in Bulgarian].
28. Tugan-Baranovsky, M. (1902). *The Great Utopians. Robert Owen - Saint Simon and Saint Simoniens - Charles Fourier*. Varna: Georgi Bakalov [in Bulgarian].
29. Tugan-Baranovsky, M. (1922 [1916]). *The Social Foundations of Cooperatives*. Sofia: Dnevnik I Utro [in Bulgarian].
30. Tugan-Baranovsky, M. (1925). *Political Neutrality and Cooperatives*. Sofia: Kojuharov [in Bulgarian].
31. Tugan-Baranovsky, M., Totomianz, V. (1928). *Apostles of the Cooperative: Robert Owen, H. Schulze-Delitsch, F. Raiffeisen*. Sofia: Napredak [in Bulgarian].
32. Valkanov, M. (1949). *Cooperatives and cooperative movement*. Varna: Nauka i izkustvo [in Bulgarian].
33. Iorga, N. (1929). *Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe*. Paris: J. Gamber [in French].
34. Lavaleye, É. (1888). *La péninsule des Balkans: Vienne, Croatie, Bosnie, Serbie, Bulgarie, Roumélie, Turquie, Roumanie*. Paris: BnF Gallica [in French].
35. Marinova, T., Nenovsky, N. (2017). Histoire et transformation institutionnelle des banques coopératives bulgares: de l'Empire ottoman à la Première Guerre mondiale. *Revue internationale de l'économie sociale*, 343, 131-146. doi: <https://doi.org/10.7202/1038785ar> [in French].
36. Marinova, T., Nenovsky, N. (2019). Towards Understanding Balkan Economic thought: Preliminary reflections. *History of Economic Thought and Policy*, 1, 29-50. doi: <https://doi.org/10.3280/SPE2019-001003>
37. Marinova, T., Toucas-Truyen, P. (2019). La pensée coopérative bulgare au 20e siècle au confluent des théories d'Europe occidentale et orientale. *Revue internationale de l'économie sociale*, 352, 81-94. doi: <https://doi.org/10.3917/recma.352.0081> [in French].
38. Nenovsky, N. (2009). Place of Labor and Labor Theory in Tugan-Baranovsky's Theoretical System. *The Kyoto Economic Review*, 78(1), 53-77.
39. Novakovitch, D. (1905). *La zadrouga. Les communautés familiales chez les Serbes*. Paris: A. Pedone [in French].

*The article was received on March 20, 2020.
Стаття надійшла до редакції 20 березня 2020 р.*

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.052>

УДК 330.88]:[330.33:330.34]

JEL: B12, B22, E32

Пустовойт О.В., кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник відділу
секторальних прогнозів та кон'юнктури ринків
ДУ «Інституту економіки та прогнозування НАН України»
e-mail: avvit@ukr.net

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ПОЯСНЕННЯ ЦИКЛІЧНОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Сучасною наукою постійно накопичуються нові емпіричні факти про нерівномірне зростання економік, які неможливо пояснити за допомогою сучасних теорій економічних циклів. Метою статті є уточнення історичних етапів формування основних гіпотез дослідження циклічності економічного зростання та обґрунтування нових наукових підходів до створення в майбутньому єдиної теорії економічних циклів з більш широкими пізнавальними можливостями. Для досягнення поставленої мети були використані методи ретроспективного дослідження, синтезу проблемного та персоніфікованого підходів, структурно-логічного аналізу.

Результати дослідження показали, що процес появи нових знань про економічні цикли був кумулятивним. Він розвивався шляхом продовження та доповнення ідей попередників, поступового і послідовного нагромадження наукових досягнень. Встановлено, що сучасні теорії економічних циклів мають обмежені пізнавальні можливості. Зокрема, за допомогою мультикаузальних теорій можна пояснити будь-які економічні коливання. Проте неможливо довести, що вони є циклічними, а не випадковими, які кожний раз виникають під впливом нової комбінації чинників. Водночас за допомогою монокаузальних теорій (нової класичної та нової кейнсіанської теорій економічних циклів) неможливо довести: чи притаманні економічні цикли для країн, які не входять до числа розвинених і не мають достатніх фінансових ресурсів, щоб стимулювати виникнення технологічних шоків чи інвестиційних бумів. Запропоновано новий

© Пустовойт О.В., 2020

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2020. Вип. 53

методологічний підхід, який дає змогу не лише поєднати пізнавальні можливості сучасних теорій, а й відкрити шлях до їх збагачення новою гіпотезою дослідження. Нею передбачається, що інститути спроможні виконувати роль першопричини економічних циклів.

Ключові слова: *теорії економічних циклів, економічне зростання, цикли, технологічний прогрес, інвестиції, очікування, невизначеність, обмежена раціональність, мобільність факторів виробництва, інститути.*

Pustovoi O.

EVOLUTION OF SCIENTIFIC APPROACHES TO ECONOMIC GROWTH CYCLES

Modern science is continually accumulating new empirical facts about the uneven growth of economies, which cannot be explained by modern theories of economic cycles. The article aims to clarify the historical stages of formation of the main hypotheses of the study of cyclical economic growth and substantiation of new scientific approaches to the creation in the future of a unified theory of economic cycles with broader cognitive capabilities. To achieve this goal, we used retrospective research, synthesis of problem and personalized approaches, structural and logical analysis methods.

The results of the study showed that new knowledge about economic cycles emerged cumulatively. It developed by continuing and supplementing the ideas of predecessors, by a gradual and consistent accumulation of scientific achievements. It is established that modern theories of economic cycles have their limited cognitive capabilities. In particular, any economic fluctuations can be explained with the help of multi-causal theories. However, it is impossible to prove that they are cyclical and not random, and each time arise under the influence of a new combination of factors. At the same time, mono-causal theories (the new classical and new Keynesian theories of economic cycles) cannot prove whether economic cycles are inherent in countries that are not developed and do not have sufficient financial resources to stimulate technological shocks or investment booms. A new methodological approach is proposed, which allows us to combine the cognitive capabilities of modern theories and opens the way to their enrichment with a new research hypothesis.

This hypothesis assumes that institutions can play the role of the root cause of economic cycles.

Keywords: *theory of economic cycles, economic growth, cycles, technological progress, investments, expectations, uncertainty, bounded rationality, mobility of factors of production, institutions.*

Постановка проблеми. Розв'язання прикладних завдань забезпечення економічного розвитку та підвищення рівня міжнародної конкурентоспроможності національних економік ускладнене невирішеністю фундаментальних теоретичних питань. Зокрема, сьогодні науковці ще не можуть пояснити нерівномірність економічного зростання країн в умовах вільного доступу до світових ринків передових технологій і фінансових ресурсів; різний вплив світових криз на динаміку економік; багатоваріантність та альтернативність їх розвитку; різношвидкісне економічне зростання постсоціалістичних країн, які напередодні ринкових трансформацій мали схожі стартові умови, цілі та інструменти формування ринків; наявність у країн, які не входять до числа розвинених, власних траєкторій довгострокового зростання.

Аналіз останніх досліджень. Однією з вагомих причин накопичення наведених теоретичних і прикладних проблемних питань є недостатньо досліджений вплив на дивергентну динаміку розвитку економік чинників циклоутворення. Методологічним підґрунтям їх аналізу слугує теорія економічних циклів, яка сьогодні існує у формі розрізнених напрямів досліджень, кожний із яких дещо суперечить іншому і має певні гносеологічні обмеження. Проте накопичення невирішених проблем в економіці змушує економістів звертатися до проблематики синтезу сучасних напрямів розвитку теорії економічних циклів, щоб поєднуючи їх пізнавальні можливості, знайти відповіді на наведені вище та інші актуальні питання розвитку економік.

Піонером на цьому шляху був професор Гарвардського університету (США) Елвін Хансен. Він у книзі «Економічні цикли та національний дохід», яка була опублікована в 1951 р. і до цього часу вважається однією з кращих робіт з історії економічної думки про циклічне зростання економік, вперше поставив за мету створити інтегральну теорію економічного циклу. Сьогодні в руслі цієї ідеї здійснюють дослідження економісти М. Вудфорд, М. Гудфренд, Р. Кінг. В Україні найбільших успіхів у цьому напрямі досліджень досяг А. Гальчинський. Проте, незважаючи на

зусилля цих та інших економістів, єдину теорію економічних циклів поки що не створено. Основна причина цього криється в труднощах теоретичного поєднання основних гіпотез дослідження циклічності економічного зростання. Однак серед українських учених еволюція їх формування ще не стала предметом спеціальних досліджень. Під певними кутами зору процес її перебігу був проаналізований у наукових працях А. Гриценка, В. Подлесної, Л. Возної. Проте їхні наукові здобутки не дають знайти відповіді на одне з ключових теоретичних питань: якщо логіка появи нових знань передбачає, що кожна наукова гіпотеза дослідження згодом замінюється іншою, більш досконалою, яка має ширші пізнавальні можливості, то які пізнавальні обмеження мають сучасні теорії економічного циклу і чому еволюція їх розвитку не привела до появи єдиної, інтегральної теорії економічного циклу, яка має значно більші можливості щодо пояснення нерівномірного зростання сучасних економік?

Мета статті – уточнити етапи історії формування найбільш визнаних серед науковців гіпотез щодо дослідження циклічності економічного зростання; виявити пізнавальні обмеження, що стали причиною їх заміни; обґрунтувати нові наукові підходи щодо синтезу сучасних теорій для створення в майбутньому єдиної теорії економічних циклів із більш широкими пізнавальними можливостями.

Виклад основних результатів. Дослідження історії формування теорії економічних циклів дало змогу встановити, що численні торгові кризи змусили науковців у другій половині XIX ст. розпочати пошук таємниці їх виникнення в передових країнах світу.

Описові теорії економічних циклів

Перші спроби науковців (К. Жугляр, С. Сісмонді, К. Родбертус, В. Джевонс, Е. де Левеле, Т. Мальтус, Д. Мілльс, Г. Джордж, А. Маршалл) пояснити економічні цикли виявилися не зовсім вдалими. Причини цього крилися в гіпотезі дослідження, якою передбачалось, що циклічні коливання торгівлі та промислового виробництва детерміновані кризами. У межах цієї гіпотези пізнати природу циклів означало виявити та описати причини криз. Проте кожний раз вони виникали під впливом нових подій, які ставали доказом хибності попередніх теорій циклу.

Економісти XIX ст. переважно дотримувалися точки зору, що цикл розпочинається із прискореного зростання економіки, яке згодом стабілізується й різко припиняється, спричиняючи кризу, після якої розпочинається депресія – період посткризового відновлення виробництва. Цей підхід до опису економічних циклів запропонував французький економіст К. Жугляр, розділивши періоди їх перебігу на такі фази: процвітання, криза, ліквідація.

Наукові теорії економічних циклів

На відміну від численних описових теорій, першу наукову теорію про економічні цикли розробив український учений-економіст М. Туган-Барановський. Він запропонував перейти від опису кризових явищ до пояснення фактів їх періодичного виникнення [1, с. 258]. Вчений зосередив свої зусилля на пошуку основного чинника циклоутворення, який міг періодично створювати сприятливі або несприятливі умови в економіці для розширення пропозиції промислової продукції. На думку М. Туган-Барановського, роль такого чинника міг виконувати основний капітал. Про це свідчили зібрані ним в Англії спостереження про активізацію економічного життя в роки посиленого накопичення основного капіталу за рахунок банківського кредитування та про зупинку цього процесу через вичерпання позичкового капіталу у банках, збільшення позичкового відсотка та подорожчання інвестиційної продукції, яке супроводжувалося збільшенням її товарних запасів, надвиробництвом, скороченням зайнятості та споживчих витрат.

Запропонований М. Туган-Барановським науковий підхід до пояснення економічних циклів дав початок новим дослідженням. За їх допомогою були зібрані докази, що нерівномірне інвестування в капітал також може спричинитися періодичним накопиченням технічних вдосконалень (А. Шпітгоф), запровадженням нововведень (Й. Шумпетер), здійсненням банківської кредитної емісії (Ф. Гайек), зміною норми відсотка (Г. Кассель), норми доходу на інвестиції (К. Віксель, І. Фішер), структури споживчого попиту (А. Афталіон), очікувань додаткових прибутків (А. Пігу). Унаслідок цього в науці була сформована *класична школа дослідження економічних циклів*. Основні напрями її розвитку докладно дослідив американський економіст Г. Хаберлер у своїй

відомій монографії «Процвітання і депресія. Теоретичний аналіз циклічних коливань», що вийшла в світ 1937 р. [2].

Проте за допомогою класичних теорій економічних циклів учені не змогли пояснити причини Великої депресії 1929–1939 рр. – наймасштабнішої світової економічної кризи, яка охопила економіки розвинених країн того часу: США, Канади, Великої Британії, Німеччини та Франції. Це привело до розроблення кейнсіанської теорії економічних циклів.

Створення кейнсіанської теорії припало на 30-і роки ХХ ст. і пов'язується з іменем англійського економіста Дж. Кейнса. У своїй монографії «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей», яка вийшла друком у 1936 р., він запропонував принципово нову гіпотезу виникнення економічних циклів та кризових явищ у національних господарствах. В її основу була покладена ідея про те, що цикли спричиняються нелінійним впливом інвестиційних витрат на величину сукупного попиту в економіці. Найкраще зрозуміти ключові елементи цієї гіпотези можна лише порівнявши їх з класичною теоретичною моделлю економічних циклів.

Фаза зростання. Початок економічного циклу Дж. Кейнс, на відміну від економістів-класиків, пов'язував із зростанням граничної ефективності капіталу, яку оцінюють підприємці, порівнюючи очікуваний майбутній дохід та ціни на інвестиційну продукцію, тобто визначають норму доходу понад інвестиційні витрати. Спираючись на ці оцінки, вони знаходять найприбутковіші галузі, де в майбутньому потенційно можна отримати найбільш високі доходи та починають інвестувати в розширення виробництва. Активізація інвестиційного процесу збільшує попит на інвестиційні товари (машини, обладнання тощо) і спричиняє зростання їх виробництва та доходів і споживчих витрат працівників зайнятих у галузях, що випускають капітальні блага (принцип мультиплікатора). Унаслідок цього в економіці розширюється випуск споживчих товарів. Разом з тим зростання інвестиційних і споживчих витрат не може продовжуватися безкінечно. Чинники, що уповільнюють цей кумулятивний (самопідсилюючий) процес, Дж. Кейнс пов'язав із «психологічним законом» суспільства та зміною граничної ефективності капіталу. Зокрема, він вказував, що психологія суспільства є такою, що на етапі піднесення, коли доходи постійно зростають, схильність населення до споживання падає, а схильність до заощадження зростає. Це уповільнює приріст споживчих витрат на ринку.

Коли швидкість зростання сукупного попиту починає уповільнюватися, в конкурентній економіці мав би розпочатися процес зниження рівня цін. Це повинно було б привести до уповільнення зростання виробництва. Для підтримання повної зайнятості підприємці мали б зменшити рівень заробітної плати. У результаті економіка повинна була поступово увійти в стан рівноваги, а її товарне виробництво вийти на рівень, що притаманний повній зайнятості. Проте в реальному житті ці процеси не відбуваються, тому що ціни на продукцію та заробітна плата є нееластичними в напрямі зниження. Це перетворює ринкову економіку на неконкурентну систему.

Фаза кризи. Кризи – це механізм повернення ринку до рівноважного стану. Відставання сукупного попиту від зростання товарного виробництва не може продовжуватися тривалий час. Коли інвестори дізнаються про падіння граничної ефективності капіталу, вони намагаються позбутися своїх активів. Унаслідок цього ділова активність спочатку завмирає, а потім починає різко падати через катастрофічну паніку на товарних і фінансових ринках.

Фаза депресії. Під час неї розпочинається процес стабілізації сукупного попиту в економіці, тому що домогосподарства всі свої поточні доходи та наявні заощадження, зроблені у попередніх періодах, починають спрямовувати винятково на закупівлю товарів і послуг. Унаслідок цього зниження рівня споживання проходить повільнішими темпами, ніж падіння реальних доходів населення. Це створює сприятливі умови спочатку для стабілізації виробництва, а згодом – для його зростання. Другим чинником стабілізації сукупного попиту в економіці Дж. Кейнс розглядав збільшення потреб в інвестиціях через використання, псування і моральне старіння капіталу, продаж надмірних запасів продукції, що накопичилися в період «буму» та поступове відновлення обігового капіталу.

Книга Дж. Кейнса фактично стала прямим викликом економістам-класикам, які твердо вірили, що основним засобом подолання криз є політика зменшення відсоткової кредитної ставки та рівня заробітної плати. Заходи держави в цьому напрямі створюють сприятливі умови в економіці для відновлення інвестиційної активності та зростання зайнятості. Дж. Кейнс запропонував долати кризи за допомогою дещо інших заходів, які були пов'язані з підтриманням ефективного попиту в економіці за ра-

хунок збільшення дефіциту державного бюджету та державних витрат.

Згодом ідеї Дж. Кейнса отримали розвиток у роботах А. Лейонхуфвуда, П. Самуельсона, Е. Хансена, Д. Харрода, Дж. Хікса, які стали фундаторами некейнсіанської наукової школи. Зокрема, Е. Хансен здійснив спробу сформуванню інтегральну теорію економічних циклів та несуперечливо звести в ній в єдине ціле причини початку і зупинки періодичного зростання виробництва, включаючи ті, що були описані класичними теоріями [3].

Сучасні теорії економічних циклів

Кейнсіанська теорія давала можливість коректно описувати перебіг економічних циклів у національних господарствах упродовж чотирьох десятиліть, аж до середини 1970-х років. Довіру до неї було підірвано під час світових криз 1974–1975 рр. та 1980–1982 рр., які були тісно переплетені з сировинними (передусім нафтовими) шоками. Під час цих криз в економіках виникло таке явище як стагфляція, для якої було характерним одночасне зростання як рівня безробіття, так і інфляції. Ці тенденції суперечили емпіричній закономірності, відкритій О. Філіпсом.

Дослідження того часу давали підстави науковцям для висновку, що стагфляція була наслідком часткового упровадження кейнсіанських рецептів регулювання економіки. Наприклад, у США стагфляція була спричинена двома подіями. По-перше, впродовж 1970-х років керівництво країни намагалося зменшити рівень безробіття шляхом збільшення грошової маси, що призвело до прискорення інфляції. По-друге, в цей період спостерігалися випадки різкого зростання цін на природні ресурси (у 1973–1975 рр. чотирикратно зростання цін на нафту), що збільшувало витрати виробництва товарної продукції та скорочувало її пропозицію на ринку.

Відсутність переконливого наукового пояснення світових криз 1974–1975 рр. та 1980–1982 рр. поставило під сумнів безпомилковість кейнсіанської теорії циклу. Це спонукало економістів вдаватися до нових досліджень, які привели до появи в науці нової класичної та нової кейнсіанської теорій економічних циклів. Їх розробники продовжили наукову традицію вивчати економічні цикли як монокаузальні явища, що спричиняються не багатьма, а одним чинником, який періодично змінює сукупний попит або

сукупну пропозицію в економіці. Спробуємо коротко описати відмінності цих теорій.

Нова класична та нова кейнсіанська монокаузальні теорії

Появі нової класичної теорії економічного циклу передували наукові дослідження 60-х років ХХ ст. Їхні автори розглядали цикли як рівноважні явища, для яких була характерною оптимальна поведінка економічних агентів, що відображає їхні раціональні очікування в майбутньому щодо власних доходів, рівня цін, можливого впливу на них технологічних досягнень. Елементи такої поведінки були описані в роботах Р. Лукаса, М. Фрідмена, Ф. Модільяні, Р. Брумберга.

Місію щодо створення нової теорії виконали американські економісти Фінн Кідланд і Едвард Прескотт. У 1982 р. вони опублікували свою знамениту роботу «Час будувати і агрегувати коливання» [4], де запропонували повернутися до ідей економістів-класиків про те, що економіка є конкурентною системою, яка постійно перебуває в рівноважному стані і спроможна періодично прискорювати чи уповільнювати зростання під впливом чинників, які змінюють сукупну пропозицію. Тому Ф. Кідланда і Е. Прескотта, а згодом і їхніх численних послідовників почали називати «новими класиками».

Суть гіпотези Ф. Кідланда і Е. Прескотта коротко можна подати так: економічні цикли спричиняються одним із чинників, який має нелінійний вплив на зміну сукупної пропозиції в економіці. Проте, на відміну від економістів-класиків, Ф. Кідланд і Е. Прескотт припустили, що роль такого чинника виконує не запас чи якість основного капіталу, а нерівномірний розвиток технологічного прогресу, який періодично змінює сукупну продуктивність праці та капіталу в коротко- та довгостроковому періодах. Закономірності короткострокових коливань технологічного прогресу зумовлюють економічні цикли, які, своєю чергою, визначають довгострокову траєкторію зростання економіки.

Свою гіпотезу Ф. Кідланд і Е. Прескотт використали для створення «теорії реального економічного (ділового) циклу». Реального – тому що ця теорія була спрямована на дослідження зміни виробництва в економіці під дією таких реально існуючих чинників, як новітні технології, продуктивність праці та капіталу, ціни на ресурси на світових ринках тощо. Найкраще зрозуміти

ключові елементи цієї теорії можна порівнюючи теоретичну модель економічних циклів Ф. Кідланда і Е. Прескотта з моделями економістів-класиків та Дж. Кейнса. Спробуємо це зробити.

Фаза зростання. На відміну від поглядів Дж. Кейнса, початок економічного циклу Ф. Кідланд і Е. Прескотт пов'язували не зі зміною попиту на інвестиції, а з випадковим позитивним технологічним шоком. Його вони розглядали як форму поширення в економіці технологічного прогресу, що прискорює зростання сукупної продуктивності праці та капіталу порівняно з середніми темпами, які притаманні для довгострокового періоду. Зростаюча продуктивність цих факторів виробництва приводить до зменшення витрат на виготовлення одиниці продукції та збільшення її сукупної пропозиції в економіці. Розширення обсягів випуску товарів і послуг дає змогу підприємцям отримувати додаткові доходи та спрямовувати їх на інвестування та підвищення рівня заробітної плати. Останнє спричиняє зростання пропозиції робочої сили на ринку. Цей механізм збільшення сукупної пропозиції продукції та зайнятості діє в економіці до моменту, поки ефекти від технологічного шоку не будуть вичерпані.

Фаза кризи. Існування цієї фази економічного циклу новими класиками заперечувалось. Згідно з положеннями теорії Ф. Кідланда і Е. Прескотта, після вичерпання ефектів від позитивного технологічного шоку, підприємці втрачають додатковий дохід на капітал. Унаслідок цього їхня ділова активність зменшується, що повертає рівень виробництва, інвестицій та зайнятості на лінію довгострокового тренду. Різкі економічні спади можуть виникати на будь-якій фазі циклу, але вони є випадковими явищами, які спричиняються негативними економічними шоками. Обвали виробництва є тимчасовими відхиленнями від середньострокового тренду економічного зростання. Економіка, будучи конкурентною системою, спроможна подолати їх самостійно, без заходів спеціальної антикризової політики. Ці наукові положення фактично заперечували неминучість виникнення кризових явищ під час економічних циклів. Таке розуміння фази «криза» суперечило поглядам як економістів-класиків, так і Д. Кейнса, які вважали, що кризові явища в економіках буквально «визрівають» та накопичуються під час економічних циклів, коли вони перебувають у фазі зростання.

Фаза депресії. Її перебіг визначається низькими темпами технологічного розвитку. У цей період економіка, повернувшись на траєкторію довгострокового зростання, продовжує рух вздовж

неї. Це відбувається до моменту, поки такий рух не буде перерваний наступним позитивним технологічним шоком. Під його впливом в економіці розпочнеться новий економічний цикл.

Наведена теоретична модель циклу дала змогу Ф. Кідланду і Е. Прескотту не лише пояснити науковій спільноті свою гіпотезу, а й розробити прикладні інструменти для її емпіричної перевірки. Для їх створення вони використали неокласичну модель економічного зростання Р. Солоу та розроблену ним методику оцінки внеску технологічного прогресу у випуск продукції. Спираючись на ці здобутки та математичний інструментарій, Ф. Кідланд і Е. Прескотт перетворили теоретичну модель циклу в прикладну. Її особливість полягала в тому, що вона давала змогу проектувати діловий цикл як відхилення економіки від довгострокової траєкторії зростання, а коливання ділової активності – як зміну поведінки учасників ринку під впливом стохастичних шоків продуктивності.

В основу прикладної моделі Ф. Кідланд і Е. Прескотт покладали концепцію динамічної стохастичної загальної рівноваги (*dynamic stochastic general equilibrium*) у межах закритої економіки з досконалою конкуренцією. Розроблені на базі цієї концепції прикладні моделі отримали назву моделі DSGE. Отримані за їх допомогою часові ряди показників так само корелювали між собою та мали таку саму волатильність й інерційність, як і дані статистики США. Базова модель Ф. Кідланда та Е. Прескотта давала змогу пояснити приблизно 70% реальних коливань у післявоєнному виробництві США [5, с. 137–138], що слугувало вагомим аргументом на користь безпомилковості теорії реальних економічних циклів.

Разом з тим теорія реальних економічних циклів не була позбавлена окремих суперечностей. Зокрема, Ф. Кідланд і Е. Прескотт первинні імпульси щодо зростання ділової активності пов'язували зі збільшенням сукупної продуктивності праці та капіталу під дією позитивного технологічного шоку. Проте, спираючись на це положення, логічно було б припустити, що зменшення сукупної продуктивності спричиняє «негативний» технологічний шок, тобто технологічний регрес. Зважаючи, що існування останнього наукою не доведено, питання щодо пояснення спадів ділової активності в межах цієї теорії залишилося без відповіді.

Теоретична суперечність щодо причин періодичного стиснення ділової активності в країнах змусила прихильників теорії

реального економічного циклу продовжити науковий пошук інших чинників, які спроможні впливати на сукупну продуктивності праці та капіталу. Це привело до появи нових концепцій реальних економічних циклів, де враховувався вплив на економіку: шоків зовнішньої кон'юнктури (зростання світових цін на нафту та інші види природних ресурсів); фіскальних шоків (зміни податкових ставок та величини державних витрат); інвестиційно-технологічних шоків (різке зростання доходів від нових інвестицій, збільшення їх рентабельності порівняно з рівнем минулих періодів); монетарних шоків (регулювання величини відсоткової ставки, пропозиції грошей в економіці та умов міжбанківського кредитування); інформаційних шоків (поширення інформації серед учасників ринку, що змінює їх очікування щодо майбутніх доходів); секторальних шоків (зміна динаміки показників у різних секторах економіки) [6].

Незважаючи на появу нових концепцій реального економічного циклу, на погляд більшості вчених позитивні технологічні шоки були і залишаються основним чинником, який здатний генерувати циклічні коливання виробництва в економіці. Усі інші види шоків спроможні їх підсилювати або послабляти, але не можуть викликати самостійно. Наприклад, за допомогою модельних досліджень було встановлено, що шоками монетарної політики можна пояснити 10–14% коливань сукупного виробництва впродовж економічного циклу [7, с. 23–24]. Також не можуть виконувати роль основного джерела циклічного зростання економік ціни на нафту та інші енергоносії (шоки зовнішньої кон'юнктури), зміна величини податків та державні витрати (фіскальні шоки) тощо. Водночас великий вплив фінансових шоків на зростання економік дав підставу окремим науковцям висловити припущення про доцільність створення теорії реальних і фінансових шоків, як причини циклічних коливань [8, с. 42–43].

Певна теоретична суперечливість, що притаманна сучасній теорії реального ділового циклу, спонукала частину економістів продовжити дослідження в межах кейнсіанської гіпотези циклічних коливань. Цих учених почали іменувати «новими кейнсіанцями». Предметом їхніх досліджень стали не хвилі зростання економіки, а реальні чинники (інституційні правила, неповна інформація), які в економіці зумовлювали довгострокові зрушення в сукупному попиті та «природному» рівні безробіття.

Зокрема, нові кейнсіанці доводять, що в країнах з невеликою інфляцією ціни підлаштовуються до рівноважного рівня досить повільно, а рівень заробітної плати тривалий час залишається незмінним незалежно від коливань ринкової кон'юнктури. Повільне підлаштування цін вони пояснюють не тільки стійкістю рівня заробітної плати, яка є елементом витрат виробництва, а й високою вартістю процедури поширення ринкової інформації про нові ціни (виготовлення нових каталогів, прайс-листів, рекламних буклетів тощо). Нееластичність номінальної заробітної плати нові кейнсіанці пов'язують не лише з законодавством про її мінімальну величину, контрактними відносинами між бізнесом та найманим персоналом, впливом на них профспілок, а й з браком у роботодавців повної інформації про роботу своїх підлеглих. За цих умов роботодавці вимушені завищувати заробітну плату працівнику, щоб йому було що втрачати, коли раптом виявиться, що він працює не в повну силу. Завищення рівня оплати праці зменшує можливості підприємців створювати додаткові робочі місця та забезпечувати всім бажаним зайнятість. Унаслідок цього безробіття перетворюється на хронічне, а його рівень починає перевищувати «природний», що уповільнює динаміку витрат споживачів [9, с. 150–153]. За цих умов незавантаженість виробничих потужностей може існувати тривалий період і унеможливити перехід економіки до рівноважного стану. Усі ці аргументи нові кейнсіанці використовують для доказу того, що зростання виробництва визначається сукупним попитом, а не продуктивністю праці й капіталу.

Нова класична та нова кейнсіанська теорії економічного циклу мають чітку і переконливу логіку побудови. На початку XXI ст. вони були визнані міжнародною науковою спільнотою. Так, у 2001 р. Нобелівську премію з економіки отримали представники «нової кейнсіанської» школи Дж. Акерлоф, Дж. Стігліц і М. Спенс за дослідження ринків з неповною інформацією, які спроможні повільнювати зростання економіки та прискорювати виникнення в ній кризових явищ. У 2004 р. Нобелівську премію з економіки отримали засновники «нової класичної» школи Ф. Кідланд та Е. Прескотт за дослідження рушійних сил ділових циклів.

Незважаючи на існування теоретичних розбіжностей між представниками нової класичної та нової кейнсіанської школи, впродовж останніх десяти – п'ятнадцяти років їхні позиції з окремих питань щодо дослідження циклів почали зближуватися [21,

с. 19–26]. Зокрема, сьогодні «нові класики» та «нові кейнсіанці» дотримуються єдиного погляду на таке:

– економічні агенти, максимізуючи функцію корисності на мікрорівні, керуються у своїх діях раціональними очікуваннями;

– економіка є рівноважною системою, що самостабілізується й тяжіє до набуття стану повної зайнятості. Тому для дослідження процесу її зростання доцільно використовувати рівноважні економічні моделі;

– головним завданням макроекономічної науки, яка вивчає основні чинники циклічних коливань національного доходу, інфляції, наслідків монетарної та фіскальної політики, є створення та вдосконалення структурних моделей DSGE для дослідження короткострокових коливань економіки. Ці моделі дають змогу проектувати вплив чинників сукупного попиту й пропозиції та заходів економічної політики на господарську діяльність людей. Отримані за їхньою допомогою результати досліджень можуть доповнювати та уточнювати прогнози розвитку економік, які розраховуються з використанням моделей економічного зростання;

– економічні цикли можна пояснити реальними шоками, тобто змінами в технологіях, економічній політиці тощо. Проте визнається, що монетарна політика є ефективним засобом контролю інфляції, тому її доцільно включати до емпіричних DSGE моделей.

Поява певних елементів синтезу в поглядах представників «нової класичної» та «нової кейнсіанської» школи дали надію, що створення єдиної несуперечливої теорії економічного циклу, яка буде піддаватися емпіричній перевірці, є лише справою нових ідей і часу.

Мультикаузальні теорії. Незважаючи на широке міжнародне визнання, нову класичну та нову кейнсіанську теорії економічних циклів ще не можна вважати досконалими, тому що вони дають змогу вивчати періодичні коливання лише конкурентоспроможних економік. За методологією фахівців Всесвітнього економічного форуму (далі – ВЕФ), вони становлять близько 25% національних господарств, які тісно об'єднані світогосподарськими зв'язками. Такі економіки мають США, Німеччина, Франція, Японія, Канада, Італія, Швеція, Фінляндія, Південна Корея та інші. У цих країнах економічне зростання досягається переважно за рахунок ефектів від розробки та впровадження інновацій у процес виробництва.

Водночас до числа країн з невисоким або середнім рівнем конкурентоспроможності економіки експерти ВЕФ відносять ті, де економічне зростання досягається переважно за рахунок інтенсивнішого та ефективнішого використання основних факторів виробництва. Серед них – такі економічні гіганти, як Індія та Бразилія, а також усі постсоціалістичні країни Центральної, Східної Європи та Азії, включаючи Китай і Росію [10, с. 11]. Сьогодні вони спроможні змінювати кон'юнктуру на світових ринках. Це проявилось під час світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., коли Китай та Індія стали локомотивом зростання світової економіки.

Неможливість використання нової кейнсіанської та нової класичної теорій для опису нерівномірного економічного зростання країн з невисоким або середнім рівнем міжнародної конкурентоспроможності привела частину економістів до висновку, що поступовий синтез теоретичних поглядів нових класиків та нових кейнсіанців не наблизить в майбутньому економічну науку до створення єдиної теорії економічного циклу. Цей висновок спонукав їх відмовитися від подальшої розробки сучасних монокаузальних теорій економічних циклів та розпочати пошук принципово нових підходів до вивчення періодичних коливань економічного зростання країн. Це привело в 1990-х роках до появи в економічній науці численних наукових гіпотез, розробники яких були налаштовані на створення мультикаузальної теорії економічних циклів.

При розробленні мультикаузальних гіпотез науковці намагались знайти відповідь на питання: сукупність яких чинників може періодично змінювати рівень виробництва в економіці? Цей пошук спричинив появу в сучасній економічній науці двох ліній розвитку теорій економічного циклу. Умовно їх можна розділити на наукові та описові. Розробники наукових мультикаузальних теорій доводять, що комбінацію чинників, які спричиняють економічні цикли, можна дослідити, а розробники описових теорій заперечують таку можливість. Спробуємо коротко ознайомити з роботами науковців, які розвивали ці теорії.

Наукові мультикаузальні теорії розвивають економісти, котрі дотримуються погляду, що в різні історичні періоди циклічні коливання національних економік спричиняє певна комбінація чинників, яка з часом уже не повториться. Ця гіпотеза була використана в роботах американського економіста С. Ромера, російських економістів Л. Грігор'єва, О. Іващенко – для вивчення циклічних

коливань економіки США та світового господарства, А. Белоусова – для визначення траєкторії економічного зростання Росії.

Зокрема, Л. Грігорьев, О. Іващенко запропонували в теорії економічного циклу обрати об'єктом дослідження «стаціонарні режими», тобто якісно однорідні періоди, впродовж яких ділова активність в економіці циклічно змінюється під дією певної комбінації економічних шоків. Використовуючи цей методологічний підхід, Л. Грігорьев та О. Іващенко післявоєнну економічну історію США поділили на три однорідні (з позиції джерел та умов передачі економічних коливань) періоди: 1948–1972 рр.; 1973–1990 рр.; 1991–2008 рр. Дослідивши їх, вони дійшли висновку, що технологічні шоки з шоками державних видатків могли спричинити циклічні коливання у першому періоді, шоки зовнішньої торгівлі (та цін) – у другому, фінансові – у третьому [8, с. 49].

А. Белоусов сконцентрував свої наукові дослідження на пошуку найвпливовіших чинників, комбінація яких, на його думку, визначатиме середньострокову траєкторію відтворювальних процесів в економіці Росії (10–15 років). Зокрема, він відібрав шість чинників. Серед них: еволюція експортно-сировинної моделі відтворення; накладення циклів оновлення майна населення (5–7 років), основних фондів (10–12 років), базових технологій (15–20 років); демографічні процеси: старіння населення, скорочення трудових ресурсів; зменшення рентабельних запасів окремих видів природних ресурсів; конкурентні виклики з боку світового господарства; розвиток процесу глобалізації. Результати дослідження щодо інерційних траєкторій розвитку цих чинників А. Белоусов використав для розрахунку періодів розгортання криз (кризових вузлів), які можуть вразити економіку Росії. Зокрема, в 2006 р. він спрогнозував, що майбутній п'ятнадцятирічний період розвитку російської економіки матиме такі три «кризові вузли»: 2007–2008 рр., 2011–2012 рр. і 2015–2017 рр. [11, с. 184, 222–227].

Останнім часом у межах першої лінії розвитку мультикаузальної теорії економічного циклу з'явилися роботи, які значно розширюють комбінацію чинників, здатних визначати середньота довгострокову динаміку зростання економік. Зокрема до їхнього числа вчені почали включати, крім ресурсних і технологічних, неекономічні чинники, які за своєю природою є світоглядними, психологічними, політичними, соціальними тощо.

Зазначений вище напрям дослідження отримав розвиток у працях українського вченого-економіста Анатолія Гальчинського. Їх результати були викладені в монографії «Криза і цикли світового розвитку» (2009). У ній А. Гальчинський доводить доцільність вивчення впливу самодостатніх цивілізаційних і соціальних циклів на закономірності перебігу хвиль ділової активності в економіках. Зокрема, він запропонував досліджувати трирівневу систему циклів, а саме: цикли глобально-цивілізаційного процесу – соціальні цикли – економічні цикли. Зазначену систему А. Гальчинський деталізував таким чином. До структури глобальних циклів він включив цикли локальних цивілізацій, цикли формаційного розвитку (феодалізм, соціалізм, капіталізм), цикли глобальних гегемоній та інші. На його думку, соціальні цикли можуть мати такі різновиди, як цикли соціальної стратифікації, цикли зміни суспільних еліт, цикли довіри, демографічні цикли, цикли поколінь та інші, а економічні – короткі, середні та довгі цикли, фінансові та грошові (загальні та специфічні) цикли, цикли технологічних та інституційних перетворень. Доцільність запровадження комплексного підходу до вивчення циклічності розвитку економік вчений пояснює тим, що економічні відносини за своєю суттю також є соціальними, і психологічними, і моральними, і політичними та іншими відносинами, тобто подібними до всіх суспільних відносин, через механізм яких люди взаємодіють між собою та з природою [12, с. 23, 103].

Окремі елементи описаного вище мультикаузального концепту дослідження економічних циклів були використані в роботах українських і російських економістів. Наприклад, українська вчена В. Подлесна у монографії «Логіко-історичні підґрунтя формування соціально-економічних циклів» (2017) навела аргументи на користь існування великих соціально-економічних циклів відтворювальної динаміки, що спричиняються різношвидкісним наростанням технологічних, інституційних і соціально-економічних змін в суспільстві [13, с. 119]. Водночас російський науковець М. Калужський у своїх дослідженнях дійшов висновку, що для більшості видів економічних циклів універсальною матрицею слугує інституційний цикл, тобто життєвий цикл домінуючих в економіці інститутів та інституцій. При висуненні цього припущення він звернув увагу, що поняття «інституційний цикл» відсутнє в економічній теорії [14, с. 41].

Російська вчена С. Румянцева, спираючись на математично обґрунтовану ідею Є. Слуцького про те, що джерелом циклічних коливань може слугувати взаємодія випадкових подій, висунула гіпотезу про існування зв'язку між тривалістю економічного циклу і складністю (багатокомпонентністю) причин його виникнення [15, с. 33]. Пошук комбінації таких причин привів українського економіста О. Бандуру до висновку, що економічні цикли виникають внаслідок нагромадження недосконалостей ринків. Для доказу безпомилковості цієї ідеї він розробив економічну модель, яка здатна пояснити рушійну силу макроекономічної динаміки за будь-якої комбінації ринкових умов і для будь-якого моменту календарного часу та здійснив її апробацію на прикладі економіки США [16].

Описові мультикаузальні теорії розвивають економісти, які дотримуються погляду, що комбінацію чинників, які періодично спричиняють економічні цикли, дослідити неможливо. Згідно з їхніми переконаннями цикли являють собою стохастичні коливання економік, що виникають через обмежену раціональність людей, котрі в умовах невизначеності схильні приймати найбільш прості рішення, які часто виявляються помилковими. Ця концепція була сформована наприкінці ХХ ст. в працях Е. Петерса, а згодом набула подальшого розвитку в дослідженнях Ф. Котлера, Дж. Касліоне. Її зміст Е. Петерс виклав так: ринок за своєю природою є хаотичною системою, що постійно тяжіє до виходу зі стану рівноваги, тому що, перебуваючи в ній, вона втрачає здатність до розвитку. Проте для ринку, що перебуває в стані нерівноваги, характерні невизначеність у короткостроковій і непередбачуваність в довгостроковій перспективі. За цих складних умов інвестори, емітенти, трейдери прогнозують свою діяльність на ринку за допомогою простих правил і, в кінцевому підсумку, часто приймають нераціональні рішення [17].

Водночас американський економіст Філіп Котлер у творчому тандемі з Джоном А. Касліоне доводять, що на зміну економічним циклам прийшла епоха турбулентності з непрогнозованими періодичними сплесками процвітання та спадів, які можуть переростати в кризи, хаос і депресії [18]. Теоретичною основою концепції стохастичних коливань економік слугували ідеї, що були вперше наведені в 1960-х роках у наукових працях Г. Саймона про брак когнітивних здібностей людей та розвинуті в 1970-х роках у робо-

тах Д. Канемана, А. Тверські про існування систематичних помилок в рішеннях, які приймаються в умовах невизначеності.

Теорії коротко- та довгострокових економічних циклів

До цього моменту в фокусі дослідження були середньострокові економічні цикли та теорії, що їх пояснювали. Разом з тим, частина сучасних економістів дотримується точки зору, що в економіках довгострокові цикли поєднують у собі середньострокові, які, своєю чергою, складаються із короткострокових. Ідею про можливість існування зв'язків між різнотривалими циклами висловлювали такі відомі вчені, як М. Туган-Барановський, С. Де Вольф, Й. Шумпетер, М. Кондратьєв. Проте до цього часу вченим ще не вдалося зібрати переконливі докази, які підтверджують правильність зазначеного припущення. У цьому можна переконатися порівнюючи гіпотези, які пояснюють причини виникнення коротко- середньо- та довгострокових економічних циклів. Для здійснення такого порівняння спробуємо описати такі явища, як коротко- та довгостроковий цикл.

Короткострокові економічні цикли. Їх науковці розглядають, як періодичні коливання ділової активності на ринках економік упродовж 3–4 років. Теоретичну можливість їх існування обґрунтував у 1923 р. англійський економіст Джозеф Кітчин при вивченні ринку свинини. Ознакою визнання внеску Дж. Кітчина в науку можна вважати той факт, що до цього часу економісти короткострокові коливання ділової активності в економіках іменують циклами Кітчина. Найчастіше вони спостерігалися на сировинних ринках, де реалізується продукція сільськогосподарської та видобувної галузей, а також на ринках туристичних і фінансових послуг. Короткострокові коливання ділової активності на останньому часто пояснювалися періодичною зміною запасів золота в країні. Сучасна економічна наука першопричину циклів Кітчина часто пов'язує із запізненням у часі ділової інформації про кон'юнктурні зміни на ринку. Теоретичну модель такого циклу можна подати так.

Фаза зростання. В економіці цикл розпочинається з виникнення на ринку сприятливої кон'юнктури щодо продажу продукції. Це стимулює підприємців максимально завантажити наявні виробничі потужності. У цей період в економіці зростає заробітна

плата та зайнятість, розширюються споживчі та інвестиційні витрати.

Фаза кризи. З часом підприємці виявляють, що вони накопичили запаси товарної продукції значно більші, ніж ті, що здатний поглинути ринок. Проте до них ця інформація надходить із запізненням, коли на ринку уже реально існує дисбаланс між попитом і пропозицією та відбувається зниження рівня цін. Це спонукає підприємців зменшити рівень завантаження виробничих потужностей та скоротити випуск продукції. Проте і це рішення вони приймають з запізненням, тому що для цього їм потрібно зупинити дію окремих контрактів, уточнити величину наявних товарних запасів тощо. У підсумку через скорочення виробництва в економіці починається зменшення рівня зайнятості, прибутків, доходів, споживчих та інвестиційних витрат.

Фаза депресії. Вона триває до того часу, поки накопичені товарні запаси продукції не зменшаться до рівня, котрий є критичним і загрожує невиконанням контрактів щодо поставки продукції на ринок. З цього моменту на ринку відновлюється сприятлива кон'юнктура щодо виробництва продукції та розширення її товарних запасів, що є ознакою закінчення депресії. Після неї в економіці розпочинається процес відновлення рівноваги на ринках споживчої та інвестиційної продукції, що дає поштовх для виникнення нового короткострокового економічного циклу.

Проте короткострокові економічні цикли поділяють на різне число фаз. Наприклад, Й. Шумпетер висловлював припущення, що цикли Кітчина можуть включати дві або чотири фази, серед яких депресія і стабілізація не є завжди обов'язковими [19]. Окремі сучасні економісти схиляються до думки, що розвиток цих циклів відбувається в межах чотирьох (під економічного розширення, стиснення, під економічного спаду, відновлення) або шести (початок рецесії, посилення рецесії, перехід до експансії, експансія, пікова експансія, рух до рецесії) фаз [20].

Разом з тим, частина сучасних економістів піддає сумніву факт існування циклів Кітчина та намагається їх розглядати як фази циклів Жугляра. Інша частина – схиляється до думки про можливість зникнення короткострокових циклів із економічного життя країн. Підставами для такого припущення слугують факти про те, що в сучасних економіках постійно зростає швидкість поширення інформації, вдосконалюються логістичні схеми руху товарів, що дозволяє зменшувати товарні запаси продукції та

сировини. Ці економічні тенденції усувають об'єктивні умови для циклічності зростання товарного виробництва у короткостроковому періоді.

Довгострокові економічні цикли. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. ідею про ймовірність існування довгострокових економічних циклів висловили відомі вчені М. Туган-Барановський, О. Парвус, Я. Ван Гельдерен, А. Афталіон, М. Ленуар, Ж. Лескюр [21, с. 279–282]. У 1920-х роках цю проблематику почали ґрунтовно розробляти С. Де Вольф, Й. Шумпетер та М. Кондратьєв, який був учнем М. Туган-Барановського.

М. Кондратьєв висунув припущення про те, що в довгостроковому періоді траєкторія зростання економік являє собою не пряму висхідну, а хвилюподібну лінію із-за нерівномірного інвестування капіталу в створення основних продуктивних сил та заміну техніки. При розробці цієї гіпотези він спирався на ідеї М. Туган-Барановського про наявність зв'язку між економічними циклами й коливаннями інвестицій в основний капітал та про можливість поєднання коротших циклів з довгими [22, с. 38–39].

У довгостроковому періоді нерівномірність процесу інвестування в основний капітал М. Кондратьєв пояснив коливаннями кон'юнктури в економіці. Поняття «кон'юнктура» він використав для узагальнення змін в основних умовах господарського життя суспільства. Коливання кон'юнктури в довгостроковому періоді М. Кондратьєв пояснив комбінацією таких чинників: глибокі зміни в технологіях виробництва та обміну (яким передують значні технічні винаходи та відкриття), зміна умов грошового обігу, посилення ролі нових країн у світовому господарському житті. Взаємодія зазначених подій спочатку створює сприятливу, а потім несприятливу кон'юнктуру для інвестиційної діяльності в економіці. Це явище тривалістю 48–55 років отримало назву «великі цикли кон'юнктури» і було подано у вигляді висхідних або спадних довгих кон'юнктурних хвиль.

Для опису кон'юнктурних хвиль М. Кондратьєв запропонував показники, що відображають активність народногосподарського життя, а саме: середній рівень товарних цін, відсоток на капітал, номінальна заробітна плата, оборот зовнішньої торгівлі, видобуток та споживання вугілля, виробництво чавуну і свинцю. При цьому він визнавав, що для дослідження кон'юнктури можуть бути обрані й інші репрезентативні елементи народногосподарсь-

кого життя [23, с. 341–400]. Теоретичну модель великих циклів кон'юнктури М. Кондратьєва схематично можна подати так.

Фаза прискореного зростання. Її започатковує висхідна кон'юнктурна хвиля, перебіг якої супроводжується активізацією господарської діяльності, а саме: підвищенням рівня товарних цін, банківського відсотка на капітал, номінальної заробітної плати, зростанням зовнішньої торгівлі, виробничого споживанням природних ресурсів: вугілля, чавуну, свинцю тощо. Усе це є ознакою того, що економіка виходить із рівноваги довгострокового періоду. Першопричиною виходу економіки із рівноваги є те, що в ній розширюються інвестиції в оновлення та створення інфраструктури (будівництво залізничних колій, каналів, меліоративних споруд), де накопичується пасивна частина основного капіталу та збільшуються витрати на підготовку кваліфікованої робочої сили. Джерелом інвестицій є запаси акумульованого капіталу в економіці. Проте згодом між країнами розпочинається боротьба за ринки (в тому числі сировинні), яка супроводжується виникненням війн, зовнішніх конфліктів, загостренням міжнародно-політичних відносин. Участь у них потребує додаткових державних витрат. Їх зростання призводить до уповільнення процесу накопичення запасу капіталу, його невиробничого споживання та подорожчання. Це починає гальмувати інвестиційну активність та економічний розвиток. Тривалість цієї фази становить близько 25–30 років.

Фаза уповільненого зростання. Її ознакою є спадна кон'юнктурна хвиля, перебіг якої супроводжується уповільненим розширенням господарської діяльності. У цей період в економіці спостерігається зменшення темпів зростання товарних цін, номінальної заробітної плати тощо. Інвестиційні процеси в економіці поступово згортаються і вона входить у стан рівноваги довгострокового періоду. Упродовж нього розпочинається процес накопичення та акумулювання запасів капіталу, необхідних для початку нового великого економічного циклу. Тривалість цієї фази становить близько 25 років.

За допомогою емпіричних досліджень М. Кондратьєв надав докази існування довгострокових періодів активізації та сповільнення господарської діяльності в економіках Німеччини, Франції, Італії, Англії, Сполучених Штатів, Нідерландів та Швеції. На основі статистичних даних цих країн він установив ймовірні часові межі перебігу трьох великих циклів. Перший з них розпочався на

межі кінця 1780-х та початку 1790-х років до 1844–1851 рр., другий – тривав з 1844–1851 рр. до 1890–1896 рр., висхідна хвиля третього циклу тривала з 1890–1896 рр. до 1914–1920 рр., і після цього вона мала перерости в спадну хвилю. Разом з тим М. Кондратьєв не надав графічну модель перебігу цих хвиль. Якщо спиратися на наведену вище періодизацію, то з позиції сьогодення можна висловити припущення, що на початку 1920-х років М. Кондратьєв, розрахувавши появу довгої спадної кон'юнктурної хвилі, фактично передбачив ризики виникнення у світовому господарстві Великої депресії 1929–1939 рр.

Гіпотеза М. Кондратьєва про існування великих циклів кон'юнктури викликала гостру дискусію серед радянських учених того часу, але отримала підтримку з боку окремих авторитетних західних економістів, серед яких були Й. Шумпетер, Дж. Кларк, С. Кузнець. Після її широкого визнання західною науковою спільнотою, коливання довгострокового зростання економік учені почали іменувати як довгі хвилі Кондратьєва, а періодичність їх виникнення – узагальнювати терміном «цикли Кондратьєва».

Теорія М. Кондратьєва сьогодні, як і в першій половині ХХ ст., одних учених стимулює до нових творчих пошуків, а інших – до збору додаткових аргументів на користь її бездоказовості. За останні сто років більше тисячі вчених із різних країн світу висунули свої версії датувань циклів Кондратьєва, які часто різняться між собою в межах 10–15 років [24]. На основі їхніх досліджень у сучасній економічній науці виникли окремі напрями розвитку теорії довгострокових циклів. У межах цих напрямів науковці довгострокові цикли пояснюють: а) коливаннями інвестицій у капітальні блага тривалого користування: канали, залізничні колії тощо (М. Кондратьєв, Дж. Форрестер та ін.); б) коливаннями інновацій, які створюють лідируючий сектор в економіці, який стимулює її довгострокове зростання (Й. Шумпетер, Г. Менш та ін.); в) тенденцією зниження норми прибутку, яка спричиняє кризи (Е. Мандель, А. Клайнкнехт та ін.). Існують й інші підходи до класифікації напрямів розвитку теорії про довгострокові економічні цикли. Наприклад, до таких напрямів пропонується включити ті, що пояснюють довгострокові цикли: періодичним зростанням попиту та робочу силу при запровадженні нових технологій та утворення нових галузей (К. Фрімен); асинхронним протіканням технологічних циклів та інституційних (К. Перес-Перес) й соціальних (І. Міллендорфер) змін у суспільстві [25, с. 9]. Спробуємо

продемонструвати, як у межах різних напрямів досліджень сучасні українські та російські вчені описують довгі хвилі Кондратьєва.

Так, український учений Ю. Бажал вважає, що в різні історичні періоди довгі хвилі Кондратьєва спричинялися передовими технологіями, які змінювали інженерне та економічне мислення людей відносно ефективної господарської практики. Зокрема він висловив такі припущення: у 1790–1850 рр. першу довгу хвилю спричинила механізація праці в ткацтві; в 1851–1895 рр. другу – вугледобуток та паровий двигун; у 1896–1946 рр. третю – чорна металургія; в 1947–1989 рр. четверту – нафта разом з продуктами органічної хімії; в 1990 р. п'яту – мікроелектроніка; а в 2040 р. почнеться шоста довга хвиля, котра буде спричинена біотехнологіями [26, с. 49].

Водночас А. Гальчинський дотримується точки зору, що в різні періоди економічної історії довгі хвилі Кондратьєва формувалися під впливом не лише технологічних, а й інституційних змін у суспільстві. Вони, на його думку, безпосередньо кореспондуються з довгими хвилями економічного і технологічного розвитку та реалізуються через структурні кризи. Останні він розглядає як механізм ліквідації запізнення інституційних перетворень в економіці від розвитку її технологічного потенціалу. Спираючись на інституційну специфіку господарського механізму економік, А. Гальчинський описав п'ять довгострокових технологічних циклів (хвиль). Зокрема, він висловив припущення, що ознакою першого циклу 1772–1825 рр. був господарський механізм, який забезпечував перехід економік від мануфактурного до фабричного способу виробництва; другого циклу 1825–1882 рр. – механізм, який забезпечував вільну конкуренцію; третього циклу 1882–1932 рр. – механізм, який створював умови для домінування монополій; четвертого циклу 1932–1974 рр. – механізм, який забезпечував державне регулювання економік; п'ятого циклу 1974–2009 рр. – механізм, який забезпечував інтернаціональне регулювання економік [26, с. 81–82].

Російський економіст В. Дем'янов аргументовано доводить, що об'єктом аналізу в теорії довгих хвиль є не лише технологічна база, що постійно оновлюється, а й інституційні умови її формування та розвитку. Це обумовлено тим, що висока регламентація інституційної сфери обмежує можливості підприємців реалізувати технології та продукти нової довгої хвилі [27, с. 21, 25]. Окремі економісти Росії та України довгі хвилі Кондратьєва

пояснюють зміною поколінь та психології економічно активного населення, що відбувається приблизно через 27–28 років [28, с. 226–227; 29, с. 60]. Водночас російський економіст О. Смірнов ставить під сумнів достовірність теорії довгих хвиль Кондратьєва. Зокрема, він аргументовано доводить, що факт існування таких хвиль не підтверджується навіть тими статистичними даними, що слугували доказовою базою в роботі М. Кондратьєва [30].

Незважаючи на різну аргументацію щодо можливостей виникнення коротко- та довгострокових економічних циклів, сьогодні окремі вчені дотримуються думки, що вони можуть існувати і мати причинно-наслідкові зв'язки із середньостроковими циклами. Проте факт наявності таких зв'язків сучасна наука ще не підтвердила. На наш погляд, це означає, що шлях до формування в майбутньому єдиної теорії економічних циклів пролягає через розширення досліджень на основі нових наукових гіпотез.

Висновки та рекомендації. Теорія економічних циклів має півтора столітню історію формування. Її фундаментальність полягає в пошуку першопричини коливань економічної активності та рушійних сил, які підсилюють або послабляють їхню дію. Сьогодні розвиток цієї теорії відбувається за двома принципово різними напрямками. Перший з них об'єднує *монокаузальні теорії*. Їх розвивають науковці, які доводять, що першопричиною економічних циклів слугує один чинник, який має нелінійний вплив на сукупний попит або пропозицію в економіці. Другий напрям об'єднує *мультикаузальні теорії*. Їх розвивають науковці, які доводять, що першопричиною економічних циклів слугує певна комбінація чинників, які діють впродовж окремих історичних періодів або хаотично виникають через помилкові рішення людей, зумовлені їхньою обмеженою раціональністю.

Проте моно- та мультикаузальні теорії економічних циклів мають свої обмежені пізнавальні можливості. Зокрема, за допомогою мультикаузальних теорій можна пояснити будь-які економічні коливання, але неможливо довести, що вони є циклічними, а не випадковими, які кожний раз виникають під впливом нової комбінації чинників, яка в майбутньому більше ніколи не повториться. Водночас за допомогою загальноновизнаних монокаузальних теорій (нової класичної та нової кейнсіанської теорій економічних циклів) неможливо довести: чи притаманні економічні цикли для країн, які не входять до числа розвинених і не мають дос-

татніх фінансових ресурсів, щоб стимулювати виникнення технологічних шоків чи інвестиційних бумів.

Збільшити пізнавальні можливості сучасних моно- та мультикаузальних теорій можна шляхом їх синтезу та трансформування в єдину теорію економічних циклів. Проте такий синтез здійснити суто механічно неможливо. Для цього потрібно розробити новий методологічний підхід, який дав би змогу не лише поєднати пізнавальні можливості цих теорій, а й відкрити шлях до їх збагачення за допомогою нових гіпотез про першопричини циклічних коливань економічної динаміки країн. На наш погляд, такий підхід можна сформулювати, доповнивши сучасну теорію економічних циклів трьома принципово новими методологічними положеннями, а саме: 1) у національному господарстві економічна активність *має тенденцію до постійного зростання* завдяки тому, що вона спрямована не лише на збільшення випуску та споживання традиційної продукції з незмінними властивостями, а й на її заміщення новими товарами і послугами з інноваційними чи якіснішими властивостями; 2) інтенсивність заміщення традиційної продукції новою визначається *рівнем мобільності факторів виробництва* в процесі їх комбінування для випуску нових видів товарів і послуг; 3) в економіці факторна мобільність є *непостійною*. Вона змінюється під впливом природних обмежень, які встановлюються законами та силами природи; технічних, пов'язаних з організацією виробництва, та соціальних – невизначених очікувань учасників ринку щодо майбутніх доходів і витрат.

Ці методологічні доповнення дають змогу дійти висновку, що в національному господарстві економічна активність має тенденцію до постійного зростання за умови, коли природні, технічні та соціальні обмеження факторної мобільності залишаються незмінними. Проте, як відомо, в реальному житті економічна активність не лише зростає, а й зазнає уповільнення та спаду. Для того щоб пояснити та змодельювати ці процеси, потрібно відмовитися від умови незмінності факторної мобільності. З певним припущенням можна стверджувати, що цей напрям дослідження обрали розробники нової класичної та нової кейнсіанської теорій циклів. Зокрема, фундатори нової класичної теорії опосередковано доводять, що природні обмеження на шляху випуску нової продукції в економіках періодично зменшуються за рахунок досягнень технологічного прогресу. Водночас розробники нової кейнсіанської теорії також наводять опосередковані докази, що тех-

нічні обмеження щодо випуску нової періодично усуваються за рахунок інвестування в нові види діяльності, які забезпечують максимальні доходи в перерахунку на одиницю додаткового капіталу (зростання граничної ефективності капіталу).

Однак у зазначених теоріях можливий вплив соціальних обмежень факторної мобільності на економічну активність до уваги не береться. На наш погляд, основний акцент нових досліджень економічних циклів доцільно змістити в бік *вивчення соціальних обмежень факторної мобільності*. Така спрямованість майбутніх досліджень зумовлена зібраними численними емпіричними спостереженнями про те, що в країнах, де існують великі соціальні обмеження для розвитку економічної активності, не виникають умови для формування циклів під впливом нових досягнень технологічного прогресу чи додаткових інвестиційних витрат. Дійсно, відомо, що бізнес не буде витратити кошти на наукові дослідження та інвестувати в нові проекти, якщо він не має чітких уявлень про те, чи зможе він в майбутньому отримати доходи від таких проектів. Так само і споживач не буде витратити свій обмежений бюджет на придбання нової, більш дорогої продукції, якщо він має невизначені очікування щодо своїх майбутніх доходів.

Зважаючи на ці обставини, сьогодні видається перспективним напрям досліджень, яким передбачається, що соціальні обмеження факторної мобільності мають суттєве значення в реальному житті. Вони, являючи собою невизначені очікування, за допомогою інституційних правил можуть бути перетворені у цілком визначені. Визначеність змінює поведінку учасників ринку, активізує її в напрямі подолання природних і технічних обмежень на шляху випуску нової продукції та створює умови для формування сприятливої кон'юнктури щодо її продажу. Перші результати в цьому напрямі досліджень на прикладі України засвідчили, що для країн можуть бути притаманні інституційно обумовлені цикли економічного зростання [31]. Крім того цей напрям досліджень створює теоретичне підґрунтя для його синтезу з новою класичною та новою кейнсіанською теоріями економічних циклів, поєднання та розширення їх пізнавальних можливостей. Метою такого синтезу має стати формування в майбутньому єдиної теорії економічних циклів, яка буде спроможна пояснити різну дивергентну динаміку економік, у тому числі тих, що не входять до числа розвинених.

1. Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. Изд. 3-е. Санкт-Петербург: т-во О.Н. Поповой, 1914. 466 с.
2. Haberler G. Prosperity and depression: a theoretical analysis of cyclical movements. Third edition. New York: United Nations, 1946. 532 p. URL: https://www.mises.ch/library/Haberler_Prosperty&depression.pdf (дата звернення 12.03.2016).
3. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / пер. с англ. Э.Г. Лейкина, Л.Я. Розовского. Москва: Издательство иностранной литературы, 1959. 760 с.
4. Kydland F., Prescott E. Time to build and aggregate fluctuations. *Econometrica*. 1982. Vol. 50. № 6. P. 1345–1370. URL: <http://www.finnkydland.com/papers/Time%20to%20Build%20and%20Aggregate%20Fluctuations.pdf> (дата звернення 11.03.2016).
5. Балашова Е. Финн Кюдланд и Эдвард Прескотт: движущие силы экономических циклов. *Вопросы экономики*. 2005. № 1. С. 133–143. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2005-1-133-143>.
6. Ребело С. Модели реальных деловых циклов: прошлое, настоящее и будущее. *Вопросы экономики*. 2010. № 10. С. 56–67. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-56-67>.
7. Вудфорд М. Сближение взглядов в макроэкономике: элементы нового синтеза. *Вопросы экономики*. 2010. № 10. С. 17–30. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-17-30>.
8. Григорьев Л., Иващенко А. Теория цикла под ударом кризиса. *Вопросы экономики*. 2010. № 10. С. 31–55. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-31-55>.
9. Замулин О. Концепция реальных экономических циклов и ее роль в эволюции макроэкономической теории. *Вопросы экономики*. 2005. № 1. С. 144–153. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2005-1-144-153>.
10. The global competitiveness report 2013–2014. Geneva: World Economic Forum, 2014. 551 p. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf (дата звернення 3.04.2016).
11. Белоусов А.Р. Эволюция системы воспроизводства российской экономики: от кризиса к развитию. Москва: МАКС Пресс, 2006. 396 с.
12. Гальчинский А. Криза і цикли світового розвитку. Київ: АДЕФ-Україна, 2009. 392 с.
13. Подлесная В.Г. Логико-исторические основания формирования социально-экономических циклов: монография. Киев: ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины», 2017. 444 с.
14. Калужский М. Особенности экзогенного подхода к интерпретации институциональных циклов. *Экономический анализ: теория и практика*. 2014. № 6. С. 34–44. URL: <https://www.twirpx.com/file/1894793/> (дата звернення 24.07.2018).
15. Румянцева С.Ю. Проблема движения экономической материи и механизм экономического цикла. *Проблемы современной экономики*. 2012. № 1(41). С. 29–34.

16. Бандура О.В. Загальна модель економічних циклів – модель кумулятивної неефективності ринків. *Економічна теорія*. 2016. № 1. С. 86–100. doi: <https://doi.org/10.15407/etet2016.01.086>.
17. Петерс Э. Хаос и порядок на рынках капитала. Москва: Мир, 2000. 336 с.
18. Kotler P., Caslione J. *Chaotics: the business of managing and marketing in the age of turbulence*. New York: AMACOM, 2009. 206 p.
19. Жизнь и творчество Йозефа Алоиза Шумпетера. Киев: Институт эволюционной экономики. 2015. URL: http://iee.org.ua/ru/great_scientist/2/ (дата звернення 4.07.2018).
20. Шибанова-Роенко Е.А., Ляпина А.Е. Теория экономических циклов: есть ли основа для ренессанса? URL: <http://econconf.rae.ru/pdf/2011/03/38.pdf> (дата звернення 12.03.2016).
21. Цветков В.А. Циклы и кризисы: теоретико-методологический аспект: монография. Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2012. 504 с.
22. Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл. Одесса: Издательство «Русская Культура», 1919. 133 с.
23. Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / ред. колл.: Л.И. Абалкин и др.; сост. Ю.В. Яковец. Москва: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. 767 с.
24. Деловые циклы, циклы «пузырей», Кондратьевские циклы и Первая глобальная Великая депрессия. *Еженедельное независимое аналитическое обозрение*. 2008. URL: <http://www.polit.nnov.ru/2008/04/07/bubblecycles/> (дата звернення 8.10.2018).
25. Яшина І.В. Структурний взаємозв'язок динаміки соціальних та інноваційних процесів в умовах сучасної економіки. *Економіка та держава*. 2012. № 8. С. 7–10. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/8_2012/4.pdf (дата звернення 14.6.2018).
26. Бажал Ю. Економічна теорія технологічних змін: навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1996. 240 с.
27. Дементьев В.Е. Длинные волны экономического развития и финансовые пузыри Москва: ЦЭМИ РАН, 2009. 88 с. (Препринт # WP/2009/252). URL: http://www.mirkin.ru/_docs/popout.pdf (дата звернення 2.11.2016).
28. Возная Л.Ю. Общая теория устойчивости социально-экономических систем: монография. Житомир: Изд-во Евенко А.А., 2014. 320 с.
29. Балацкий Е.В. Циклические закономерности структурного развития экономики. *Российский экономический журнал*. 1993. № 7. С. 60–69.
30. Смирнов А. Еще раз о мифе кондратьевских волн. *Экономист*. 2012. № 4. С. 36–60.
31. Пустовойт О.В. Українська економіка: хаотичні та циклічні коливання навколо довгострокового тренду зростання. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 2. С. 86–109. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.083>.

References

1. Tugan-Baranovsky, M.I. (1914). *Periodic industrial crises*. 3rd Ed. St. Petersburg: t. O.N. Popova [in Russian].

2. Haberler, G. (1946). Prosperity and depression: a theoretical analysis of cyclical movements. Third edition. New York: United Nations. Retrieved from https://www.mises.ch/library/Haberler_Prosperty&depression.pdf.
3. Hansen, E. (1959). Economic cycles and national income / trans. from English E.G. Leikina, L.Ya. Rozovsky. Moscow: Publishing House of Foreign Literature [in Russian].
4. Kydland, F., Prescott, E. (1982). Time to build and aggregate fluctuations. *Econometrica*, 50(6), 1345-1370. Retrieved from <http://www.finnkydland>. doi: <https://doi.org/10.2307/1913386>.
5. Balashova, E. (2005). Finn Cudland and Edward Prescott: Drivers of Economic Cycles. *Voprosy ekonomiki - Economic issues*, 1, 133-143. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2005-1-133-143> [in Russian].
6. Rebelo, S. (2010). Models of real business cycles: past, present and future. *Voprosy ekonomiki - Economic issues*, 10, 56-67. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-56-67> [in Russian].
7. Woodford, M. (2010). Convergence of Views in Macroeconomics: Elements of a New Synthesis. *Voprosy ekonomiki - Economic issues*, 10, 17-30. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-17-30> [in Russian].
8. Grigoryev, L., Ivashchenko, A. (2010). Theory of the cycle under the impact of the crisis. *Voprosy ekonomiki - Economic issues*, 10, 31-55. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-31-55> [in Russian].
9. Zamulin, O. (2005). The concept of real economic cycles and its role in the evolution of macroeconomic theory. *Voprosy ekonomiki - Economic issues*, 1, 144-153. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2005-1-144-153> [in Russian].
10. The global competitiveness report 2013-2014. (2014). Geneva: World Economic Forum. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf.
11. Belousov, A.R. (2006). The evolution of the system of reproduction of the Russian economy: from crisis to development. Moscow: MAKSS Press [in Russian].
12. Galchinsky, A. (2009). Crisis and cycles of world development. Kyiv: ADEF-Ukraine [in Ukrainian].
13. Podlesnaya, V.G. (2017). Logical and historical foundations of the formation of socio-economic cycles: a monograph. Kiev: SO "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine" [in Russian].
14. Kaluzhsky, M. (2014). Features of the exogenous approach to the interpretation of institutional cycles. *Ekonomicheskii analiz: teoriya i praktika - Economic analysis: theory and practice*, 6, 34-44. Retrieved from <https://www.twirpx.com/file/1894793> [in Russian].
15. Rumyantsev, S.Yu. (2012). The problem of the movement of economic matter and the mechanism of the economic cycle. *Problemy sovremennoy ekonomiki - Problems of the modern economy*, 1(41), 29-34 [in Russian].
16. Bandura, O.V. (2016). The general model of economic cycles is a model of cumulative inefficiency of markets. *Ekon. teor. - Economic theory*, 1, 86-100. doi: <https://doi.org/10.15407/etet2016.01.086> [in Ukrainian].

17. Peters, E. (2000). Chaos and order in capital markets. Moscow: World [in Russian].
18. Kotler, P., Caslione, J. (2009). Chaotics: the business of managing and marketing in the age of turbulence. New York.
19. The life and work of Joseph Alois Schumpeter. (2015). Kiev: Institute of Evolutionary Economics. Retrieved from http://iee.org.ua/en/great_scientist/2 [in Russian].
20. Shibanova-Roenko, E.A., Lyapina, A.E. (2011). Theory of economic cycles: is there a basis for a renaissance? Retrieved from <http://econf.rae.ru/pdf/2011/03/38.pdf> [in Russian].
21. Tsvetkov, V.A. (2012). Cycles and crises: theoretical and methodological aspect: monograph. Moscow, St. Petersburg: Nestor-Istoriya [in Russian].
22. Tugan-Baranovsky, M.I. (1919). Paper money and metal. Odessa: Russian Culture Publishing House [in Russian].
23. Kondratyev, N. (2002). Big conjuncture cycles and foresight theory. Selected Works / Ed. coll.: L.I. Abalkin et al.; comp. Yu.V. Yakovets. Moscow: ZAO Publishing House "Economics" [in Russian].
24. Business Cycles, Bubble Cycles, Kondratieff Cycles, and the First Global Great Depression. (2008). *Yezhenedel'noye nezavisimoye analiticheskoye obozreniye - Weekly independent analytical review*. Retrieved from <http://www.polit.nnov.ru/2008/04/07/bubblecycles> [in Russian].
25. Yashinam, I.V. (2012). The structural relationship of the dynamics of social and innovation processes in the modern economy. *Ekonomika ta derzhava - Economy and state*, 8, 7-10. Retrieved from http://www.economy.in.ua/pdf/8_2012/4.pdf [in Ukrainian].
26. Bazhal, Yu.M. (1996). Economic theory of technological change: a textbook. Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
27. Dementiev, V.E. (2009). Long waves of economic development and financial bubbles. Moscow: CEMI RAS (Preprint # WP/2009/252). Retrieved from http://www.mirkin.com/_docs/popout.pdf [in Russian].
28. Voznaya, L.Yu. (2014). The general theory of the sustainability of socio-economic systems: a monograph. Zhytomyr: Publishing House Evenok A.A. [in Russian].
29. Balatsky, E.V. (1993). The cyclic patterns of structural development of the economy. *Rossiyskiy ekonomicheskij zhurnal - Russian economic journal*, 7, 60-69 [in Russian].
30. Smirnov, A. (2012). Once again about the myth of Kondratieff waves. *Ekonomist - Economist*, 4, 36-60 [in Russian].
31. Pustovoit, O.V. (2016). Ukrainian economy: chaotic and cyclical fluctuations around the long-term growth trend. *Ekonom. prognozuvannâ - Economy and forecasting*, 2, 86-109. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.083> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14 квітня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.083>

УДК 330.101.8:001.4]:330.1(477)

JEL: A13, B30, B49, H89, I39, J54, L31, P59

Гончаренко В.В., доктор економічних наук, професор,
професор кафедри міжнародних економічних відносин
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0414-8892>

Google Scholar:

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=2rqzaOEAAAAAJ&hl=uk>

e-mail: prof.goncharenko@gmail.com

Пантелеймоненко А.О., доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки та міжнародних економічних
відносин Полтавська державна аграрна академія

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3714-1934>

Google Scholar:

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=Lafa7bUAAAAAJ&hl=uk>

e-mail: panandriy@ukr.net

ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ТЕРМІНА «СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА» В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ

*«Правильно визначаєте значення слів і ви
позбавите світ від половини непорозумінь»
Декарт*

Стаття присвячена висвітленню проблем, пов'язаних із не завжди коректним використанням терміна «соціальна економіка» в українській економічній науці. Зроблено акцент на тому, що багато українських дослідників у своїх працях щодо соціальної економіки часто спираються на досить дискусійні підходи представників російської економічної думки і мало уваги приділяють сучасним європейським напрацюванням у цій сфері. Зроблено спробу відтворити цілісну картину генези наукового терміну «соціальна економіка», починаючи із робіт економістів кінця XIX – початку XX ст., зокрема, Ш. Дюнуайє («Новий трактат про соціальну економіку»; 1830 р.), Л. Вальраса («Дослідження соціальної економіки», 1896 р.), Ш. Жіда («Соціальна економіка. Інститути соціального прогресу»,

© Гончаренко В.В., Пантелеймоненко А.О., 2020

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2020. Вип. 53

1912 р.), К.Г. Касселя («Теорія соціальної економіки», 1918 р.), А. Мюллера-Армака та сучасних зарубіжних вчених. Виявлено першопричини термінологічної плутанини з використанням терміна «соціальна економіка» у вітчизняній економічній науці. Встановлено, що цей термін історично використовувався у двох різних значеннях – для макро- і для мікрорівня економіки. Перше значення терміна «соціальна економіка» було пов'язане з певними теоретико-політекономічними концепціями «покращення» капіталізму і до Другої світової війни існувало переважно в теорії. У другому значенні «соціальна економіка» реально існувала ще з середини XIX ст. і була представлена унікальними суб'єктами капіталістичної економіки, що мали «некапіталістичну природу» і чітке соціально-не спрямування. До них, передусім, відносили кооперативи. Доведено, що два значення поняття «соціальна економіка» еволюціонували у два окремі терміни – «соціальна економіка» та «соціально-орієнтована ринкова економіка». Їх ототожнення є суттєвою методологічною помилкою. Обґрунтовано висновок, що сьогодні в країнах ЄС термін «соціальна економіка» вживається переважно для означення сукупності унікальних соціально-орієнтованих неприбуткових організацій, таких як кооперативи, товариства взаємодопомоги, соціальні підприємства, асоціації, фонди тощо, які формують особливий «третій сектор» ринкової економіки, принципово відмінний від приватного і державного.

Ключові слова: соціальна економіка, соціальна ринкова економіка, соціально-орієнтована економіка, кооперативи, товариства взаємодопомоги, соціальні підприємства, асоціації, фонди.

Honcharenko V., Panteleimonenko A.

DISCUSSION ASPECTS OF USING THE TERM «SOCIAL ECONOMY» IN MODERN UKRAINIAN ECONOMIC SCIENCE

The article is devoted to the problem of not always correct use of the term «social economy» in Ukrainian economic science. It is shown that many Ukrainian researchers in their works on social economy issues are mostly applying to the approaches of Russian economists, and pay little attention to the achievements of modern European researchers in this field. The article contains the attempt to recreate genesis of the term «social economy», starting with economic works of the end of XIX – beginning of the XX centuries by C. Dunoyer («Nouveau traité sur l'économie sociale», 1830), L. Walras («Etudes d'économie sociale», 1896), C. Gide («Economie Sociale. Les Institutions de Progrès Social»,

1912), G. Cassel («Theoretische Sozialökonomie», 1918), A. Müller-Armack and modern foreign scientists. The reasons which cause terminological confusion in domestic economic science with the existing term «social economy» have been identified. It is stated that this term has been historically used with two different meanings: for macro- and micro-levels. The first meaning of the term «social economy» was associated with certain theoretical and political concepts of «improving» capitalism, and before World War II existed mainly in theory. In the second meaning, «social economy» actually existed since the mid-nineteenth century in the form of unique subjects of the capitalist economy, which had a non-capitalist nature and a clear social orientation, to which the cooperatives were primarily concerned. It is proved that the two meanings of the term «social economy» have evolved in two additional terms: «social economy» and «socially-oriented market economy»; and unification of theirs is a rather serious methodological mistake. It is substantiated that today in the EU countries, the term «social economy» is used mainly to refer to set of unique socially-oriented non-profit organizations, such as cooperatives, mutual aid societies, social enterprises, associations, foundations, etc., which form special «third sector» of market economy, fundamentally different from private and public ones.

Keywords: social economy, social market economy, socially-oriented economy, cooperatives, mutual aid societies, social enterprises, associations, foundations.

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні з'являється все більше робіт, у яких вживається термін «соціальна економіка» та його модифікації, такі як «соціальна ринкова економіка», «соціально-орієнтована економіка» тощо. При цьому, різні автори вкладають різний зміст у вказані поняття, що часто відрізняється від традиційного розуміння цього терміна західною економічною наукою. Важко точно встановити причини цієї термінологічної плутанини. За нашою гіпотезою, це стало наслідком процесу «осучаснення» навчальних планів українськими ВНЗ у 1990-х роках, при відмові від викладання дисципліни «Політична економія». Не можна не погодитись із Т. Смовженко, яка, досліджуючи цей процес, справедливо зауважила: «На жаль, окремі вітчизняні науковці і нині не сприймають західну економічну теорію і надають перевагу класичній політичній економії, переважно обмежуючись її ліворадикальними поглядами. Другі без застережень переходять до викладання теорії ринкової економіки. Треті намагаються поєднати ці два підходи, створюючи

курс роздвоєної і суперечливої економічної теорії, що формує різну логіку економіки і вносить певні парадокси в поняттєво-категоріальний апарат» [24, с. 100]. У процесі цієї трансформації виникли не тільки класичні курси «Макроекономіка» та «Мікроекономіка», а також інші нові навчальні курси економічного спрямування. Саме оригінальність назви «соціальна економіка», на нашу думку, викликала підвищену увагу до цього терміна серед українських учених. Аналіз робіт, де зустрічається цей термін, дозволив зробити висновок про те, що часто змістовна частина поняття «соціальна економіка» в працях українських економістів не відповідає традиційному розумінню терміна «social economy» представниками сучасної західної економічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші ґрунтовні роботи, в яких використовувався термін «соціальна економіка» почали з'являтися на теренах СНД наприкінці 1990-х років. Одними із перших дослідників цієї проблематики були російські вчені Р.С. Грінберг, А.Я. Рубінштейн [8], Т.В. Юрьєва [26], Г.Е. Слезінгер [23] та український дослідник В.Г. Єременко [10; 11]. Пізніше з'явилися праці О.О. Бєляєва, М.І. Діби, В.І. Кириленка [25], У.Б. Баймуратова [2], І.О. Кірноса [13], О.А. Кузнецова [15], Р.Ф. Атаманюк, Е.А. Атаманюк [1], А.О. Сімахової [22], С.Ю. Гончарової, А.Б. Гончарова, Н.В. Аграмакової [7] та інших вітчизняних учених. Переважна більшість цих дослідників поділяють думку, що соціальна економіка вивчає «...зако́ни й закономірності розвитку економічних відносин в їхній системній залежності від соціальних, політичних, етнічних, релігійних, антропологічних елементів, що обумовлюють підвищення добробуту людини» [25, с. 6]. Такий політекономічний погляд на соціальну економіку з акцентом на макроекономічні аспекти сьогодні є найбільш поширеним у економічній науці країн пострадянського простору. Але серед представників західної економічної думки домінує інша точка зору на соціальну економіку, де вона розглядається з позиції мікроекономіки – діяльності особливих суб'єктів господарювання, що мають чітко виражене соціальне спрямування і формують специфічний сектор ринкової економіки, так званий «третьо́й сектор», відмінний від державного і приватного. Такий підхід, крім авторів цієї статті, поділяє В.Л. Валєнтинов [39; 40], О.Н. Пряжнікова [19], Ю.М. Дерев'я́нко, Л.Г. Мельник, О.В. Кубатко [9], О.О. Романовський [20] та деякі інші вітчизняні вчені. Серед сучасних зарубіжних дослідників, що

дотримуються такої точки зору, передусім, слід назвати К. В'єнні, Ж. Дефурні, П. Девелтера, С. Кальво, А. Моралеса, Я. Зікідіса, Р.Ч. Авілу та інших.

Метою статті є аналіз дискусійних аспектів вживання терміна «соціальна економіка», визначення його сутності та генези для приведення у відповідність понятійно-категоріального апарату в українській економічній науці й подолання термінологічної плутанини.

Виклад основного змісту дослідження. Термін «соціальна економіка» (франц. – *économie sociale*) вперше був використаний у 1830 р. французьким економістом Шарлем Дюнуайє в праці «*Nouveau traité d'économie sociale*» (пер. укр. – «Новий трактат про соціальну економіку»), в якій він виступив із критикою підходів Адама Сміта щодо вільного ринку та акцентував увагу на моральному аспекті економічних відносин. Інший французький економіст – Леон Вальрас у праці «*Etudes d'économie sociale*» (пер. укр. – «Дослідження соціальної економіки», 1896 р.) «визначив політичну економію, як науку про соціальну вразливість, а соціальну економіку – як науку про соціальну справедливість» [31, с. 7; 33, с. 2040]. Шведський економіст Карл Густав Кассель у своїй книзі «*Theoretische Sozialökonomie*» (пер. укр. – «Теорія соціальної економіки», 1918 р.), розглядаючи з позиції макроекономіки фактори виробництва, циклічність та структурні особливості економіки пропонував шляхи «соціально-економічної гармонізації», «оптимізації» та загальної «рівноваги» в суспільстві [29].

Важливий внесок у розвиток не тільки теоретичних, а й, передусім, практичних аспектів розбудови соціальної економіки належить ще одному французькому економісту – Шарлю Жіду, який запропонував принципово інший погляд на соціальну економіку та її побудову. Відійшовши від загальнотеоретичних концепцій соціальної економіки та їх політекономічного макрорівня, він звернув увагу на практичну реалізацію ідеї соціальної економіки на мікрорівні. З цією метою Ш. Жід почав шукати можливі моделі і форми господарської діяльності, які б могли стати елементами нової соціальної економіки, її «цеглинками», та реально допомагали б людям покращити їхнє життя в жорстких умовах ринку. До основних суб'єктів соціальної економіки Ш. Жід відносив кооперативи різних видів (споживчі, ремісничі, сільськогосподарські, житлові, «народні банки» тощо), товариства взаємодопомоги,

робітничі асоціації [16, с. 30–31], які мали некапіталістичну природу (не мали на меті отримання прибутку). З цього приводу Ш. Жід зазначав: «Якщо теперішній економічний порядок має бути змінений, він може бути змінений лише формами об'єднання, ... тобто кооперативами, що включатимуть як споживачів, так і виробників» [31, с. 132]. Подібні погляди поділяли багато економістів та громадських діячів того часу, зокрема Ж. Фоке, Л. Блан, Б. Лавернь, М. Туган-Барановський, О. Чаянов та інші.

Таким чином, до 40-х років ХХ ст. термін «соціальна економіка» не тільки отримав повне академічне та інституційне визнання, а й вживався у двох різних значеннях. Перше було пов'язане із загальнотеоретичними аспектами макроекономіки і певними теоретико-політекономічними концепціями «покращення» капіталізму. Друге – із практичними аспектами мікроекономіки для означення особливого для капіталізму типу підприємств (організацій), що мають «некапіталістичну природу» (не прагнуть до отримання прибутку) й формують окремий, специфічний сектор капіталістичної економіки. При цьому, слід зазначити, що у першому значенні соціальна економіка існувала переважно теоретично як абстрактна макроекономічна модель, а у другому – на практиці, у формі реальних господарюючих суб'єктів, діяльність яких здійснювалась на основі ідеї взаємодопомоги і мала чітке соціальне спрямування.

У зв'язку з цим, твердження багатьох сучасних українських дослідників про те, що поняття «соціальна економіка» з'явилося в післявоєнній Німеччині й у науковому світі трактується як суспільна економіка [14, с. 13; 25, с. 6] є не зовсім коректним. Причиною цього, на наш погляд, могла стати поширена термінологічна плутанина в багатьох російськомовних джерелах, на які у своїх дослідженнях спиралась українські вчені.

У процесі дослідження праць російських вчених щодо соціальної економіки нами виявлено досить цікавий факт. Ю.В. Веселов зазначає, що в 1904 р. у Москві вийшов російський переклад першої монографії з економічної соціології Г. де Греефа «*La sociologie économique*» – «Социальная экономия» [3, с. 63]. Однак, ніхто з російських науковців не звернув увагу на те, що книга з французькою назвою «Економічна соціологія» при перекладі незрозумілим чином отримала назву «Соціальна економіка». Очевидно, що у цьому випадку назва книги в російському перекладі не відповідає її змісту. Ця прикра помилка 1904 року

призвела до того, що в радянській економічній науці термін «соціальна економіка» був відомий, але його розуміння було деформоване, а термін «економічна соціологія» не існував взагалі. І лише у 1982 році до російськомовного наукового обігу його ввела Т.І. Заславська. У своєму інтерв'ю з цього приводу вона зазначила: «Ми прийшли до висновку, що ... загальна сфера наших інтересів і нашої роботи – соціальні механізми розвитку економіки. Причому це – не соціальна сфера економіки, а щось зовсім інше. Це соціологія всередині економіки, всередині економічних відносин – соціологія економічних відносин, соціологія економічного життя. І тоді ми (ніби авансом), узагалі-то ще цілком не уявляючи собі, що це за наука і, взагалі-то кажучи, не читавши спеціальних робіт у цій галузі, вирішили, що курс, який треба викладати, буде називатися «Економічна соціологія» [12, с. 8–9]. На запитання кореспондента «чи це було колективне рішення? Звідки це взялося?» Т.І. Заславська відповіла: «Колективне, кафедра наша вирішила. А взялося нізвідки. Самі придумали, і все... А ось після того, як ми це придумали, то стали міркувати над тим, що ж це таке – економічна соціологія. Стали дивитись у енциклопедіях визначення будь-яких суміжних наук: що таке фізична хімія, хімічна фізика... І прийшли до висновку, що хоча єдиної закономірності у визначеннях цих суміжних наук не було, але переважала така тенденція, що іменник (фізика, хімія, біологія), як правило, відноситься до методології, а прикметник (хімічна, фізична та ін.) – до тієї сфери дослідження, до якої вона додається... І тоді нас це влаштувало: не соціальна економіка, а економічна соціологія» [12, с. 9]. Це інтерв'ю яскраво демонструє досить вільне введення до наукового обігу й трактування радянською наукою окремих наукових термінів. На той час це було природно, бо базувалось на ідеологічних розбіжностях із західною «буржуазною» наукою. Однак, такий підхід залишився і в сучасній російській економічній науці, на що звертає увагу Е.В. Самігуллін [21].

На нашу думку, у своїх роботах щодо соціальної економіки більшість сучасних українських дослідників мало уваги приділяють європейським підходам і недостатньо критично ставляться до поглядів російської економічної науки з названої проблематики. Зокрема, в одному з популярних вітчизняних підручників з курсу «Соціальна економіка» зазначається, що «Т.І. Заславська вирізняє три «чистих типи» соціальної економіки: охлократичний, олігархічний і демократичний. Перший тип характеризується тим,

що така економіка головним чином працює на нижчі прошарки суспільства. Олігархічний тип пов'язаний з орієнтацією на задоволення інтересів вищих прошарків. І, нарешті, демократична орієнтація пов'язана з підтримкою середніх прошарків, за якої підтримується середній клас» [25, с. 7]. Нам не вдалося знайти підтвердження такої класифікації у працях представників західної економічної науки. І це закономірно, адже термін «олігархічна соціальна економіка» у західних вчених, як мінімум, викликав би подив і логічне запитання «Чим олігархічна соціальна економіка відрізняється від просто олігархічної економіки?».

Ще однією причиною термінологічної плутанини щодо поняття «соціальна економіка», на нашу думку, могло стати звернення українських вчених до досвіду Німеччини періоду її відбудови після Другої світової війни. Основою відбудовного процесу стала концепція, що поєднувала елементи капіталістичної (ринкової) економічної системи з соціальною політикою держави. Такий підхід базувався на розробках Альфреда Мюллера-Армака – німецького економіста і соціолога, який у 1947 р. у своїй праці «Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft» першим застосував термін «Soziale Marktwirtschaft», що англійською перекладається як «social market economy». Фактично, до зрозумілого і поширеного на той час терміна «соціальна економіка» було додано важливе уточнююче слово «ринкова», що підкреслювало специфічність пропонованої моделі та її відмінність від існуючого до цього поняття. У російських джерелах цей термін почав перекладатись як «социальное рыночное хозяйство», «социально-рыночная экономика» і рідше – «социально-ориентированная рыночная экономика». На нашу думку, саме останній термін є найбільш вдалим, адже найкращим чином відображає закладений у нього зміст. Саме до «нового синтезу» ринкової свободи та соціального захисту й прагнув А. Мюллер-Армак [27], розглядаючи нову модель повоєнної німецької економіки як концепцію особливого «третього шляху». Ця макроекономічна модель була чимось середнім між економіками капіталістичного та соціалістичного типу. В її основі лежали ринкові відносини, але із підвищеною соціальною функцією держави.

Слід звернути увагу на те, що у повоєнний період термін «social market economy» («соціальна ринкова економіка») почав швидко набувати популярності та використовувався переважно для характеристики німецької, а пізніше західно-європейської

макроекономічної моделі. Поряд із цим продовжував існувати термін «social economy» («соціальна економіка»), який ще у роботах Ш. Жіда кінця XIX ст. використовувався для означення окремого сектора ринкової економіки, що на мікрорівні включав сукупність специфічних соціально-орієнтованих суб'єктів ринкової економіки, які не мали на меті отримання прибутку та розподілу його між власниками (спочатку вони називались «некапіталістичними», а пізніше – «неприбутковими» (non-profit) організаціями). До цього сектора «соціальної економіки», передусім, відносились кооперативи, а також товариства взаємодопомоги та асоціації, що об'єднувались однією назвою – «третій сектор», що підкреслювало їх принципову відмінність від суб'єктів приватного (комерційного) та державного секторів економіки [5; 6; 17; 18]. У табл. 1 показано принципову різницю між двома значеннями терміна «соціальна економіка» та їх співвідношення.

Таблиця 1

**Основні характеристики різних значень терміна
«соціальна економіка»**

Модель економіки	Сектори економіки		
	Приватний	Державний	«Третій сектор» (соціальна економіка-2)
Капіталістична ($P \rightarrow \infty$; $C \rightarrow \min$)	max	min	max
Соціалістична ($P \rightarrow 0$; $C \rightarrow \max$)	min	max	min
«Третій шлях» (соціальна економіка-1) а з 40-х років XX ст.- (соціальна ринкова економіка) ($P < \max$, $C > \min$)	max	$\min < D < \max$	max

де, P – ринкова свобода; C – соціальний захист.

Джерело: розроблено авторами.

Капіталізм характеризувався практично необмеженою ринковою свободою ($P \rightarrow \infty$) та мінімальним соціальним захистом населення ($C \rightarrow \min$). Соціалізм – декларованим прагненням до соціального захисту людей ($C \rightarrow \max$) на основі руйнування ринкових відносин ($P \rightarrow 0$). Ці крайні, діаметрально протилежні моделі економіки призвели до пошуку «третього шляху», одним із ва-

ріантів якого стала розроблена наприкінці XIX ст. макроекономічна модель «соціальної економіки». Ця теоретична концепція почала отримувати своє практичне втілення лише у 40-х роках XX ст. у повоєнній Німеччині та інших країнах Європи під назвою «соціальна ринкова економіка». При цьому, термін «ринкова» було вжито не випадково, а для уточнення особливості цієї моделі – «модернізований» капіталізм з обмеженою ринковою свободою ($P < \max$) та підсиленням соціальним захистом населення ($C > \min$). Слід зазначити, що у кожній з перелічених моделей економіки існували й отримали різний розвиток три сектори – приватний, державний і «третій», сформований особливими підприємствами (організаціями), які за своїми цілями і соціально-економічною природою фактично формували «соціальну економіку» на мікрорівні.

На відміну від приватного сектору (основою якого була приватна власність та приватні інтереси окремих осіб) та державного сектору (що базувався на державній власності й інтересах держави), у секторі організацій «соціальної економіки» пріоритетом були спільні інтереси групи осіб з однаковими економічними потребами, відносини будувались на колективній власності та демократичних засадах (рівні права, відповідальність тощо). Зрозуміло, що такі організації суттєво відрізнялись від суб'єктів приватного та державного секторів. Організації цього сектору отримали мінімальний розвиток в соціалістичній моделі економіки у зв'язку із тотальним державним домінуванням. Але при класичному і «модернізованому» капіталізмі вони отримували максимальний розвиток, доповнюючи своєю діяльністю як приватний, так і державний сектори економіки. Важко не погодитись із точкою зору бельгійських вчених Ж. Дефурні та П. Девелтера, які зазначають, що «головний урок, який слід засвоїти, – це те, що в Європі сучасна соціальна економіка була сформована не однією течією економічної думки XIX століття, а, скоріше, взаємодією провідних ідеологій» [38, с. 6].

За дослідженням експертів Європейського соціально-економічного комітету (консультативного органу ЄС) «з кінця Другої світової війни до 1977 р. термін «соціальна економіка» практично випав із щоденного використання...» [37, с. 8]. Однак, у 1977 р. Анрі Дерош, французький соціолог, теолог і філософ запропонував узагальнюючий термін «enterprises of Social Economy» (пер. укр. – «підприємства соціальної економіки») для

означення організацій «третього сектора» економіки – не тільки традиційних кооперативів, товариств взаємодопомоги, асоціацій, а також нових організацій – соціальних підприємств і фондів, що також мають неприбуткову природу. При цьому А. Дерош наголошував на невдалості терміна «non-profit organizations» (перекл. укр. – «неприбуткові організації») у зв'язку із неоднозначним, часто негативним його сприйняттям [30, с. 14].

Ця ініціатива була підтримана у країнах Європи. Проте широкому практичному застосуванню цього терміна на міждержавному рівні серед країн ЄС заважала неузгодженість термінології окремих держав, зокрема, Німеччини. Саме тому питання соціальної економіки було винесене на рівень Європейської комісії для подолання цієї неузгодженості [28]. У Європейському парламенті у 1990 р. було створено спеціальну інтернаціональну групу з питань розвитку соціальної економіки [34, с. 10]. У процесі розпочатих на рівні ЄС дискусій стосовно подальшого розвитку сектора соціальної економіки виник ще один термін – «*solidarity economy*» (пер. укр. – «солідарна економіка»), який можна вважати підвидом соціальної економіки.

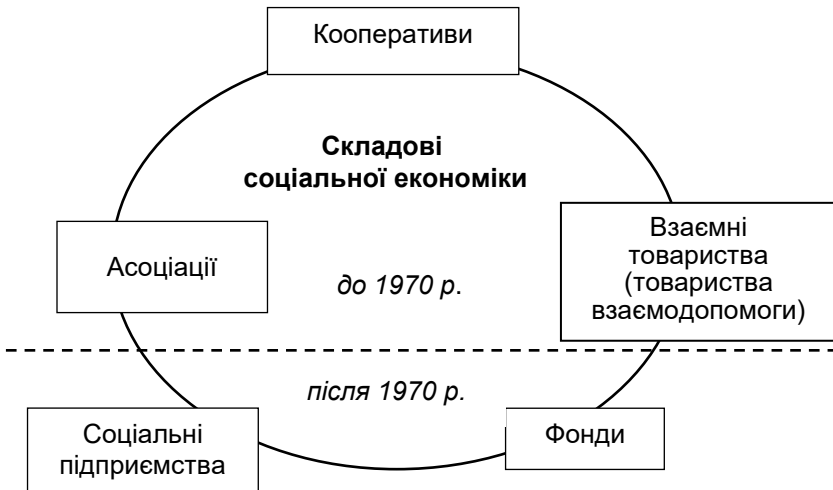

Рис. 1. Сучасний сектор «соціальної економіки» Європи
Джерело: складено авторами.

Сучасний сектор соціальної економіки в Європі представлений кооперативами, взаємними товариствами (товариствами взаємодопомоги), асоціаціями, фондами та соціальними підприємствами (рис. 1).

Наразі в Європі напрацьовано критерії приналежності організацій до суб'єктів соціальної економіки (рис. 2).

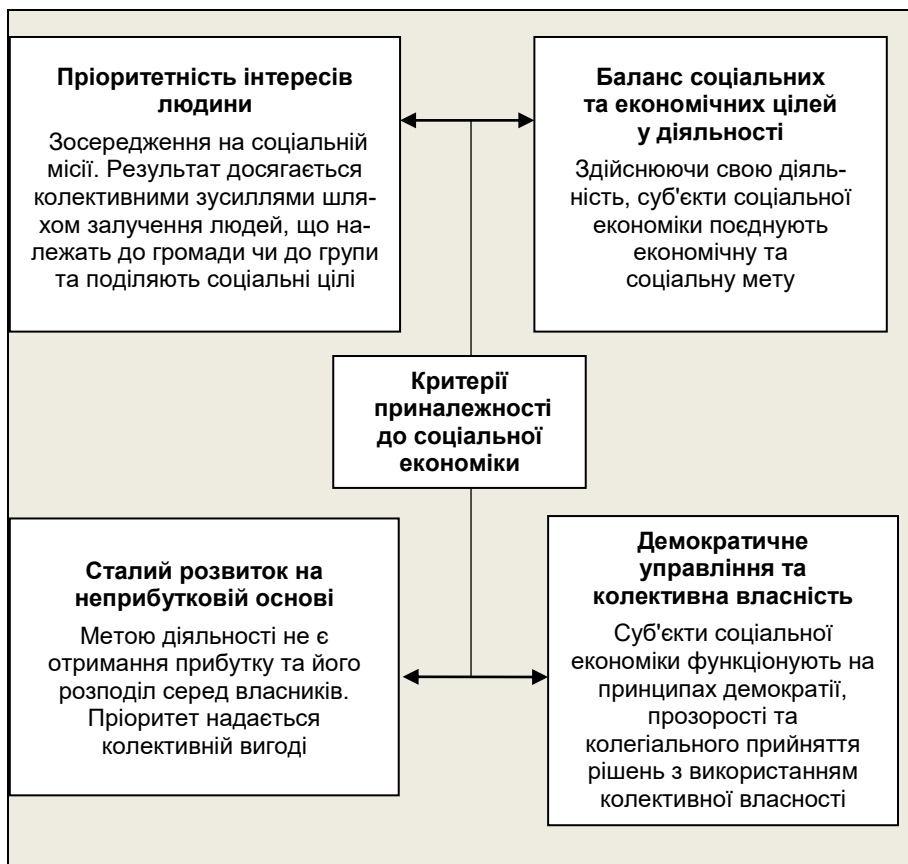

Рис. 2. Критерії, що визначають приналежність до соціальної економіки

Джерело: адаптовано авторами на основі [32, с. 8].

Європейське законодавство про соціальну економіку отримало поштовх із прийняттям резолюції Європейського парламенту

від 19 лютого 2009 р. «Social Economy (2008/2250(INI))», що закликала країни-члени Європейського Союзу покращити умови для розвитку соціальної економіки шляхом прийняття відповідних національних законів. У резолюції Європарламенту зазначається, що уряди країн-членів у прийнятих національних законах «Про соціальну економіку» мають передбачити визнання важливої ролі та підтримку розвитку підприємств соціальної економіки. Після цього країни ЄС почали активно приймати національні закони «Про соціальну економіку» – Іспанія (2011), Португалія (2013), Франція (2014), Румунія (2015), Греція (2016), Бельгія (2017) [34, с. 56]. В інших країнах ця робота активно ведеться, свідченням чого є «Європейський саміт з питань соціальної економіки 2020», проведення якого заплановано на 26–27 листопада 2020 р. (м. Мангейм, Німеччина) [35; 32].

За офіційними даними Європейської Комісії, в Європі наразі діє понад 2 млн підприємств, які представляють сектор соціальної економіки, що складає 10% усіх підприємств Європейського Союзу. У діяльності цих підприємств задіяно понад 11 млн працівників (близько 6% від їх загальної кількості в ЄС) [35].

Таким чином, термін «соціальна економіка» в країнах Європейського Союзу сьогодні трактується як окремий сектор економіки, представлений недержавними, неприбутковими, соціально-орієнтованими, демократичними організаціями, до яких відносяться кооперативи, товариства взаємодопомоги, асоціації, соціальні підприємства і фонди.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. Значна частина українських дослідників соціальної економіки у своїх роботах приділяють недостатньо уваги сучасним європейським напрацюванням у цій сфері, а спираються переважно на досить дискусійні підходи російської економічної науки.

2. Першопричинами термінологічної плутанини щодо використання терміна «соціальна економіка» в українській науковій літературі стали некоректність перших перекладів праць західних економістів із цієї проблематики та існування впродовж тривалого часу двох різних значень цього терміна – для макро- і для мікроекономічного рівня. Перше значення терміна «соціальна економіка» було пов'язане з певними теоретико-політекономічними концепціями «вдосконалення» капіталізму і до Другої світової війни існувало переважно в теорії. У другому значенні «соціальна економіка» реально існувала ще з середини

XIX ст. у формі унікальних суб'єктів капіталістичної економіки, що мали «некапіталістичну природу» й чітке соціальне спрямування, до яких, передусім, відносились кооперативи.

3. Два значення терміна «соціальна економіка» в європейській економічній науці еволюціонували у два окремих терміни – «соціальна економіка» та «соціально-орієнтована ринкова економіка», ототожнення яких є суттєвою методологічною помилкою.

4. Сьогодні в країнах ЄС термін «соціальна економіка» вживається переважно для означення особливого «третього» сектора ринкової економіки, який принципово відрізняється від приватного та державного секторів і включає сукупність унікальних соціально-орієнтованих неприбуткових організацій, таких як кооперативи, товариства взаємодопомоги, асоціації, соціальні підприємства та фонди тощо. Тому предмет соціальної економіки належить переважно до мікрорівня.

5. Для означення різних аспектів «покращення» та соціального спрямування ринкової економіки, її «соціалізації» на макрорівні в європейських країнах використовується термін «соціально-ринкова економіка». Для України в цьому значенні більш доцільно використовувати термін «соціально-орієнтовна ринкова економіка», як це робить, наприклад, академік В.М. Геєць [4]. Це підкреслює різницю між двома співзвучними термінами і зміщує акцент у терміні «соціальна економіка» на слово «соціальна», а у терміні «соціально-орієнтована ринкова економіка» – на «ринкова». Такий підхід дозволяє уникнути термінологічної плутанини і уніфікує вживання цих наукових термінів.

Слід зазначити, що проблематика соціальної економіки є досить багатогранною і недостатньо дослідженою українською економічною наукою. Зокрема, потребують подальших наукових розробок питання щодо застосування понять «соціальна економіка» та «суб'єкт соціальної економіки» в українському законодавстві; закріплення в законодавстві та суспільній думці статусу кооперативів як найстаріших і найпоширеніших суб'єктів соціальної економіки, ефективного інструменту покращення життя широких верств населення; розробка механізмів формування ефективного кооперативного сектора в різних галузях і сферах національної економіки; дослідження унікальної соціально-економічної неприбуткової природи кооперативів; пошук моде-

лей кооперування та інтеграції різних видів кооперативів, створення ефективних кооперативних систем.

1. Атаманюк Р.Ф., Атаманюк Е.А. Соціальна економіка: навчальний посібник. Львів: Новий Світ-2000, 2020. 203 с.
2. Баймуратов У.Б. Нова соціальна економіка: парадигма і перспективи. *Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України*. 2010. № 2(41). С. 54–59.
3. Веселов Ю.В. Экономическая социология в России: история и современность. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1999. Т. II. № 2. С. 63–70.
4. Геєць В.М. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні. *Економіка України*. 2000. № 1. С. 4–11.
5. Гончаренко В.В. Неприбуткова природа кооперативних форм господарювання. *Регіональні перспективи*. 1999. № 4(7). С. 7–10.
6. Гончаренко В.В., Мілька А.І. Соціально-економічна ефективність кооперативних підприємств та національних кооперативних систем (нові теоретико-методологічні підходи). *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. 2016. № 2(74). С. 9–17.
7. Гончарова С.Ю., Гончаров А.Б., Аграмакова Н.В. Соціальна економіка: сутність, принципи, функції та основні орієнтири для України. *Бізнесінформ*. 2018. № 3. С. 21–26.
8. Гринберг Р.С., Рубинштейн А.Я. Проблемы общей теории социальной экономики. *Экономическая наука современной России*. 1998. № 2. С. 34–56.
9. Дерев'янюк Ю.М., Мельник Л.Г., Кубатко О.В. Соціальна та солідарна економіка: поняття та сутність, досвід та перспективи. *Механізм регулювання економіки*. 2014. № 3. 89–98.
10. Єременко В.Г. Соціальна економіка: навчальний посібник. Видання друге, адаптоване й доповнене. Київ: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату, 2003. 351 с.
11. Єременко В.Г. Основи соціальної економіки: Популярний курс. Київ: МАУП, 1997. 168 с.
12. Інтерв'ю Заславской Т.И. 26 февраля 2002 г. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zaslavskaya-tatyana-ivanovna/viewer> (дата звернення 22.04.2020).
13. Кірнос І.О. Предмет пізнання соціальної економіки. *Економічний вісник Донбасу*. 2010. № 2(20). С. 35–39.
14. Коваленко О.М., Мазник Л.В. Соціальна економіка: Конспект лекцій. Київ: НУХТ, 2013. 170 с.

15. Кузнецов О.А. Соціальна економіка у працях М.Д. Кондратьєва. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2016. № 3. С. 31–38.
16. Пантелеймоненко А.О., Гончаренко В.В. Про використання терміна «соціальна економіка» в українській економічній науці. Збірник наукових праць науково-практичної конференції 22–23 квітня 2020 року Полтавської державної аграрної академії. Полтава: РВВ ПДАА, 2020. С. 30–31.
17. Пантелеймоненко А.О. Неприбуткова природа кооперативних організацій. *Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія: Економічні науки*. 2009. № 1(32). С. 20–25.
18. Пантелеймоненко А.О. Третій сектор: кооперативи як особлива форма неприбуткових організацій. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 9. С. 11–17.
19. Пряжникова О.Н. Социальная и солидарная экономика: возможности для устойчивого развития. *Экономические и социальные проблемы России: сб. науч. трудов*. 2014. № 2. С. 86–107.
20. Романовський О.О. Огляд тенденцій розвитку соціальної економіки в умовах глобалізації та світових економічних криз. *Ефективна економіка*. 2015. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4133> (дата звернення: 22.04.2020).
21. Самигуллин Э.В. Разнообразие типизации экономики не соответствует действительности. *Экономика и современный менеджмент: теория и практика*. 2015. № 12(54). С. 62–69.
22. Сімахова А.О. Еволюція підходів до трактування соціальної економіки у глобальному розумінні *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Світове господарство та міжнародні економічні відносини*. 2017. Вип. 9. С. 80–89.
23. Слезингер Г.Э. Социальная экономика: учебник. Москва: Издательство «Дело и Сервис», 2001. 368 с.
24. Смовженко Т.С., Стеблій Г.Я. Парадигмальне оновлення економічної теорії у вітчизняній науці. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2015. Вип. 2. С. 100–104.
25. Соціальна економіка: навч. посіб. / Кол. авт. О.О. Беляєв, М.І. Діба, В.І. Кириленко та ін. Київ: КНЕУ, 2005. 196 с.
26. Юрьева Т.В. Социальная рыночная экономика. Учебник для вузов. Москва: Русская Деловая Литература, 1999. 416 с.
27. 70 years of social market economy. URL: <https://www.deutschland.de/en/topic/business/social-market-economy-in-germany-growth-and-prosperity> (last accessed: 23.03.2020).
28. Birkhölzer K. Historische Entwicklung und Wirkungsanalyse sozialer Unternehmen in Deutschland. URL: http://base.socioeco.org/docs/historische_entwicklung_und_wirkungsanalyse_sozialer_unternehmen_in_deutschland.pdf (last accessed: 22.03.2020).

29. Cassel G. *Theoretische Sozialökonomie*. Leipzig: C.F. Winter. English translation 1923: *The Theory of Social Economy*, London: T. F. Unwin. 1918 URL: <https://mises.org/library/theory-social-economy> (last accessed: 21.03.2020).
30. Demoustier D., Rousselière D. *Social Economy as Social Science and Practice: Historical Perspectives on France*. URL: http://base.socioeco.org/docs/cahr_emoi6.pdf (Last accessed: 21.03.2020).
31. Gide Ch. *Economie Sociale. Les Institutions de Progrès Social*. Paris: L. Larose et L. Tenin, 1912. 587 p.
32. Liger Q., Stefan M., Britton J. *Social economy*. Directorate general for internal policies. Policy department a: economic and scientific policy. Brussels: European Parliament's Committee on Internal Market and Consumer Protection, 2016. 120 p.
33. Moolaert F. *Social Economy, Third Sector and Solidarity Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present*. *Urban Studies*. 2005. October. Vol. 42. № 11. P. 2037–2053. doi: <https://doi.org/10.1080/00420980500279794>.
34. *Recent Evolutions of the Social Economy in the European Union*. Study. Directors: Monzón J.L., Chaves R. Brussel: European Economic and Social Committee, 2017. 122 p.
35. *Social economy in the EU*. URL: https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy_en (last accessed: 21.03.2020).
36. *The European Summit on Social Economy*. URL: <https://www.clustercollaboration.eu/news/european-summit-social-economy> (last accessed: 21.03.2020).
37. *The Social Economy in the European Union* Brussel: European Economic and Social Committee Comité économique et social europ, 2012. 34 p.
38. *The social economy: the worldwide making of a third sector*. 2009. 38 p. URL: <https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/13613/1/Chap%201%20Defourny%20Develtere.pdf> (last accessed: 22.03.2020).
39. Valentinov V. *Non-Market Institutions in Economic Development: The Role of the Third Sector*. *Development and Change*. 2008. Vol. 39. № 3. P. 477–485. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2008.00489.x>.
40. Valentinov V. *Third sector organizations in rural development: a transaction cost perspective*. *Agricultural and Food Science*. 2009. Vol. 8. P. 3–15. doi: <https://doi.org/10.2137/145960609788066825>.

References

1. Atamanyuk, R.F., Atamanyuk, E.A. (2020). *Social economy: textbook*. Lviv: Novyy Svit-2000 [in Ukrainian].
2. Baymuratov, U.B. (2010). *New social economy: paradigm and prospects*. *Naukovyy visnyk Poltavskoho universytetu spozhyvchoyi*

- kooperatsiyi Ukrayiny - Scientific Bulletin of Poltava University of Consumer Cooperatives of Ukraine*, 2(41), 54-59 [in Ukrainian].
3. Veselov, YU. V. (1999). Economic sociology in Russia: history and modernity. *Zhurnal sotsyolohyy y sotsyal'noy antropolohyy - Journal of Sociology and Social Anthropology*, 2 (2), 63-70 [in Russian].
 4. Heyets, V.M. (2000). Socio-humanitarian components of the prospects of transition to socially oriented economy in Ukraine. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 1, 4-11 [in Ukrainian].
 5. Honcharenko, V.V. (1999). Non-profit nature of activity cooperatives. *Regional perspectives*, 4(7), 131-138 [in Ukrainian].
 6. Honcharenko, V.V., Mil'ka, A.I. (2016). Socio-economic efficiency of cooperative enterprises and national cooperative systems (new theoretical and methodological approaches). *Naukovyy visnyk Poltavs'koho universytetu ekonomiky ta torhivli. Seriya: Ekonomichni nauky - Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade*, 2, 9-17 [in Ukrainian].
 7. Honcharova, S.YU., Honcharov, A.B., Ahramakova, N.V. (2018). Social economy: essence, principles, functions and main guidelines for Ukraine. *Biznesinform - Businessinform*, 3, 21-26 [in Ukrainian].
 8. Hrynberh, P.C., Rubynshteyn, A.YA. (1998). Problems of social economy general theory. *Ékonomycheskaya nauka sovremennoy Rossyy - Economic science of modern Russia*, 2, 34-56 [in Russian].
 9. Derevyanko, YU. M., Mel'nyk, L.H., Kubatko, O.V. (2014). Social and solidary economy: concept and essence, experience and perspectives. *Mekhanizm rehulyuvannya ekonomiky - Economy regulation mechanism*, 3, 89-98 [in Ukrainian].
 10. Yeremenko, V.H. (2003). Social economy: textbook. Vydannya druhe, adaptovane y dopovnene. Kyiv: Informatsiyno-vydavnychyy tsentr Derzhkomstatu [in Ukrainian].
 11. Yeremenko, V.H. (1997). Fundamentals of social economy: popular course. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
 12. Interview with T.I. Zaslavskaya Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/zaslavskaya-tatyana-ivanovna/viewer> [in Russian].
 13. Kirnos, I.O. (2010). The subject of social economy perception. *Ekonomichnyy visnyk Donbasu - Economic Bulletin of Donbass*, 2(20), 35-39 [in Ukrainian].
 14. Kovalenko, O.M., Maznyk, L.V. (2013). Social economy: *Lecture conspectus*. Kyiv: NUKHT [in Ukrainian].
 15. Kuznetsov, O.A. (2016). Social economy in the works of M.D. Kondratiev. *Ekonomichnyy visnyk Natsional'noho hirnychoho universytetu - Economic Bulletin of the National Mining University*, 3, 31-38 [in Ukrainian].
 16. Panteleimonenko, A.O., Honcharenko, V.V. (2020). On the use of term "social economy" in Ukrainian economic science. Collection of scientific

- works of scientific-practical conference, April 22-23, 2020, Poltava State Agrarian Academy. Poltava: RVV PDAA, 30-31 [in Ukrainian].
17. Panteleimonenko, A.O. (2009). Non-profit nature of cooperative organizations. *Naukovyy visnyk Poltavs'koho universytetu spozhyvchoyi kooperatsiyi Ukrayiny. Seriya: Ekonomichni nauky - Scientific Bulletin of Poltava University of Consumer Cooperatives of Ukraine*, 1(32), 20-25 [in Ukrainian].
 18. Panteleimonenko, A.O. (2008). Third sector: cooperatives as a special form of non-profit organizations. *Aktual'ni problemy ekonomiky - Actual problems of economy*, 9, 11-17 [in Ukrainian].
 19. Pryazhnykova, O.N. (2014). Social and solidary economy: opportunities for sustainable development. *Ėkonomycheskye y sotsyal'nye problemy Rossyy: sb. nauch. trudov - Economic and social problems of Russia*, 2, 86-107 [in Russian].
 20. Romanovs'kyi, O.O. (2015). Review of trends in social economy in the context of globalization and global economic crises. *Efektivna ekonomika - Efficient economy*. № 6. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4133> [in Ukrainian].
 21. Samyhullyn, Ė.V. (2015). Economy typification variety does not correspond to reality. *Ėkonomyka y sovremennyy menedzhment: teoriya y praktyka - Economics and modern management: theory and practice*, 12(54), 62-69 [in Russian].
 22. Simakhova, A.O. (2017). Evolution of approaches to interpretation of social economy in a global sense. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Svitove hospodarstvo ta mizhnarodni ekonomichni vidnosyny - Bulletin of Dnipropetrovsk University*, 9, 80-89 [in Ukrainian].
 23. Slezyner, H.Ė. (2001). *Social Economy: Textbook*. Moscow: Delo y Servys [in Russian].
 24. Smovzhenko, T.S., Steblyi, H.YA. (2015). Paradigmatic renewal of economic theory in domestic science. *Sotsial'no-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrayiny - Socio-economic problems of the modern period of Ukraine*, 2, 100-104 [in Ukrainian].
 25. Social Economy. (2005). Kol. avt. O.O. Byelyayev, M.I. Dyba, V.I. Kyrylenko ta in. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
 26. Yur'eva, T.V. (1999). *Social market economy. Textbook for high schools*. Moscow: Russkaya Delovaya Lyteratura [in Russian].
 27. 70 years of social market economy. Retrieved from <https://www.deutschland.de/en/topic/business/social-market-economy-in-germany-growth-and-prosperity>.
 28. Birkhölzer, K. Historische Entwicklung und Wirkungsanalyse sozialer Unternehmen in Deutschland. Retrieved from http://base.socioeco.org/docs/historische_entwicklung_und_wirkungsanalyse_sozialer_unternehmen_in_deutschland.pdf [in German].
 29. Cassel, G. (1918). *Theoretische Sozialökonomie*. Leipzig: C. F. Winter. English translation 1923: *The Theory of Social Economy*, London: T. F.

- Unwin. Retrieved from <https://mises.org/library/theory-social-economy> [in German].
30. Demoustier, D., Rousselière, D. Social Economy as Social Science and Practice: Historical Perspectives on France. Retrieved from http://base.socioeco.org/docs/cahr_emoi6.pdf.
 31. Gide, Ch. (1912). *Economie Sociale. Les Institutions de Progrès Social*. Paris: L. Larose et L. Tenin [in French].
 32. Liger, Q., Stefan, M., Britton, J. (2016). Social economy. Directorate general for internal policies. Policy department a: economic and scientific policy. Brussels: European Parliament's Committee on Internal Market and Consumer Protection.
 33. Moulaert, F. (2005, October) Social Economy, Third Sector and Solidarity Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present. *Urban Studies*, 42(11), 2037-2053. doi: <https://doi.org/10.1080/00420980500279794>.
 34. Recent Evolutions of the Social Economy in the European Union. Study. Directors: Monzón J.L., Chaves R. (2017). Brussel: European Economic and Social Committee.
 35. Social economy in the EU. Retrieved from https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy_en.
 36. The European Summit on Social Economy. Retrieved from <https://www.clustercollaboration.eu/news/european-summit-social-economy>.
 37. The Social Economy in the European Union Brussel: European Economic and Social Committee Comité économique et social europ. (2012).
 38. The social economy: the worldwide making of a third sector. (2009). Retrieved from <https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/13613/1/Chap%201%20Defourmy%20Develtere.pdf>.
 39. Valentinov, V. (2008). Non-Market Institutions in Economic Development: The Role of the Third Sector. *Development and Change*, 39 (3), 477-485. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2008.00489.x>.
 40. Valentinov, V. (2009). Third sector organizations in rural development: a transaction cost perspective. *Agricultural and Food Science*, 8, 3-15. doi: <https://doi.org/10.2137/145960609788066825>.

Стаття надійшла до редакції 3 квітня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.103>

УДК 330.8:[330.11:502.171]

JEL: A11

Воробйова Л.В., кандидат економічних наук,
доцент, провідний бібліотекар
Наукової бібліотеки імені М.В. Довнар-Запольського
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»
e-mail: biblioteka.kneu.metod@gmail.com

ІДЕЇ ФІЗИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ТА ЇХ РОЗВИТОК У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ

У статті розкрито сутність поняття «фізична економія», як відображення взаємозв'язку суспільних і природних факторів у господарському житті. Дається характеристика української школи фізичної економії. Розкриваються погляди представників цієї школи: Сергія Подолинського, Володимира Вернадського, Миколи Руденка. Засновником української школи фізичної економії був С. Подолинський. Заслуга вченого полягає в тому, що він заклав основи нового підходу до аналізу розвитку людства, пов'язавши його із збереженням і нагромадженням енергії. С. Подолинський вперше поєднав поняття праця і розвиток зі зростанням потоку вільної енергії. Ми можемо говорити про пріоритет вітчизняної науки в постановці проблем. Ідеї, які С. Подолинський вперше висловив у роботі «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880 р.), пройшли випробування часом і отримали розвиток у науці. В наш час є декілька сотень праць, надрукованих різними авторами, де аналізується енергетична теорія. У статті дається визначення наукової парадигми С. Подолинського. Прогрес суспільства він пов'язує зі збільшенням енергетичного бюджету кожної людини і людства в цілому, зі збереженням і нагромадженням енергії. Ідеї С. Подолинського розвинув В. Вернадський. Великою його заслугою є вчення про живу речовину. В. Вернадський, як і С. Подолинський, звертає увагу на поширення живих організмів на Землі і їхню роль у нагромадженні сонячної енергії. В. Вернадський також розкриває явища, які пов'язані з соціальним рухом живої речовини і визначає поняття «ноосфера».

© Воробйова Л.В., 2020

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2020. Вип. 53

Український дослідник М. Руденко на засадах нової економіко-філософської системи сформулював концепцію фізичної економії, яка є суттєвим внеском у розвиток світової економічної думки. Свою економіко-філософську систему М. Руденко будує на засадах синтезу філософії, економіки, космології, математики, фізики та інших наук. Ідеї фізичної економії розвинуті у працях сучасних українських вчених – С. Злупка, Л. Корнійчук, В. Шевчука, Л. Гринів та ін. Енергетична теорія, яку розробив С. Подолинський, досліджується багатьма зарубіжними вченими, серед них: І. Пригожин, І. Стенгерс, Л. Ларуш, Ф. Содді, Г. Дейлі та ін. Проте важливість проблеми, часто спотворене її сприйняття сучасними вченими, потребують більш системного і комплексного її дослідження й висвітлення. Спроба такого узагальнюючого дослідження зроблена автором статті.

Ключові слова: фізична економія, українська школа фізичної економії, автотрофність, закони термодинаміки, енергетична теорія, сталий розвиток, жива речовина, ноосфера, монада.

Vorobiova L.

IDEAS OF PHYSICAL ECONOMY AND THEIR DEVELOPMENT IN THE WORKS OF UKRAINIAN AND FOREIGN SCIENTISTS

The article reveals the essence of the concept of «physical economy» as a reflection of the relationship between social and natural factors in economic life. The characteristics of the Ukrainian school of the physical economy are given. The views of the representatives of this school are revealed: Serhiy Podolynsky, Volodymyr Vernadsky, Mykola Rudenko. The founder of the Ukrainian school of the physical economy was S. Podolynsky. The merit of the scientist is that he laid the foundations of a new approach to the analysis of human development, linking it with the conservation and accumulation of energy. S. Podolynsky for the first time combined the concepts of labor and development with the growth of free energy. We can talk about the priority of domestic science in posing problems. The ideas that S. Podolynsky first expressed in the work «Human labor and its relation to the distribution of energy» (1880) have been tested over time and developed in science. Nowadays, there are several hundred works published by various authors, which analyze energy theory. The article defines the scientific paradigm of S. Podolynsky. He connects the progress of society with the increase of the energy budget of each person and humanity as a whole, with the conservation and accumulation of energy. S. Podolynsky's ideas were developed by

V. Vernadsky. V. Vernadsky's great merit is the doctrine of living matter. V. Vernadsky, like S. Podolynsky, draws attention to the spread of living organisms on Earth and their role in the accumulation of solar energy. Vernadsky reveals the phenomena associated with the social movement of living matter and defines the concept of «Noosphere».

Ukrainian researcher M. Rudenko formulated the concept of physical economy based on a new economic and philosophical system, which is a significant contribution to the development of world economic thought. M. Rudenko builds his economic and philosophical system based on the synthesis of philosophy, economics, cosmology, mathematics, physics and other sciences. Ideas of the physical economy are developed in the works of modern Ukrainian scientists S. Zlupko, L. Korniychuk, V. Shevchuk, L. Hryniv, and others. Energy theory, developed by S. Podolynsky, is studied by many foreign scientists, including I. Prigogine, I. Stengers, L. Larush, F. Soddy, G. Daley, and others. However, the importance of the problem and often its inadequate perception by modern scientists require more systematic and comprehensive research and coverage. An attempt at a generalized study was developed by the author of the article.

Keywords: *physical economy, Ukrainian school of physical economy, autotrophy, laws of thermodynamics, the theory of energy, sustainable development, living matter, noosphere, a monad.*

Постановка проблеми. В історії економічної думки завжди були намагання відобразити вплив природних факторів на економічні процеси. Наприклад: поняття продуктивних сил та чистого продукту у фізіократів, роль природи в утворенні багатства за оцінкою В. Петті тощо. Але ці чинники розглядалися як зовнішнє середовище, як один із факторів, що впливає на економічні процеси. У той же час посилення їхньої ролі в економіці вимагало урахування їх дії на більш глибокому рівні. Виникає потреба обґрунтувати та ввести в науковий обіг низку категорій, які відображають органічну єдність природних та суспільних чинників економічних процесів. Тому дослідження історії зародження й становлення ідей щодо пояснення дії природних законів в економіці є безумовно актуальним.

Актуальність дослідження посилюється й тим, що зародилися ці ідеї й отримали розвиток на українському науковому ґрунті – у працях С.А. Подолинського (1850–1891), В.І. Вернадського (1863–1945) та М.Д. Руденка (1920–2004). Ці видатні науковці зробили піонерний внесок у формування енергетичної теорії су-

спільного розвитку. Більше того, цілий ряд дослідників дійшли подібних висновків цілком самостійно. Опанування набутків української школи сучасними економістами сприятиме не тільки більш глибокому пізнанню національного аспекту економічної культури, а й виходу економічної науки в Україні на світовий рівень. Мається на увазі участь українських вчених у формуванні якісно нової економічної парадигми, до якої енергетична теорія повинна ввійти як одна з найважливіших органічних складових; перетворення її на філософську, системоутворюючу засаду. Важливість історико-економічного дослідження синтезу ідей природознавства та економіки підтверджується увагою, яку приділяють його подальшому розвитку зарубіжні та вітчизняні вчені, формування на цій базі нової школи, що отримала назву фізичної економії.

Ступінь дослідження проблеми. Вперше термін «фізична економія» вжив відомий український письменник, правозахисник М. Руденко у своїй роботі «Енергія прогресу: нариси з фізичної економії» (1998 р.). Він протягнув ланцюжок формування цієї концепції від фізіократів, С. Подолинського та В. Вернадського до сьогодення.

Теоретичні засади школи фізичної економії, зокрема її найважливіша складова – енергетична теорія, одержали значний розвиток як у працях зарубіжних, так і вітчизняних економістів. Предметом значного наукового інтересу вчених були погляди С. Подолинського та В. Вернадського. Ще за життя С. Подолинського увагу зарубіжних науковців привернула його ідея про роль праці у нагромадженні сонячної енергії. Зокрема, рецензент одного з французьких наукових журналів Дебірре ще у 1881 р. назвав С. Подолинського автором однієї з «найновіших теорій термодинаміки».

На початку ХХ ст. інтерес до праць С. Подолинського зростає і в галузі економічної теорії. Цьому сприяла публікація в 1924 р. у Парижі геніальної роботи В. Вернадського про біосферу, в якій він згадує дві праці С. Подолинського про сонячну енергію.

В українську інтелектуальну історію С. Подолинський увійшов як економіст та пропагандист соціалізму, яким його представив М. Грушевський. Дослідження М. Грушевського в 1920–1930-і роки продовжили С. Буда, Д. Бованенко, Ол. Оглоблін, Ф. Максименко, О. Мицюк та інші. 1958 року Л. Корнійчук та І. Мешко опублікували монографію «Економічні погляди С. Подолинсько-

го». Цікаві праці про С. Подолинського видали П. Кот, В. Жученко, С. Злупко. Досліджували наукову спадщину С. Подолинського Л. Пашук, М. Рудько, В. Сокурєнко та інші. Але ці праці були написані з офіційних марксистських позицій. Їх автори обмежувалися характеристикою С. Подолинського як прихильника соціалізму і, головне, керуючись оцінкою Ф. Енгельса, зводили нанівець енергетичну теорію українського мислителя.

З 80-х років ХХ ст. в Україні починається новий етап вивчення наукової спадщини вченого. Погляди С. Подолинського активно досліджують на нових методологічних засадах С. Злупко, М. Кратко, Л. Корнійчук. Ці ж автори підготували до друку цілу низку праць С. Подолинського. Унікальне наукове видання про С. Подолинського «Листи та документи» підготували й опублікували у 2002 р. Р. Сербин (Канада) і Т. Слюдикова (Київ). Питання розвитку ідей енергетичної теорії С. Подолинського в роботах В. Вернадського вивчали К. Ситник, О. Апанович, Ф. Вольвач, С. Стойко та ін.

Економічні аспекти енергетичної теорії С. Подолинського розкривають у своїх роботах Л. Гринів та Д. Колотило. Важливість ідей С. Подолинського, В. Вернадського та М. Руденка для розробки проблеми сталого економічного розвитку розглядають Л. Мельник, І. Юхновський та інші. Ю. Ущаповський приділив увагу місцю та значенню енергетичної теорії С. Подолинського в еволюції теорії цінності. У науковий обіг ввійшло не тільки поняття «фізична економія», запропоноване М. Руденком. У третьому томі «Економічної енциклопедії» за ред. С. Мочерного (2002 р.) В. Шевчук сформулював поняття «українська школа фізичної економії». Низка важливих аспектів проблеми формування та сутності української школи фізичної економії розглянуті у статтях В. Шевчука, Л. Корнійчук, монографіях В. Письмака, Л. Гринів, Л. Мельника та інших.

До наукової спадщини С. Подолинського звертаються і зарубіжні вчені. Ідеї С. Подолинського та В. Вернадського активно вивчаються російськими науковцями П. Кузнєцовим, О. Кузнєцовим, Б. Большаковим, Т. Муранівським, В. Чесноковим, Б. Кедровим, О. Огурцовим, М. Моїсеєвим. Цілий ряд праць присвятили С. Подолинському каталонець Х. Мартінез-Аліє, німець К. Шлюпман. Вони, зокрема, цікавляться економічною спрямованістю праць С. Подолинського. В Італії його спадщиною займається М. Борромео, в Канаді – Р. Сербін. Крім того, слід звернути увагу

на те, що енергетична теорія, яку розробив С. Подолинський, досліджувалася багатьма вченими без посилання на нього. Серед них такі: І. Пригожин, І. Стенгерс, Л. Ларуш, Ф. Содді, Н. Георгеску-Роуген, Т. Дейлі, Г. Одум та Е. Одум, А. Попсуев, А. Тіліченко та багато інших.

Засновник української школи фізичної економії С. Подолинський заклав основи нового підходу до аналізу розвитку людства, пов'язавши його із збереженням і нагромадженням енергії. Вчений вперше поєднав поняття «праця» і «розвиток» зі зростанням потоку вільної енергії, що дає підстави говорити про пріоритет української наукової думки в постановці цієї проблеми. Ідеї, які вперше висловив український вчений в роботі «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880 р.), пройшли випробування часом і отримали подальший розвиток. У наш час є декілька сотень робіт різних авторів, де аналізується економіко-енергетична теорія.

С. Подолинський звернув увагу на невідповідність процесу фотосинтезу другому закону термодинаміки, а саме: сонячна енергія більшої ентропії перетворюється на енергію меншої ентропії¹. Ця невідповідність тривалий час лишалась невирішеною. І лише в кінці ХХ ст. бельгійський учений російського походження, лауреат Нобелівської премії з хімії (1977 р.) Ілля Пригожин сформулював теорему для нерівноважних процесів як четверте начало термодинаміки, що протидіє другому її началу. Але той самий науковий результат, як писав П. Кузнецов, С. Подолинський отримав понад сто років тому. Цей науковий результат він назвав «законом Подолинського»².

Подолинський дав нове наукове визначення праці. Вчений показав, що праця – це діяльність, яка пов'язана з регулюванням потоків енергії та її нагромадження. Деякі види праці ефективні

¹ Ентропія – процес хаотизації, що супроводжується розсіюванням енергії.

² Згідно першого закону термодинаміки, енергія може перетворюватися із однієї форми в іншу, але не може виникати чи зчезати. Другий закон термодинаміки: при всіх енергообмінах потенційна енергія на кінцевому етапі буде завжди меншою, ніж на початковому етапі. Сучасна наука оперує ще третім законом термодинаміки: з наближенням температури тіла до абсолютного нуля зміна ентропії також наближається до нуля. Подолинський звернув увагу на невідповідність процесу фотосинтезу другому закону термодинаміки, а саме: сонячна енергія більшої ентропії перетворюється на енергію меншої ентропії. Пізніше Ілля Пригожин назве цей процес четвертим началом термодинаміки.

при безпосередньому використанні енергії Сонця в господарстві, інші – в її збереженні і переробці, а в сукупності людство може забезпечити потік негативної ентропії, достатній для сталого розвитку. За розрахунками Подолинського, сталим розвитком суспільства треба вважати такий, при якому витрати однієї калорії людської праці втягують в обіг 20 калорій сонячної енергії (тепер це називають «принципом Подолинського»). Таким чином, можна дати визначення наукової парадигми С. Подолинського. Прогрес суспільства він пов'язує зі збільшенням енергетичного бюджету кожної людини і людства в цілому, зі збереженням і нагромадженням енергії.

Ідеї С. Подолинського розвинув В. Вернадський, великою заслугою якого є вчення про живу речовину. Жива речовина, за визначенням В. Вернадського, – це не лише джерело енергії для геохімічних процесів, а і джерело вільної енергії, що їх підтримує. Саме завдяки живій речовині біосфера стає активною оболонкою Землі. В. Вернадський, як і С. Подолинський, звертав увагу на поширення живих організмів на Землі та їхню роль у нагромадженні сонячної енергії. Цю роль Подолинський прирівнює до дії «термічної машини», тобто такої машини, в якій теплота переходить у роботу – принцип Саді Карно. Цю ідею проводив потім і В. Вернадський. Він розглядав біосферу як негентропійну систему, яка завдяки живій речовині здатна нагромаджувати сонячну енергію, компенсуючи тим самим її витрати на теплове випромінювання. Цю ідею досліджував і Подолинський.

Вернадський розкриває явища, пов'язані з соціальним рухом живої речовини і визначає поняття «ноосфера». У Подолинського нема формування цього поняття, але у нього чітко визначена роль людського інтелекту у процесі нагромадження енергії. Подолинський і Вернадський підіймають проблеми гармонійного розвитку природи і суспільства, автотрофності³ людства. С. Подолинський аналізує енергію Всесвіту, її розподіл, збереження та розсіювання. Планетарні процеси досліджує і В. Вернадський.

Український письменник і правозахисник М. Руденко на засадах нової економіко-філософської системи сформулював концепцію фізичної економії, яка є суттєвим внеском у розвиток сві-

³ Автотрофи – організми, які синтезують із неорганічних речовин (в основному води, діоксиду вуглецю, неорганічних сполук азоту) всі необхідні для життя речовини, використовуючи енергію фотосинтезу.

тової економічної думки. Теоретична концепція М. Руденка викладена ним у збірнику економічних праць «Енергія прогресу: нариси з фізичної економії», що складається з чотирьох нарисів та трьох статей (1998 р.), і знайшла продовження в філософсько-космологічній праці «Гносис і сучасність (Архітектура Всесвіту)» (2001 р.). У своїх працях М. Руденко поглиблює і розвиває наукову парадигму С. Подолинського.

Свою економіко-філософську систему М. Руденко будує на основі синтезу філософії, економіки, космології, математики, фізики та інших наук. Говорячи про методи пізнання, він підкреслює, що вони повинні базуватись на метафізичних засадах, а пізнання потрібно розпочинати з визначення субстанції вартості. Щодо субстанції, то у М. Руденка це – космічна енергія, Світова Монада⁴. Основну увагу вчений приділяє аналізу додаткової вартості, яку він називає «енергією прогресу». Енергією прогресу М. Руденко називає саме абсолютну додаткову вартість. Абсолютна додаткова вартість, за його визначенням, це додаткова енергія Сонця, яку людство використовує для свого прогресу. Натомість відносна додаткова вартість утворюється працею людини.

Вчений не заперечує права на існування політичної економії, але наголошує на пріоритетності ідей фізичної економії. Адже людям притаманна не тільки суспільно-духовна, а й фізична сутність, а політична економія не вирішує фізичні проблеми. Це спрощує економічні знання, робить їх однобокими і неефективними у вирішенні народногосподарських питань. Тому не політизація економічних знань, а підхід до аналізу господарства з позицій природних законів може стати основою ефективного економічного розвитку.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається, та постановка мети і завдань. Попри досить широкий спектр підходів до вивчення наукової спадщини С. Подолинського та В. Вернадського, її впливу на сучасний розвиток як природничих наук, так і суспільствознавства, власне, історико-економічний аспект цієї проблеми потребує подальшої розробки. Передусім це стосується формування енергетичного напрямку в суспільствознавстві, започаткованого С. Подолинським, внеску у його розвиток В. Вернадського та М. Руденка, становлення української школи фізичної економії та її розвитку у світовій науці.

⁴ Монада – Духоматерія, це центр системи, вся маса і енергія міститься в ній.

Важливість проблеми й нерідко її неадекватне сприйняття сучасними вченими потребують більш системного і комплексного її дослідження й висвітлення. Спроба такого узагальнюючого дослідження зроблена автором статті. Потрібно звернути увагу на те, що необхідність відображення і формування ідей фізичної економії проголошує не лише М. Руденко. Учені різних країн розвивають окремі проблеми її теоретичних засад. Аналізу цих проблем і присвячується наступна частина статті.

Виклад основного змісту дослідження. За словами М. Руденка, теоретичні витoki ідей фізичної економії лежать у вченні фізіократів. Вчення фізіократів набуло значного поширення у багатьох країнах. Воно знайшло відгук й у працях російських і українських економістів. Суттєвий внесок у розвиток ідей фізіократів у ХІХ – на початку ХХ століття зробили українські вчені, зокрема викладачі Харківського університету Й. Ланг, В. Каразін, Т. Степанов. До ідей фізіократів зверталися і такі відомі українські вчені-економісти, як Іван Васильович Вернадський (1821–1884) та Михайло Андрійович Балудянський (1769–1847).

Що ж приваблювало І. Вернадського в теорії фізіократів? Перш за все, як пише автор, «з історичного погляду фізіократія становить ніби апеляцію від меркантилізму до природного ходу справ, до природи речей» [цит. за: 13, с. 158]. Але головну заслугу школи автор вбачає у відокремленні політичної економії від інших галузей знання, чим фізіократія зробила велику послугу для науки. Проте І. Вернадський критично ставиться до думки фізіократів про те, що продуктивною є лише праця в сільському господарстві.

М. Балудянський сприймає думку фізіократів про те, що все виникає з землі. «Людина не створює нічого, природа – все. Людина своєю працею лише надає продуктам землі новий вигляд» [цит. за: 13, с. 158]. Відповідно Балудянський визначає за теорією фізіократів поділ населення на продуктивний і непродуктивний класи (у нього «продукуючий» і «непродукуючий»). Чистий продукт у нього поділяється на три частини: «першу становить дохід, який отримує поміщик, другу отримує відкупщик, а третя як податок віддається державі» [цит. за: 13, с. 140–141].

Цікаві думки з приводу органічного зв'язку економіки з природою і відповідно економічної науки з природничими і технічними науками висловив видатний російський вчений, філософ, математик і богослов, учень В. Вернадського Павло Олександрович

Флоренський (1881–1937). У листі до академіка В. Вернадського від 9 вересня 1929 р. він засуджує практику виведення поняття життя «з наївних моделей механіки» [20, с. 197]. Цей підхід Флоренський поширює і на економіку, підкреслюючи, що механічні моделі є надбудовою над застарілою формою господарства і не відповідають економіці сучасного моменту. Вчений вважав, що промисловість майбутнього буде біопромисловістю, що за електротехнікою, яка майже замінила паротехніку, йде біотехніка і що хімія і фізика будуть перебудовані як біохімія і біофізика [20]. Тут не тільки показано органічний зв'язок економіки з природничими і технічними науками, але і передбачені декотрі перспективи розвитку такого взаємозв'язку, який наочно проявляється, зокрема, в фізичній економіці сучасного американського економіста Ліндона Ларуша.

Енергетична теорія одержала розвиток у працях одного із перших російських фізиків-теоретиків Миколи Олексійовича Умова (1840–1915 рр.), який, зокрема, в 1901 р. запропонував ввести в фізику закон, протилежний другому закону термодинаміки, що охоплює специфічні особливості форм життя. У виступі на XI з'їзді природознавців і лікарів 20 грудня 1901 р. Умов наголошував на існуванні двох законів термодинаміки, які стосуються процесів природи, керують ними і, разом з тим підкреслював, що немає закону для поняття, яке включало б процеси життя у процеси природи. Існування у природі пристосувань відбору, який відновлює стрункість і включає у себе живе, повинно, напевне, складати зміст цього третього закону.

М. Умов передбачав можливість використання нетрадиційних видів енергії. У своїй статті «Завдання техніки у зв'язку з вичерпанням запасів енергії на Землі» він відмічав, що Сонце є тим джерелом енергії, з якого в далекому майбутньому людство повинно буде і зможе черпати необхідну для його культурного існування і розвитку енергію. Вчений сформулював рівняння «руху енергії», перший ввів поняття «густини потоку енергії» [18, с. 30–31], яке, як побачимо далі, ефективно використав і розвинув Ліндон Ларуш у своїй концепції фізичної економіки.

На недосконалість другого закону термодинаміки вказував і інший російський вчений, один із засновників школи фізіології рослин Климентій Аркадійович Тімірязєв (1843–1920). Він відкрив енергетичні закономірності фотосинтезу як процесу використання світла для утворення органічних речовин у рослинах. У

1903 р. Тімірязєв у своїй Круніанській лекції в Лондоні виступив із концепцією, яка заперечувала другий закон термодинаміки. Він підкреслював, що функція хлорофілу може бути по праву названа космічною функцією рослини. В іншій публічній лекції, присвяченій сторіччю відкриття вуглецю у природі, К.А. Тімірязєв передбачав, що у далекому майбутньому ми отримаємо можливість судити про те, наскільки досконалі штучні процеси отримання органічної речовини, які вироблять фізика і хімія [23, с. 53–54]. Тобто вчений розвиває ідею автотрофності людства, яку у свій час висували С. Подолинський та В. Вернадський.

Положення енергетичної теорії, автотрофності людства, використання нетрадиційних видів енергії розглядали в своїх роботах і такі вчені, як Л. Больцман, Е. Шредінгер, С. Герінг, А. Енгельгард, Ф. Ауербах, Буассо, Дж. Паломба, Д.І. Менделєєв та ін. Відомий фізик Людвіг Больцман у своєму виступі у Віденській академії в 1886 р. висловив думку про космічну роль рослин. Він вважав, що загальна боротьба за існування, яка охоплює весь органічний світ, не є боротьбою за речовину. Хімічні елементи органічної речовини знаходяться в надлишку у повітрі, у воді, у землі. Це також не боротьба за енергію, вона у формі тепла розсіяна у всіх тілах. Це боротьба з ентропією, «яка стає доступною при переході енергії від палаючого Сонця до холодної землі». Він підкреслював, що сонячна енергія викликає у листі рослини «хімічні синтези, ще невідомі нашим лабораторіям» [24, с. 195–196]. Подібний висновок був зроблений у середині ХХ ст. Е. Шредінгером [27]. Відомий польський публіцист і економіст С. Герінг спробував використати в питаннях політичної економії основні закони енергетики [4].

Про раціональне використання сонячної енергії писав у своїх працях один із піонерів агрохімії в Росії та один із засновників Російського хімічного товариства (1868 р.) А. Енгельгардт. Він наголошував, що «раціональність полягає у тому, щоб витративши меншу кількість пудо-фунтів роботи, видобути найбільшу кількість сили із сонячного променю для загальної корисності» [28, с. 369–370]. Пізніше Ф. Ауербах, відповідаючи на питання про сенс життя, писав, що життя – це та організація, яку світ створив для боротьби проти знецінення енергії. А зброя, якою життя веде цю боротьбу, називається розвитком. «Розвиток – це організована здібність діяти екстремально» [2, с. 48–50]. Модель капіталістичної економіки на основі аналогії між ентропією, яка розуміється у

термодинамічному змісті, і показником норми прибутку на авансований капітал спробував побудувати французький учений Буассо [докл. див.: 29, с. 61]. Італійський економіст Дж. Паломба вважав аналогом ентропії в економіці співвідношення між приростом суспільного продукту (або національного доходу) і масою прибутку. Цю величину Паломба назвав «економічною ентропією». Він ввів поняття «синтропії» як негативної ентропії, величина якої характеризується певною кількістю інформації» [див. 29, с. 62].

На можливість використання нетрадиційних видів енергії, автотрофність людства звернув увагу у своїх роботах і відомий російський учений Дмитро Менделєєв. У «Заповітних думках» він підкреслював що, як хімік, він впевнений у можливості отримання споживчих речовин із співвідношення елементів повітря, води і землі на особливих фабриках і заводах [див. 17, с. 153–154]. Ці думки продовжували і розвивали у своїх роботах американський вчений – хімік, лауреат Нобелівської премії (1921 р.) Фредерік Содді та румунський вчений, доктор математичної статистики Георгеску Роуген.

Фредерік Содді стверджував, що життя одержує свою фізичну енергію чи силу не від того, що саме знаходиться в живій матерії, а виключно від неживого світу. І в усьому, що необхідно для фізичного існування життя, воно залежить від принципів парового двигуна. «Принципи та етика людських законів і традицій не повинні йти проти принципів та етики термодинаміки» [цит. за: 11, с. 209]. Георгеску Роуген вважав, «що природа також додає вартість і що ця вартість, додана природою, якраз і є тим, що відрізняє ресурси від відходів» [8, с. 232].

Принцип, що характеризує еволюцію живої речовини в тому розумінні, як писав про цей процес В. Вернадський, поклав в основу своєї роботи «Теоретична біологія» Е.С. Бауер, який писав: «Тільки живі системи ніколи не бувають у рівновазі і виконують за рахунок своєї вільної енергії постійно роботу проти рівноваги, яка вимагається законами фізики і хімії при існуючих зовнішніх умовах. Ми визначимо цей принцип, – писав Бауер, – як «принцип сталої нерівноваги «живих систем» [3, с. 43]. Ця особливість явищ життя у найяскравішій формі проявляється у процесі техногенези, тобто у геохімічних змінах на поверхні планети, які називаються господарською діяльністю людини.

На засадах енергетичної теорії створив у 1935 р. нову класифікацію корисних копалин Н. Федоровський [25]. В її основу він поклав величину витрат праці, необхідної для видобування та переробки сировини у кінцеві продукти споживання. Величина витрат праці, пише він, як усяка робота, еквівалентна енергії і може бути виражена в енергетичних одиницях. Федоровський увів поняття енергоємності корисних копалин, яка в нього визначається кількістю кіловат-годин, необхідних для видобування однієї тонни сировини і переробки її до стану продукту, який іде на заводи та фабрики.

Така класифікація одержала високу оцінку російського фізико-хіміка, професора А. Капустинського, оскільки вона тісно пов'язана з рівнем розвитку продуктивних сил та технічним прогресом. Цієї ж точки зору дотримувався і географ Г. Бет, який вважав, що розміри споживання енергії можуть служити показником рівня індустріалізації та загального розвитку країни, основою для довгострокових прогнозів зростання. На його думку, для співставлення економічної могутності різних країн енергетична озброєність є кращим показником, ніж обсяг виробництва продукції у вартісному виразі. Цю думку розвиває і російський вчений А. Голубенцев. У своїй роботі «Термодинаміка процесу виробництва» він сформулював перше та друге начало економічної термодинаміки, обчислив ентропію економічної системи як міри використання суспільних благ, а також показав, що оптимальний стан економічної системи досягається при найменшому значенні ентропії [5].

Автори розглянутих теорій торкалися переважно «енергетичної теорії», вони досліджували закони термодинаміки, автотрофність людства, використання нетрадиційних видів енергії. Разом з тим, ряд учених намагаються розглянути питання в іншій площині. Вони обґрунтовують доцільність і розробляють можливість вимірювання вартості в енергетичних одиницях. Аналізуючи ідеї енергетичної теорії вчені доходять висновку, що використання для вимірювання вартості і ціни товару грошової одиниці не є об'єктивним. Пропонується вимірювати вартість у фізичних, а краще – в енергетичних одиницях. Цікаво, що ще В. Вернадський говорив про можливість визначення продуктивних сил країн і народів в одиницях фізичних явищ, а найпростіше – у калоріях. Цю думку поділяв А. Ферсман, який цитує Вернадського у другому томі своєї «Геохімії» [26, с. 482].

Оригінальне дослідження цієї проблеми було зроблене російськими вченими А. Попсуєвим та А. Тіліченком, які у 1965 р. опублікували працю «Енергетичний еквівалент вартості». Вони, очевидно, не знали роботи С. Подолинського «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (на неї нема посилань), але самостійно прийшли до аналогічних з Подолинським висновків. Перш за все, вони наголошують на тому, що ще не знайдене точне кількісне вираження вартості, і це ускладнює економічні розрахунки. В ряді випадків, пишуть вони, це «...не дозволяє об'єктивно оцінити стан і розвиток економіки, призводить інколи до неправильних практичних висновків» [21, с. 3].

Вчені звертають увагу на те, що грошова одиниця не може бути об'єктивним мірилом кількості і якості праці, отже не може бути використана для характеристики величини вартості і собівартості. «В умовах безперервного зростання продуктивних сил, – пишуть вони, – одним карбованцем в різні часи оцінюються різні міри праці» [21, с. 3]. Ці вчені доходять висновку, що карбованець в сучасних умовах не є достатньо точним еквівалентом праці. А такий вимірник для теорії і практики економічних розрахунків має першочергове значення. Ні одна наука не може бути точною, якщо в її основу не будуть покладені об'єктивні одиниці розрахунку. «Важко собі уявити, – стверджують вчені, – фізику без таких одиниць, що мають чіткий фізичний зміст, як кілограм, метр, кіловат, джоуль і т. д. Така ж справа і з економікою» [21, с. 3]. На основі аналізу розвитку суспільного виробництва А. Попсуєвим та А. Тіліченком була зроблена спроба встановити єдиний еквівалент, який об'єктивно виражав би міру праці. Таким еквівалентом вони називають кількість витраченої енергії.

Ці вчені доходять таких же висновків, як українські вчені С. Подолинський та М. Руденко. Вони наголошують, що єдина можливість виробляти та збільшувати своє матеріальне багатство криється у все більш широкому використанні людством дарованих сил природи. «Поклавши в основу техніко-економічних розрахунків енергію з її об'єктивною кількісною оцінкою, – підкреслюють вони, – можна з великою достовірністю співставити витрати і ефективність діяльності людини по створенню матеріальних благ. Першочергове значення в цьому має кількісний вираз вартості [21, с. 8].

У своєму аналізі А. Попсуєв та А. Тіліченко виводять поняття абсолютної енергетичної вартості і дають їй таке визначення:

«Абсолютною енергетичною вартістю, – пишуть вони, – називається мінімальна витрата енергії, необхідна на виконання конкретного виду і обсягу робіт, величина якої визначається законами фізики на основі геометрично найбільш короткої відстані переміщення та точного знання величини діючих сил» [21, с. 8].

Величина абсолютної енергетичної вартості визначається ними для всякого виду робіт, але в окремих випадках, на їхню думку, необхідна розробка методів розрахунку, які ґрунтуються на використанні законів і закономірностей, відкритих фізикою, хімією, механікою і т. п. Вводять вчені в аналіз і поняття індивідуальної енергетичної вартості і визначають співвідношення між цими категоріями. Абсолютна енергетична вартість порівнюється з індивідуальною енергетичною вартістю для окремих підприємств. Відношення абсолютної вартості до індивідуальної вони називають коефіцієнтом використання енергії. Вчені визначають ефективну енергетичну вартість за формулою:

$$A = T \times a (K_1 - K) - P, \text{ де}$$

A – ефективна енергетична вартість;

T – термін служби знаряддя праці в годинах;

a – витрати знаряддям праці енергії за годину;

K – коефіцієнт використання енергії людини на фізичну роботу; його можна приймати в межах 0,07–0,1;

K₁ – коефіцієнт корисної дії знарядь праці;

P – витрати енергії на капітальний ремонт знаряддя праці за весь строк служби [21, с. 11].

В основу визначення ефективної енергетичної вартості ними покладена величина економії, отримана в порівнянні з витратами енергії людини на фізичну працю. Величина ефективної вартості показує, разом з тим, скільки енергії може бути зекономлено за рахунок використання того чи іншого знаряддя праці. Слід звернути увагу на те, що схожі ідеї проголошені і в роботах сучасного американського економіста Ліндона Ларуша.

Ідею про вимірювання вартості в енергетичних показниках підтримує і академік А. Аганбегян, який, зокрема, писав: «Якщо б поруч з ціною в карбованцях ми проставляли на етикетках і бірках ціну кожної речі в електроенергії, витраченій на виробництво, ми, напевно, зрівняли б енергію у правах з грошима, які усі вміють рахувати, більшість – економити і розумно використовувати» [1, с. 98–99]. Але, підкреслює він, по відношенню до енергії ми

ще, на жаль, знаходимось в відношенні безпечного споживача, користуємось нею так несвідомо, як повітрям.

Відомий український дослідник М. Руденко пропонував вимірювати вартість товару у тоннах або центнерах пшениці. Американський економіст Ліндон Ларуш пропонує для вимірювання вартості також фізичні одиниці, до речі, величину «споживчого кошика».

Думку про недосконалість існуючих вимірів вартості висловили російські вчені В. Селюнін та Г. Ханін, які піддали критиці статистичні методи аналізу, що використовувались у радянській економіці. За їхніми підрахунками, які проведені за методикою, близькою по суті до методів фізичної економіки Ліндона Ларуша, повністю спростовуються рекордні прирости обсягів виробництва і національного доходу. Вони показали, що «успіхи» зводяться до «цінових надбавок», які лише відображали добавку кінцевого продукту.

У сучасних умовах проходить переоцінка методології наукових досліджень у всіх дисциплінах – природничих і суспільних. Пошук нових парадигм тільки розпочинається. Його особливість – у бажанні відійти від спрощених, вузькоспеціалізованих підходів до комплексних, міждисциплінарних. Там, де раніше переважав пошук стабільності, рівноваги, цілісності, замкненості, зараз на передній план висувається врахування змінності, незбалансованості, відкритості систем, важливість зовнішніх факторів. Лінійні однозначні причинно-наслідкові залежності замінюються більш складним, багатофакторним аналізом причин і визначенням множини наслідків. З'являються нові методологічні підходи, концепції, уявлення.

Обґрунтування необхідності переходу до нової економічної парадигми життєдіяльності людини, заснованої на баченні економіки як підсистеми, що діє в межах глобальної екосистеми Землі, дає американський економіст Герман Дейлі. Він піддає критиці теоретичні засади неокласичної економічної школи і робить висновки, що подальша розбудова економіки в рамках традиційної концепції економічного зростання призведе до критичного накопичення економічних, соціальних та екологічних проблем у світі. Дейлі викладає основні засади економічної теорії сталого розвитку – розвитку на базі якісного поліпшення без кількісного зростання, який не призводить до виходу економіки за межі ресурсних можливостей екосистеми планети [8].

У цьому процесі суспільні науки часто є лідерами у постановці питань, у виявленні «проблемних зон». Але нові підходи до вирішення частіше зароджуються у природничих науках, оскільки вони мають справу з більш чітко окресленими явищами і поняттями. Тому виникає зв'язок природничих і суспільних досліджень, який у найближчі роки буде закріплюватись. Про необхідність такого зв'язку та поєднання наук писали в свій час інші американські вчені Г. Одум та Е. Одум. Вони спробували поєднати рішення енергетичних, економічних і екологічних проблем, побудувати економічні моделі на енергетичній основі, підійти до аналізу економічних проблем з точки зору фізичного вчення про енергію [19].

Яскравим прикладом виявлення цих ідей є зростання взаємодії природничих і суспільних наук у спробах зрозуміти сутність і знайти рішення екологічних проблем. Ефективним виявилось співробітництво екологів і економістів, яке дало багато цікавих і перспективних підходів до соціально-економічних питань. Якраз у такому контексті хотілося б підійти до розгляду вкладу І. Пригожина у розвиток суспільних наук. Його ідеї знайшли застосування у сучасному аналізі економіко-екологічних проблем. У творчості І. Пригожина, якщо брати загальнонаукові аспекти, на фундаментальному рівні поставлені питання буття і становлення свободи, детермінізму та індетермінізму, хаосу та самоорганізації. У книзі «Час, хаос, квант. До вирішення парадоксу часу», написаній разом з Ізабеллою Стенгерс, зроблена спроба вирішити фундаментальні фізичні парадокси: парадокс часу, квантовий та космологічний парадокси.

Важливим результатом розширення концептуальної схеми, як відмічають Пригожин і Стенгерс, стає більш цілісна картина світу. «Елементи, які включають в себе хаос, стрілку часу і вирішення квантового парадоксу, підводять нас до більш єдиної концепції природи, в яку становлення і «події» входять на всіх рівнях описання... В традиційному розумінні закони природи були законами, які описують замкнений детерміністський Всесвіт, <...> детерміністські в часі закони відповідають тільки... окремим випадкам» [14, с. 10–11].

Система доказів, які наводяться Пригожиним і Стенгерс, важка для сприйняття неспеціалістів у галузі теоретичної фізики і сучасної математики. Проте результати їхніх досліджень можуть бути використані в інших галузях. Цю думку переконливо

висловив більше 100 років тому Леон Вальрас, один із засновників сучасної економічної науки. Він зауважив: «Небагато з нас можуть прочитати «Математичні принципи природничої філософії» Ньютона або «небесну механіку» Лапласа, але ми всі, посилаючись на думку компетентних людей, приймаємо той опис світу астрономічних факторів, який дається у відповідності з принципом всесвітнього тяжіння. Чому ж не можна сприйняти таким же чином опис світу економічних факторів у відповідності з принципом вільної конкуренції?» [цит. за: 9, с. 105].

1977 р. І. Пригожин одержав Нобелівську премію за роботу «Порядок з хаосу», яка теж була написана у співавторстві з І. Стенгерс – філософом, хіміком та істориком науки. У цій роботі автори підіймають такі проблеми: вивчення складних систем, розвиток системного аналізу і синергетики; нове трактування проблем рівноваги і балансів; значення поняття «біфуркація» для вивчення питань суспільних перетворень; новий підхід до другого закону термодинаміки, який вони побачили в іншому світлі, ніж їхні попередники. І. Пригожин був одним із найбільш активних опонентів пануючих і нині в багатьох сферах вузькоспеціалізованих, статичних підходів до наукового аналізу. Ламаючи ньютонівські канони в фізиці і хімії, він дуже багато зробив для того, щоб затвердився багатofакторний, динамічний системний аналіз.

Для суспільних наук перехід до системної парадигми аналізу є дуже важливим кроком. Цю думку цікаво ілюструє О. Тоффлер, який у передмові до книги І. Пригожина «Порядок з хаосу» писав: «Сучасна західна цивілізація досягла значних висот у мистецтві розчленування цілого на частини, якраз у розкладі на дрібні компоненти. Ми досягли великих успіхів у цьому мистецтві, досягли успіхів настільки, що часто забуваємо зібрати розчленовані частини в те єдине ціле, яке вони колись складали» [22, с. 11]. У І. Пригожина підхід до вирішення наукових проблем, оснований на розчленуванні цілого на частини, завжди викликав незадоволення. Кращі роки свого життя вчений присвятив проблемі відтворення. Як уже говорилося вище, однією із проблем, яку піднімають І. Пригожин та І. Стенгерс, є розвиток системного аналізу та синергетики.

Виникнення синергетики було підготовлене працями багатьох відомих учених. Це в першу чергу Л. Больцман й А. Пуанкаре – засновники статистичного та динамічного описання склад-

них рухів, радянські вчені – фізик Л. Мандельштам, який сформулював необхідність розвитку «нелінійного мислення», хімік Б. Білоусов, який відкрив реакцію коливання та інші. Отже, дослідження Пригожина лягли на добре підготовлений ґрунт.

Паралельно з брюссельською школою І. Пригожина над цією проблемою інтенсивно працює також школа Г. Хакена, професора Інституту синергетики і теоретичної фізики в Штуттгарті, яка об'єднує велику міжнародну групу вчених. Вчені цієї школи опублікували більше 30 томів наукових праць, в яких висвітлюються результати досліджень, процесів самоорганізації у найрізноманітніших системах, включаючи і соціальні [12, с. 12]. Ідеї фізичної економії знайшли своє висвітлення і розвиток у працях багатьох сучасних українських вчених, таких як: В. Шевчук, Л. Корнійчук, С. Злупко, Л. Гринів, В. Письмак, Д. Колотило та ін.

У 70-х роках минулого століття деякі вчені навіть виступили з ідеєю про створення загальної науки про взаємодію суспільства і природи. Характерно, що в пошуках назви для нової науки відбилися національні традиції та підходи. Так, науку, предметом якої мала бути взаємодія людини і довкілля, в Польщі назвали «созологія», в Австрії – «созологія» і «синекологія», у Чехії – «хорологія». Антропологи вживали терміни «антропосфера» або «ноосфера». У США робили акцент на людській екології. Деякі російські і українські вчені в останні десятиліття ХХ ст. доволі активно утверджували теорію «соціоекології». Сучасний український вчений С. Злупко є засновником науки «екогомології». Екогомологія – це наука про органічний розвиток людини і довкілля, про динаміку їхньої взаємодії. «Екогомологія при належній до неї увазі та розгортанні досліджень у заданому напрямі має велике майбутнє, якщо зважати на процеси у взаєминах людини і довкілля, які проходять у сучасному світі» [10, с. 13].

У сучасних умовах українськими вченими запропоновано ряд напрямів дослідження системи «природа – суспільство – економіка». Цю ідею, зокрема, розвиває Л. Гринів. Враховуючи різноаспектність та складність об'єкта дослідження, всі наукові нароби сучасних українських, а також учених пострадянських країн, на її думку, доцільно поділити на такі групи: пов'язані з вивченням впливу забруднення навколишнього природного середовища на економіку; з економічним нормуванням виробничої діяльності; з вивченням взаємозв'язків «природа – людина – природа»; з управлінням оздоровленням довкілля; пов'язані з роз-

витком ноосферного вчення В. Вернадського та проблемами економіки природокористування [6, с. 50]. Звертається до ідей С. Подолінського і сучасний український вчений Л. Мельник у своїх роботах «Основи стійкого розвитку» та «Рождение сестей-новой экономики: опыт ЕС и практика Украины в свете III и IV промышленных революций» [15; 16].

Таблиця 1

Спадкоємність і розвиток ідей фізичної економії у теоретичних поглядах українських і зарубіжних вчених

Категорія	Фізіократи	С. Подолінський	В. Вернадський	М. Руденко	Іля Пригожин, І. Стенгерс	Ліндв. Ларуш	Інші автори
Додаткова вартість (чистий продукт)	Виникає у виробництві, тільки у сільському господарстві, із здатності землі родити	Вартість як енергія фотосинтезу і результат перетворювальної праці людини	Доповнює енергетичну теорію Подолінського вченням про біосферу, ноосферу, живу речовину	Відносна додаткова вартість → праця людини, абсолютна додаткова вартість → енергія Сонця (Світова Монада) Енергія прогресу Еталон вартості – пшениця Фізична економія – синтез теорії фізіократів і трудової теорії вартості		Методика використання натуральних показників при визначенні вартості (поняття «ринкових коштів»). Вартість – це величина, яка вимірюється негентропійністю економічних процесів (негентропія)	Полісцев, Пільченко → вартість – в енергетичних показниках; Г. Одум і Е. Одум – в енергетичних показниках; Агабєєв – на біржах – ціна в електроенергії
Закопи термодинаміки	І закон термодинаміки «Економічна таблиця»	Недосконалість другого закону термодинаміки. «Термічна машина» Саді Карно	«Термічна машина» Саді Карно, недосконалість другого закону термодинаміки	Третя світова стала – це стала Руденка = швидкість світла Сила гравітації (в доповнення швидкості світла і сталої Плана), III закон термодинаміки	Недосконалість другого закону термодинаміки, синх енергетика, нелінійні системи	Недосконалість другого закону термодинаміки. Густина енергії на одиницю площі збільшується (завдяки НТП), ентропія	Письмак: речовина – енергонісія, поділяє на ентропію і негентропію. Капца: кореляційна залежність між ВВП і споживанням енергії (на душу населення)
Автотрофісність		Принцип автотрофісності людства	Принцип автотрофісності людства	Принцип автотрофісності людства			
Енергія Всесвіту, врахування дії природних законів	Врахування дії природних законів	Аналізує енергію Всесвіту. Урахування дії природних законів в економічному житті	Аналізує енергію Всесвіту. Протиріччя між дарвінізмом і другим законом термодинаміки. Формулює закон прискореного зростання потоку вільної енергії, направленість часу	Аналізує енергію Всесвіту. Світова Монада, енергія Сонця	Через 40 років після Вернадського → стрілка часу → направленість часу	Передбачив крах Бреттон-Вудської системи, зростання фінансових показників, якщо не приймати до уваги дії природних законів в економіці	Використання природних законів в економіці, для формування сталого розвитку

Складено автором.

Таким чином, ідеї фізичної економії розвиваються і популяризуються в роботах багатьох українських і зарубіжних вчених. Погляди основних авторів відображені у таблиці 1, наведеній нижче. Можна погодитись з думкою Л. Гринів: «Сьогодні фізична економія перебуває в стані постійного розвитку. Особливо до цього долучаються вчені різних галузей науки... До нових здобутків фізичної економії можна віднести такі наукові концепції, як концепція фізико-економічного обліку, концепція економічної пропозиції Землі, фізико-економічна теорія сталого розвитку еколого-соціогосподарських систем, концепція про ноосферну модель економіки сталого розвитку, фізико-економічна теорія природного капіталу тощо. Це підтверджує наявність потужного потенціалу для представлення українськими вченими якісно нової, фізико-економічної парадигми побудови економіки сталого розвитку в XXI ст.» [7, с. 113].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Підбиваючи підсумки потрібно сказати, що автором зроблена спроба системно дослідити питання генезису та еволюції української школи фізичної економії. Проаналізовано внесок у її формування і розвиток українських дослідників С. Подолинського, В. Вернадського, М. Руденка. Визначена нова парадигма цивілізаційного розвитку, яка розроблена українським ученим С. Подолинським і базується на енергетичній теорії. Прогрес суспільства С. Подолинський пов'язує зі зростанням енергетичного бюджету кожної людини і людства в цілому. Розкрито, як розвиваються ідеї фізичної економії іншими українськими та зарубіжними вченими.

С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко заклали фундамент для подальших фізико-економічних досліджень. Вони набувають особливої актуальності саме зараз, коли формуються нові школи у світовій економічній думці, що спрямовано на пошук міждисциплінарних методологічних засад теорії сталого розвитку.

1. Аганбегян А., Ибрагимова З. Сибирь на рубеже веков. Москва, 1984. 270 с.
2. Ауэрбах Ф. Этропизм или физическая теория жизни. Санкт-Петербург: Образование, 1911. 114 с.
3. Бауэр Э.С. Теоретическая биология. Санкт-Петербург: Росток, 2002. 352 с.
4. Геринг С. Логика экономии: Основные экономические понятия с энергетической точки зрения. Санкт-Петербург: тип. К.Ф. Далина, 1909. 294 с.

5. Голубенцев А.Н. Термодинамика процесса производства. Киев: Техніка, 1969. 160 с.
6. Гринів Л.С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 240 с.
7. Гринів Л.С. Фізична економія: Нові моделі сталого розвитку. Львів: Ліга-прес, 2016. 424 с.
8. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. Київ: Інтелсфера, 2002. 297 с.
9. Егоров И. Свобода, детерминизм и индетерминизм в свете идей И. Пригожина: (К 80-летию Ильи Пригожина). *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. № 2. С. 104–115.
10. Злупко С.М. Від археології до економіки, регіоніки, кібернетики і екомології: вибр. дослідж. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 584 с.
11. Кнэпп Р., Дейли Дж., Хэммит Ф. Кавитация. Москва: Мир, 1974. 687 с.
12. Князева Е.Н. Случайность, которая творит мир. *В поисках нового мировидения: И. Пригожин, Е. и Н. Перихи*: [сборник]. Москва: Знание, 1991. 62 с.
13. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2004. 431 с.
14. Корнійчук Л.Я., Шевчук В.О. Футурологія і прогностичні ідеї фізичної економії. Київ: КНЕУ, 2012. 70 с.
15. Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку. Суми: Унів. кн., 2006. 383 с.
16. Мельник Л.Г. Рождение сестейновой экономики: Опыт ЕС и практика Украины в свете III и IV промышленных революций. Сумы: Унив. кн., 2018. 430 с.
17. Менделеев Д.И. Заветные мысли. Москва: Мысль, 1995. 413 с.
18. Мурановский Т. Некоторые идеи и концепции физической экономики в трудах русских и украинских ученых XIX–XX веков. *Учення Сергія Подолинського і цивілізаційна еколого-економічна перспектива*: матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 150-річчю від дня народж. С.А. Подолинського, Київ, 7 груд. 2000 р. Київ: КНЕУ, 2001. С. 25–37.
19. Одум Г. Энергетический базис человека и природы / пер. с англ. под ред. и с предисл. А.П. Огурцова. Москва: Прогресс, 1978. 379 с.
20. Переписка В.И. Вернадского и П.А. Флоренского. *Новый мир*. 1989. № 2. С. 194.
21. Попсуев А.В., Тиличенко А.Г. Энергетический эквивалент стоимости. Хабаровск, 1965. 19 с.
22. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой: пер. с англ. / общ. ред. В.И. Аршинова [и др.]. Москва: Прогресс, 1986. 431 с.
23. Тенненбаум Дж. Подолинский, Вернадский и возрождение мировой экономики сегодня. *Учення Сергія Подолинського і цивілізаційна еколого-економічна перспектива*: матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 150-річчю від дня народж. С.А. Подолинського, Київ, 7 груд. 2000 р. Київ: КНЕУ, 2001. С. 20–25.
24. Тимирязев К.А. Солнце, жизнь и хлорофилл: избранные работы. Москва: Сельхозгиз, 1956. 227 с.

25. Федоровский Н.М. Классификация полезных ископаемых по энергетическим показателям. Москва; Ленинград, 1935. 96 с.
26. Ферсман А.Е. Избранные труды. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. Т. 3. 799 с.
27. Шредингер Э. Что такое жизнь?: С точки зрения физика / пер. с англ. [и предисл.] А.А. Малиновского и Г.Г. Порошенко. 2-е изд. Москва: Атомиздат, 1972. 88 с.
28. Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем 1872–1887. Москва: Мысль, 1987. 639 с.
29. Яншина Ф.Т. Мысли о философских взглядах В.И. Вернадского. *Научное наследие В.И. Вернадского в контексте глобальных проблем цивилизации*: межгосударственная конференция, Крым 23–25 мая 2001 г.: доклады. Москва: Ноосфера, 2001. С. 86–96.

References

1. Aganbegyan, A., Ibragimova, Z. (1984). Siberia at the turn of the century. Moscow [in Russian].
2. Auerbach, F. (1911). Ectropism or the physical theory of life. Sankt-Peterburg: Obrazovanie [in Russian].
3. Bauer, E.S. (2002). Theoretical biology. Sankt-Peterburg: Rostok [in Russian].
4. Gering, S. (1909). The logic of economy. Basic economic concepts from an energy point of view. Sankt-Peterburg: tip. K. F. Dalina [in Russian].
5. Golubentsev, A.N. (1969). Thermodynamics of the production process. Kiev: Tekhnika [in Russian].
6. Griniv, L.S. (2001). Ecologically balanced economy: problems of theory. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
7. Griniv, L.S. (2016). Physical economy: New models of sustainable development. Lviv: Liga-pres [in Ukrainian].
8. Deyli, G. (2002). Beyond growth. The economics of sustainable development. Kyiv: Intelsfera [in Ukrainian].
9. Yegorov, I. (1999). Freedom, determinism and indeterminism in the light of the ideas of I. Prigogine: (On the 80th anniversary of Ilya Prigogine). *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya - World economy and international relations*, 2, 104-115 [in Russian].
10. Zlupko, S.M. (2001). From archeology to economics, regionalism, cybernetics and ecohomology. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
11. Knepp, R., Deyli, Dzh., Khemmit, F. (1974). Cavitation. Moscow: Mir [in Russian].
12. Knyazeva, Ye.N. (1991). An accident that creates the world. *In search of a new worldview: I. Prigogine, E. and N. Roerich*. Moscow: Znanie [in Russian].
13. Korniychuk, L.Ya. (2004). History of the Ukrainian Economic Thought. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

14. Korniychuk, L.Ya., Shevchuk, V.O. (2012). Futurology and prognostic ideas of physical economy. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
15. Melnik, L.G. (2006). Principles of sustainable development. Sumy: Univ. kn. [in Ukrainian].
16. Melnik, L.G. (2018). The Birth of the Sister Economic: EU Experience and Ukraine's Practice in the Light of III and IV Industrial Revolutions. Sumy: Univ. kn. [in Russian].
17. Mendeleev, D.I. (1995). Cherished thoughts. Moscow: Mysl [in Russian].
18. Muranivskiy, T. (2001). Some ideas and concepts of the physical economy in the works of Russian and Ukrainian scientists of the XIX-XX centuries. In: *Serhiy Podolinsky teachings and civilization's ecological and economic perspective: Proceedings of the International Conference*. Kyiv, December 7. 2000. (pp. 25-37). Kyiv: KNEU [in Russian].
19. Odum, G. (1978). The energy basis of man and nature. Moscow: Progress [in Russian].
20. Correspondence of V.I. Vernadsky and P.A. Florensky. (1989). *Novyy mir - New world*, 2, 194 [in Russian].
21. Popsuev, A.V., Tilichenko, A.G. (1965). Energy equivalent of value. Khabarovsk [in Russian].
22. Prigozhin, I., Stengers, I. (1986). Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature. Moscow: Progress [in Russian].
23. Tennenbaum, J. (2001). Podolinsky, Vernadsky and the revival of the global economy today. In: *Serhiy Podolinsky teachings and civilization's ecological and economic perspective: Proceedings of the International Conference*. Kyiv, December 7. 2000. (pp. 20-25). Kyiv: KNEU [in Russian].
24. Timiryazev, K.A. (1956). The Sun, Life and Chlorophyll: Selected Works. Moscow: Selkhozgiz [in Russian].
25. Fedorovskiy, N.M. (1935). Classification of minerals by energy indicators. Moscow; Leningrad [in Russian].
26. Fersman, A.Ye. (1955). Selected Works. Vol. 3. Moscow [in Russian].
27. Schrödinger, E. (1972). What is life? From the point of view of a physicist, (2nd ed.). Moscow: Atomizdat [in Russian].
28. Engelhardt, A.N. (1987). From the village: 12 letters 1872-1887. Moscow: Mysl [in Russian].
29. Yanshina, F.T. (2001). Thoughts on the philosophical views of V.I. Vernadsky. In: *The scientific heritage of V.I. Vernadsky in the context of global problems of civilization: International Conference*. Crimea, May 23-25. 2001 (pp. 86-96). Moscow: Noosfera [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 2 квітня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.127>

УДК 167.7-043.86:330.16

JEL: B3, B5, D1

Лебедева Л.В., кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського національного торговельно-економічного університету

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8632-5460>

e-mail: l.lebedeva@knute.edu.ua

Сорокіна А.О., здобувач освітнього ступеню «бакалавр» кафедри туризму та рекреації Київського національного торговельно-економічного університету

e-mail: ssorokina.helena@gmail.com

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ МОДЕЛЕЙ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ: ВІД ЛЮДИНИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДО ЛЮДИНИ СОЦІАЛЬНОЇ

Предметом дослідження є теоретичні та практичні аспекти використання поняття «людина економічна» та «людина соціальна» в процесі історичного розвитку економічної теорії. У статті досліджуються окремі концепції «людини економічної» та їх значення як в сучасній економічній теорії, так і в економічній теорії кінця XVIII – початку XX століття, поступова зміна поглядів та визначення нового поняття – «людини соціальної». В результаті розгляду даного питання було визначено, що поняття «людина економічна» застаріле та не відображає реальної поведінки економічних суб'єктів, тож потребує заміни.

У процесі дослідження були використані: історичний та системний підходи та аналітичний метод, за допомогою яких було визначено хронологічні межі виникнення та теоретичні особливості використання та розвитку понять «людина економічна» та «людина соціальна».

У статті підкреслюється, що модель людини економічної, запропонована ортодоксальною економічною теорією, має свої неточності і не є актуальною у сучасній науці. Економічні прогнози, здійснені на основі даної моделі, не відображають реальну поведінку людей. У цьому контексті необхідним є заміна концепції

homo economicus на *homo socialis*, яка враховує не лише економічну, а й психологічну складову поведінки людини.

Ключові слова: людина економічна, класична політична економія, неокласична школа, інституціональна економіка, поведінкова економіка, людина соціальна.

Lebedeva L., Sorokina A.

HOMO ECONOMICUS EVOLUTION: FROM ECONOMIC TO SOCIAL MAN

The article examines the individual concepts of «economic man» and their meaning in both modern economics and economics of the late eighteenth – early twentieth centuries, the gradual change of views, and the definition of a new concept – «social man». As a result of the consideration of this issue, it was determined that the term «economic man» is obsolete and does not reflect the real behavior of economic entities and therefore needs to be replaced.

In the course of the research the were used historical and systematic approaches and the analytical method by which chronological limits of origin and theoretical peculiarities of use and development of the terms «economic man» and «social man» were defined.

The article proves that the model of economic man, proposed by orthodox economics, has its inaccuracies and is not relevant in modern science. The economic forecasts made on the basis of this model do not reflect the real behavior of people. In this context, it is necessary to replace the concept of homo economicus with homo socialis, which takes into account not only the economic but also the psychological component of human behavior.

Keywords: *economic man, classical political economy, neo-classic school, institutional economy, behavioral economy, social man.*

Постановка проблеми. Класична політична економія визначає *homo economicus* як раціональну людину, яка володіє всією інформацією та намагається максимізувати власну користь, здійснивши найоптимальніший вибір. Цей постулат настільки закріпився в економічній теорії, що популярний і досі, особливо серед послідовників неокласичної школи. На основі застосування моделі «людини економічної» здійснюється чимало мікро- та макроекономічних аналізів та прогнозів, що лише доводить її важливість. Разом з тим, *homo economicus* – спрощена модель людської економічної поведінки, яка не враховує всіх аспектів людського характеру. Люди не завжди раціональні, не ма-

ють змоги охопити всю інформацію для здійснення найкращого вибору, та й на максимізацію корисності від вибору люди часто не звертають уваги, тому що люди – не обчислювальні машини.

Дослідження в таких напрямках як поведінкова, експериментальна економіка, доводять, що модель homo economicus застаріла і занадто спрощена. Посилення соціалізації ринкових відносин, необхідність врахування соціальних та психологічних аспектів при моделюванні економічної поведінки людини у сучасному суспільстві актуалізувало необхідність звернення до питання еволюції відповідних теоретичних моделей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Моделювання економічної поведінки людини було предметом дослідження багатьох економістів. Дане питання зустрічається в роботах класиків, зокрема, в працях А. Сміта [26; 27] та Дж. Мілля [22]; неокласиків – С. Джевонса, В. Парето, К. Менгера, Л. Вальраса та Ф. Найта. Нові тенденції започаткували вчені-економісти Г. Саймон [25], Д. Канеман та А. Тверські [18], Р. Талер [9]. Експериментальними дослідженнями з питань проблематики «людини економічної» займалися Дж. Марвел, Р. Амес [20], Р. Франк, Т. Гілович, Д. Рейган [13], Т. Грунд, Х. Валошек та Д. Гелбінг [14]. Значний внесок у дослідження соціальних факторів економічного розвитку та інституційних детермінант господарської діяльності зробили й українські вчені, а саме: А. Гриценко, В. Геєць [2], А. Гальчинський [1], В. Небрат [7], В. Лагутін [19], Р. Олексенко та В. Молодиченко [8], Л. Мельник [5], І. Мисловська [6] та ін. Ретроспективними дослідженнями цієї проблематики в історії української економічної думки займалися Л. Горкіна [3], Ю. Ущиповський [10], О. Черняк [11]. Разом з тим, потребує подальшого розроблення питання невідповідності моделі людини економічної викликам сучасності та необхідність її заміни новою концепцією, яка б враховувала посилення соціалізації ринкових відносин.

Постановка мети та завдань. Метою статті є характеристика процесу трансформації концепту «людини економічної» від класичної політичної економії і до сучасних напрямків економічної теорії; обґрунтування доцільності використання моделі «людини соціальної» як такої, що більш точно описує економічну поведінку людини у сучасному суспільстві. Завданнями статті є розкриття сутності поняття людини економічної та людини соціальної, виявлення тенденцій розвитку моделі людини соціальної в умовах підвищення соціалізації ринкових відносин.

Виклад основного змісту дослідження. Історія людини економічної починається з 1776 р., коли А. Сміт опублікував свою найвідомішу працю «Дослідження про природу і причини багатства народів» [26]. Варто зазначити, що він був не першим, хто намагався описати людину економічну, проте зробив це найбільш системно.

Першими дослідження природи поведінки людей здійснили давньогрецькі мислителі, зокрема, Ксенофонт розкрив вплив людської поведінки на економічні відносини [30]. Проте, на той час це поняття стосувалось лише процесу ведення домашнього господарства. Платон [24] охарактеризував ціле суспільство, й відповідно, економіку, як його частину. На його думку, кожен окремий індивід – частина великої ієрархічної структури (яка і є суспільством), а свого ідеального стану ця структура може досягти лише в тому випадку, якщо кожен буде виконувати свої «правильні» функції, тобто, робити те, що йому краще за все вдається.

А. Сміт вважав, що рушійною силою у ринкових відносинах є егоїзм кожного з учасників цих відносин: «Не від доброзичливості м'ясника, пивовара чи пекаря ми очікуємо свою вечерю, а від переслідування ними своїх власних інтересів. Ми звертаємося не до їх людяності, а до їх егоїзму і ніколи не говоримо їм про свої потреби, а розмовляємо про їх переваги» [26, с. 16]. І хоча такою рисою, як корисливість, А. Сміт захоплювався, варто зазначити, що зовсім не корисливість він вважав визначальним фактором, який мотивує людину до дії.

Детальніше, ніж у «Багатстві народів», А. Сміт описує характерні для людини економічної риси у «Теорії моральних почуттів» [27], що була опублікована у 1756 р. Тут людину економічну він зображує не такою корисливою. На його думку, егоїзм нерозривно пов'язаний із симпатією. У цьому випадку термін «симпатія» означає схильність до альтруїзму та самопожертви, що властива кожній людині: «Якою б егоїстичною не була людина, очевидно, у її природі існують принципи, які звертають її увагу на долю інших та бажання їхнього щастя, хоча це не приносить їй нічого матеріального» [27, с. 2]. У «Теорії моральних почуттів» А. Сміт доводить, що образ людини складний, його неможливо зобразити однією рисою, абсолютно нівелюючи інші. Проте, вчений розумів, що передбачити економічну поведінку, урахувавши всі аспекти психології людини буде важко, тому обрав один ключовий, який просто доповнив ще декількома. Так з'явилося пер-

ше теоретично обґрунтоване представлення людини економічної: егоїзм (найголовніша риса) + раціональність + трохи альтруїзму.

Поглядами А. Сміта захоплювалися й вітчизняні вчені, наприклад, Микола Бунге, відомий український економіст ХІХ ст. Його «Теорія кредиту» написана під впливом економістів-класиків, особливо – А. Сміта. Праця подає ідеї приватного інтересу та свободи промисловості як ключові. М. Бунге зазначає, що не слід шукати нових основ науки, оскільки вони існують давно: приватний інтерес є головним рушієм господарської діяльності, а «свобода промисловості становить для нього необхідне середовище». Сюди він залучає суперництво (конкуренцію), ту живу дійову силу, заперечувати яку «неможливо і нерозумно» [10, с. 72]. Разом з тим, у теорії М. Бунге наголошується на ролі довіри між людьми, яка перетворює кредит на економічний ресурс.

Часто термін *homo economicus* пов'язують із А. Смітом, проте, варто зауважити, що вперше він з'явився в праці «Історія політичної економії» [15] ірландського економіста Джона Келса Інґрема. Використовуючи історичний метод, він аналізував еволюцію тогочасної економічної думки на основні актуальних для того часу економічних, політичних та соціальних процесів. Термін «*homo economicus*» вчений застосував у критиці праці Джона Стюарта Мілля і зазначив, що «він описував не реальних людей, а вигаданих, людей економічних, задуманих як звичайні тварини, що прагнуть отримати гроші» [15, с. 218].

Дж. Мілля вирішив додати до егоїзму поняття корисності як рушійного фактору економічної поведінки людини. У 1861 р. вийшло його есе під назвою «Утилітаризм» [23]. Політична економія кінця ХІХ ст. в основу цінності будь-якого товару або послуги ставила їхню корисність, тобто ступінь задоволення від споживання. «Людина економічна», відповідно до ідей Джона Стюарта Мілля, мала чотири найбільш значні інтереси: нагромадження коштів, дозвілля, розкіш та розмноження. На його думку, економічна дедукція найкраще працювала у тому випадку, якщо застосовувались найпростіші абстракції. Тому він вважав, що для зображення концепції людської поведінки у економічній науці цих чотирьох припущень цілком достатньо. Відповідно до поглядів Дж. Мілля, люди порівнюють задоволення від товарів, віддаючи перевагу тому товару, що максимізує корисність. Тому економічна суть його концепції полягає скоріше не в тому, що людина обирає, а в тому, в який спосіб вона робить свій вибір, адже

будь-який вибір базується на припущенні того, що людина раціональна, відповідно, обирає найкорисніший для себе товар. Таким чином, уявлення щодо людини економічної почали значно відрізнятися від поглядів А. Сміта. Тепер основними факторами, які спонукали людину до економічної діяльності були: вподобання, вибір та індивідуальна зацікавленість.

Сам Дж. Мілль погоджувався з тим, що його модель людини економічної виглядає абстрактно, проте додавав, що «жоден економіст не може бути настільки недалеким, щоб припустити, що людство виглядає саме так» [22, с. 6]. Найчастіше, купуючи певний товар або послугу, люди керуються власними імпульсами, звичками, рефлексами та вподобаннями, які формувались ще з самого їх народження [28, с. 373].

Проте, поняття людини економічної почало закріплюватися у науковому обігу, більшість економістів підтримували цю теоретичну модель через її зручність для економічного аналізу та економічного прогнозування. Наступними, хто продовжив традицію зображення людини в ролі homo economicus, були неокласики. Деякі підходи неокласиків популярні й сьогодні, особливо в мікроекономіці. Вони започаткували так званий «індивідуалістичний підхід», це означало, що суспільство розглядалося як сукупність окремих раціональних індивідів. Використовуючи індивідуалістичний підхід, науковці по-новому почали розглядати процес оцінки товарів споживачами. Неокласики вважали, що споживачі оцінюють товар відповідно до його корисності, класики, в основному, ж зверталися до трудової теорії вартості, тобто вважали, що вартість товару залежить від витрат на виробництво цього товару. Крім того, неокласики розглядали сферу обміну та споживання, питання, що стосуються сфери виробництва, рідко зустрічаються в їх дослідженнях.

Питання індивідуалістичного підходу широко розглядалось в працях В. Парето, К. Менгера, Л. Вальраса та Ф. Найта. Але найбільше модель людини економічної Дж. Мілля використав для аналізу С. Джевонс, британський економіст кінця XIX ст. Вважається, що саме він започаткував математичне моделювання в економічній науці. На думку С. Джевонса, наукова правдоподібність досягається лише в тому випадку, якщо її можна підтвердити математично [17, с. 3].

С. Джевонс вважав, що люди приймають свої рішення на основі порівняння граничних корисностей товарів. Будь-який то-

вар або послуга оцінюються кожною особою суб'єктивно, відповідно до того, наскільки цей товар або послуга задовольняє її потреби. У певних межах діє також закон спадної корисності: чим більше товару або послуги особа споживає, тим менше цінує кожну наступну одиницю.

С. Джевонс удосконалив модель «людини економічної», додавши ще одну визначну рису – вміння і прагнення людей до обчислення з метою досягти найоптимальнішого рішення. Адже тепер, на думку економістів, люди не просто визначали корисність від споживання, люди обчислювали і потім порівнювали, обираючи те, що буде більш вигідним: і для бюджету, і для власного задоволення. Основними ідеями теоретичної системи С. Джевонса були: остаточне переміщення уваги від сфери виробництва до сфери споживання та обігу; характеристика економічної поведінки споживача як раціональної; індивідуалістичний підхід, який означає, що цінність товарів та послуг залежить від суб'єктивної оцінки споживача.

Питання граничної корисності досліджували також і українські економісти. Зокрема, Євген Слуцький у «Теорії граничної корисності» прагнув об'єктивізувати корисність, сформулювати її як суто емпіричне поняття [3, с. 7]. Завдяки цьому у світовій літературі утвердився погляд на корисність як на величину, що збільшується із зростанням переваги у споживачів даного набору благ. Таким чином, Є. Слуцьким було подано поглиблене обґрунтування теорії поведінки споживача, доведено можливість математичної формалізації функції корисності на основі перших і других похідних [11, с. 6].

Можна зробити висновок, що наприкінці XIX ст. людина економічна (або вже навіть краще «людина, яка рахує») зображалась індивідом із абсолютно раціональною поведінкою, що обчислює корисність благ, співставляє її з потенційними витратами й обирає те, що задовольняє потреби оптимально.

На думку Ф. Найта людина економічна повинна володіти всією інформацією про економічний стан на ринку і прогнозувати майбутні економічні процеси [12, с. 31]. Як бачимо, XX ст. позначилося тим, що модель людини економічної стала зовсім ідеалізованою: якщо А. Сміт наголошував, що споживачі керуються не лише корисливістю та егоїзмом, а й симпатією до оточуючих, яка на думку Адама Сміта була рівносильна альтруїзму, то неокласики вирішили взагалі не брати до уваги складність людського

характеру (і деякі можливості людини, такі, наприклад, як неможливість знати всю інформацію про економічні процеси на ринку або ж передбачати майбутнє) задля зручності економічного моделювання.

Найбільш віддаленою від реальності можна вважати модель В. Парето, відомого італійського економіста. Його модель остаточно призвела до відходу від психологічної основи зображення людини економічної. Модель була довершена у роботах Дж. Хікса, Р. Аллена, П. Самуельсона та інших економістів мейнстріму.

Отже, людина економічна згідно з неокласичною школою економіки була такою:

1. Мала раціональні вподобання.
2. Споживачі максимізували корисність від споживання, а виробники, в свою чергу, максимізували свої прибутки.
3. Діяла згідно із наявної інформації про ринок, детально його проаналізувавши [21, с. 15].

На захист неокласиків можна сказати лише те, що ніхто з них і не наголошував на тому, що в реальному житті люди поведуться саме так. Наприклад, поведінка людей, обізнаних із законами економічної теорії, значно відрізняється від поведінки тих, хто з нею не знайомий. Знаючи про ідеалізований образ людини економічної реальні люди намагаються поводити себе так само раціонально, тому що економічна теорія протягом довгих століть стверджувала, що поведінка має бути такою. Так, економісти Дж. Марвел та Р. Амес провели дослідження, яке доводить, що студенти-економісти поведуть себе інакше, ніж студенти інших спеціальностей [20, с. 299]. Дослідження полягало у тому, що учасники експерименту отримували певну суму коштів, які, за умовами, вони повинні були розділити: частину залишити собі і частину віддати на суспільні блага. Гроші, які учасники залишали собі, повертали їм після завершення дослідження, а гроші, які вони віддавали для суспільних благ, сумували, множили на коефіцієнт, що більший за одиницю, і потім розподіляли між усіма учасниками дослідження. Найбільш вірним варіантом для всіх учасників було б віддати всі свої кошти на суспільні блага. Але, якщо розглядати дане дослідження з боку окремого учасника, то вірогідніше, що всі кошти він залишить собі.

Виявилось, що студенти-економісти віддали лише 20% на суспільні блага в той час, як студенти інших спеціальностей – 49%

коштів [13, с. 160]. Більше третини економістів відмовились відповісти на запитання стосовно того, чи вважають вони своє рішення справедливим. Ті, хто відповідав, давали досить загальні відповіді. Це означає, що в контексті даної ситуації дотримання справедливості не мало пріоритету. Можна сказати, що для студентів економічних спеціальностей корисливість не вважається негативним явищем.

Р. Франк, Т. Гілович та Д. Рейган провели дослідження серед викладачів економіки і виявили, що вони менш схильні до благодійності, ніж викладачі інших спеціальностей. Для цього вони надіслали анкети 1245 викладачам 23-х дисциплін і попросили їх зазначити річну суму грошей, яку вони вносять до благодійних організацій. Частка тих, хто не вносить пожертви серед економістів – 9,3%. Частка викладачів інших спеціальностей, які також не жертвують кошти сягає від 1,1% до 4,2% [13, с. 162].

Із останньої декади XIX і до середини XX ст. в економічній теорії все ще панували думки В. Парето, П. Самуельсона та Дж. Хікса. Їх модель людини економічної вважалась на той час найбільш вдалою, нібито економічна теорія тільки і чекала на таке спрощене зображення людини, яка думає лише раціонально і ніяк інакше. Більше того, економісти вважали за непотрібне «змішувати» економічну теорію з психологією.

Проте, на початку XX ст. з'явилась нова, не схожа на інші, думка щодо зображення людини економічної серед представників інституціоналізму. Вони використовували альтернативний підхід до опису моделі homo economicus, що замінило класичний образ на більш складний та реалістичний. Інституціональна школа наголошувала на ролі неекономічних факторів у формуванні поведінки людини.

Можна погодитися, що основними постулатами інституціональної школи були такі:

1. Заперечення економічної раціональності індивіда та визнання обмеженості інформації, що йому доступна, а отже, можливості прийняття ним оптимальних рішень.

2. Несприйняття тези про «повну зайнятість населення», адже, з точки зору інституціоналістів, у будь-якій економічній системі, навіть найбільш розвиненій є зачатки кризи, а отже, й ознаки циклічного безробіття.

3. Заперечення ідеї про мотив отримання прибутку як основний двигун діяльності людини, адже в сучасних умовах досить

розповсюдженою є благодійність, волонтерство, гуманітарна допомога та ін.

4. Визнання великої ролі – як у поведінці людей, так й в історичному розвитку – філософії, культури, моралі, ірраціональної поведінки, традицій, звичаїв, права, тобто інститутів [4, с. 59].

До середини ХХ ст. постулати неокласичної школи широко використовувалися в економічному аналізі (серед деяких економістів ці ідеї популярні і досі), проте, починаючи з 1960-х років, вчені почали виходити за межі економічного аналізу для опису людини економічної. Одним із перших, хто намагався наблизити зображення реальної людської поведінки в економіці до концепції людини економічної, був Г. Саймон. Його доробок дав поштовх до розвитку поведінкової економіки, за що він отримав Нобелівську премію [25].

Г. Саймон зазначав, що люди, які приймають рішення, не мають змоги отримати всю інформацію, яка стосується даного рішення до моменту його прийняття. Також він виявив, що дуже часто люди не можуть достовірно сприймати всю ту інформацію, до якої мають доступ. На його думку, людські можливості обмежені в обробці інформації, особливо, якщо це стосується складних проблем [25, с. 182]. Він вважав, що для того, щоб «зобразити поведінку людини більш точною та такою складною, якою вона є насправді, теорія повинна описувати її як щось більше, ніж безхарактерного, адаптованого індивіда. Опис повинен містити хоча б якісь процеси та механізми, за допомогою яких проходить адаптація» [25, с. 256]. Його роботи є доказом того, що *homo economicus* – не найкращий вибір для відображення економічної поведінки індивідів.

Нівелювати припущення щодо абсолютної раціональності людської поведінки у моделі «людини економічної» намагався також американський соціолог Говард Марголіс. Він запропонував модель «чесного розподілу» («fair-share» model або FS model) [29, с. 77], основна ідея якої полягає в тому, що кожен індивід має дві особистості: перша – егоїстична, а друга – орієнтована на групу. На його думку, індивіди розподіляють ресурси відповідно до дарвінського правила розподілу між цими двома сторонами себе. Будь-який розподіл ресурсів лише для себе призводить до корисливого підвищення добробуту індивіда, «груповий» розподіл отримується через поділ корисності між усією групою, до якої включається індивід. Ця модель показує, що пове-

дінка людини може бути нераціональною в класичному сенсі, оскільки передбачає розподіл отриманої корисності не лише для себе, а й для соціуму. Г. Марголіс зазначав, що індивід максимізує свою корисність лише у тому випадку, якщо він найоптимальніше для себе розподілить ресурси між двома сторонами себе.

Г. Саймон дав поштовх до розвитку поведінкової економіки, напрямку економічної теорії, який вивчає вплив психологічних, емоційних, культурних, когнітивних та соціальних факторів на прийняття рішень. Найбільш відомими вченими у цьому напрямку є Д. Канеман і А. Тверські. Їх «Теорія перспектив» [18] стала майже революційною у економічній науці. Д. Канеман і А. Тверські були впевнені, що нормативні підходи у дослідженні поведінки споживача не мають нічого спільного із реальним життям, оскільки найчастіше люди обирають те чи інше рішення, спираючись на власні суб'єктивні вподобання. Теорія має таку назву через те, що показує, як люди приймають рішення відповідно до їхніх власних очікувань щодо майбутнього. Аналіз переваг між двома можливостями ризику дав поштовх до розгляду двох питань. Перше питання стосується того, як людьми сприймаються самі перспективи, друге – суб'єктивні принципи оцінювання втрат та прибутків при невизначених результатах [18, с. 289].

Згідно з цією теорією, існує нерівномірне сприйняття втрат і прибутків. Втрати сприймаються у два рази гостріше, ніж прибутки. Це свідчить про те, що люди схильні ризикувати задля своїх прибутків набагато менше, ніж для того, щоб уникнути втрат. Дана теорія повністю змінила поняття про граничну корисність, змістивши її на другий план. Д. Канеман та А. Тверські зазначали, що теорію перспектив потрібно розвивати і надалі, адже вона є корисною основою для описового аналізу вибору в умовах ризику.

Так, на основі теорії перспектив побудована майже вся праця Р. Талера – професора економіки та поведінкових наук Чиказького університету. Свого часу його приголомшила функція корисності, яку зобразили Д. Канеман та А. Тверські у своїй теорії перспектив. Верхня частина, яка відображає прибутки, має ту саму форму, що й звичайна функція корисності багатства, яка передає ідею зменшення чутливості. Проте, варто звернути увагу, що функція втрат також відображає зменшення чутливості [9, с. 51]. «Я й припустити не міг, що експериментуватиму з цим графіком протягом усієї своєї подальшої кар'єри», – зауважив Талер [9, с. 54].

Одна з найбільш популярних його теорій – теорія ментального обліку (*mental accounting theory*) [9], яка пояснює, чому люди по-різному ставляться до грошей в залежності від їх призначення та від способу їх отримання. Ментальний облік часто змушує людей поводитися ірраціонально, тому люди не в повній мірі враховують можливі втрати. У своїй теорії Р. Талер ділить людей на еконів (*econs*), тобто, тих, хто поводить себе раціонально, і гуманів (*humans*) – людей, схильних до помилок та невизначеності. Відповідно до цього він характеризував економічну поведінку людей через використання двох понять: користь від придбання та користь від трансакції. Корисність від придбання – поняття, яке, на думку Р. Талера, може стосуватися лише еконів. Корисність придбання ґрунтується на стандартній економічній теорії та рівнозначна тому, що економісти називають «споживчий надлишок». Для екона корисність придбання – це кінець історії [9, с. 82]. Р. Талер вважає, що насправді люди здатні відчувати не тільки корисність від споживання, а й корисність трансакції, тобто, так звану корисність від угоди. Вона визначається як різниця між ціною, фактично сплаченою за об'єкт, і ціною, яку очікували заплатити, довідковою ціною [9, с. 83].

Таким чином, згідно з працями Р. Талера, модель «людини економічної» повинна бути більш наближеною до реальності, зокрема, економістам слід відмовитися від концепції раціональності індивіда і погодитися, що частіше за все індивіди поведуться ірраціонально. Систематизацію еволюції концепції людини економічної подано у табл. 1.

Отже, уявлення про поведінку змінюється, хоча в економічній теорії все ще панують ідеї неокласиків та їхні моделі раціоналістичності людини економічної. На противагу неокласикам стає популярною поведінкова економіка, експериментальна економіка та нейроекономіка. Всі ці напрямки дозволяють якомога ближче наблизитися до справжнього уявлення про людську поведінку в ринкових умовах.

Чому на даному етапі розвитку економічної теорії як науки так важливо змінити ракурс із «людини економічної» до «людини соціальної»? Модель еґоїстичної раціональної поведінки має вплив на реальне життя людей: хтось намагається поводити себе так само раціоналістично та виважено, тому що вбачає в моделі *homo economicus* ідеалізований образ, а комусь доводиться проектувати на себе еґоїстичну поведінку, очікуючи, що інші теж

так поводитися. Проте, важливо, що люди – перш за все істоти соціальні, одним лише егоїзмом у наш час економічну ситуацію покращити важко. Недарма А. Сміт наголошував, що не лише корисливість є поштовхом до того чи іншого рішення, а й наша щедрість, доброзичливість та альтруїзм.

Таблиця 1

Еволюція наукових підходів щодо визначення моделі «людини економічної»

Період	Характеристика
Античні часи	Ксенофонт та Платон. У наукових працях почали звертати увагу на вплив поведінки людини на економічні процеси. Загалом такі ідеї стосувались способу ведення домашнього господарства.
Класична політична економія (XVIII-XIX ст.)	Адам Сміт, Джон Стюарт Мілль. Рушійна сила у ринкових відносинах – егоїзм кожного з учасників відносин та їх корисливість. 1848 р. – поява в обігу терміну «людина економічна».
Неокласика (XIX ст.)	Стенлі Джевонс, Френк Найт. Модель «людини економічної» стає спрощеною та надто абстрактною. Основні характеристики: схильність людей до обчислення та володіння всією інформацією про економічні процеси. Науковці ґрунтуються на понятті граничної корисності.
Інституціоналізм (межа XIX-XX ст. – сучасність)	З'явився новий підхід до опису «людини економічної», який базувався на ролі політичних, соціальних та правових основ у формуванні поведінки людини. Заперечення ідеї про мотив отримання прибутку як основний рушій діяльності людини.
Поведінкова економіка (кінець XX ст. – сучасність)	Герберт Саймон, Говард Марголіс (модель «чесного розподілу»), Даніел Канеман, Амос Тверські («теорія перспектив»), Річард Талер (теорія «ментального обліку»). Люди не завжди поводитися раціонально. Вважають, що в моделі «людини економічної» потрібно врахувати і те, що люди поводитися ірраціонально.

Складено авторами самостійно.

У наш час поняття homo economicus починає витіснятися таким поняттям, як homo socialis (людина соціальна). Які основні відмінності між людиною економічною та людиною соціальною? [16, с. 273]:

1. Концепція «людини економічної» надає перевагу індивідуальним характеристикам людини в той час, як концепція людини соціальної наголошує на суспільних нормах поведінки, які впливають на рішення індивідів. Наприкінці XIX ст. людину економічну зображали як самостійного окремого індивіда, чий вибір

не підлягає будь-яким факторам впливу, Т. Веблен навіть сказав, що економічна теорія зображає людину як «замкнений контейнер бажань». Із поширенням моделі «людини соціальної» це питання перестало бути таким актуальним, адже виявилось, що на економічну поведінку людини впливає чимало факторів, такі, наприклад, як оточення або ж соціальні норми. Причому не завжди ці фактори справляють позитивний вплив.

2. При прийнятті рішень у моделі «людини економічної» соціальні взаємовідносини грають не значну роль, тоді як, «людина соціальна» – взаємозалежна, її рішення часто ґрунтується на тих чи інших соціальних відносинах.

Економісти Т. Грунд, Х. Валошек та Д. Гелбінг провели дослідження за допомогою комп'ютерного моделювання еволюції максимізації корисності, яка продиференціювала отриману корисність від доходів. У результаті вони отримали такі припущення [14, с. 188]:

– учасники приймали своє рішення відповідно до оптимальної стратегії, яка максимізувала їх функцію корисності, приймаючи до уваги поведінку своїх партнерів;

– функція корисності включає не тільки власні доходи, а й має певне коригування на доходи партнера, з яким взаємодіє учасник; це коригування називається «дружелюбність» і становить нуль для кожного учасника на початку моделювання.

Тобто, для максимізації корисності індивіди враховують не лише свої доходи, а й доходи тих, з ким проживають. Це доводить, що людина соціальна – взаємозалежна і підлягає значному впливу екстерналій.

3. Людина економічна – ідеалізований образ раціональної людини. Насправді жодна людина абсолютно раціональною не є і бути нею не може. Це було доведено ще з початку 50-х років ХХ ст. Наприклад, у роботах Герберта Саймона [25] чітко простежується концепція «обмеженої раціональності». Нагадаємо, що, на думку Г. Саймона, людина не може сприймати всю інформацію та раціонально її проаналізувати. Люди схильні мислити інтуїтивно, підґрунтям цього є здатність формувати шаблони, що дозволяє нам відмовитись від інших альтернатив, зосередившись на незначній кількості власних реальних можливостей.

4. Людина економічна керується власними інтересами, людина соціальна виконує свою роль у суспільних відносинах. Людина соціальна – продукт суспільних процесів, але, крім того, во-

на має можливість змінювати ці процеси. Кожна людина має свою роль у суспільстві, яка визначає, як люди взаємодіють між собою, з ким вони взаємодіють, як вони інтерпретують і змінюють цей світ.

Висновки. Сприйняття людини як *homo economicus* має велику історію, зародившись ще за часів класичної політичної економії. Чимало економістів намагались створити модель, яка була б найоптимальнішою для подальших мікро- та макроекономічних досліджень. Вперше теоретично обґрунтоване зображення «людини економічної» з'явилося у працях Адама Сміта, тоді основні характеристики даної моделі обмежувались егоїзмом та раціональністю людської поведінки. Пізніше Джон Стюарт Мілль додав ще одну визначальну рису – корисливість. Модель «людини економічної» згідно з неокласичною школою ґрунтувалась на теорії граничної корисності та індивідуалістичному підході. Саме у той період ця наукова модель стала найбільш абстрактною й у той же час загальноприйнятною серед науковців. Більше того, експериментальні дослідження довели, що неокласична модель «людини економічної» має своє відображення і у реальному житті. Отже, до ХІХ ст. основними рисами моделі «*homo economicus*» вважалися такі: раціональність, максимізація корисності, егоїстичність, схильність людей до обчислень та обробки всієї інформації про економічну ситуацію.

Із середини ХХ ст. економічна теорія почала змінювати свій напрям розвитку, зокрема, завдяки дослідженням таких відомих економістів, як Д. Канеман, А. Тверскі, Р. Талер та ін., які започаткували новий напрям – поведінкову економіку, що поставила під сумнів ідеї неокласиків про раціональну поведінку людей. Так, наприклад, теорія «ментального обліку» Річарда Талера доводить, що люди не в повній мірі враховують можливі втрати під впливом суб'єктивних упереджень і пріоритетів. Наразі модель «*homo economicus*» у теоретичних конструкціях економічної науки замінюється на «*homo socialis*». Основними причинами, на нашу думку, є такі: модель «людини економічної» абсолютизує індивідуальні характеристики людини, применшуючи роль соціальних відносин і неекономічних чинників; «людина економічна» – надто спрощена модель, згідно з якою люди керуються лише власними інтересами. Дослідження поведінки людини соціальної тільки набирають популярності, як і такі напрямки економічної теорії, як експериментальна або ж нейроеконіміка. Але чим бі-

льше успіху буде досягнуто в розширенні кола детермінант економічної поведінки, тим ближчою до життя та адекватнішою буде ставати сама економічна наука, долаючи обмеження економіки «шкільної дошки» (blackboard economics).

1. Гальчинський А.С. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми. *Економіка України*. 2012. № 5. С. 4–17.
2. Геєць В.М., Гриценко А.А. «Новий прагматизм» як інструмент інклюзивної глобалізації (до 70-річчя професора Г.В. Колодко). *Економіка України*. 2019. № 1. С. 3–15. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.01.003>.
3. Горкіна Л.П. Є. Слуцький у контексті розвитку української та світової економічної думки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2009. Вип. 49. С. 3–16.
4. Лебедева Л. Економічна теорія у дослідженнях ХХІ століття. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 2. С. 55–67.
5. Мельник Л.Ю. Модель креативної людини та її менталітет в економіці знань. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2017. № 1. С. 242–251.
6. Мисловська І.С. Концептуальні засади дослідження «людини економічної» («homo economicus»). *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Економічні науки*. 2017. № 52. С. 116–121.
7. Небрат В.В. Інституційний аспект дослідження економічної історії. *Економічна теорія*. 2016. № 4. С. 32–42. doi: <https://doi.org/10.15407/etet2016.04.087>.
8. Олексенко Р.І., Молодиченко В.В. Концептуальні пріоритети формування сучасної людини економічної. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. № 70. С. 164–175. doi: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2017.110936>.
9. Талер Р. Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення. Київ: Наш формат, 2018. 464 с.
10. Ушаповський Ю. Київська економічна школа ХІХ ст. в контексті зародження інституціоналізму. *Економіка України*. 2012. № 2. С. 70–79.
11. Черняк О.І. Внесок Є.Є. Слуцького у створення української школи економіко-математичного моделювання. *Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 1(3). С. 5–13.
12. Efeoğlu E., Çalıřkan Y. A Brief History of Homo Economicus From The Economics Discipline Perspective. Adana, 2019. URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/750407> (дата звернення: 23.03.2020).
13. Frank R.T., Gilovich T., Regan D. Does Studying Economics Inhibit Cooperation? *The Journal of Economic Perspectives*. 1993. Vol. 7. P. 159–171. doi: <https://doi.org/10.1257/jep.7.2.159>.
14. Helbing D. Homo Socialis: The Road Ahead. *Review of Behavioral Economics*. 2015. Vol. 2. P. 239–253. doi: <https://doi.org/10.1561/105.00000032>.

15. Ingram J.K. A History of Political Economy. New York, 1894. URL: <https://www.questia.com/library/640669/a-history-of-political-economy>.
16. Irene C. L. Ng., Tseng L. Learning to Be Sociable: The Evolution of Homo Economicus. *The American Journal of Economics and Sociology*. 2008. Vol. 67. P. 265–286. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1536-7150.2008.00570.x>.
17. Jevons W.S. The Theory of Political Economy. London, 1888. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/jevons-the-theory-of-political-economy> (дата звернення: 23.04.2020).
18. Kahneman D., Tversky A. Prospect Theory: an Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*. 1979. Vol. 47. P. 99–291. doi: <https://doi.org/10.2307/1914185>.
19. Lagutin V., Yasko Y. Institutional determinants of innovative development in the economy of the XXI century. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 6. (2020) No. 1 January. P. 74–79. doi: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2020-6-1-74-79>.
20. Marvell G., Ames R.E. Economists Free Ride, Does Anyone Else? Experiments on the provision of public goods, IV. *Journal of Public Economics*. 1981. P. 295–310. doi: [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(81\)90013-X](https://doi.org/10.1016/0047-2727(81)90013-X).
21. Mele D., González-Cantón C. The Homo Economicus Model. London, 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/304873681_The_Homo_Economicus_Model. doi: https://doi.org/10.1057/9781137462619_2.
22. Mill J.S. Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy. London, 1874. URL: https://www.econlib.org/library/Mill/mlUQP.html?chapter_num=6#book-reader (дата звернення: 23.03.2020).
23. Mill J.S. Utilitarianism. 2017. URL: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/mill1863.pdf> (дата звернення: 23.03.2020).
24. Plato Republic. 2002. URL: <http://www.idph.net/conteudos/ebooks/republic.pdf> (дата звернення: 23.04.2020).
25. Simon H. Theories of Decision-making in Economics and Behavioral Science. *The American Economic Review*, Vol. 49, No. 3 (Jun., 1959), pp. 253–283.
26. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. New York 2007. URL: https://www.ibiblio.org/ml/libri/s/SmithA_WealthNations_p.pdf.
27. Smith A. The Theory of Moral Sentiments. URL: https://www.econlib.org/library/Smith/smMS.html?chapter_num=2#book-reader (дата звернення: 23.03.2020).
28. Viner J. The Utility Concept in Value Theory and Its Critics. *Journal of Political Economy*. 1925. Vol. 33. P. 369–387. doi: <https://doi.org/10.1086/253690>.
29. Williams A. Health and Economics: Proceedings of Section F (Economics) of the British Association for the Advancement of Science. Bristol, 1986. URL: https://books.google.com.ua/books?id=jtavCwAAQBAJ&dq=fs-model+margolis&hl=uk&source=gbsnavlinks_s (дата звернення: 19.04.2020).
30. Xenophon. The Economist. 2008. URL: <https://www.gutenberg.org/files/1173/1173-h/1173-h.htm> (дата звернення: 23.04.2020).

References

1. Galchinsky, A. (2012). Economic Development: a Methodology for a Renewed Paradigm. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 5, 4-17 [in Ukrainian].
2. Heyets, V., Grytsenko, A. (2019). "New Pragmatism" as An Instrument of Inclusive Globalization (to the 70th anniversary of Professor Grzegorz W. Kolodko). *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 1, 3-15. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.01.003> [in Ukrainian].
3. Gorkina, L. (2009). E. Slutsky in the context of Ukrainian and world economic thought development. *Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of national economy and economic thought of Ukraine*, 42, 3-16 [in Ukrainian].
4. Lebedeva, L. (2019). Economic theory in the studies of the XXI century. *Zovnishnya torhivlya: ekonomika, finansy, pravo - Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, 2, 55-67 [in Ukrainian].
5. Melnyk, L. (2017). The model for the creative person and its mentality in the knowledge economy. *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriya ta praktyka - Social-labor relations: theory and practice*, 1, 242-251 [in Ukrainian].
6. Myslovska, I. (2017). Conceptual principles of "economic man" ("homo economicus") research. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Ekonomichni nauky - Bulletin of Lviv University of Trade and Economics. Economic sciences*, 52, 116-121 [in Ukraine].
7. Nebrat, V. (2016). The Institutional Aspect of the Study of Economic History. *Econ. teor. - Economic theory*, 4, 32-42. doi: <https://doi.org/10.15407/etet2016.04.087> [in Ukrainian].
8. Oleksenko, R., Molodychenko, V. (2017). Conceptual priorities of the formation of a modern economic human. *Humanitarnyy visnyk Zaporiz'koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi - Humanities bulletin of Zaporizhzhie state engineering academy*, 70, 164-175. doi: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2017.110936> [in Ukrainian].
9. Taler, R. (2018). Misbehaving: The Making of Behavioral Economics. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
10. Uschapovsky, Y. (2012). Kyiv Economic School of the XIX Century in the context of the emergence of institutionalism. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 2, 70-79 [in Ukrainian].
11. Chernyak, O. (2008). Contribution of E.E. Slutsky to the creation of the Ukrainian School of Economic and Mathematical Modeling. *Visnyk Zaporiz'koho natsionalnoho universytetu - Bulletin of Zaporizhia National University*, 1(3), 5-13 [in Ukrainian].
12. Efeoğlu, E., Çalışkan, Y. (2019). A Brief History of Homo Economicus From The Economics Discipline Perspective, Adana, February. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/750407>.
13. Frank, R., Gilovich, T., Regan, D. (1993). Does Studying Economics Inhibit Cooperation? *The Journal of Economic Perspectives*, 7, 159-171. doi: <https://doi.org/10.1257/jep.7.2.159>.

14. Helbing, D. (2015). Homo Socialis: The Road Ahead. *Review of Behavioral Economics*, 2, 239-253. doi: <https://doi.org/10.1561/105.00000032>.
15. Ingram, J. (1894). A History of Political Economy. New York. Retrieved from <https://www.questia.com/library/640669/a-history-of-political-economy>.
16. Irene, C.L.Ng., Tseng, L. (2008). Learning to Be Sociable: The Evolution of Homo Economicus. *The American Journal of Economics and Sociology*, 67, 265-286. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1536-7150.2008.00570.x>.
17. Jevons, W.S. (1888). The Theory of Political Economy. London. Retrieved from <https://oll.libertyfund.org/titles/jevons-the-theory-of-political-economy>.
18. Kahneman, D., Tversky, A. (1979). Prospect Theory: an Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47, 99-291. doi: <https://doi.org/10.2307/1914185>.
19. Lagutin, V., Yasko, Y. (2020). Institutional determinants of innovative development in the economy of the XXI century. *Baltic Journal of Economic Studies*, 6, 1, 74-79. doi: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2020-6-1-74-79>.
20. Marvell, G., Ames, R. (1981). Economists Free Ride, Does Anyone Else? Experiments on the provision of public goods, IV. *Journal of Public Economics*, 15, 3, 295-310. doi: [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(81\)90013-X](https://doi.org/10.1016/0047-2727(81)90013-X).
21. Mele, D., González-Cantón, C. (2014). The Homo Economicus Model. London, January. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/304873681_The_Homo_Economicus_Model. doi: https://doi.org/10.1057/9781137462619_2.
22. Mill, J.S. (1874). Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy. London. Retrieved from https://www.econlib.org/library/Mill/mlUQP.html?chapter_num=6#book-reader.
23. Mill, J.S. (2017). Utilitarianism. Retrieved from <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/mill1863.pdf>.
24. Plato Republic. (2002). Retrieved from <http://www.idph.net/conteudos/ebooks/republic.pdf>.
25. Simon, H. (Jun., 1959). Theories of Decision-making in Economics and Behavioral Science. *The American Economic Review*, 49, 3, 253-283.
26. Smith, A. (2007). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. New York. Retrieved from https://www.ibiblio.org/ml/libri/s/SmithA_WealthNations_p.pdf.
27. Smith, A. (1790). The Theory of Moral Sentiments. Retrieved from https://www.econlib.org/library/Smith/smMS.html?chapter_num=2#book-reader.
28. Viner, J. (1925). The Utility Concept in Value Theory and Its Critics. *Journal of Political Economy*, 33, 4, 369-387. doi: <https://doi.org/10.1086/253690>.
29. Williams, A. (1986). Health and Economics: Proceedings of Section F(Economics) of the British Association for the Advancement of Science. Bristol. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=jtavCwAAQBAJ&dq=fs-model+margolis&hl=uk&source=gbs_navlinks_s.
30. Xenophon. (2008). The Economist. Retrieved from <https://www.gutenberg.org/files/1173/1173-h/1173-h.htm>.

Стаття надійшла до редакції 25 березня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.146>

УДК 330.1:[316.323:316.37]

JEL: B31

Сторощук Б.Д., кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії,
менеджменту і адміністрування
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8680-1762>
ResearcherID: D-3625-2016
e-mail: b.stor@chnu.edu.ua

ФЕНОМЕН «ТВОРЧОГО РУЙНІВНИКА» ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЕКОНОМІЧНОЇ ВЛАДИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЇ ПАСІОНАРНОСТІ

Предметом дослідження є взаємозв'язок між розвитком креативної особистості Йозефа Шумпетера і середовищем його формування як вченого та новатора економічної теорії.

Проаналізовано методологічні особливості творчого здобутку Шумпетера. Аналізуються його взаємозв'язки як на рівні особистої комунікації, так і на рівні спільності методології з іншими провідними вченими того часу. Okремо при цьому розглядається методологія дослідження поведінки та суспільно-економічної ролі підприємця як «творчого руйнівника». Для цього використані цитати з творів різних літературних жанрів та приклади із сучасного бізнесу. В даному контексті аналізується також біографія самого Шумпетера, його успіхи та невдачі у сфері наукової та практичної діяльності. Відповідно до цього, як предмет подальших досліджень у даному напрямку обґрунтовується більш ретельний аналіз змісту першодруків наукових публікацій вченого, зокрема, його рецензій на праці інших провідних вчених того часу, а також документів, які відображають різноманітні аспекти організації викладацької роботи непересічного вченого Йозефа Алоїза Шумпетера. Як визначальний напрямок таких досліджень розглядається з'ясування закономірностей діалектичного протистояння старого з новим як в теоретичній, так і в практичній сферах,

© Сторощук Б.Д., 2020

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2020. Вип. 53

що робить нові комбінації більш життєздатними, більш орієнтованими на якісніше задоволення наших потреб.

Ключові слова: *Йозеф Алоїз Шумпетер, австрійська школа, неокласичний напрям, творче руйнування, інновації, історія економічної науки, неолібералізм, економічна методологія.*

Storoshchuk B.

**THE PHENOMENON OF THE «CREATIVE DESTROYER»
AS A RESULT OF ECONOMIC POWER
OF MULTICULTURAL PASSIONARITY**

The subject of this article is the relationship between the development of the creative personality of Josef Schumpeter and the environment of his formation as a scientist and innovator of economic theory.

The methodological features of Schumpeter's creative achievement are analyzed at work. Its relationships are analyzed both at the level of personal communication and level of common methodology with other leading scientists of the time. The methods of studying the behavior and socio-economic role of the entrepreneur as a «creative destroyer» is considered separately. For this purpose, quotations from works of various literary genres and examples from the modern business were used. In this context, were analyzed Schumpeter's biography, his successes, and failures in the field of scientific and applied activities. Accordingly, as a subject of further research in this direction is a more thorough analysis of the content of the first publications of scientific publications of the scientist, in particular, his reviews of other leading scientists of the time, as well as documents reflecting various aspects of the teaching of the outstanding scientist Josef Alois Schumpeter. As a defining direction of such research is considered to clarify the laws of dialectical confrontation of the old with the new in both theoretical and practical areas, which makes new combinations more viable, more focused on better meeting our needs.

Keywords: *Josef Alois Schumpeter, Austrian school, neoclassical direction, creative destruction, innovations, history of economics, neoliberalism, economic methodology.*

Постановка проблеми. Йозеф Алоїз Шумпетер є одним із яскравих прикладів науковця, творча біографія якого, присвячена формуванню теоретичного базису та методології економічної науки, стала однією із яскравих і привабливих для дослідників сторінок історії економічної думки. Мова в даному випадку йде про одну з ключових проблем застосування принципу історизму – діалектику взаємовпливу розвитку творчої особистості та середовища її перебування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення проблематики досліджень Й.А. Шумпетера та його внеску в розвиток світової економічної науки займають чільне місце в працях багатьох дослідників: економістів, соціологів та філософів. Це, перш за все, такі всесвітньо відомі представники історії економічної думки як М. Блауг [3], Б. Селігмен [10], Ф. Хайек [13], Р. Хейлбронер [14]. Серед вітчизняних здобутків в даній сфері варто виділити праці вчених, які відіграли важливу роль в дослідженні історії економічної думки України ХХ ст.: А. Чухна [15], С. Злупка [5], Ю. Бажала [2] та П. Леоненка [9].

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається. Тим не менше, на нашу думку, в даних дослідженнях недостатньо уваги приділялося саме закономірностям взаємозв'язків ролі творчості та особистісних характеристик вченого і умов та особливостей середовища його перебування.

Постановка мети і завдань. Дослідження життя і діяльності видатних особистостей, які залишили по собі багатий і неординарний спадок у розвитку суспільства, завжди ставить перед дослідником як мінімум дві надзвичайно складні проблеми:

– по-перше, діяльність таких особистостей, як правило, досить широко і всебічно обговорюється на публічному рівні ще за їхнього життя, внаслідок чого досліднику надзвичайно важко виокремити власний перспективний сегмент досліджень;

– по-друге, будь-які дослідження наукового спадку таких особистостей є для розвитку суспільства очевидно більш важливими, ніж власне процес творчості, і, як наслідок, ця істотна складова творчої біографії вченого залишається поза увагою дослідників.

Саме тому, метою цієї статті є з'ясування закономірностей взаємозв'язку наукових здобутків талановитої особистості та се-

редовища її розвитку на прикладі творчої біографії всесвітньовідомого вченого Йозефа Алоїза Шумпетера.

Виклад основного змісту дослідження. Проблематику досліджень Шумпетера можна поділити на три напрямки: перший – теорія економічної динаміки, другий – теорія суспільного розвитку, третій – методологія економічного аналізу й історія економічної думки.

На відміну від класиків, Маркса і маржиналістів Шумпетер ставить у центр своєї теоретичної системи фігуру підприємця – економічного суб'єкта, роль і функції якого відрізняються від відповідних характеристик як капіталіста, так і робітника. Завдяки такому інституту, як кредит, підприємець мобілізує фактори виробництва й, одержавши їх у розпорядження, здійснює інноваційну діяльність – втілює в життя новинки технічного прогресу, знаходить нові потреби, ринки збуту, форми організації праці та ін. У результаті за виявлену ініціативу підприємець винагороджується прибутком, а національна економіка в цілому одержує поштовх до розвитку. Динамічна концепція підприємця-інноватора як ключової фігури капіталізму не просто лежить в основі запропонованих Шумпетером трактувань основних соціально-економічних категорій, але й значною мірою стала концептуальною моделлю життєвого шляху та творчої самореалізації самого вченого.

Майже через 20 років після смерті вченого, німецький професор Едгар Шнайдер [20, с. 7] стверджував, що Йозеф Алоїз Шумпетер належить до небагатьох істинно великих представників економічних і суспільних наук свого століття і можливо, він був останнім з тих, хто впевненим поглядом майстра охоплює усю сферу даних наук і міг розуміти суспільство й економіку в їх взаємовідносинах і зв'язках, в їх історичній, аналітичній і філософській перспективі. Саме тому майбутні покоління повинні знати, якою він був людиною.

Формування особистості Шумпетера відбувалось в ранній період його наукової кар'єри, і в тому числі, під час перебування в Чернівецькому університеті, адже сам він вважав, що світогляд людини формується до тридцяти років, а на решту припадає вдосконалення раніше сформованих поглядів: «...Всі колись придбані нами знання та навички вкорінюються в нас і зливаються з іншими елементами нашої особистості настільки ж міцно, як, скажімо, залізничний насип із землею, на якій вона стоїть...» [17,

с. 80]. Основою формування як особистості, так і наукової методології вченого стала ціла низка парадоксів, які супроводжували його усе життя. «Парадокс, невдача, катастрофа та невдоволення були основними ідеями життя й наукової діяльності Шумпетера. Він прожив парадоксальне життя, зробивши парадоксальну кар'єру. Він висував парадоксальні ідеї й писав парадоксальні книги. Раз у раз він зазнавав невдач як науковець, політик, бізнесмен і навіть як людина... Проте, як не парадоксально, ця низка суцільних невдач у своїй сукупності виявилася досить успішною» [12, с. 68]. Тут неможливо не згадати відому цитату сера Уїнстона Черчилля «Успіх – це здатність крокувати від однієї невдачі до іншої, не втрачаючи ентузіазму».

Йозеф Шумпетер народився в Австрії в 1883 році (як і Кейнс), в забезпеченій, але нічим особливо не примітній родині. Його батько помер, коли йому було чотири. Через сім років мати – Іоганна Грюмер – вийшла заміж за прославленого генерала фон Келлера, який командував військами віденського гарнізону і належав до родової австрійської аристократії. І хоча згодом вони розлучилися, проте вітчим дуже добре ставився до старанного і розумного хлопчика, і, коли родина змогла переїхати у Відень, Йозеф був відправлений у Терезіанум, в елітну школу для дітей аристократії. Вхідження в принципово інший клас суспільства зіграло визначальну роль у формуванні його поглядів. Дуже скоро Шумпетер взяв на озброєння манери та пристрасті однокласників і на довгі роки зберіг поважний вид, властивий людям шляхетної крові. Досить цікавий опис зовнішності Шумпетера дає відомий історик економічної науки Р. Хейлбронер: «...невисокий на зріст, не справляє враження веселуна, полюбляє пишномовний стиль і театральні жести. Крім цього, він аристократ». При цьому дослідник додає, що Шумпетер «ще більшою мірою, ніж Кейнс, говорить зрозумілою нам сучасною мовою» [14, с. 374]. 1901 року Йозеф із відзнакою закінчив цей заклад.

Отримавши високоякісну класичну освіту (древньогрецька, латинська, французька, італійська та англійська мови), Шумпетер в 1901 р. розпочинає навчання на факультеті права та політичних наук Віденського університету.

В процесі навчання він відвідує разом з майбутніми видатними вченими економістами – неолібералом Людвігом фон Мізесом та соціалістами Отто Бауером і Рудольфом Гільфердінгом – семінари теоретиків австрійської школи Ойгена фон Бем-

Баверка та Фрідріха Візера. Саме досвід таких дискусій з одними із найяскравіших майбутніх представників діаметрально протилежних шкіл економічної науки, мабуть, і став школою блискучого стилю шумпетерівського полемічного аналізу. В процесі цього навчання він також самостійно вивчив вищу математику.

У Віденському університеті Шумпетер моментально став зіркою. На думку знаменитого економіста Артура Шпітгофа, «він ніколи не був новачком» [18, с. 340] і, разом з тим, мав славу *enfant terrible*, який наважився на відкрите протистояння зі своїм все-таки більш відомим, ніж він, учителем, а в майбутньому – і його покровителем О. Бем-Баверком.

В 1906 р. Шумпетер захищає дисертацію доктора філософії з римського і загального права і розпочинає дворічну роботу в Міжнародному суді в Каїрі. Під час роботи в Каїрі, завдяки досить успішній практиці, Шумпетер отримав вигідне призначення на посаду фінансового радника єгипетської принцеси і зумів зробити диво: вдвічі скоротити витрати принцеси з обслуговування її володінь і, одночасно з цим, у стільки ж разів збільшити її дохід. Секрет простий: досить не класти у власну кишеню більше, ніж належить за договором права.

1907 року, під час нетривалого стажування в Англії, Йозеф одружився на англійці Гледис Сіверс (англ. Gladys Seavers). Шлюб виявився не дуже вдалим і 1920 р. вони розлучилися.

Формування шумпетерівського методу економічного аналізу відбувалось в умовах тотального домінування панівних у тогочасній Австро-Угорщині історико-індивідуалістичних методів економічних досліджень. Найбільш наочно у цьому плані була полеміка щодо необхідності запровадження в економічні дослідження математичних методів – інструментарію, що об'єктивно і наочно фіксував повторювані тенденції, які визначають закономірність розвитку економічних процесів, а отже і їхнє теоретичне узагальнення. Історична школа, навпаки, культивувала описові методи збору та систематизації унікальних, специфічних фрагментів господарського життя.

Перша стаття Й. Шумпетера «Про математичний метод в теоретичній економії» (1906) та перша велика праця «Сутність та основний зміст теоретичної політичної економії» (1908) (яка за сприяння Ойгена фон Бем-Баверка була зарахована Шумпетеру як друга дисертація (*Habilitationsschrift*) для набування другого (вищого) наукового ступеня габілітованого доктора), присвячені

методології науки та аналізу розробок маржиналізму. У цих працях Й. Шумпетер доводить перспективність застосування математичних методів у економічних дослідженнях, а тому вдається до популяризації моделі загальної рівноваги одного з найбільш шанованих ним науковців, засновника Лозанської школи маржиналізму та теорії рівноваги Л. Вальраса. Публікація цих двох праць молодого вченого була сприйнята надзвичайно вороже як академічною елітою Відня, так і представниками нової німецької історичної школи Густава Шмоллера.

Проте, слід зазначити, що перебування в середовищі представників німецької історичної школи та австрійської школи маржиналізму теж не могло минути для Шумпетера безслідно: помітними елементами його наукових інтересів в майбутньому стали як характерні для австрійської школи дослідження капіталу та доходу на капітал, так і всебічне використання та розширення можливостей статистичних інструментів, що було одним із ключових елементів методології історичної школи.

За Шумпетером, як ми уже зазначали вище, ще з перших кроків наукового життя закріпилась і, власне, вже ніколи не полишала слава відступника від прийнятих наукових методів, «білої ворони», інтелектуала-дисидента. Наслідком для Шумпетера стали непрості стосунки з офіційною науковою елітою Австрії та Німеччини, яка не бажала бачити в своїх лавах порушника методологічних традицій. Тому Й. Шумпетер змушений був починати свою професорську кар'єру на окраїні Австро-Угорської імперії – в Чернівцях. Проте, як це часто буває в історії, «нове виникає на периферії, там, де воно встигає розповсюдитися і довести свою корисність, перш ніж його поглине інерція панівної системи» [6]. Ці слова засновника комп'ютерного журналу «Wired» Кевіна Келлі цілком і повністю стосуються особи непересічного вченого економіста і соціолога Йозефа Алоїза Шумпетера.

Під час роботи в Чернівецькому університеті Шумпетер, як і завжди, свою неординарність проявляв у всіх можливих аспектах: з'являвся на засіданнях кафедри у жіночому костюмі для верхової їзди [14, с. 375], викликав на переможну дуель бібліотекаря, який відмовився видавати студентам книжки в тій кількості, яку передбачало поставлене Шумпетером завдання.

Майже одразу після приїзду в Чернівці діяльний Йозеф Шумпетер організував і створив «Соціально-наукове академічне товариство», яке збиралося щомісяця на наукові дискусії. Пер-

шою була лекція на тему «Утворення трастів та національне майбутнє», яка відбулася 23 листопада 1909 року. Наступного місяця, 10 грудня 1909 року, товариство зібралося для обговорення теми «Банківські питання та оплата готівкою».

Наступного 1910 року Шумпетер разом із професором математики Ганом Гансом вирішили втілити свій амбітний викладацький ідеал – навчити молодь мислити. Для цього зібрали небайдужих до науки студентів і відкрили щомісячний студентський гурток із метою обговорення рефератів, рецензій на наукові праці та вільного обговорення тем соціального спрямування.

Два неповні навчальні роки Шумпетер читав лекції з широкого кола економічних і суміжних соціологічних, політичних і юридичних проблем, про що свідчить перелік курсів і семінарів, які викликали великий інтерес у студентів: «Австрійське фінансове право», «Аналіз Бем-Баверком економічних процесів», «Вправи з аналізу газетних повідомлень на економічні теми, особливо про процеси на ринку грошей», «Гроші, кредит і банки», «Народно-економічна політика», «Національна економія», «Про соціальне страхування з особливим зваженням на його зв'язок з торгівлею і фінансовою політикою», «Семінар з національної економії та фінансової науки», «Фінансова наука», «Фінансове право».

У Чернівцях Шумпетер присвячує себе не лише викладанню, а й активній науковій творчості та публікації своїх наукових праць. В архівах Чернівецького університету і до сьогодні зберігається чи не найбільше у світі зібрання першодруків різноманітних праць Шумпетера за першу чверть ХХ ст. і, таким чином, Чернівці стають неповторною Шумпетеріанською перлиною не лише вітчизняного, але й світового рівня. Наукова бібліотека Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, яка була заснована в 1852 році як Крайова публічна бібліотека, і після заснування в 1875 році Чернівецького університету стала університетською бібліотекою, завдяки щасливому збігу багатьох обставин, на відміну від більшості бібліотек Центральної та Західної Європи, змогла уникнути пожеж та масового розкрадання фондів під час двох світових воєн. Університетська бібліотека має в своєму розпорядженні як перше видання «Теорії економічного розвитку», опубліковане в Лейпцигу у 1912 році, так і друге, значно допрацьоване автором (але без «таємничого» сьомого розділу), уже професором Боннського університету, видання цієї праці під назвою «Теорія економічного розвитку: дослідження під-

приемницького прибутку, капіталу, кредиту, відсоткової ставки і кон'юнктурного циклу», перекладене у 1934 р. англійською, а у 30–40-і роки ХХ ст. – також французькою, італійською, іспанською та японською мовами.

Наукові дослідження Й. Шумпетера відображені, крім фундаментальних праць, у понад 200 статтях. Зокрема, в іноземних фондах Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету в 27-и томах зберігається видання «Журналу економіки, соціальної політики і управління» (перший том датується 1892 р.), в числі видавців якого були О. Бем-Баверк, Є. Філіппович, Ф. Візер. З цим виданням співпрацював і Шумпетер, поєднуючи роботу з викладацькою і науковою діяльністю в Чернівцях і Граці. Тут, окрім численних рецензій, Й. Шумпетер публікує свої статті, у яких простежується вплив на його теорію економічного розвитку ідей і поглядів видатних, глибоко шанованих ним вчених-економістів Джона Бейтса Кларка, Фрідріха Візера, Леона Вальраса та інших: «Теорія розподілу професора Кларка» (1906 р.), «Замітки про проблеми розподілу» (1909 р.), «Про стан економічної кризи» (1910 р.), «Марі Еспрі Леон Вальрас» (1910 р.), «Динамічна теорія процентів капіталу. Заперечення» (1913 р.), «Наукова праця Ойгена фон Бем-Баверка» (1914 р.).

Також у фонді зарубіжних видань бібліотеки університету зберігається 64-томне (за 1888–1930 рр.) видання «Архів соціального законодавства і статистики» (з 1904 р. 19 том нова назва – «Архів соціальної науки і соціальної політики»), у якому починаючи з 1917 р. (44 том) до 1930 р. (64 том), Йозеф Шумпетер був одним із видавців (упорядників) поряд із такими видатними науковцями як Вернер Зомбарт, Макс Вебер, Альфред Вебер, Едгар Яфе, Еміль Ледерер. У цьому ж виданні опубліковані і статті самого вченого, в тому числі його ранні праці: «Хвильовий рух економічного життя» (1913 р.), «Основний принцип теорії розподілу» (1916–1917 рр.), «Монополія на землю» (1917–1918 рр.), «Соціальний продукт і способи підрахунку» (1917–1918 рр.) та інші. Як бачимо, ранні праці Шумпетера видавали не лише австрійські та німецькі видавництва Відня, Лейпцигу, Мюнхена. У 1910 р. в Чернівцях у випусках наукових праць чернівецького соціально-наукового товариства окремим виданням вийшла праця вченого «Як вивчати соціальну науку».

Оскільки серед наукових інтересів ученого чільне місце займали проблеми суспільного розвитку, концепції представників

соціального напрямку в економічній науці, цілком природно, що у 1911 р. Шумпетер, покидаючи Чернівецький університет, прочитав знамениту лекцію «Минуле і майбутнє соціальних наук», в якій він окреслив загальні напрямки і своїх власних досліджень.

Саме в Чернівцях, які на той час переживали бурхливу модернізацію, що привели до перетворення міста у справжню європейську перлину внаслідок динамічної появи багатьох нововведень (відкриття університету, електрифікація, водогін, каналізація, бруківка, театр, трамвай) з подачі яскравого бургомістра-новатора Антона Кохановського, Йозеф Шумпетер написав свою першу фундаментальну працю «Теорія економічного розвитку», яка була опублікована у Лейпцигу у 1912 р. після від'їзду Шумпетера з Чернівців в австрійське місто Грац.

В цій праці вчений представляє економічний розвиток як постійно повторюваний процес виникнення і втрати монопольної влади учасниками ринку. Цей процес пізніше він назве «вітром творчого руйнування», основою якого є інноваційна діяльність підприємців-новаторів.

Й. Шумпетер також наповнює новим змістом базові категорії теорії рівноваги – чітко розрізняє статичну рівновагу системи та її динамічний розвиток, що трансформує економічну структуру, взаємозв'язки між «новим» і «старим» виробництвом. Учений відчув необхідність поєднати статичну теорію рівноваги з теорією економічного зростання, піднявши рівноважний підхід на новий еволюційно-динамічний рівень.

У 1911 р. Шумпетер повертається в місто Грац і саме цей період можна вважати найбільш плідним в його творчій діяльності. Спочатку він протягом двох років викладає економіку і соціологію в місцевому університеті. Безпосередньо перед Першою світовою війною він стає одним із перших, якщо не найпершим австрійцем, хто бере участь у програмі обміну професорами, в тому числі провідними світовими економістами, між американськими і європейськими університетами, і у 1913 р. вперше відвідує Гарвард. Завдяки його науковому відрядженню у Відні вже в перші післявоєнні роки були добре відомі праці американських економістів-теоретиків.

Потім ще на чотири роки Шумпетер повертається в університет міста Грац і у 1914 р. пише першу працю з історії економічних учень та методології економічної науки «Історія теорій і методів (нарис політекономії)».

У 1918 р. Шумпетер стає радником «комісії із соціалізації» при соціалістичному уряді Німеччини яку очолював К. Каутський, що, враховуючи явно не лівий характер поглядів Шумпетера, викликало очевидні непорозуміння. На відповідні запитання Шумпетер відповів фразою, яка згодом стала знаменитою і є особливо актуальною для співробітництва здобувших владу, але ворогуючих між собою різних політичних сил у сучасній Україні: «Коли хтось збирається здійснити самогубство, непогано, якщо при цьому буде присутній лікар» [18, с. 345].

У 1919 р. Шумпетер обіймає посаду міністра фінансів Австрійської республіки, на якій розробив план фінансової стабілізації «Finanzplan» (1919). Його ідеалом була сильна влада, яка завжди сходиться в думках і яка змогла б ввести податок на капітал для забезпечення іноземних позик, необхідних для перебудови економіки. Він прагнув до збалансованого бюджету. Ця програма не була підтримана іншими членами уряду, за винятком Отто Бауера, не було навіть дозволено представити розроблений ним бюджет у парламенті, внаслідок чого Й. Шумпетер 17 жовтня 1919 року пішов у відставку. Хоча, як відзначають сучасні науковці, за умови реалізації запропонованих вченим пропозицій можна було би справді очікувати на вагомій результат [19, с. 344].

1921 року Шумпетер стає президентом приватного «Бідерман Банку» і перебуває на цій посаді аж до його банкрутства в 1924 році, після якого, вважаючи справою честі розрахуватися з усіма кредиторами, продовжує здійснювати їм виплати протягом десяти років.

У 1924–1925 рр. Шумпетер займається викладацькою діяльністю в Японії, де в Токійському університеті Хітоцубаші до сьогодні зберігається частина його особистої бібліотеки.

У 1925 р. Шумпетер одружується вдруге – з Анною Жозефіною Райзінгер, яка через рік помирає під час пологів.

З 1925 р. Шумпетер працює на посаді професора Рейнського університету, де викладає курси фінансів, грошей і кредиту, історії економічної думки та здійснює керівництво кафедрою державних фінансів Рейнського університету в місті Бонн.

Й. Шумпетер ніколи не пов'язував себе з жодною науковою школою економічної теорії, проте він значно розширив межі економічних досліджень. З початку дослідження економічних проблем Шумпетер проявляв неослабну зацікавленість працями

представників Лозанської математичної школи, зокрема, її засновника Леона Вальраса. Інтерес до використання математичних методів в економічних дослідженнях носив у Шумпетера всебічний і фундаментальний характер. У період керівництва кафедрою державних фінансів Рейнського університету він разом з Рагнарсом Фрішем, Ірвінгом Фішером, Фрідріхом Дівізіа та Людвігом фон Борткевичем засновує міжнародне Економетричне товариство і журнал «Економетрика». Окремі результати досліджень у цьому напрямку представлено у його праці «Бізнес-цикли: теоретичний, історичний та статистичний аналіз капіталістичного процесу». В той же час вчений перебував під впливом ідей надзвичайно впливової в німецькомовному середовищі історичної школи, одним із ключових елементів методології якої були статистичні дослідження.

У 1927–1928 рр. і в 1930 р. Шумпетер декілька місяців викладав у Гарвардському університеті (США). У 1932 р. внаслідок посилення в Німеччині нацистського впливу він остаточно переїжджає до США, де до кінця життя працює професором Гарвардського університету в м. Кембридж (штат Массачусетс) і викладає курси економічної теорії та історії, теорії економічних коливань, порівняльного аналізу соціальних систем. Його учнями були такі непересічні особистості як майбутній Нобелівський лауреат П. Самуельсон і автор моделі «ламаної кривої попиту» Пол Суїзі, який багато в чому наслідував не лише методологічні підходи, а й поведінкові манери Шумпетера.

В 1937 р. Шумпетер одружується з Елізабет Фірускі і цей шлюб був справді щасливим. Дружина за фахом була економістом, мала опубліковані праці з економічної історії і тому добре розуміла творчі прагнення чоловіка і підтримувала його в наукових пошуках. По його смерті саме вона видаватиме його наукову спадщину.

В 1942 р. Шумпетер публікує своє дослідження економічних закономірностей кон'юнктурних коливань на прикладі Великої депресії «Бізнес цикли: теоретичний, історичний та статистичний аналіз капіталістичного процесу».

У 1940–1941 рр. Шумпетер займає посаду президента Економетричного товариства. Тут, мабуть, варто окремо окреслити специфіку зацікавленості Шумпетера використанням математичних методів в економічних дослідженнях, яка охоплювала такі два основні напрямки: популяризація використання математич-

них методів в економічних дослідженнях і доповнення результатів їхнього використання дослідженням тих аспектів, що не дають можливостей чіткої формалізації.

На основі зацікавлення міждисциплінарними проблемами суспільних наук, Шумпетер у процесі дослідження саме соціально-економічних процесів об'єктивно не міг оминати «неекономічні критерії», тобто вплив позаекономічних чинників на економічну динаміку. Яскравим прикладом даного підходу є одна з трьох ключових фундаментальних праць Шумпетера, які принесли йому світове визнання, «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942). Зважаючи на представлені в даній праці глибокі та масштабні дослідження соціальних процесів, багато вчених, не без підстав, вважають Шумпетера одним з батьків окремої наукової галузі, яку ми нині називаємо соціологією. «Капіталізм, соціалізм і демократія» представляє дослідження широкого спектру економічних, соціальних, політичних, культурологічних аспектів функціонування різних суспільних формацій в контексті наслідків Великої депресії 30-х років ХХ ст. Книга, яка, за словами автора, стала «результатом майже 40 років міркувань», була опублікована під час війни і мала значний успіх у багатьох країнах. Твір Й. Шумпетера багатогранний: від критики теорії загальної рівноваги та визначення місця нововведень в економічних коливаннях до дослідження ролі інституційних факторів та значення підприємницької діяльності в економіці. Досить цікавим є яскраво виражене в цій праці двоїсте ставлення Шумпетера до соціалістичної економіки як до потенційно ефективної, але такої, що не завжди в змозі реалізувати цю ефективність через послаблення стимулів до інноваційної діяльності, ризиків, що виявляються в умовах економічної і політичної несвободи, та державного тиску. Відношення Шумпетера до капіталізму теж не є однозначним, він визнає, що намагався довести положення про те, що немає економічних причин, які перешкоджають капіталізму перейти на новий етап [16]. Капіталізму, на думку вченого, може загрожувати тільки самознищення від власних досягнень соціально-економічного прогресу. Проте капіталістичний процес не тільки руйнує власну інституційну структуру, а й створює умови для народження іншої. Поняття «творчого руйнування», вперше використане німецьким економістом Вернером Зомбартом в книзі «Війна і капіталізм» (1913) і популяризоване Шумпетером у книзі «Капіталізм, соціалізм і демократія», використовувалося для позначення процесу

індустріальної мутації, яка безперервно реконструює економічну структуру зсередини, руйнуючи стару структуру і створюючи нову [16]. Думка про те, що внаслідок еволюції капіталізм зламає інституції капіталістичного суспільства, або переросте їх, є справжнім науковим передбаченням. Подібність економічних і соціологічних підходів у дослідженнях Шумпетера зближує його погляди з американською інституційною традицією Веблена і Мітчелла.

У 1949 р. Шумпетера першим з іноземних економістів обирають президентом Американської економічної асоціації.

Останні роки життя Шумпетер присвятив узагальненню та систематизації закономірностей розвитку економічної науки. Її історію він розглядав як процес розвитку аналітичного апарату і методів наукового аналізу економічних явищ. Після першої праці 1914 р. фундаментальним внеском у дослідження даної проблеми стала праця «Десять великих економістів: від Маркса до Кейнса» (1951 р). Зміст книги складають 10 глав з викладенням біографічних відомостей та аналізом основних праць найбільших, на думку автора, економістів. Перелік цих вчених дає досить цінну поживу для формування уявлень про наукові інтереси та методологічні особливості наукового методу Шумпетера як непересічного вченого:

- К. Маркс як один із найяскравіших дослідників на стику економічних та соціальних наук;
- улюблений наставник Шумпетера Ойген фон Бем-Баверк та його учитель К. Менгер;
- улюблений вчений Шумпетера засновник Лозанської школи Л. Вальрас та його учень В. Парето;
- лідер Кембриджської школи та неокласичного напрямку А. Маршалл і американські неокласики Ф. Тауссіг та І. Фішер;
- засновник кон'юнктурно-статистичного інституціоналізму У.К. Мітчелл;
- і, нарешті, сам Дж.М. Кейнс, в творчості якого Шумпетер цінував перш за все обґрунтування змін в ролі держави.

Як доповнення в книзі також опубліковані нариси вченого ще про трьох економістів: представника австрійської школи та Віденського університету Фрідріха фон Візера і представників історико-статистичної школи Г.Ф. Кнаппа і Л. фон Борткевича.

Остання фундаментальна праця Шумпетера «Історія економічного аналізу», хоча вона, на жаль, і не була завершена, в ХХ ст., особливо в другій його половині, фактично поклала поча-

ток відповідних досліджень в багатьох країнах світу (Е. Жамс – у Франції, Р. Хейлбронер та Б. Селігмен – у США, Такаші Негіші – у Японії, М. Блауг – у США та Великобританії). Ця праця була опублікована вже після смерті автора його дружиною Елізабет Боді Шумпетер за сприяння лауреата Нобелівської премії Василя Леонтьєва.

Досить успішна та бурхлива творча біографія, яка свідчить про непересічність особистості Шумпетера, в цілому значною мірою відповідає його характеристиці підприємця, який, на думку вченого, є новатором, першопрохідником, успіх якого є результатом сплаву волі і проникливості, і який зникне в ту хвилину, коли інші капіталісти «розкусять» секрет першопрохідника. Новатор – той, хто поєднує звичні фактори виробництва раніше невідомим способом. Він анітрохи не схожий на «нормального» бізнесмена, що слідує прийнятним правилам, він порушує усталене протягом тривалого часу економічне життя.

Для кращого тлумачення дане Шумпетером наукове визначення нестандартної поведінки підприємця можна описати трьома відомими цитатами з інших літературних (неекономічних) джерел:

– белетристика: «- Холмс! Чому я, дивлячись на ті ж самі, що й Ви, речі, не можу робити, таких висновків, як Ви? – Тому, Ватсон, що ви – бачите, а я – помічаю» [1].

– філософія: «Ми не фантазуємо – ми розраховуємо, але перш ніж розрахувати, ми фантазували» [11].

– документалістика: «Майбутнє належить мрійникам» [8].

Таким чином, успішний підприємець являє собою нерозривне поєднання дикої, непрогнозованої, бурхливої фантазії і чіткого прагматичного розрахунку – це той, про якого завтра всі будуть розказувати, як він учора зробив те, що інші почали робити лише сьогодні, а сьогодні – він робить те, що інші робитимуть після-завтра.

Шумпетер говорив, що, як правило, інноваціями займалися лише найвидатніші учасники ринку, і якщо шанс стати лідером випадає нечасто і це важка ноша, то бути послідовником майже нічого не коштує. Отже, когорта лідерів являє собою окремих суспільний прошарок. Досліджуючи сутність підприємництва, Шумпетер у різних працях розглядає її у різних аспектах: у «Теорії економічного розвитку» вчений досліджує природу підприємця як ініціатора «творчого руйнування»; у праці «Капіталізм. Соціа-

лізм. Демократія» аналізує місце підприємця в соціальній структурі суспільства як соціально-класову проблему, вказуючи, що саме підприємцям по праву належить місце на вершині суспільних відносин.

У новітній економічній історії світу ми можемо назвати цілий ряд таких особистостей, які, стартувавши з нуля, у важкій конкурентній боротьбі зуміли успішно потіснити на ринку крупні корпорації і шляхом поступового, але швидкого розвитку, створити свої:

- звичайні комівояжери Марсель Бік та Едуард Буффар, які страждали від проблеми забудькуватості, у конкурентному протистоянні проти виробників повсякденних товарів в 1940-х роках запропонували на ринку відомі одноразові товари фірми «Віс», які можна губити кожного дня;

- Фредерік У. Сміт, реалізуючи описані у студентській курсовій роботі, що отримала низьку оцінку, ідеї у конкурентному протистоянні проти поштових монополістів UPS і APS в 1960–1970-і роки заснував загально-американську службу термінової доставки пошти «Federal Express»;

- студенти Стів Джобс і Стів Возняк у конкурентному протистоянні проти корпорації RCA, яка у 1976 р. прийняла стратегічне рішення про закриття як неперспективного проекту розробки персонального комп'ютера, стали фундаторами всесвітньовідомої корпорації «Apple»;

- студенти Ларрі Пейдж і Сергій Брін, прагнучи додатково заробити на успішно виконаному університетському завданні, у конкурентному протистоянні проти корпорації YAHOO, яка відмовилася купити їхню програму, в 1998 р. заснували «Google».

І хоча підприємці-лідери можуть тіснити один одного, дух лідерства вічний. «Верхні прошарки суспільства, – писав Шумпетер, – дійсно нагадують готелі: вони завжди заповнені, але постояльці щоразу змінюються» [16, с. 156]. Прикладами катастрофічних втрат ринкових позицій внаслідок таких ротаций в останні десятиліття стали: мобільні телефони Nokia, копіювальні апарати Xerox, операційна система Windows Microsoft, телевізори Sony.

Таким чином, в уявленні Шумпетера історія по суті є розповіддю про вплив еліт – малочисельних груп надзвичайно обдарованих людей – на інертні маси. При цьому, шумпетерівські обрані стають такими в силу своїх особистих якостей, а не похо-

дження чи статку. В цьому погляді Шумпетера фактично цілком збігаються з пасіонарною теорією етногенезу Л.М. Гумільова [4].

Підприємець-новатор як одна з ключових фігур методології Шумпетера став також зразком повсякденної поведінки та історії життя самого вченого. Учень неокласичної австрійської школи маржиналізму, якого різні вчені зараховують до пізньої неокласики, інституціоналізму, неоконсерватизму або неолібералізму викладав цілий ряд курсів економічного характеру в університетах міст Чернівці і Грац, в Японії, в Рейнському університеті Німеччини, в Колумбійському та Гарвардському університетах США, а також мав досвід практичної роботи в Міжнародному суді в Каїрі, в соціалістичному уряді Австрії після Першої світової війни та в керівництві приватним банком.

Творча біографія Шумпетера була наповнена різноманітною практичною діяльністю, інколи, в певній мірі, суперечливою його особистим поглядам, інколи – не зовсім вдалою. Переживання внаслідок фіаско в практичній діяльності (хоч і не з його вини), а також внаслідок смерті при пологах першої дружини та інші особисті драми не зломали дослідницький дух вченого, а стали каталізатором його наукового пошуку і розквіту творчого потенціалу.

Цікаво, що, незважаючи на благання студентів і колег, Шумпетер ніколи не читав лекцій про власні теорії, можливою причиною чого було, мабуть, відчуття недосконалості власних формулювань, зокрема, явний дефіцит формалізації всупереч стійкому зацікавленню математичними методами. Часто зазначав, що з трьох його бажань – стати великим економістом, коханцем і вершником – збулися лише два [14, с. 375]. Яке саме не збулося – залишається загадкою. Адже, насправді невідомо навіть, чи він вважав сам себе видатним економістом.

Феномен Й. Шумпетера, який в цілому можна описати як збагачення світової економічної науки на основі найважливіших елементів творчого осмислення спадщини німецькомовних наукових шкіл та реальної економічної дійсності країн, в яких минуло життя вченого, а також узагальнення динаміки наукового осмислення та цивілізаційних закономірностей економічного розвитку в цілому до сьогодні посідає особливе місце в історії економічної науки і залишається об'єктом наукових дискусій серед економістів (неокласиків, кейнсіанців, неолібералів, неоінституціоналістів, неомарксистів) та істориків, математиків і соціологів. Саме тому виникають такі труднощі стосовно ідентифікації приналежності

наукового здобутку Шумпетера до певної школи чи напрямку економічної науки, та й навіть до певної науки взагалі. Будь які точки зору про належність чи неналежність Шумпетера до певної наукової течії, чи до певних шкіл або напрямів економічної теорії відповідно до певних його ідей чи поглядів «статичні, тобто відображають реальність на певний момент часу, без врахування як попереднього, так і наступного розвитку і еволюції поглядів ученого» [5, с. 17]. В цілому мабуть найбільш влучною буде його характеристика як найбільшого гетеродокса серед ортодоксів» [12, с. 33].

Можна стверджувати, що саме Шумпетер підготував морально-психологічний і теоретико-методологічний ґрунт до появи школи неокласичного синтезу, якій вдалося об'єднати погляди неокласиків та кейнсіанства, представивши кейнсіанську модель як крайній варіант прояву класичної моделі за край несприятливих умов в короткотривалому періоді. У розпал Великої депресії Шумпетер, читаючи лекції з економіки в Гарвардському університеті, увійшов в аудиторію, скинув свій плащ європейського покроя і з виразним віденським акцентом оголосив здивованій публіці: «Чентльмени, ви турбуєтеся з приводу депресії. Вона не варто того. Депресія – це корисний холодний душ для капіталізму» [14, с. 374]. І не випадково, мабуть, саме один з учнів Шумпетера Пол Самуельсон став лідером школи неокласичного синтезу. Самого ж Шумпетера часто називають засновником еволюційної економічної теорії [15].

Американський економіст Г. Хаберлер [18], який часто спілкувався з Й. Шумпетером, зазначав, що і як людина, і як дослідник він був громадянином світу і ніколи не любив ототожнювати себе з будь-якою національністю, групою чи школою, не був ні реформатором, ні фанатичним прихильником капіталізму, планування чи будь-якого іншого «ізму», він був насамперед дослідником та інтелектуалом.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Предметом подальших досліджень наукової творчості Шумпетера має стати більш ретельний аналіз змісту першодруків наукових праць вченого, в першу чергу, його рецензій на праці інших провідних вчених того часу, в тому числі, представників австрійської школи (наприклад, його вчителя О. Бем-Баверка) та колег по викладанню економічних дисциплін в Чернівецькому

університеті (наприклад, К. Короаме), а також документів, які відображають різноманітні аспекти організації викладацької роботи.

Але при цьому однозначно варто пам'ятати слова видатного вченого Джона Мейнарда Кейнса, який має дуже багато спільного із Шумпетером (рік народження, манера поведінки і спілкування, неоднозначна оцінка економічної системи капіталізму), але який при цьому був одним із ключових ідеологічних опонентів Шумпетера: «Проблема полягає не в нових ідеях, а в нашій неспроможності позбутися старих ідей, які міцно засіли в кожному закутку нашої свідомості» [7, с. 30]. Але питання про те, наскільки все таки це проблема все ж залишається відкритим, так як відкрите діалектичне протистояння старого з новим як в теоретичній, так і в практичній сферах робить нові комбінації більш життєздатними, більш орієнтованими на більш якісне задоволення наших потреб.

1. Дойл А.К. Оповідання про Шерлока Холмса / перекл. О. Павлюк, О. Юдін. Харків: Фоліо, 2016. 192 с.
2. Бажал Ю.М. Шумпетерівська парадигма «Статики» і «Динаміки» економічної системи та її практичне значення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2013. Вип. 145. С. 5–8. doi: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2013/145-4/1>.
3. Блауг М. Шумпетер Й.А. *100 великих економістів до Кейнса*. Санкт-Петербург: Економікус, 2008. С. 332–335.
4. Гумилев Л.Н. Етногенез и биосфера Земли / под ред. доктора геогр. наук. профессора В.С. Жекулина. 2-е изд. испр. и доп. Ленинград: Изд-во ЛГУ. 1989. 496 с.
5. Злупко С.М. Вплив наукових досліджень М.І. Туган-Барановського на формування і розвиток економічних поглядів Й.А. Шумпетера. *Творча спадщина Йозефа А Шумпетера та трансформація сучасної економіки України*: матеріали XIV міжнар. наук.-практ. конф. Чернівці, 2003. 156 с.
6. Келлі К. Невідворотне. 12 технологій, що формують наше майбутнє / перекл. Н. Валевська. Київ: Наш Формат, 2018. 364 с.
7. Кейнс Д.М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. Москва: Эксмо, 2007. 181 с.
8. Ким У. Джунг. Этот великий мир бизнеса. Москва: Русслит, 1992. 160 с.
9. Леоненко П.М. «Парадокси особистості Й.А. Шумпетера» та парадокси його наукової творчості. *Наукова спадщина Йозефа Алоїза Шумпетера і сучасність: погляд із минулого в майбутнє*: матеріали III Міжнародної Шумпетерівської конференції (Чернівці, 21-22 жовтня 2016 р.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. С. 16–20.

10. Селигмен Б. Йозеф А. Шумпетер и его новатор. *Основные течения современной экономической мысли*. Москва: Прогресс, 1968. 600 с.
11. Фридрих Ницше. Воля к власти. Посмертные афоризмы. Минск: Попурри, 1998. 379 с.
12. Фрімен К. Як час спливає. Від епохи промислових революцій до інформаційної революції. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 500 с.
13. Хайек Ф.А. Глава 5. Джозеф Шумпетер (1883-1950). Методологический индивидуализм. *Судьбы либерализма в XX веке*. Москва: ИРИСЭН, 2009. 337 с.
14. Хейлбронер Р.Л. Противоречия Иозефа Шумпетера. *Философы от мира сего. великие экономические мыслители: их жизнь, эпоха и идеи* / пер. с англ. И. Файбисовича. Москва: Астрель, Corpus. 2011. С. 370–400.
15. Чухно А.А. Шумпетер – засновник еволюційної економічної теорії. *Науковий вісник Чернівецького університету. Економіка*. 2011. Вип. 579–580. С. 3–10.
16. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия: пер. с англ. / Предисл. и общ. ред. В.С. Автономова. Москва: Экономика, 1995. 540 с.
17. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / пер. з англ. В. Старка. Київ: ВД «Києво-могилянська академія», 2011. 242 с.
18. Haberler G. Joseph Alois Schumpeter. *Quarterly Journal of Economics*. 1950. August. P. 333–384. doi: <https://doi.org/10.2307/1884555>.
19. Heertje A. Stolper and Schumpeter. *Journal of Evolutionary Economics*. 1996. № 6. P. 339–345. doi: <https://doi.org/10.1007/BF01202274>.
20. Schneider E. Joseph A. Schumpeter – Leben und Werk eines grossen Sozialökonomens. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1970. 93 p.

References

1. Doyle, A.C. (2016). The Sherlock Holmes Stories. Kyiv: Folio [in Ukrainian].
2. Bazhal, Y.M. (2013). Schumpeter's paradigm of "Statics" and "Dynamics" of the economic system and its practical significance. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*, 145, 5-8. doi: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2013/145-4/1> [in Ukrainian].
3. Blaug, M. (2008), Schumpeter, Joseph A. In: 100 great economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past (pp. 332-335). Sankt-Petrburg: Ekonomikus [in Russian].
4. Gumilev, L.N. (1989). Ethnogenesis and the Earth's biosphere. Leningrad: Izd-vo LGU [in Russian].
5. Zlupko, S.M. (2003). The influence of scientific research of M.I. Tugan-Baranovsky on the formation and development of economic views of J.A. Schumpeter. *Proceedings of the XIV International Scientific-Practical Conference. Creative heritage of Joseph A. Schumpeter and the transformation of the modern economy of Ukraine*. Chernivtsi [in Ukrainian].

6. Kelly, K. (2011). *The Inevitable: Understanding the 12 Technological Forces That Will Shape Our Future*. Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
7. Keynes, J.M. (2007). *General theory of employment, interest and money. Selected works*. Moscow: Exmo [in Russian].
8. Kim, W.J. (1992). *This is the great world of business*. Moscow: Russlit [in Russian].
9. Leonenko, P.M. (2016). "Paradoxes of J.A. Schumpeter's personality" and paradoxes of his scientific creativity. *Proceedings of the III International Schumpeter Conference: Naukova spadshchyna Yozefa Aloiza Shumpetera i suchasnist: pohliad iz mynuloho v maibutnie* (pp. 16-20). Chernivtsi [in Ukrainian].
10. Seligmen, B. (1968). Joseph A. Schumpeter and his innovator. In: *The main currents of modern economic thought*. Moscow: Progress [in Russian].
11. Nietzsche, Fr. (1998). *The will to power. Posthumous aphorisms*. Minsk: Popourri [in Russian].
12. Freeman, K. (2008). *As time goes by. From the era of industrial revolutions to the information revolution*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House [in Ukrainian].
13. Hayek, F.A. (2009). Chapter 5. Joseph Schumpeter (1883-1950). *Methodological individualism*. In: *Fates of liberalism in the XX century*. Moscow: IRISEN [in Russian].
14. Heilbroner, R.L. (2011). Contradictions of Joseph Schumpeter. In: *Philosophers of this world. great economic thinkers: their life, era and ideas* (pp. 370-400). Moscow: Astrel, Corpus [in Russian].
15. Chukhno, A.A. (2011). Schumpeter - the founder of evolutionary economic theory. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Economics*, 579-580, 3-10 [in Ukrainian].
16. Schumpeter, J. (1995). *Capitalism, socialism and democracy*. Moscow: Ekonomika [in Russian].
17. Schumpeter, J. (2011). *Theory of economic development: Research of profits, capital, credit, interest and economic cycle*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House [in Ukrainian].
18. Haberler, G. (1950). Joseph Alois Schumpeter. *Quarterly Journal of Economics*, August, 333-384. doi: <https://doi.org/10.2307/1884555>.
19. Heertje, A. (1996). Stolper and Schumpeter. *Journal of Evolutionary Economics*, 6, 339-345. doi: <https://doi.org/10.1007/BF01202274>.
20. Schneider, E. (1970). *Joseph A. Schumpeter - Life and work of a large social economy*. Tübingen: J.C.B. Mohr [in German].

Стаття надійшла до редакції 29 травня 2020 р.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.167>

УДК 330.8:330.34.014-026.16

JEL: A13, I31, L26, L31, N33, O35, P13, Q01, Z12

Супрун Н.А., доктор економічних наук,
професор, головний науковий співробітник
відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3889-8579>

Researcher ID: Q-4619-2017

e-mail: suprun.nataliia@gmail.com

ГЕНЕЗА ПАРАДИГМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Стаття присвячена дослідженню історичних передумов та інституційних детермінант генези парадигми сталого розвитку, а також аналізу основних концепцій та наукових ідей, що сформували концептуальну платформу та ідейну конструкцію парадигми, зокрема таких: ковбойської економіки, заповненого світу, меж зростання, екологічної економіки, органічного розвитку.

Формування базових принципів та цільових орієнтирів цієї парадигми має тривалу історію і відбувається під впливом еволюції етичних норм, цілей економічного розвитку та практик суспільної взаємодії.

Системне дослідження проблеми оцінки глобальних результатів економічних процесів розпочалося на початку 1970-х років, що було простимульовано, з одного боку, розгортанням системних економічних, політичних та суспільних криз, а з іншого, – розробленням нового наукового інструментарію дослідження проблеми – глобального моделювання. Концептуальну платформу та ідейну конструкцію парадигми сталого розвитку, що ґрунтується на принципах збалансованості економічних, соціальних та екологічних цілей суспільства, було сформовано науковцями-членами Римського клубу. Основними інституційними формами реалізації сталого розвитку, які мають впроваджуватися за підтримки міжнародних структур та національних урядів як на рівні індивідуального споживання, так і на рівні національної економіки, мають стати циркулярна модель економіки, технологічна модернізація виробничих процесів, що дозволяють мінімізувати витра-

ти і втрати ресурсів, та система корпоративної соціальної відповідальності.

Дослідження генези парадигми сталого розвитку є важливим для глибинного розуміння її візії та місії, а також для визначення релевантних практичних механізмів досягнення цілей сталого розвитку.

Ключові слова: *сталий розвиток, Цілі сталого розвитку ООН, парадигма науки, світова динаміка, «межі зростання», глобальна проблематика, Римський клуб, циркулярна економіка, екологічна економіка, корпоративна соціальна відповідальність.*

Suprun N.

GENESIS OF THE PARADIGM OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The article is devoted to the study of historical preconditions and institutional determinants of the genesis of the paradigm of sustainable development, as well as the analysis of basic concepts and scientific ideas that formed the conceptual platform and ideological construction of the paradigm, including Cowboy economics, Full World, The Limits to Growth, Green economy, Organic development.

The shaping of basic principles and targets of this paradigm has a long history that is forming by the evolution of ethical norms, goals of economic development, and practices of social interaction.

Systematic research on the problem of assessing the global results of economic development began in the early 1970s, which was stimulated on the one hand by the development of systemic economic, political, and social crises, and on the other by the development of new scientific tool – global modeling. The conceptual platform and ideological construction of the paradigm of sustainable development, based on the principles of balancing economic, social and environmental goals of society, was formed by members of the Club of Rome. The leading institutional forms of sustainable development, which should be implemented with the support of international structures and national governments both at the level of individual consumption and at the level of the national economy, should be circular economy, technological modernization of production processes to minimize costs and resource losses and the system of corporate social responsibility.

The study of the genesis of the scientific paradigm of sustainable development is important for an in-depth understanding of its vision and

mission, as well as for determining the relevant practical mechanisms for achieving the goals of sustainable development.

Keywords: *sustainable development, UN Sustainable Development Goals, paradigm of science, world dynamics, «limits of growth», global issues, Club of Rome, circular economy, corporate social responsibility.*

Постановка проблеми та актуальність обраної теми.

Зростання диспропорційності світової економічної динаміки в останні десятиліття та, як наслідок, поглиблення кризових явищ в усіх суспільних сферах життя зумовлюють необхідність формування нових ціннісних засад, цілей та соціально-відповідальних та екологічно-безпечних механізмів суспільного розвитку у планетарних масштабах, що, своєю чергою, актуалізує завдання перегляду системи наукових поглядів на природу та значення економічних процесів. Науковий дискурс навколо означених проблем став підґрунтям для становлення нової парадигми сталого розвитку, яка, по суті, є підривною науковою інновацією, оскільки кардинально змінює традиційні економічні та суспільствознавчі уявлення про пріоритети та критерії ефективності суспільного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільший внесок у дослідження проблематики сталого розвитку здійснено такими вченими: А. Гвішиані [7], Д. Гвішиані [2], В. Горбатенко [3], М. Згуровський [7], Л. Корнійчук [9, 10], Л. Мельник [12], Є. Хлобистов [14], В. Шевчук [10] та ін. У працях названих вчених зазначається, що під тиском глобальних проблем перед економічною наукою постала необхідність зміни парадигми економічних знань та перегляду концептуальних засад та критеріїв ефективності господарювання. Новою парадигмою економічної взаємодії, що покликана забезпечити задоволення нагальних потреб людства за умови збереження цілісності та глобальної стабільності усєї біосфери, називають сталий розвиток. «Жорстке ядро» даної парадигми сформувалося ще на початку 1970-х років, тоді як формування «запобіжного поясу», що складається із допоміжних і пояснювальних конструктів, що видозмінюються з часом під впливом історичних трансформацій та обставин, продовжується вже кілька десятиліть. З'ясування детермінант, що зумовлюють зміни у розвитку парадигми та особливостей приросту нового знання, є важливим для глибинного розуміння візії та місії, а

також для визначення релевантних практичних механізмів досягнення цілей сталого розвитку.

Метою даної статті є осмислення витоків, концептуальних засад та поворотних точок наукового дискурсу щодо цілей і завдань економічного розвитку, що сформували рамкові умови ґезе-ни парадигми сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів. Дослідження етичних засад господарювання та зменшення негативного впливу економічних процесів на суспільство та довкілля не є новою темою у науковій літературі. Ці проблеми були в центрі уваги дослідників впродовж всієї історії економічних вчень – від давньогрецьких мислителів (Аристотеля, Платона), середньовічних схоластів (Томи Аквінського), засновників економічної науки (А. Сміта, Дж. Мілля), економістів-практиків, що намагалися впровадити етичні принципи у практичну економічну взаємодію (Р. Оуен) і – до сучасних економістів, прогресивність та непересічність ідей яких відзначена на найвищому науковому рівні Нобелівською премією (А. Сен, А. Дітон, Е. Остром, А. Банерджі, Е. Дюфло, М. Кремер).

У ХХ ст. зі зростанням масштабів та негативних екстерналій ринкової економіки ці питання постали особливо гостро, проте довгий час вони розглядались у контексті переважно прикладних проблем оптимізації організаційного управління бізнесом, зокрема у таких аспектах: впровадження системи корпоративного управління (А. Берле, Г. Мінз, 1932); оцінка соціальних витрат (Р. Коуз, 1937); етика економічної діяльності (А. Керолл, 1979); розроблення норм і практик корпоративного громадянства (Дж. Ролз), розвиток стратегічної філантропії (А. Керолл, 1970); взаємодія бізнесу із заінтересованими особами (Р. Фрімен, 1984). У названих підходах проблема розглядалась лінійно, у площині взаємовідносин економіки і суспільства. При цьому такий важливий компонент як природне середовище, в якому відбувається ця взаємодія, здебільшого ігнорувався.

Більш системне дослідження проблем мінімізації негативно-го впливу економічних процесів на суспільство і довкілля розпочалося на початку 1970-х років, що було простимульовано розгортанням системних економічних, політичних та суспільних криз. Однією із яскравих праць цього періоду, що привернула увагу до проблеми обмеженості природного потенціалу економічного розвитку, стало есе Кеннета Боулдінга під назвою «Економі-

ка космічного корабля Земля», в якій автор порівнює планету із замкненим простором космічного корабля. На Землі, як і в обмеженому просторі космічного корабля, існує стала кількість неповновлених природних ресурсів, що унеможлиблює постійне екстенсивне зростання економіки, яке К. Боулдінг назвав «ковбойською економікою». Усталена модель економічної поведінки за своєю природою є хижацькою і такою, що нехтує довготривалими наслідками господарювання. Як альтернативу вчений пропонує модель «економіки космонавтів», що, окрім завдань економічного характеру, має на меті підтримання життєзабезпечення біосфери як єдиного середовища існування людства. Тому «будь-які технологічні зміни, що призводять до зменшення потоку ресурсів (до нижчого рівня виробництва та споживання) створюють можливість для підтримки загального рівня життєзабезпечення» вчений називає благом для цивілізації [19, р. 12]. Таким чином, було проголошено необхідність розроблення такої моделі економіки, яка б враховувала інтереси суспільства та наслідки економічної діяльності для довкілля.

Однією із перших праць, в якій була зроблена спроба розробити принципи побудови такої моделі та запропонувати концептуалізацію моделі сталого розвитку стала робота Германа Дейлі «Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку» [4], в якій автор, дослідивши масштаби економічне зростання світової економіки після Другої світової війни, робить висновок про зростаючі загрози та бар'єри подальшого розвитку існуючої моделі економіки, яка за декілька століть зросла до таких меж, що заповнила собою все природне середовище існування людства. Для пояснення такого стану Дейлі використовує термін «заповнений світ», в якому економіка, яка ще недавно існувала як відносно незначна за обсягом частина природної біосфери, починає займати надмірно велике місце, витісняючи собою ареали для існування інших біологічних видів та обмежуючи можливість відновлення природних ресурсів.

Г. Дейлі кидає виклик економічній науці, що представлена переважно неокласичними постулатами, доводячи, що вони не враховують місткості економіки у біосфері і тому не спроможні дати релевантну оцінку ефективності економічних процесів, що як на локальному, так і на планетарному рівні, розвиваються на межі природнього ліміту ресурсів. Вчений робить невтішний висновок, що прагнення до постійного розширення масштабів еко-

номіки підштовхує людство до ресурсної кризи та й екологічного колапсу загалом. Для того, щоб змінити цю загрозливу траєкторію, необхідно перейти до нової парадигми господарювання – сталого розвитку, який вчений визначає як гармонійний, збалансований, безконфліктний прогрес всієї цивілізації, в ході якого одночасно оптимально вирішується комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації бідності та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення [4, с. 6]. Фактично цим визначенням та ідеями, представленими у праці Г. Дейлі, була сформована концептуальна рамка та вектори подальшого дослідження проблематики сталого розвитку.

Подальше становлення нової парадигми відбувалося за безпосередньої участі та під значним впливом міжнародної неформальної експертної організації Римський клуб, що була заснована у 1968 р. з метою дослідження та привернення уваги світової громадськості до найбільших проблем сучасності, названих «глобальною проблематикою». Поняття «глобальна проблематика» сформувалося як новий світоглядний, холістичний за своєю суттю, підхід, згідно з яким світ є єдиною системою, розв'язання проблем якої неможливе на локальному рівні зусиллями та ресурсами окремих країн чи націй. Для подолання суперечностей розвитку цієї системи необхідні були єдина концептуальна платформа і спільні та узгоджені дії всього людства.

Ініціатор створення та перший президент Римського клубу італійський підприємець Ауреліо Печчеї визначив місію організації як «лікування суспільства шоком» від усвідомлення критичності стану та перспектив розвитку людства, яке закриває очі на глобальні проблеми. На думку А. Печчеї, необхідно «зробити так, щоб якомога більше людей змогли зробити різкий стрибок в своєму розумінні дійсності» [22, р. 128–129]. Відтак, було визначено, що першочерговою ціллю наукових досліджень для всієї системи суспільних наук має стати аналіз джерел розвитку людської цивілізації та моделювання світової динаміки, яке враховує взаємозв'язки різних аспектів людського життя (соціального, політичного, морального, культурного, економічного). Цей підхід поклав початок формуванню нового наукового підходу, що отримав назву «нового глобального мислення», і став одним із базових концептів становлення парадигми сталого розвитку.

Проте системне дослідження визначених проблем гальмувалося через відсутність належного наукового інструментарію,

що уможлиблював би оцінку масштабів глобальних проблем у світі. Досягнення амбітних наукових цілей вимагало «формування нового уявлення та аналізу світової проблематики за допомогою системного використання глобальних моделей» [22, р. 6]. Це завдання, своєю чергою, висувало на порядок денний використання математичних моделей, що дозволяли б дослідження складних взаємозв'язків між різними аспектами світової динаміки. Одним із перших відносно успішних інструментів стало запропоноване вченим-кібернетиком і філософом Х. Озбекханом комп'ютерне моделювання розвитку глобальної системи, що не лише підтвердило найгірші прогнози розвитку цивілізації, а й дозволило визначити конкретні заходи, в тому числі політичні, попередження глобальних кризових ситуацій.

Подальше використання інструментарію комп'ютерного моделювання знайшло розвиток у концепції «меж зростання», сформульованою одним із видатних фахівців у галузі управління професором Массачусетського технологічного інституту Дж. Форрестером у праці «Світова динаміка» (1970) [17], яка презентувала комп'ютерну модель «World-1», побудовану на дослідженні світової динаміки як системи взаємодії людини, соціальних спільнот, технологій і довкілля. Результати моделювання засвідчили, з одного боку, стрімкий тип економічного розвитку, що відбувався в останнє століття експоненційними темпами, а з іншого, – існування об'єктивних обмежень такого розвитку – обмеженість запасів природних ресурсів, що визначає межі зростання економіки і народонаселення.

За висловом А. Печчеї, для розуміння основних тенденцій економічного розвитку була потрібна модель світу і Форрестер створив її. Так «народилося перше покоління комп'ютерних моделей, призначених для дослідження довгострокових тенденцій світового розвитку» [22, р. 12]. Це був новаторський підхід до оцінки глобальної економічної динаміки, завдяки якому «Джей Форрестер подарував людству принципово нове знання: світ є обчислюваним» [17, с. 6]. Основний висновок, зроблений на основі моделювання, звучав вкрай песимістично: подальший розвиток людства в межах традиційної системи економічної взаємодії в найближчі десятиліття призведе до тотального вичерпання ресурсів та невідворотної екологічної катастрофи. Відповідно, перед науковою громадськістю постало питання пошуку нових, більш відповідальних, підходів та способів господарювання.

Після певного вдосконалення Дж. Форрестером була запропонована нова версія моделі «World-2», яка підтверджувала попередні висновки вченого і давала підстави для висновку про те, що постійно зростаючі темпи споживання через збільшення чисельності населення є чинником подальшого зростання динаміки промислового і сільськогосподарського виробництва, а, як наслідок, – критичне забруднення довкілля та виснаження природних ресурсів. Запропоновані Форрестером моделі «стали першим порівняно незначним поштовхом, який спричинив цілу лавину досліджень, що отримали згодом назву “глобального моделювання”» [17, с. 9].

Подальший розвиток глобальне моделювання і дослідження системної динаміки отримали у доповіді дослідницької групи із 16 дослідників під керівництвом Д. Медоуза, що була представлена Римському клубу під назвою «Межі зростання» [20] (1972). У доповіді наголошувалось, що розвиток людства на основі винятково індустріальної моделі обмежений тим, що базові ресурси, насамперед викопні (паливно-енергетичні, металорудні, хімічні тощо) є вичерпними і обмеженими у глобальному та, насамперед, регіональному масштабах. У роботі була представлена оновлена модель системної динаміки «World-3» для моделювання взаємодії зростання населення, промислового виробництва, виробництва продуктів харчування і обмежень природних ресурсів та біосфери планети. За словами А. Печчеї, модель Медоуза продемонструвала, що за умови збереження наявних тенденцій до зростання в умовах обмеженості планетарних ресурсів вже «наступні покоління людства досягнуть меж демографічної та економічної експансії, що призведе систему загалом до неконтрольованої кризи та краху» [22, р. 14].

У працях Д. Форрестера та Д. Медоуза було зроблено припущення, що при збереженні існуючих тенденцій зростання населення, розвитку промислового виробництва і, як наслідок, – експоненційного збільшення забруднення навколишнього середовища й виснаження природного потенціалу планети невідворотно призведе до глобальної катастрофи. На думку авторів концепції, подальше економічне зростання призведе по поступового занепаду насамперед промислово розвинених країн, що спричинить наступну деградацію господарського потенціалу людства, всесвітню екологічну та соціально-економічну кризу та потенційно можливу загибель людства. За результатами моде-

лювання робився висновок, що можливість уникнути планетарної катастрофи полягає в «обмеженні та регулюванні зростання та переорієнтації його цілей» [22, р. 14].

Попри те, що ідеї Д. Медоуза були досить критично сприйняті у науковому та експертному середовищі, концепція «меж зростання» з одного боку, сприяла розвінчанню усталеного неокласичного міфу про можливості безмежного економічного зростання і тим самим дала поштовх для подальшого дослідження можливостей сталого розвитку, а з іншого – привернула увагу світової громадськості до кризових процесів, пов'язаних із споживацьким відношенням до природних ресурсів. Запропоновані у моделях Медоуза-Форрестера та Мессаровича-Пестеля теоретичні підходи та методологія заклали підґрунтя для наукових пошуків такої моделі суспільної взаємодії, яка б враховувала наслідки діяльності людини для довкілля, водночас, ставши поштовхом для розвитку теорії глобального моделювання та прогнозування світової динаміки.

У 1974 р. М. Месарович і Е. Пестель, врахувавши критичні зауваження на адресу концепції «меж зростання», запропонували дещо змістити акценти у пошуку моделі майбутнього – замість скорочення споживання ресурсів, розробити модель органічного співіснування всіх підсистем глобальної системи світу, що у доповіді «Людство на роздоріжжі» (назва американського видання, німецький варіант доповіді відомий під назвою «Стратегія виживання») отримала назву «органічного розвитку». Природна екосистема, людство та його економічна діяльність становлять разом єдину систему, що є подібною до живого організму, в якому кожна частина має виконувати свою особливу функцію [21, р. 34]. Органічний розвиток розглядався авторами концепції як взаєморозвиток різних підсистем, жодна з яких не може змінюватися на шкоду іншій і прогрес в одній з них можливий лише за умови синхронних змін в інших. Подолання суперечностей суспільного розвитку у межах цієї моделі передбачає узгодження моделей поведінки та відповідних динамічних змін окремих спільнот та підсистем.

Значним внеском у розроблення концептуальних засад нової парадигми економічного розвитку стала праця наукової групи під керівництвом Яна Тінбергена «Перегляд світового міжнародного порядку» (1976) [16], в якій запропоновано розглядати суспільний прогрес і економічний розвиток у контексті створення

рівних умов та можливостей для забезпечення гідного життя всіх громадян світу. Досягнення цієї мети, на думку вчених, можливе лише за умови кардинальної перебудови структури світової економіки та системи політичної взаємодії, створення нових або реорганізації існуючих інститутів, покликаних забезпечити умови для сталого розвитку всієї світової системи.

Ідеї, проголошені у доповіді, суттєво відрізнялась від підходів авторів-розробників концепції «меж зростання». Основний акцент у них робився на трансформацію суспільних моделей поведінки. Генеральною ідеєю доповіді стала теза про взаємозалежність та нерозривність взаємоіснування всіх людей у глобальному вимірі. Такий підхід поклав початок переходу від кількісного аналізу універсальних глобальних проблем до якісного аналізу принципів та патернів практичної поведінки людей, що визначається моральними імперативами, етичними нормами та цінностями. У доповіді висувалися конкретні рекомендації щодо механізмів оптимізації суспільної взаємодії, можливостей впливу на ці процеси державної політики через створення нових або реорганізації існуючих інститутів.

Певним продовженням ідеї зміни традиційних патернів господарювання стала доповідь Римському клубу під назвою «За межами століття марнотратства» (авторський колектив – Д. Габор, У. Коломбо, А. Кінг, Р. Галлі під керівництвом лауреата Нобелівської премії із фізики Денніса Габора) [18] була присвячена проблемам критичного виснаження природних ресурсів світу та розробленню механізмів, спроможних запобігти масштабній ресурсній кризі та вичерпності паливно-енергетичного потенціалу розвитку. Автори закликали до якнайшвидшого переходу до режиму найсуворішої економії невідновних ресурсів та інтенсифікації використання відновлюваних ресурсів.

Суттєву роль у становленні парадигми сталого розвитку відіграли концепції «нового гуманізму», «революції світової солідарності» та «революції свідомості», які були сформульовані у доповіді Римського клубу «Цілі для людства» (1977), підготовленої групою вчених під керівництвом професора філософії і політичних наук, почесного доктора декількох університетів, програмного директора Інституту ООН з навчання Ервіна Ласло. Доповідь, звертаючи увагу на те, що «корінні проблеми людства треба шукати не поза людиною, а в ній самій», продовжує розвивати тему ролі людини та людського фактору у суспільному прогресі,

започатковану свого часу А. Печчеї. Праця базується на принципах «нового гуманізму» та важливості соціальної трансформації на основі розвитку індивідуальних людських якостей, що має відбуватися в ході т. зв. «революції людини» (human revolution) та «революції свідомості» (revolution of consciousness). Основним концептом, представленим у доповіді, стала ідея глобальної солідарності, згідно з якою «новий стандарт гуманізму» має базуватись на універсальних та космополітичних нормах людської поведінки і нормах державної політики, що мають впроваджуватися в усьому світі під контролем національних урядів.

З огляду на те, що економічне зростання саме по собі не забезпечує покращення якості життя та довкілля, у роботі зроблено висновок, що необхідність формування нової парадигми суспільного розвитку, висуває перед науковцями світу завдання визначення та пріоритизації відповідних цілей розвитку для всього людства. На основі аналізу різноманітних суспільних цілей авторами визначені чотири пріоритетні глобальні цілі, а саме: глобальна безпека (припинення гонки озброєнь, війн і конфліктів, відмова від насильства); вирішення продовольчої проблеми в глобальному масштабі (ліквідація голоду, створення світової системи, що дозволяє задовольнити потреби в продовольстві всіх людей на Землі); глобальний контроль за використанням енергетичних і сировинних ресурсів (розроблення раціональної й екологічно безпечної системи енергоспоживання, контроль над технологіями, економічно-виправдане та природо-ощадливе використання ресурсів); глобальний розвиток, орієнтований на якісне зростання (підвищення якості життя, соціальна справедливість у розподілі матеріальних і духовних благ).

Зважаючи на визначені цілі, автори запропонували декілька сценаріїв «революції світової солідарності», драйверами якої мали стати колаборації релігійних спільнот, груп інтелектуалів, лідерів політичних, урядових та бізнесових кіл. Проте пропоновані ідеї на той час не отримали належної підтримки у суспільних колах і проголошені у праці підходи залишились лише цінними ідеями, які спонукали інших науковців до пошуку більш ефективних моделей суспільних реформ.

На початку 1980-х років Римський клуб продовжуючи аналіз основних суспільно-екологічних проблем людства, розвиває далі тему пріоритизація цілей суспільного розвитку у глобальних масштабах. В цьому контексті, слід згадати вже цитовану вище ро-

боту президента Римського клубу А. Печчеї «Людські якості» (1980) [22], в якій було визначено шість «стартових» рамкових умов, які автор водночас називає цілями розвитку людства, зокрема: «зовнішні межі» планети; «внутрішні межі» самої людини; культурна спадщина народів; формування світового співтовариства; охорона навколишнього середовища; реорганізація виробничої системи.

Водночас в межах доповідей Римському клубу розпочинається активне обговорення проблеми визначення критеріїв та оцінки ефективності суспільного розвитку. Однією із перших робіт, в якій піднімається ця проблема, стає доповідь «До ефективних суспільств: дороговкази в майбутнє» (1980) єдиного українського вченого, що був дійсним членом Римського клубу Б. Гаврилишина, який звертає увагу на недосконалість економічних критеріїв ефективності, які «піддаються кількісному виміру, дають можливість легко оцінювати і порівнювати країни», але при цьому не дають чіткого уявлення про реальний розподіл доходів і ресурсів, оскільки «єдиного універсального показника економічного становища» наука досі не запропонувала. За твердженням вченого, класична економічна наука ніколи не розглядала суспільство з позиції його сукупної ефективності, «поняття ефективності застосовувалося лише до конкретних процесів, корпорацій, організацій, програм або, у кращому разі, економіки в цілому» [1, с. 18].

Одним із традиційних універсальних показників економічного розвитку, що отримав найширше застосування у науці і практиці в усьому світі, на сьогодні залишається валовий національний продукт (ВНП) як в абсолютному вимірі, так і на душу населення. Темпи зростання та динаміка ВНП вважаються основним критерієм результативності та ефективності економічного розвитку. Проте, як зазначає Б. Гаврилишин, валовий національний продукт – «це показник обсягів економічної (особливо ринкової) діяльності, а не показник добробуту людей і навіть не показник матеріального достатку» [1, с. 201]. Цей показник, як зазначає вчений, дає не достатньо точну оцінку результатів виробничої діяльності та її економічного потенціалу, відповідно, його не можна розцінювати як критерій ефективності економічної системи та економічного розвитку загалом. Проблема полягає в тому, що цей показник «все ще залишається прийнятним показником багатства нації, але, звичайно, не його розподілу, не стає показ-

ником раціонального використання багатства, пов'язаного з ним рівня добробуту». При цьому, підкреслює вчений, динаміка щорічного приросту валового національного продукту на душу населення не може вважатися релевантним показником економічного зростання, оскільки це «показник зростання створеного людьми багатства країни, а не її майбутнього потенціалу» [1, с. 204]. Тобто фактично проголошується ідея врахування інтересів майбутніх поколінь при розподілі і використанні ресурсів, яка стала невід'ємною складовою парадигми сталого розвитку.

Водночас, методологічна обмеженість традиційних показників та критеріїв результативності економічного розвитку, на думку Б. Гаврилишина, зумовлена «ізолюваністю» аналізу економічного поступу від суспільного розвитку загалом, що унеможлиблює визначення зрозумілих критеріїв оцінки ефективності суспільного прогресу. «Можна оцінити ефективність конвеєрної лінії або інвестицій, з меншою точністю – програми скорочення безробіття, поліпшення платіжного балансу, темпів росту валового національного продукту (ВВП). Все ще немає можливості виміряти ефективність нації держави з її економічними, соціальними і політичними інституціями, які разом визначають функціонування країни». Проте, для характеристики і оцінки соціального прогресу як такого не згенеровано «комплексного показника суспільної ефективності» [1, с. 204].

Таким чином у доповіді відзначається нагальна потреба перегляду як самої парадигми суспільного (і, насамперед, економічного розвитку), так і істотного переосмислення сутності та критеріїв його ефективності (більше про внесок Б. Гаврилишина та інших українських вчених у розвиток парадигми сталого розвитку див. у іншій публікації автора [15]).

Важливим наступним етапом концептуалізації засад сталого розвитку стала праця Е. Пестеля «За межами зростання» (1987), в якій, як можна судити із назви, йдеться про те, що людство фактично вичерпало можливості для подальшого екстенсивного зростання. При підготовці доповіді автор виходив із поставленого клубом завдання, яке звучало так: «Людина побачила межі світової системи і ті обмеження, які вони накладають на чисельність населення Землі і діяльність людей. Сьогодні більше, ніж коли-небудь, людина постійно прагне все швидше нарощувати чисельність населення та масштаби земель, що обробляються, а разом з тим – виробництва, споживання, витрат та ін., сліпо

вірячи, що його існування витримає подібну експансію, що природа поступиться їй місцем, що наука і техніка знищать перешкоди на її шляху. Ми хочемо віднайти той рівень, на якому прагнення до зростання стане сумісним із розмірами нашої невеликої планети і з основними потребами світового співтовариства, що розвивається, – від зниження соціальної і політичної напруженості до підвищення рівня життя кожної людини» [13, с. 1]. На думку Пестеля, єдино-можливою моделлю подальшого існування людства і природи є модель «органічного розвитку», яка спирається на інноваційні розробки нових галузей економіки – мікроелектроніки, біотехнології, атомної енергетики. Водночас, у доповіді робиться акцент на тому, що потенціал розвитку суспільства значною мірою залежить не лише від технологічних інновацій, а й від відповідальності людства за те, як воно використовує ресурси та визначає цілі розвитку. Відповідальність, на думку авторів, має стати нормою суспільної взаємодії, як на регіональному, так і на глобальному рівні.

У 1990 р. у доповіді «Перша глобальна революція», підготовленої тодішнім президентом Римського клубу О. Кінгом та генеральним секретарем Б. Шнайдером, представлено аналіз стану глобальної проблематики в контексті формування нової якості міжнародних відносин, що постала внаслідок розпаду соціалістичного блоку та трансформації двополярного світу в однополярний [8, с. 247]. Закінчення багатолітнього протистояння ринкової і соціалістичної економічних систем виявило, що соціально-економічні проблеми людства є актуальними та однаково важливими для країн з різним суспільним устроєм. І вирішення таких глобальних проблем як голод, безробіття, збереження довкілля, ощадливе використання ресурсів та енергії, можливе лише за рахунок об'єднання зусиль всіх світових гравців, що, своєю чергою, передбачає розроблення нової парадигми суспільного розвитку і визначення єдиних цілей такого розвитку для всіх жителів планети. Вже за 10 років у 2000 р. ООН запропонувала людству першу з таких програм, що отримала назву – Цілі розвитку тисячоліття, наступна програма – Цілі сталого розвитку – була започаткована ООН у 2015 р. і триватиме до 2030 р.

Попри загальне позитивне сприйняття підходів, запропонованих у доповіді О. Кінга, успіх реалізації нової парадигми залежав від наявності практичних інструментів сталого розвитку, які можна було б застосовувати як на рівні окремих господарських

структур, так і в масштабах світової економіки. Такі інструменти були представлені у праці Е. Вайцзеккера, Е. Ловінса, Л. Ловінса «Фактор чотири. Витрат – половина, віддача – подвійна» (1997), основою якої стала концепція «продуктивності ресурсів», під якою автори розуміють можливість отримувати у два рази більшу ефективність і в той же час витратити в два рази менше ресурсів, що дає підстави для висновку про можливість чотирикратного збільшення продуктивності (звідси і назва книги) [23].

«Фактор чотири» пропонує новий підхід до господарювання, ставлячи основне завдання – збільшення продуктивності ресурсів (електроенергії, води, пального, матеріалів, ґрунтів і т. п.), що використовуються в економічних процесах і в побуті, без додаткових витрат і навіть із більшою вигодою. Більшість технічних рішень суспільних проблем уже існує, стверджують автори, але вони залишаються нереалізованими можливостями для розвитку, ними треба можна і треба скористатися. У доповіді наведено десятки прикладів для оптимізації використання ресурсів – будівництво гіперавтомобілів (що уможливіє здешевлення виробництва автомобілів та економію значної кількості ресурсів при їх експлуатації), розвиток електронного зв'язку (зокрема електронної пошти, яка дозволяє економити величезні лісові масиви, що не будуть використані для виробництва паперу), відео конференції (ідея, яка свого часу чомусь видавалась критикам концепції наївною, сьогодні стала невід'ємною частиною нашого життя), інноваційні біо- та агротехнології (що дозволяють збільшувати продуктивність аграрного виробництва, зменшуючи обсяги використання обмежених природних ресурсів та економлячи фінансові ресурси), екоощадливі та ергономічні моделі побутових пристроїв (що зменшують витрати та навантаження на довкілля).

Центральна думка, яку проголошують автори, полягає в тому, що сучасна цивілізація досягла такого рівня розвитку, на якому зростання виробництва фактично у всіх галузях господарства здатне відбуватися практично без залучення додаткових ресурсів і енергії, що створює оптимальні умови та можливості для реалізації парадигми сталого розвитку. При цьому одним із основних бар'єрів для реалізації запропонованого підходу автори називають розрив у рівні розвитку розвинених країн та країн, що розвиваються, для яких ощадливе використання ресурсів та турбота про екологічні наслідки господарювання часто відступають

на другий план перед гостро актуальними завданнями боротьби з бідністю і забезпеченням мінімального прожиткового рівня.

Продовження дослідження можливостей зростання продуктивності ресурсів отримало у наступній колективній роботі під керівництвом Ернеста фон Вайцзеккера «Фактор п'ять», яка побачила світ через 17 років після публікації «Фактора чотири». Як пише вчений: «Ідея книги, насправді, досить проста: щоб забезпечити для 7 млрд жителів Землі умови, звичні для сучасного середнього американця, буде потрібно п'ять таких планет, як Земля. Але вона у нас всього одна. Тому реальних альтернатив дві: зберегти високий рівень життя лише для жителів США і кількох мільйонерів в інших куточках світу, а іншим погодитися на гірші умови – або створити технології «фактора п'ять», відповідну інфраструктуру та виробити звички, що дозволяють в п'ять разів знизити обсяг енергії і ресурсів, що ми споживаємо, без шкоди доходам, які ми будемо отримувати за рахунок цих ресурсів» [24]. Досягнення такої мети можливе за умови впровадження інноваційних, або давно забутих традиційних технологій ощадливого використання ресурсів, які демонструють значний позитивний соціально-економічний ефект.

Подібною спробою верифікації власних гіпотез і наукових положень відзначена і видана у 2006 р. праця «Межі зростання: 30 років потому» (Денніс і Донелла Медоуз, Дж. Рендерсон), що стала вже третьою у доробку авторів. Кожне нове видання мало на меті поінформувати про зміни, що сталися в світі за 20 та 30 років після виходу перших версій книги [11]. Разом з тим, ці книги були покликані знову привернути увагу людства до проблеми меж зростання, адже, як зазначають автори, економічна система людства досягла розмірів біосфери, а за окремими параметрами, навіть, перевищила межі її стійкості. Об'єктивне обмеження фізичного світу, як і будь-якої системи, постійне зростання обсягів споживання, як на рівні національних економік, так і на рівні окремих індивідуумів та спізнила реакція суспільства на досягнення критичних меж, що зумовлено асиметричністю інформації та складністю комунікацій є найважливішими причинами обмеженості подальшого економічного зростання. Першочерговим завданням людства, на думку вчених, є налагодження дієвих комунікацій та узгодження компромісних позицій різних суспільних гравців щодо моделі майбутнього розвитку, без вирішення якого вирішення інших глобальних проблем неможливе.

В останній доповіді Римському клубу «Come on! Капіталізм, короткозорість, населення і руйнування планети» (2017), підготовленою під керівництвом теперішніх президентів клубу – Ернста Вайцзеккера і Андерса Війкмана, наголошується на тому, що збереження життя на планеті залежить насамперед від рівня екологічної відповідальності людства за результати своїх економічних дій. Екологічність всіх економічних процесів і зменшення їх негативного впливу на довкілля мають стати обов'язковим компонентом економічного розвитку. У доповіді зазначається: «Світ перебуває в небезпеці і його порятунок може забезпечити лише зміна світогляду» [25, р.2]. Практичними механізмами для реалізації стратегії сталого розвитку, на думку авторів, є впровадження технологій сталого сільського господарства, децентралізація енергетики, розвиток регенеративної урбанізації та циркулярна економіка тощо. При цьому основною ідеєю доповіді є заклик до утвердження нових глобальних правил економічної поведінки, що мають базуватися на принципі екологічної відповідальності і бути обов'язковими для всього людства.

Загострення екологічних проблем в останні роки стало настільки критичним, що не лише дослідники-науковці, а й духовні провідники людства закликають до необхідності перегляду норм економічної поведінки. Так, Папа Франциск у першій в історії католицької Церкви екологічній енцикліці «Laudato Si» (укр. – «Славен будь») закликає замислитись над тим, що безвідповідальність людства спричинила небачену досі екологічну кризу, основними чинниками якої стали науково-технічний прогрес і глобальне поширення технократичної парадигми, які не визнають жодних обмежень та етичної відповідальності. Створена на засадах технократичної парадигми, сучасна промислова система «не здатна інтегрувати й переробляти відходи і побічні продукти наприкінці виробничого та споживчого циклів» [5, с. 20]. Хижацька по відношенню до природних ресурсів поведінка людей, узагальнює енцикліка, є гріховною за своєю природою, оскільки і людина, і природа є Божими створіннями. За висловом Понтифіка, «якщо ми використовуватимемо й надалі поточні моделі виробництва і споживання», негативні наслідки функціонування традиційної моделі господарювання продовжать погіршуватися [5, с. 24]. Тому енцикліка закликає змінювати економічну поведінку та способи господарювання, спонукаючи виробників зважати на екологічні наслідки своєї діяльності.

Однією із ефективних превентивних стратегій сталого розвитку як на рівні окремих підприємств, так і національних економік є налагодження моделі т. зв. циркулярної економіки, що уможлиблює повторне використання відпрацьованих матеріалів та відходів у наступних виробничих циклах. Як підкреслює в енциклопедії «Laudato Si» Папа Франциск, на сьогодні ще не набула значного поширення «циклічна модель виробництва, яка б могла зберігати ресурси для теперішніх і майбутніх поколінь, максимально обмеживши використання невідновлюваних ресурсів, забезпечивши їхнє помірковане споживання, максимально ефективне використання, повторне використання і переробку» [5, с. 20]. Проте модель циркулярної економіки та культура повторного використання відпрацьованих ресурсів набуває все більшої популярності. Більшість європейських країн сьогодні мають власні національні стратегії циркулярної економіки, успішні практики яких можуть стати орієнтиром для розвитку програм сталого розвитку і для українських підприємств.

Проголошені дослідниками та мислителями висновки про «межі зростання» індустріальної і ковбойської за своєю суттю цивілізації та заклики до об'єднання зусиль для вирішення глобальних проблем людства у світовому масштабі стали поштовхом для розроблення міжнародних норм, в яких проголошено базові принципи та генеральні цілі сталого розвитку. Одним із перших міжнародних документів, в якому вперше було вжито сам термін «сталий розвиток» став звіт Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку «Наше спільне майбутнє» (1972), в якому поняття визначалося як розвиток суспільства, що дозволяє задовольняти потреби сьогодення, не ставлячи під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти власні потреби. Вже через кілька років у резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Екологічна перспектива до 2000 року і далі» (1987) сталий розвиток був визнаний керівним принципом діяльності ООН, урядів, приватних та неурядових організацій та найоптимальнішою стратегією суспільного розвитку. Значну роль у концептуалізації засад сталого розвитку суспільства відіграли міжнародні ініціативи, зокрема: Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку у Ріо-де-Жанейро (1992), на якій стратегія сталого розвитку була проголошена стратегією виживання цивілізації у XXI ст., а також прийняття Глобального договору ООН (2000), Цілей розвитку тисячоліття (2000), Цілей сталого розвитку

(2015). Кожна наступна ініціатива ООН акцентує увагу національних урядів на необхідності розробки практичних рекомендацій щодо реалізації стратегії сталого розвитку та науковому аналізі й теоретичному обґрунтуванні проблеми.

Висновки. Таким чином, під впливом глобальних викликів сучасності перед наукою постала необхідність переосмислення і пошуку нових наукових підходів щодо цілей, критеріїв ефективності та моделей економічного розвитку. Системне дослідження проблеми оцінки глобальних результатів економічних процесів розпочалося на початку 1970-х років, що було простимульовано з одного боку, розгортанням системних економічних, політичних та суспільних криз, а з іншого – розробленням нового наукового інструментарію дослідження проблеми – глобального моделювання.

Концептуальну платформу та ідейну конструкцію парадигми сталого розвитку, що ґрунтується на принципах збалансованості економічних, соціальних та екологічних цілей суспільства, було сформовано переважно у межах наукових розвідок членів Римського клубу. Місією сталого розвитку у працях вчених названо гармонійний, безконфліктний прогрес усієї цивілізації, в ході якого одночасно оптимально вирішується комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації бідності та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення.

Основними інституційними формами реалізації сталого розвитку, на думку вчених, мають стати циркулярна модель економіки (що уможливило повторне використання відпрацьованих ресурсів, підвищуючи тим самим ефективність економічних процесів і зменшуючи негативне навантаження на довкілля), технологічна модернізація виробничих процесів за рахунок впровадження інноваційних технологій та інструментів із різних галузей знань (мікробіології, біохімії, генетики, комп'ютерного моделювання тощо), що дозволяють мінімізувати витрати і втрати ресурсів, а також система корпоративної соціальної відповідальності, які мають впроваджуватися за підтримки міжнародних структур та національних урядів як на рівні індивідуального споживання, так і на рівні національної економіки.

Розвиваючись і далі, парадигма сталого розвитку формує нові орієнтири суспільного розвитку, висуває нові критерії його ефективності, основою яких дедалі частіше називають принцип збалансованості еко-соціо-екологічних цілей і динамічної рівно-

ваги людини і природи. Очевидно, що досягнення цілей сталого розвитку є можливим лише за умови добровільного зобов'язання всіх учасників суспільного процесу діяти етично та соціально відповідально, що висуває запит перед науковцями на подальше розроблення теоретичного підґрунтя для відповідних інституційних норм та механізмів суспільної взаємодії.

1. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дорогокази в майбутнє: доповідь Римському Клубові / упоряд. В. Рубцов, вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009.
2. Гвишиани Д.М. Пределы роста – первый доклад Римскому клубу. Биосфера. 2002. № 2. URL: http://old.ihst.ru/biosphere/Mag_2/gvishiani.htm.
3. Горбатенко В. Римський клуб і організація трансдисциплінарних проєктів з довгострокового прогнозування глобальних проблем. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3. С. 52–64.
4. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. Київ: Інтелсфера, 2002. 298 с.
5. Енцикліка «Laudato Si» Святішого Отця Франциска «Про турботу за наш спільний дім». Львів, 2019. URL: http://www.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_uk.pdf.
6. За пределами роста: пер. с англ. / общ. ред. и вступ. ст. Д.М. Гвишиани. Москва: Прогресс, 1988. 272 с.
7. Згуровский М.З., Гвишиани А.Д. Глобальное моделирование процессов устойчивого развития в контексте качества и безопасности жизни людей (2005–2007/2008 годы). Киев: НТУУ КПИ «Политехника», 2008. 352 с.
8. Кинг А., Шнайдер Б. Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба. Москва: Прогресс-Пангея, 1991. 344 с.
9. Корнійчук Л. Економічне зростання та сталий розвиток. *Економіка України*. 2008. № 3. С. 84–92; № 4. С. 82–91.
10. Корнійчук Л., Шевчук В. Сталий розвиток і глобальна місія України. *Економіка України*. 2009. № 4. С. 4–13.
11. Медоуз Д., Рандерс Й., Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя. Москва: «Академкнига», 2007. 342 с.
12. Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку: навч. посіб. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 383 с.
13. Пестель Э. За пределами роста. Москва: Прогресс, 1988. 272 с.
14. Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика / за наук. ред. д.е.н., проф. Є.В. Хлобистова. Сімферополь: ИТ «АРИАЛ», 2011. 589 с.
15. Супрун Н. Екологізація та постнекласична трансформація української економічної науки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. Вип. 51. С. 120–139. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.120>.

16. Тинберген Я. Пересмотр международного экономического порядка. 3-й доклад Римскому клубу: пер. с англ. Москва: Прогресс, 1980. 416 с.
17. Форрестер Д. Мировая динамика: пер. с англ. Москва: «Издательство АСТ», 2003. 379 с.
18. Gabor D., Colombo U., King A.S., Galli, R. Beyond the age of waste: A report to the Club of Rome. Oxford: Pergamon Press, 1976. 237 p.
19. Boulding K. The Economics of the Coming Spaceship Earth. Environmental Quality in a Growing Economy, Resources for the Future. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press, 1966. P. 3–14.
20. Meadows D.H. The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project On The Predicament of the Mankind. New York: Universe Books, 1972. 205 p. doi: <https://doi.org/10.1349/ddlp.1>.
21. Mesarovic M., Pestel E. Mankind at the Turning Point: The Second Report to the Club of Rome. New York: E.P. Dutton & Co., 1974.
22. Peccei A. The Human Quality. Oxford; New York: Pergamon Press, 1977.
23. Von Weizsacker E., Lovins, A.B., Lovins, L.H. Factor Four: Doubling wealth, halving resource use. London: Earthscan Publications Ltd., 1997. 320 p.
24. Von Weizsacker E., Hargroves K., Smith M., Desha C., Stasinopoulos P. Factor Five: Transforming the Global Economy through 80% Increase in Resource Productivity. Germany: Earthscan, 2009. doi: <https://doi.org/10.4324/9781849774475>.
25. Von Weizsaecker E., Wijkman A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. A Report to the Club of Rome. Springer, 2018. 220 p. doi: <https://doi.org/10.1007/978-1-4939-7419-1>.

References

1. Havrylyshyn, B. (2009). To effective societies: Roadmaps to the future: Report to the Club of Rome / order. V. Rubtsov, 3rd ed. Kyiv: Univ. vyd-vo PULSARY [in Ukrainian].
2. Gvishiani, D.M. (2002). Limits of growth - the first report to the Club of Rome. *Biosfera - Biosphere*, 2. Retrieved from http://old.ihst.ru/biosphere/Mag_2/gvishiani.htm [in Russian].
3. Gorbatenko, V. (2012). Club of Rome and organization of transdisciplinary projects for long-term forecasting of global problems. *Politychnyy menedzhment - Political management*, 3, 52–64 [in Ukrainian].
4. Daily, G. (2002). Out of growth. Economic theory of sustainable development. Kyiv: Intelsfera [in Ukrainian].
5. Encyclical "Laudato Si" of the Holy Father Francis "On the care of our common home". (2019). Lviv. Retrieved from http://www.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_uk.pdf [in Ukrainian].
6. Beyond Growth: trans. from English. (1988). / ed. and entry art. D.M. Gvishiani. Moscow: Progress [in Russian].
7. Zgurovsky, M.Z., Gvishiani, A.D. (2008). Global modeling of sustainable development processes in the context of quality and safety of human life (2005-2007/2008). Kiev: NTUU KPI Polytechnic [in Russian].

8. King, A., Schneider, B. (1991). First Global Revolution. Report of the Club of Rome. Moscow: Progress-Pangea [in Russian].
9. Korniychuk, L. (2008). Economic growth and sustainable development. *Ekonomika Ukrayiny - Economy of Ukraine*, 3, 84-92; 4, 82-91 [in Ukrainian].
10. Korniychuk, L., Shevchuk, V. (2009). Sustainable development and global mission of Ukraine. *Ekonomika Ukrayiny - Economy of Ukraine*, 4, 4-13 [in Ukrainian].
11. Meadows, D., Randers, J., Meadows, D. (2007). Growth limits. 30 years later. Moscow: Academknyha [in Russian].
12. Melnik, L.G. (2006). Fundamentals of sustainable development: textbook. Sumy: VTD "Universytetska knyha" [in Ukrainian].
13. Pestel, E. (1988). Beyond Growth. Moscow: Progress [in Russian].
14. Sustainable development and ecological safety of society: theory, methodology, practice (2011). / ed. by dr., prof. Y.V. Khlobystova. Simferopol: IT "ARIAL" [in Ukrainian].
15. Suprun, N. (2018). Ecologization and post-classical transformation of Ukrainian economics. *Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of economics and economic thought of Ukraine*, 51, 120-139. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.120> [in Ukrainian].
16. Tinbergen, J. (1980). Revision of the international economic order. 3rd Report to the Club of Rome: transl. from Eng. Moscow: Progress [in Russian].
17. Forrester, D. (2003). World Dynamics: transl. from Eng. Moscow: ACT Publishing House [in Russian].
18. Gabor, D., Colombo, U., King, A.S., Galli, R. (1976). Beyond the age of waste: A report to the Club of Rome. Oxford: Pergamon Press.
19. Boulding, K. (1966). The Economics of the Coming Spaceship Earth. In: *Environmental Quality in a Growing Economy, Resources for the Future* (pp. 3-14). Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
20. Meadows, D.H. (1972). The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of the Mankind. New York: Universe Books. doi: <https://doi.org/10.1349/ddlp.1>.
21. Mesarovic, M., Pestel, E. (1974). Mankind at the Turning Point: The Second Report to the Club of Rome. New York: E.P. Dutton & Co.
22. Peccei, A. (1977). The Human Quality. Oxford; New York: Pergamon Press.
23. Von Weizsacker, E., Lovins, A.B., Lovins, L.H. (1997). Factor Four: Doubling wealth, halving resource use. London: Earthscan Publications Ltd.
24. Von Weizsacker, E., Hargroves, K., Smith, M., Desha, C., Stasinopoulos, P. (2009). Factor Five: Transforming the Global Economy through 80% Increase in Resource Productivity. Germany: Earthscan. doi: <https://doi.org/10.4324/9781849774475>.
25. Von Weizsaecker, E., Wijkman, A. (2018). Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. A Report to the Club of Rome. Springer. doi: <https://doi.org/10.1007/978-1-4939-7419-1>.

Стаття надійшла до редакції 22 червня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.189>

УДК 338.45.01 (44)

JEL: L52, N63, O14, O25, O38

Саліхова О.Б., доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник відділу моделювання
та прогнозування економічного розвитку
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7669-6601>
e-mail: salikhova_elena@ukr.net

ПРОМИСЛОВЕ ЛІДЕРСТВО НІМЕЧЧИНИ: ПОГЛЯД НА РОЛЬ ДЕРЖАВИ В ІСТОРИКО- ЕКОНОМІЧНОМУ АСПЕКТІ¹

Мета статті – визначити роль держави у розвитку німецької промисловості в історико-економічному аспекті, механізми політики, що призвели до технологічного підйому мануфактури та переходу до ендогенно-орієнтованої моделі економічного розвитку. Визначено, що в результаті ініціатив уряду щодо залучення іноземних ресурсів (технологій, машин та обладнання, спеціалістів), створення системи освіти, підготовки професіоналів, фінансування науково-практичних проєктів у промисловості, запровадження стимулів до інновацій та сприяння партнерству з приватними компаніями, німецька промисловість розвинула потужний виробничий потенціал. Зазначається, що формування на початку XVIII ст. класу державних службовців, які володіють необхідними компетенціями, забезпечило економічний розвиток з опорою на національну промисловість; у центрі уваги прусських монархів XVIII ст. та першого канцлера Німецької імперії Бісмарка з 1870-х років був захист національних виробників. Охарактеризовано політику підтримки, що була спрямована на підвищення конкурентоспроможності внутрішнього виробництва та експорту. Обґрунтовано передумови успіху розвитку ендогенної інноваційної продукції та проаналізовано особливості формування національ-

¹ Статтю підготовлено в рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Макроперспективи ендогенізації економічного розвитку України», № ДР 0117U006435.

них «технологічних чемпіонів», показана роль держави в цьому процесі. Зазначається, що уряд Німеччини активно дотримувався чіткої стратегії: посилення технологічного потенціалу виробництва, підвищення рівня локалізації в країні, трансформація ланцюгів доданої вартості. У Німеччині було побудовано ефективну вертикаль ухвалення рішень щодо впровадження механізмів інноваційно-промислової політики, визначення стратегічних пріоритетів розвитку економіки, оцінки необхідного фінансування, запровадження державних програм підтримки, застосування інструментів стимулювання внутрішнього попиту на вітчизняні товари через систему державних закупівель. Досвід Німеччини показав, що довготривалі цільові дії уряду позитивно впливають на розвиток промисловості та експорт, прискорюючи економічне зростання та посилюючи світове лідерство.

Ключові слова: держава, індустрія, митні тарифи, субсидії, державна допомога, промисловий розвиток, Німеччина.

Salikhova O.

GERMANY'S INDUSTRIAL LEADERSHIP: VIEW OF THE ROLE OF THE STATE IN THE HISTORICAL AND ECONOMIC ASPECT

The purpose of the article is to determine the role of the state in the development of the German industry in the historical and economic aspects; government policy mechanisms that led to the technological rise of the manufactory and the transition to an endogenously oriented model of economic development. It is determined that, as a result of constant government initiatives to attract foreign resources (technologies, machinery and equipment, specialists), the establishment of public education system, the training of professionals, financing of scientific and practical projects in the sphere of industry, the incentives for innovations while promoting partnership with private companies German industry had developed strong manufacturing capacity. It is noted that formation of a class of civil servants at the beginning of the 18th century, who had a competency, ensured the economic development, based on the formation of the local industry. The focus of the Prussian monarchs at the 18th and the First Chancellor of German Empire Bismarck from the 1870s was a protection of national producers; support policies were essentially geared to improving the competitiveness of their domestic production and exports. The prerequisites for the success of the development of innovative endogenous products and the formation of national

«technological champions» are substantiated, the role of the state in this process is shown. It is noted that the Government of Germany had been actively supporting a clear mandate: strengthen the technological potential of production and increase the level of localization in the country through the development of component base; the development of new technologies in production and transform manufacturing chains. Germany was built effective decision-making vertical on the implementation of innovation-industrial policy mechanisms, identify strategic priorities and evaluate the necessary funding, to introduce state support programs, introduce instruments to stimulate domestic demand for domestic goods providers through the public procurement system for the development of the industry. The experience of Germany has shown that long-term targeted government actions have a positive impact on production and exports, accelerating economic growth and increasing the world leadership.

Keywords: *state, industry, customs tariffs, subsidies, state aid, industrial development, Germany.*

Постановка проблеми. На початку XVIII ст. Авраам Дарбі (Darby) започаткував метод виробництва чавуну в доменній печі з викорис-танням коксу, а не деревного вугілля; у 1784 р. Генрі Корт (Cort) досяг успіху у виробництві сталі на базі «процесу лудіння»; у 1765 р. Джеймс Ватт (Watt), продовжуючи розробку Томаса Ньюкомена (Newcomen), сконструював паровий двигун; у 1765 р. і 1769 р. Джеймс Харгрівз (Hargreaves) і Річард Аркرایт (Arkwright) створили нові, більш ефективні прядильні машини. Це прискорило індустріалізацію Великобританії та мало далекосяжні наслідки. Виникла нова форма організації механізованого комерційного масового виробництва – фабрика, яка замінила застарілі практики на нові із низкою особливостей: поділ праці та використання машин і механізмів у виробничому процесі; раціональне використання капіталу підприємства; кваліфікована наймана робоча сила; менеджмент із технологічними здібностями. Поряд з тим утворилися нові комунікаційні структури, транспортні маршрути і засоби пересування, що призвело до розширення національного та міжнародного ринку. Це сприяло формуванню нового економічного порядку – ринкової економіки, котра обумовила розвиток господарської діяльності та суспільства Британської імперії.

Проте Великобританія, аби забезпечити своє технологічне та економічне лідерство, як зазначають німецькі історики, вдавалася

до протекціоністських заходів (protektionistischen Maßnahmen), щоб ускладнити промисловий прогрес в інших країнах [1]. Було введено заборону на експорт машин, що втілювали передові на той час технології, а також міграцію за кордон кваліфікованих англійських робітників, які були «носіями» технологій². Ці заходи, хоча і загальмували, але не змогли зупинити витік британських винаходів, адже країни, що відставали у технологічному та економічному розвитку, шукали можливості обійти заборони.

Серед тих, хто скористався «перевагами відставання» відповідно до концепції Гершенкрона³, та, спираючись на винаходи

² Корейський економічний історик Ха-Джун Чхан, посилаючись на роботу Даниеля Дефо «План англійської торгівлі» 1728 р., вказує, що «колиска промислової революції» Великобританія ще з XIV ст. активно практикувала протекціонізм. Прагнучи розвинути місцеве виробництво вовняних тканин, Едуард III, з одного боку, організовував мануфактури і переманював досвідчених працівників з т. зв. Нижніх країн (історичні землі, що охоплюють територію сучасних Нідерландів, Бельгії, Люксембургу і, частково, Франції та Німеччини), з іншого – ввів заборону на експорт сукна-напівфабрикату, заохочуючи тим самим виробників до його глибшої переробки. Це забезпечувало більшу зайнятість і, відповідно, більшу додану вартість та економічне зростання. Більше того, Вілліам Пітт-старший, дізнавшись, що в Американських колоніях виникають нові ремесла, сказав: «Колоніям [Нової Англії] не можна дозволити робити навіть цвяхів для підков». Законом про залізо було заборонено будівництво в Америці нових прокатних станів, що змусило американців спеціалізуватися не на прибутковій сталеливарній продукції, а на чушках і прутках – низькотехнологічних товарах з мізерною доданою вартістю. Найбільш яскраво політика Британії того часу характеризується словами Уолпола: «Ніщо так не сприяє підвищенню суспільного добробуту, як вивіз вироблених товарів і ввезення іноземної сировини» [2, с. 43–45]. У роботі [3], було зроблено висновок, що Англія не лише захищалася від конкурентів, але й перешкоджала індустріалізації інших країн, в т. ч. своїх колоній, відводючи їм нижчі щаблі в ланцюжку доданих вартостей.

³ Александр Гершенкрон у роботі «Економічна відсталість в історичній перспективі» запропонував важливу гіпотезу щодо «переваг відсталості» (*advantages of backwardness*), що дозволяють біднішим країнам користуватися технологічними досягненнями багатих економік і в результаті переоскаржувати цілі стадії розвитку. Чим більш відсталою є країна, тим швидше технологічно буде розвиватися промисловість, оскільки знання про ефективні методи виробництва можна імпортувати з розвинених країн. Гершенкрон називає це «прискорений розвиток «великим ривком» («great spurt»), що тісно пов'язано із концепцією «злету» («take-off») Ростоу» [17, с. 353]. Гершенкрон, зокрема, вказує: «Німеччина отримала всі переваги від дещо пізнього входження в сферу промислового розвитку, тобто завдяки тому, що це раніше відбулося в Англії. Як наслідок, німецька промислова економіка, спираючись на конкретні

Туманного Альбіону, сформував власний інноваційний потенціал промисловості, є Німеччина. Рік Екхард (Eckhard), який досліджував особливості промислової революції в цій країні, вказує, що держава активно втручалася в економіку, виконуючи різні функції в процесі індустріалізації, заохочуючи розвиток промисловості через законодавчі та адміністративні заходи [4, с. 117–122].

Поглиблення наукового пізнання цього досвіду має важливе значення для усвідомлення особливостей заходів та політичних інструментів, реалізація яких сприяла перетворенню Німеччини з аграрної країни, в експорті якої переважала продукція сільського та лісового господарства, на інноваційного та промислового лідера не лише Європи, але й світу з початку XIX ст. і дотепер.

Аналіз останніх публікацій та результатів досліджень за темою. Вагомий внесок у дослідження індустріальних трансформацій німецької економіки зробили українські вчені, які досліджували еволюцію економічної політики XIX–XX ст., кризові явища та їх наслідки, особливості митного режиму [5–7]. Низка робіт іноземних вчених подає історичні оцінки політики монархів Німецької імперії з піднесення економіки [8–12], вказуючи на особливості механізмів впливу на становлення та розвиток окремих індустрій та їх захисту [13–16]. Водночас функції держави та механізми перетворення Німеччини з аграрної на індустріальну державу та потужного гравця світового ринку на історичному проміжку з 1713 до 1913 рр.⁴ дотепер недостатньо вивчені, а тому – дискусійні.

З огляду на це, **метою дослідження** є визначення ролі державної влади у розбудові промисловості Німеччини в істори-

специфічні методи, використані в процесі наздоганяючого розвитку (catching-up process), йшла у напрямках, що несуттєво відрізнялися від тих, що були в Англії» [17, с. 16].

⁴ Історичний проміжок від Фрідріха Вільгельма I, який, посів трон у 1713 р. та закладав основи виробництва в Німеччині, до завершення «другої промислової революції» у 1913 р. часів Вільгельма II, коли країна досягла піку національного виробництва, наздогнала Англію за всіма секторами, становить особливий науковий інтерес із точки зору пошуку шляхів реалізації настанови академіка В. Гейця щодо необхідності для України нової економічної стратегії «із залученням довгострокових факторів зростання, які по суті і формують ендогенізовану модель забезпечення реалізації стратегії зростання економіки», де «державна політика має бути підпорядкована завданням модернізації» [18, с. 13].

ко-економічному аспекті, оцінка політичних механізмів, які обумовили піднесення науково-технологічного рівня індустрії та забезпечили реалізацію ендогенно-орієнтованої моделі розвитку економіки.

Виклад основного змісту дослідження. Триста років тому Пруссія була переважно аграрною, розрізненою державою, частини якої мали слабкі економічні зв'язки. Ремесло і торгівля лише починали розвиватися, масштабне ввезення готової продукції стримувало розвиток німецьких виробників та зумовлювало відтік капіталу за кордон.

Фрідріх Вільгельм I, посівши трон Пруссії у 1713 р., почав політику меркантилізму. Автори книги «Історія цивілізації» вказують, що монарх керувався принципом «Ein Plus machen» (роби профіцит) та перетворив Берлін у «північну Спарту» [8, с. 20]. Король ініціював програму реорганізації фінансів, скорочення заборгованості та залежності від субсидій іноземних держав через розбудову сильної економіки та великої дієздатної армії.

Щоб позбутися 20 млн талерів державного боргу, який залишився «у спадок», було ініційовано радикальне зменшення видатків: утримання судів було знижено з 276 тис. до 55 тис. талерів; з 24 палаців у користуванні залишили лише 6 (решта були здані в оренду або продані); бронзові статуї переплавили на гармати; рідкісні вина, коронаційна шуба, столове срібло і меблі були продані з аукціону [8]. Королівське фінансування академій припинилося [19, с. 53]. Фрідріх Вільгельм I був прагматичним політиком, а відтак надав перевагу просуванню, передусім, практично-орієнтованої науки (*praxisorientierte Wissenschaft*), спрямованої на вирішення проблем економіки та суспільства [20, с. 8]. Завдяки такій радикальній програмі король швидко скоротив величезні витрати держави, що гальмували її розвиток.

Також монарх намагався оптимізувати державні інститути, зробити їх більш прозорими, що коштуватимуть державній скарбниці менше, при цьому ними легше буде керувати і контролювати їх. З цією метою у 1722 р. ним було засновано Головне управління з питань армії, фінансів і територій (*General-Ober-Finanz-Kriegs- und Domainen- Direktorium – Generaldirektorium*), до складу якого увійшло лише п'ять міністрів, що займалися всіма внутрішніми і військовими справами.

Фактично Головне управління об'єднало повноваження Головного військового комісара та Головного фінансового управління, які існували до того часу. Новий центральний орган був поділений на департаменти з територіальними та предметними підрозділами. У сферу його компетенцій було включено: з 1722/1723 – фінанси, економіка, внутрішня політика; з 1740 р. – торгівля і мануфактури; з 1766 р. – митниця, акцизи; з 1768 р. – видобуток корисних копалин та металургія; з 1770 р. – управління лісами.

Кожен міністр мав давати клятву, зміст якої полягав у досягненні мети кращого використання ресурсів, поліпшення і збільшення доходів, сприянні збереженню в країні її потенціалу, запобіганні шкоди економіці та її суб'єктам. Політичні рішення приймалися узгоджено, керівництво здійснювалося колегіально. Кожен представлений королю документ повинен бути підписаний всіма п'ятьма міністрами, і кожен ніс відповідальність за таке рішення. Початок служби був о сьомій або восьмій ранку, тривалість – 12 годин. Запізнення на годину каралось штрафом у розмірі 50 або 100 дукатів, а той, хто затримувався на роботі без пояснення причин, мав платити піврічну зарплату через те, що до кінця робочого дня все не було вирішено, задля того, щоб не було промахів (буквально: «wenn all und jede Sache abgethan worden, damit nicht ein Zettel davon übrig bleibe»). Король застосовував принцип: не може бути витрачено більше, ніж заплановано. При цьому вище керівництво покладалося не лише на офіційні повідомлення, а й на шпигунські звіти таємних інформаторів, серед яких були люди з провінцій, громадяни, фермери, студенти тощо.

Король вимагав від своїх чиновників сліпого послуху, абсолютного підпорядкування, дисципліни, непідкупності, справедливості, формуючи клас державних службовців на військових засадах. Фрідріха Вільгельма I називали «король-солдат» (Soldatenkönig) за його відданість інтересам армії. На його думку, дисциплінований, організований, слухняний чиновник-солдат мав стати зразком нового прусського державного службовця.

Шукаючи шляхи розвитку економіку країни, Фрідріх Вільгельм I розмірковував: «Безумовно, було б найбільшою незручністю просто спостерігати за тим, як вовна, що отримана на наших землях, дає багатьом іноземцям надлишок роботи і хліба, тоді як наші власні піддані та ремісники біднішають через її брак, зму-

шені до бездіяльності, обтяжують всю країну жебрацтвом, оскільки вовна є чи не єдиним ресурсом для їхньої життєдіяльності. Зважаючи на це, необхідно дати їм роботу та їжу. Це не лише дозволить утримувати гроші в країні, а й привозити рідкісні чужоземні речі» [21, с. 42].

Реалізуючи політику промислової незалежності, Фрідріх Вільгельм I у 1713 р. ініціював будівництво в Берліні швейної фабрики, а в 1717 р. у Луккенвальді – текстильної мануфактури, асигнувавши на це державні кошти. Ввезення готових тканин та експорт сирової вовни було заборонено під загрозою довічного ув'язнення. Також був виданий наказ про те, що «жінки не мали сидіти склавши руки, а повинні були займатися прядінням та в'язанням». На думку історика-публіциста Г. Беніша, така форма державного ригоризму дозволила створити досить ефективну індустрію, головним замовником якої була армія [22].

Важливим кроком у розбудові німецької промисловості стало будівництво Королівського прусського стрілецького заводу (Die Königlich Preußische Gewehrfabrik) за кошти монархії. 31 березня 1722 р. було видано відповідну Верховну постанову короля щодо створення першого військового виробництва на території Пруссії для забезпечення потреб армії. Менеджерами заводу монарх призначив Девіда Сплітгербера та Готфріда Даума, які завдяки королівській підтримці створили найбільшого виробника металу та зброї в Пруссії [23, с. 150–152]. З казни були виділені кошти на виробничі і житлові будівлі, а також важке обладнання (включаючи ковадла). Сплітгербер та Даум відповідали за технічне обслуговування. Король подбав про залучення майстрів, підмайстрів та їхніх сімей із-за кордону в Потсдам, а також взяв на себе витрати з підготовки німецьких спеціалістів. Виготовлені гвинтівки не оподатковувалися, були дозволені для продажу зовнішнім покупцям, але за винятком тих, хто воював з Пруссією та її союзниками. Робітники були звільнені від проходження військової служби. Більше стрілецьких заводів в країні не було дозволено будувати, аби забезпечити монопольне становище нового виробництва. Ввезення і використання шведського заліза як сировини було дозволено. Ціна на вироблену продукцію була фіксованою: один мушкет вартував близько 6 рейхсталерів. Військова прийомка та контроль якості здійснювалася артилерійськими офіцерами. Зразки, що пройшли випробування, отримували королівське клеймо.

Після запуску виробництва пруський король заборонив ввезення іноземних гвинтівок. Нова німецька зброя, однак, була дорожчою за імпорту (мушкет зі Льежа або Зуля був доступний за 4 талери, тоді як пруський коштував 6 талерів), а в деяких випадках мала гіршу якість. Проте державні замовлення короля надавалися винятково місцевому виробнику. Так, у січні 1723 р. було розміщено перше офіційне замовлення на виробництво 36 685 рушниць для пруської армії. Це сприяло покращенню технологій та дозволило підприємству стати конкурентоздатним.

Щоби контролювати комерційну діяльність, король видав у 1733 р. постанову про ремесло, відповідно до якої держава здійснювала контроль за всіма гільдіями, захищала їхні права, а також забороняла злиття з підприємствами сусідніх держав і брала під контроль міграцію кваліфікованого персоналу.

Свідченням результативності політики нарощування технологічного потенціалу індустрії, що проводив Фрідріх Вільгельм I, стали «новели» Великого повного універсального словника (*Großes vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste*), який у 1734 р., в контексті здобутків математики, фізики, астрономії та медицини, розширив поняття «винахід» (*Erfindung*), вказавши на наявність двох його форм, а саме: створення нового знання на основі відомої або невідомої дисципліни та удосконалення існуючого винаходу [4, с. 8].

Коли у 1713 р. Фрідріх Вільгельм I був коронований, держава через марнотратство попереднього монарха мала близько 20 млн талерів боргів. Проте у 1740 р., після його смерті, Пруссія не лише позбулась боргів, але й нагромадила у державну скарбницю 2 млн талерів, які зберігалися у діжках берлінського палацу. Річний дохід державного бюджету сягав 7,4 млн талерів. Завдяки політиці монарха основною статтею видатків (6 млн талерів) стала пруська армія, яка до 80% отриманого фінансування витратила як покупець і роботодавець, ставши двигуном розвитку національної економіки. Видатки на сільське господарство та ремесла становили близько 10% бюджету, значна частина яких використовувалася на державні замовлення ремісникам і промисловцям, і ще менше витрачалось на предмети розкоші та коштовності [12, с. 49].

Наступником Вільгельма I став Фрідріх II (Фрідріх Великий), який також був прихильником політики меркантилізму Ж.-Б. Кольбера з його політичними ідеалами автономної держави. У другій

половині XVIII ст. у Пруссії спостерігалось погіршення економічної ситуації через військові конфлікти⁵. З іншого боку, завоювання Сілезії⁶ принесло нові важливі ресурси та розширило можливості.

Згідно з матеріалами державного архіву Бреслау щодо розбудови фабрик в Сілезії після «Семирічної війни» за Фрідріха Великого [24], воеводство на той час мало багаті природні ресурси та процвітаючу промисловість з виробництва полотна і тканин, які експортувалися. У 1748 р. прусський монарх, отримавши контроль, розпорядився, щоб ввезення лляної тканини та посуду в Сілезію із Саксонії загальмували «спритнішим способом, ніж мита» (*auf eine mehr adroite Art, als durch Zöllee, zu hindern*). У 1754 р. Фрідріх Великий встановив в Сілезії проти Австрії високий тариф на вивезення вовни (у 1760 р. повністю заборонили її експорт), а також 10% мито на імпорт вовни, 30% мито на вироби ремісників і промислові товари, 10% мито на сировину. У 1755 р. заборонили імпорт практично всіх саксонських промислових товарів і сировини, а також встановили високі тарифи на експорт та транзит сировини, худоби і зерна. Дозволили ввозити лише саксонську кобальтову блакитну фарбу, яка тоді була необхідна для сілезьких лляних фабрик. Ще до початку «Семирічної війни», в квітні 1756 р., Фрідріх Великий наказав Міністру Сілезького воеводства Ернсту Вільгельму фон Шлабрендорфу (*Schlabrendorff*) не лише збільшити та вдосконалити ті фабрики, які вже були в Сілезії, а й побудувати нові виробництва, для яких вже є місцева сировина, або яку легко отримати, «щоб гроші за неї не йшли з країни, як це було раніше, а замість цього давали жителям більше їжі та роботи» (буквально: «*damit das Geld dafür nicht, wie bisher geschehen, ausser Landes gehe, sondern den Einwohnern dadurch mehr Nahrungsmittel und Gewerbe an die Hand gegeben würden*») [24, с. 618–619].

Англієць Вільям Гарбутт Довсон (*Dawson*) – визнаний експерт з німецької політики, зазначав, що, за часів правління Фрідріха Великого (1740–1786 рр.) у Пруссії відбувалося стрімке економічне відродження та піднесення в усіх землях молодого королівства. Монарх встановив бар'єри навколо своїх кордонів з

⁵ Пруссія вела війни протягом 1740–1742 рр., 1744–1745 рр. та 1756–1763 рр.

⁶ Сілезія перейшла під владу Пруссії у 1748 р. по закінченню Війни за австрійський спадок, а «Семирічна війна», що завершилася у 1763 р. лише зміцнила прусський контроль над цією територією.

метою запобігання, а не просто обмеження імпорту іноземних товарів, і одночасно проводив політику стимулювання експорту, надав власним виробникам і торговцям експортні премії для вторгнення на зовнішні ринки (буквально: «armed his own manufacturers and merchants for the invasion of the foreigner's preserves by the gift of export premiums») [16, с. 3]. За наказом Фрідріха II було категорично заборонено ввезення будь-яких товарів, навіть якщо вони були дешевшими за пруські. З часом повну заборону було знято і накладено високі мита, що дозволяло наповнювати державну скарбницю поряд із надходженнями податків від місцевих підприємців. Фрідріх Великий, як і його батько, володіючи високою економічною проникливістю, заборонив експорт сировини в інтересах власного виробництва. Він був переконаний, що більш розумною політикою держави є відправка за кордон промислових товарів.

Фрідріх II сповідував принцип виробничої незалежності (productive independence) та підтримував нові індустрії, зокрема, виробництво шовкових тканин. Для цього в Пруссію були привезені кваліфіковані працівники. Щоб менше купувати сировини у 1742 р. він наказав посадити шовковиці для розведення шовкопряда. Через субсидії держава заохочувала створення нових галузей, а «старі», які втратили колишні позиції під тиском конкуренції, стимулювалися (наприклад, із державної скарбниці лише у 1783 р. було асигновано 260 тис. талерів для поліпшення пруських шахт і плавильних заводів).

У 1751 р. було створено Емдна Компанію – установу для сприяння зовнішній торгівлі (офіційна назва – *Königlich Preussische Asiatische Compagnie in Emden nach Canton und China*), яка отримала монополію на торгівлю між Китаєм і Пруссією. Вона мала привілей укладати контракти з монархами Азії від імені Фрідріха Великого. Отримавши у 1752 р. капітал у розмірі 861 тис. талерів, Королівська компанія сприяла імпорту технологій та зарубіжних товарів, що не вироблялися в Пруссії (чай, порцеляна, спеції, фармацевтичні препарати тощо). Для розвитку цієї ініціативи король оголосив порт Емден, де було зареєстровано компанію, вільним портом і з 15 листопада 1751 р. всі товари були звільнені від митних платежів. У 1765 р. було створено Королівський банк Пруссії (*Königliche Hauptbank*) для здійснення поточних і позичкових операцій. Банк випускав Bankotaler – монети для полегшення торгівлі з зарубіжними країнами.

У 1763 р. було придбано у власність Пруссії порцелянову мануфактуру, яка набула статусу королівської (Königliche Porzellan- Manufaktur Berlin). Її історія, як і зазначеного вище стрілецького заводу за часів Фрідріха Вільгельма I, є показовим прикладом державницького підходу до розвитку національної індустрії, який слід розглянути більш детально.

У середині XVIII ст. за королівської підтримки були зроблені дві спроби налагодити виробництво порцеляни в Берліні. Спочатку Вільгельм Каспар Вегелі (Wegely) у 1751 р. отримав привілей від монарха на будівництво порцелянової мануфактури, дозвіл на безмитне ввезення необхідної сировини та заповнення щодо обмеження будь-якої конкуренції. Семирічна війна загальмувала розвиток виробництва. Вегелі в 1757 р. продав запаси, інструменти та матеріали берлінському купцеві Йоганну Ернсту Гоцковському, який на прохання Фрідріха Великого в 1761 р. підписав контракт з майстром, що працював у Вегелі, – Ернстом Генріхом Рейхардом, який володів секретним рецептом виробництва порцеляни, а також ще з кількома співробітниками мануфактури. За підтримки короля на порцелянову мануфактуру також було залучено видатних художників і працівників Мейсенського порцелянового заводу в Саксонії, який був окупований пруськими військами, а також майстрів моделювання Фрідріха Еліаса Мейєра з Мейсена, Карла Вільгельма Беме як керівника розпису порцеляни. За кілька місяців було створено потужне виробництво, проте фінансові труднощі наприкінці Семирічної війни загальмувати його діяльність. Щоб врятувати порцелянову мануфактуру та здобути компетенції, Фрідріх Великий (який фактично стояв біля витоків її створення, надавши преференції фундаторам у 1751 р.) 19 вересня 1763 р. викупив виробництво за 225 тис. рейхсталерів. Весь штат з 146 службовців був збережений, співробітники працювали за фіксованим графіком, отримували дохід вище середнього рівня, медичне страхування, право на одержання гарантованої пенсії; на фабриці не було дитячої праці, вдови та сироти отримували допомогу. Згодом технологічні процеси на мануфактурі були раціоналізовані, а техніка – вдосконалена. Одним з найбільш важливих клієнтів мануфактури був сам Фрідріх Великий, який жартома назвав себе «кращим клієнтом» (besten Kunden) [25]. Король стимулював інновації і в 1784 р., після чотирьох років розробок, був створений новий відтінок під назвою Bleu mourant («вмираючий синій»). Фрідріх Великий цілеспрямо-

вано використовував порцеляну як інструмент дипломатії та просування на зовнішні ринки, презентуючи її європейським королівським родинам.

Король також інвестував у будівництво низки нових виробництв, в які приватні підприємці не бажали вкладати кошти через великі ризики: у годинникові заводи в Берліні та Фрідріхсталі було інвестовано 141 235 талерів; у паперову фабрику в Шпехтаузені – 56 000 талерів; у Берлінський лакофарбовий завод – 56 000 талерів; у фабрику з фарбування пряжі – 30 000 талерів.

Пруські виробники лляних, вовняних, бавовняних, шовкових тканин, обробленої шкіри, цукрові заводи, гірничодобувна та металургійна промисловість активно розвивалася за державного сприяння та нарощували експорт. У 1781 р. в Пруссії було продано продукції на суму 25 млн талерів, у 1785 р. – на 30 млн талерів, у 1793 р. – на 37 млн талерів, з яких майже половина була експортована. Виробництво чавуну в 1798 р. становило 15 145 тонн, а у 1824 р. збільшилося до 35 813 тонн.

Фрідріх Великий сповідував кальвінізм і проявляв релігійну терпимість, яка, серед іншого, обумовлювалася економічною доцільністю. Монарх розмірковував: населення держави – це не питання внутрішніх переконань, а спроможність виконати певну роботу; оскільки Гогенцоллерни прагнуть до зростання і економічного процвітання, тому відкриття кордонів для емігрантів різних віросповідань – це спосіб отримати необхідний для цього кадровий ресурс і збільшити кількість платників податків; встановлення релігійних бар'єрів з боку держави не сприятиме реалізації стратегічних планів Пруссії. Герард ван Світен (Swieten) – австрійський посол імператриці Марії Терезії писав після аудієнції з Фрідріхом II, що, толерантна позиція монарха обумовлена, серед іншого, *«неможливістю знайти людей, які коли-небудь були б настільки ж придатними для освіти молоді»* [26, с. 20–21].

Пруська держава надавала щедрі допомогу переселенцям. Наприклад, гугеноти, що прибували з Франції, отримували орну землю і насіння. Ремісники звільнялися від цехової повинності та від сплати податків на п'ять років. Релігійна терпимість і економічна доцільність призвела до повернення євреїв у Бранденбург (вони були витіснені століттям раніше, коли Реформація носила майже фанатичний характер). Іміграційна заборона була знята у 1671 р. Історик з Берлінського технічного університету Штеффі Йорж Венцель (Wenzel) вказує, що *«Разом з євреями*

сподівалися залучити в країну капітали. Пруссія хотіла отримати користь з їхнього досвіду поводження з грошима і товаром та їхні зв'язки у Східній Європі» [27].

За часів правління Фрідріха Великого зросло толерантне ставлення держави до загального права, яке характеризується позитивним прагматизмом (*wohltuenden Pragmatik*). Коли чиновники Головного управління з питань армії, фінансів і територій запитали, чи може католик в протестантсько-кальвіністській Пруссії набути цивільних прав, Фрідріх II відповів: «Усі релігії однакові і хороші, якщо тільки люди, які їх сповідують, є чесними людьми. І якщо прийшли турки та язичники і захотіли поселитися в країні, ми хочемо побудувати для них мечеті і церкви» (*Alle Religionen sind gleich und gut, wenn nur die Leute, so sie professieren, ehrliche Leute sind. Und wenn Türken und Heiden kämen und wollten das Land peuplieren, so wollen wir ihnen Moscheen und Kirchen bauen*) [28, с. 158].

За час правління Фрідріха Великого населення Пруссії збільшилося з 2 785 тис. до 5 629 тис. осіб (скорочення відбулося на 500 тис. під час Семирічної війни). У 1740 р. дефіцит платіжного балансу становив півмільйона талерів, а в 1786 р., завдяки ефективній політиці Фрідріха II із розбудови індустрії та розвитку торгівлі, було отримано позитивне сальдо у розмірі 3 млн талерів [29]. Пруссія відіграла провідну роль у становленні індустрії Німецької імперії, проте її прискорений розвиток був ускладнений браком технологій та кваліфікованих працівників. Заборона на еміграцію для кваліфікованих робітників була знята у Великобританії у 1824/25 р., а обмеження на вивезення техніки припинило свою дію лише у 1842 р.

Керівництво Пруссії намагалося попри заборону залучати англійських фахівців, а також реалізовувало альтернативний варіант – відправляло перспективних молодих людей з базовими знаннями з Німеччини до Англії для здобуття знань про сучасний стан техніки, досвіду і навичок. Урядова підтримка надавалася також для поліпшення централізованої системи загальноосвітніх шкіл, створення системи технічної освіти та вдосконалення професійних здібностей. Крістоф Вільгельм Беут, директор департаменту торгівлі і комерції Міністерства внутрішніх справ Пруссії у 1818 р., заснував асоціацію з підготовки кадрів для промисловості на основі англійських і французьких моделей

навчання⁷. Наступним кроком стало створення спеціальних училищ за зразком політехнічних інститутів в Парижі⁸. Держава сприяла механізації економіки, купуючи та встановлюючи парові двигуни державним коштом (*Staatskosten*) [32, с. 105], а також заохочувала реінжиніринг (*nachzubauen*) машин з Англії, виділяючи на це фінансування [32, с. 156].

Щоб отримати інформацію про нову техніку і технології більш промислово розвинених країн Європи, німецьких експертів відряджали за кордон коштом держави. Ще у 1786–1787 рр. барон Штейн та професор Цимерман були направлені в Англію, щоб через співробітників англійської компанії *Boulton&Watt* отримати креслення парового двигуна задля його реновації в Німеччині [33]. Групу виробників текстилю було направлено до країн Європи у 1814 р., а К. Беут здійснив кілька навчальних поїздок за кордон, зокрема у 1823 та 1827 рр. відвідав Англію, Францію, Голландію і Бельгію. Інформацію отримували безпосередньо під час офіційних візитів, або шляхом промислового шпигунства (*Werkspionage*) [3, с. 119]. Також практикувалося розбирання машини в Англії та відправка окремих деталей до Берліна в обхід заборони експорту, для подальшого реінжинірингу.

Про успіхи інновацій німецької індустрії свідчить випуск «*Journal of the Society of Arts*» за листопад 1854 р., що містить «Звіт про Мюнхенську промислову виставку 1851 р.» Дж. Ворда [34, с. 22–27]. У звіті зазначено, що німецькі виробники широко представили машинобудівну продукцію, зокрема, двигуни, вагони, машини та сільськогосподарське обладнання. На той час було виготовлено кілька великих паровозних двигунів, низка німе-

⁷ Промислова і наукова освіта були пріоритетом для уряду. Ремісник повинен був скласти іспити, щоб стати першим підмайстром, а потім майстром. Це було характерно для німецької технічної підготовки, а також було засобом стимулювання ремісників і гарантії для роботодавців. По всій країні діяли однакові стандарти для кожного класу промислових сертифікатів і дипломів [30, с. 123].

⁸ У 1870-х рр. не рідкістю були повідомлення на кшталт цього: «*Technicum Mittweida*» – інженерна школа в Мітвайді, Саксонія, завершила будівництво свого нового гарного будинку і приймає учнів на період від одного до трьох з половиною років, щоб підготувати їх до навчання на інженерів-механіків. Кожен юнак навчатиметься майстерності, підготовки специфікацій, кошторисів витрат тощо, знайомитиметься з машинобудуванням. Навчатиметься близько 400 студентів, вік варіює від п'ятнадцяти до тридцяти восьми років [31, с. 888].

цьких міст запустила виробництво локомотивів. «Раніше Англія постачала німецькій залізниці свої локомотиви за тендерами, але тепер не часто можна їх там побачити», – зазначено у повідомленні. На виставці були представлені двигуни Esslingen для локомотива «Wurtemberg» за ціною 28 500 флоринів та для локомотива «Sonnenstein» (побудованого для залізниці Земмерінг (Semmeringbahn) в Австрії) вартістю 40 000 флоринів, а також двигун останньої розробки під керівництвом видатного механіка Кесслера (Kessler). Ріхард Хартман (Hartmann) з Хемніце представив низку машин для прядіння, ткацтва та інших цілей. Серед нових винаходів було презентовано новий апарат для літографічного копіювання. З Богемії прибула машина для виробництва цегли, створена, щоб забезпечити величезну економію ручної праці; машина для оброблення ячмінної крупи від Saxe-Gotha та зразок військово-польової кухні з Аугсбурга, встановленої на візку і здатної нагодувати 1200 чоловік. Дж. Ворд вказує: «Хоча я вважаю, що німецька техніка в цілому поступається у виконанні англійській, але винахідливі здібності німців постійно вдосконалюються, і ті машинобудівні підприємства, які мають перевагу великого капіталу, демонструють значні успіхи. Широко представлене сільськогосподарське обладнання, без сумніву, приверне увагу в Англії... Королівський сільськогосподарський інститут в Гогенгеймі (The Royal Agricultural Institute at Hohenheim), який має хорошу репутацію як навчально-виробничий заклад, подав ознайомчий перелік своїх нових моделей машин із зазначенням цін» [34, с. 23]. Окрему увагу заслуговувало наукове приладдя: фізичні, геометричні, оптичні та хірургічні інструменти з різних частин Німеччини. На думку Дж. Ворда, «Видатним об'єктом був великий телескоп, зроблений в Мюнхені Мерцем (Merz), наступником Фрауенгофера (Frauenhofer), який оцінили у 30 000 флоринів. Оптичні прилади Merz, а також математичні та оптичні прилади Ertel у Мюнхені мають широку і заслужену репутацію» [34, с. 23]. У порівнянні з Берлінською виставкою 1844 р. (*Allgemeine Deutsche Gewerbe-Ausstellung*), виставка в Мюнхені 1851 р. була набагато більшою: у Берліні було близько 3000 експонатів, а виставлені товари оцінювалися у 150 тис. фунтів стерлінгів; у Мюнхені – 7000 експонатів загальною вартістю майже півтора мільйони фунт. ст. [34, с. 27].

Розвиток промисловості значно прискорило залізничне будівництво, розпочате у 1833 р. До 1850 р. було вже 6000 км заліз-

ниць (вдвічі більше, ніж у Франції). До 1870 р. будували 700 км на рік (приблизно стільки ж, скільки у Великобританії і Франції разом). Це нарощувало попит на продукцію металургії та машинобудування. Спочатку він здебільшого задовольнявся англійськими виробниками. Однак імпортозаміщення відбулося досить швидко: залізничні колії, локомотиви і вагони почали виробляти в Німеччині. Ключову роль в цьому знову ж таки зіграло керівництво країни.

Вальтер Лотц (Lotz) у статті «Торговельна політика Німеччини», опублікованій в травні 1907 р. у *Journal of Political Economy*, вказує: «Впродовж 1834–1848 рр. проводилась політика захисних мит (protective duties) в інтересах розвитку індустрії. Але ще більша допомога у розбудові промисловості та сільського господарства надавалася державними коштами (public funds) відтоді і дотепер» [12, с. 259].

У 1820 р. низка германських держав створили регіональні зони вільної торгівлі. В 1834 р. був заснований Zollverein – митний союз майже всіх німецьких держав. Однак після 1862 р. зовнішньоторговельна політика була змінена. Промисловий експорт збільшився, тож уряд дійшов висновку, що настав час німецькій промисловості працювати без захисних бар'єрів. Упродовж 1862–1877 рр. мита для промислових товарів поступово знижувалися, а деякі взагалі були скасовані. Водночас, представники окремих галузей промисловості виступали проти запровадження заходів вільної торгівлі.

Після перемоги у франко-пруській війні 1870–1871 рр., об'єднання земель у Німецьку імперію та репараційних виплат Франції у розмірі 5 млрд франків, почався економічний підйом. На той час Німеччина вже мала свої значні винаходи, провідні технічні вузи та систему обов'язкової початкової школи. «Суди, а також державні та місцеві адміністрації були вільні від корупції і в цілому чинили позитивний вплив на економічне життя», – зазначає Лотц [12]. Було націоналізовано систему залізниць, що дало дві переваги: високоефективне технічне обслуговування і відсутність преференційних умов для окремих приватних вантажовідправників. Залізничні тарифи в цілому стали нижчими.

Хоча в Німеччині до 1870 р. було засновано всього 235 корпорацій, у роки буму грюндерства (від нім. Gründer – засновник) було створено 928 нових корпорацій із загальним капіталом 2,78 млрд марок, в т. ч. Deutsche Bank (1870), Commerzbank

(1870) і Dresden Bank (1872). Але бум грюндерства змінився біржовим крахом (Gründerkrach) в 1873 р. і почалася криза, що створила передумови для «союзу жита і заліза» та запуску нової хвилі протекціонізму. Зниження надходжень до бюджету через скорочення матрикулярних внесків (Matrikularbeiträge)⁹ також негативно впливало на економіку Німецької імперії.

Вихід зі складної ситуації запропонував перший Рейхсканцлер Німецької імперії Отто фон Бісмарк (Bismarck). «Було б перебільшенням припустити, що Бісмарк нав'язав Німеччині протекціонізм проти громадської думки. По правді кажучи, він навчив Німеччину протекціонізму... Бісмарк, який протягом багатьох років був прихильником вільної торгівлі, став переконаним протекціоністом. Його великий авторитет, незважаючи на такі кардинальні зміни його переконань, мали вагомий внесок у перемогу протекціонізму; прихильники вільної торгівлі пішли в опозицію без політичного впливу», – зазначає Лотц [12, с. 261] і називає Німеччину (поряд із США) чемпіоном із захисту промисловості (*champion of industrial protection*) [12, с. 278].

Для більшого розуміння позиції Бісмарка щодо вільної торгівлі у світі, наведемо цитату його промови під час подання у 1879 р. до рейхстагу нового законопроекту з підняття тарифів: «Єдиний виняток – це Англія, і це триватиме недовго. Франція і

⁹ У роботі Г. Бюхнера (Buchner) «Матрикулярні внески у німецькому рейху» (1910 р.) вказано: «У Німеччині матрикулярні внески набули розвитку з XVI по XVII ст., тобто з тих пір, як Римська імперія німецької нації (römischen Reiches deutscher Nation) фактично розпалася на ряд територіальних суверенів. Раніше, в XV ст., під тиском гуситських, а потім турецьких воєн, були зроблені спроби в період з 1427 по 1551 р. ввести загальний прямий податок рейху – «загальний пфеніг» (gemeinen Pfennigs), проте це не мало суттєвого практичного успіху. Ще у першому імператорському реєстрі 1422 р., складеному для війни в Богемії, було зазначено скільки сотень пфенігів (hundertsten Pfennig) мали надати члени рейху» [35, с. 3]. У XIX ст. внески робили щорічно на користь центральної влади і вони за своєю суттю були протилежними дотаціям. Така податкова система створювала ситуацію, коли самостійні джерела доходів у центральної влади були або зовсім відсутніми, або задовольняли потреби не в повній мірі. При визначенні величини платежів бралася до уваги лише кількість населення, а не його дохід. З політичної точки зору цей механізм був своєрідним обмеженням центральної державної влади. Матрикулярні внески німецьких Земель поступово скорочувалися після створення імперії: у 1872 р. – 80616,4 тис. марок; 1873 р. – 60389,1 тис. марок; а з 1874 р. – 52760,7 тис. марок, 1875 р. – 52666,8 тис. марок [35, с. 12].

Америка повністю відмовилася від цього напрямку, Австрія замість того, щоб знизити свої захисні мита, збільшила їх; Росія зробила так само, не лише за допомогою карбування золотих монет, але іншими способами. Тому ніхто не може очікувати, що Німеччина назавжди залишатиметься обманутою власними чесними переконаннями. Дотепер широко відкриті ворота нашого імпорту зробили нас місцем звалища (*Ablagerungsstätte*) всього надвиробництва зарубіжних країн. У даний час вони можуть все розмістити у нас, і їхні товари, коли вони опиняються в Німеччині, завжди мають дещо вищу ціну, ніж у країні походження, принаймні так вважають наші люди. Це призводить до надвиробництва і зниження цін на вітчизняну продукцію у Німеччині, стримує розвиток нашої промисловості і відновлення стану нашої економіки. Давайте якось зачинимо двері та зведемо дещо вищі бар'єри, і давайте розглядати це як збереження німецького ринку (який зараз завдяки нашій доброті (*Gutmütigkeit*) використовується іноземцями) для німецької промисловості. Питання великої експортної торгівлі завжди надзвичайно небезпечне. Більше немає великих країн для відкриття; Земля кругла, і ми не можемо знайти якісь нові торгові держави, куди ми могли б експортувати більше. Вважаю, що політика торгових договорів при певних обставинах дуже сприятлива, хоча щоразу, коли такий договір укладається, виникає питання «*Qui trompe-t-on ici?*» (франц. «кого ми тут обманюємо?») і тільки через кілька років стає очевидно, хто насправді є жертвою» [16, с. 70–71].

Бісмарк був переконаний в тому, що непрямі податки – джерело доходу, яким *Zollverein* нехтував, що вони є тією формою навантаження, яке суспільство легко сприйматиме. Він зазначає: «Це докір нашому чинному законодавству в тому, що наявність непрямих податків не дає нашій національній праці і національному виробництву захисту тою мірою, яка може бути йому надана без загрози інтересам суспільства». Я не збираюся вступати в суперечку про захист вільної торгівлі. До сих пір ми всі були протекціоністами, навіть найбільші вільні трейдери серед нас, тому що ніхто не хотів йти нижче існуючого тарифу, який забезпечував помірний захист... Ми просимо про помірний захист національної праці (*Schutz der nationalen Arbeit*). Ми були далекі від будь-якої системи заборон, яка існує в сусідніх країнах, як, наприклад, в Америці, яка раніше була нашим основним покупцем, а тепер встановила адвалорні мита в середньому від 60 до 80

відсотків» [16, с. 70]. Як наслідок, 15 липня 1879 р. було ухвалено Закон «Про митний тариф німецької митної території і доходи від митних зборів і тютюнового податку» (*Gesetz, betreffend den Zolltarif des Deutschen Zollgebiets und den Ertrag der Zölle und der Tabaksteuer*), згідно з яким були встановлені мита на локомотиви, вагони, обладнання для легкої промисловості, чавун, промислове залізо, вироби з чавуну і сталі, машинобудівну продукцію тощо.

Окрім протекціоністських заходів застосовували й стимулюючі субсидії. 6 квітня 1881 р. Бісмарк представив німецькому рейхстагу ретельний аналіз французького Закону про субсидії від 29 січня 1881 р., акцентуючи увагу на допомозі, що надавалася на морські перевезення в контексті розширення ринків для зростаючих галузей промисловості Німеччини та наполягав на необхідності наслідувати приклад Франції. Він сказав: «Питання, чи зможе судноплавство і торгівля Німеччини продовжити свій процвітаючий розвиток в умовах конкуренції з країнами, що надають державну допомогу, заслуговує на серйозний розгляд» [16, с. 84]. Як наслідок у 1885 р. було ухвалене рішення щодо надання субсидії у розмірі 5,4 млн марок (близько 1,3 млн дол.) з Імператорського казначейства для сприяння пароплаву між Німеччиною, Австралією і Східною Азією, до Занзібару, а також кількох східно-африканських портів [36]. У тому ж 1885 р. компанії Norddeutscher Lloyd було надано субсидію в розмірі 4,4 млн марок на рік на послуги. Щорічно субвенції зростали. На початку 1900-х років Німеччина щорічно виплачувала 6,94 млн марок у вигляді субординованих платежів для підтримки морського транспорту. Метою уряду Німеччини в наданні таких субвенцій, як зазначено в різних офіційних меморандумах і дебатах в Бундесраті і Рейхстазі, було заохочення експорту і транспортування.

На додаток до цих субсидій уряд Німеччини Законом про митний тариф від 15 липня 1879 р. зняв мито на ввезення матеріалів, устаткування і приладдя, необхідного для будівництва, ремонту та оснащення військових і торгових суден. Окрім того, держава надала особливу допомогу у вигляді спеціальних наскрізних вантажних тарифів, якими встановила мінімальні тарифи залізниці на комбіновані перевезення у разі експорту з Німеччини.

Приблизно до 1887 р. флот Німеччини (військовий і торговий) формувався за рахунок придбання першокласних кораблів

в Англії або замовлення їх будівництва на англійських верфях. Однак після 1887 р. було закладено два кораблі на німецьких верфях. За словами сучасників, «ці кораблі були просто імітацією британських моделей, якими вони вже володіли» (*these vessels being simply imitations of the British models they already possess*) [37, с. 10].

Розвиток німецького кораблебудування у величезних сучасних масштабах почався в 1888 р. за ініціативи кайзера Вільгельма I. Монарх вважав, що жодна нація, яка не буде свої власні кораблі, не може постійно займати перше місце в морській торгівлі, а тому активно впливав на заходи, пов'язані із розширенням торгівлі та розвитком індустрії. Результат цієї сильної і чітко визначеної політики незабаром став очевидним. Німці не лише почали будувати власні кораблі, але ці кораблі стали кращими за ті, що вони могли купити у Великобританії.

Чарльз Кремп (Cramp) наводить переказ розмови, що відбулася восени 1887 р. між видатним англійським конструктором військових кораблів Вільямом Джоном (William John) та капітаном корабля «Trave» німецької компанії Norddeutscher Lloyd. Вільям Джон, серед іншого, сказав: «В Німеччині є респектабельний торговий морський флот, оскільки уряд дозволив своїм бізнесменам купувати кораблі там, де їх могли побудувати найбільш економічно вигідно. В цьому німці проявили здоровий діловий глузд, проте вони ніколи не зможуть досягти успіху в суднобудуванні, і країна ніколи не стане великою суднобудівною нацією, бо за державної підтримки їм краще будувати кораблі на британських верфях». На це німецький капітан корабля «Trave» заявив, що «наразі це – правда: німці раніше купували всі свої перші кораблі в Англії, з яких кращі кораблі стали прикладом і були взяті за основу для запуску власного суднобудування» (*the good ship then under their feet was an example, they had prepared and would soon launch forth a great scheme of home-shipbuilding*). «Я ризикну прогнозувати, – сказав капітан корабля «Trave», – що через десять або дванадцять років на службі у німецької компанії Norddeutscher Lloyd ви побачите пасажирський пароплав або морське океанське судно, яке буде перевершувати за розміром, комфортом, безпекою, швидкістю та іншими параметрами будь-який корабель, коли-небудь збудований у Великобританії, або буде там побудований». Англійський військово-морський архітектор посміхнувся цьому, ввічливо утримавшись від подальших

коментарів. Це було восени 1887 р. Через десять років німецька компанія Norddeutscher Lloyd поставила на озброєння «Kaiser Wilhelm der Grosse» – корабель, з яким англійцям поки не вдавалося зрівнятися, а тим паче перевершити. Німеччина практично посіла перше місце на океані з торгівлі, а Великобританія відійшла на друге місце. Звичайно, британський тоннаж набагато більший, ніж німецький, але німецькі кораблі майже всі більш сучасні» [37, с. 11].

Кайзер Вільгельм I у своїх рішеннях спирався на думку видатних німецьких промисловців, серед яких був і Альфред Крупп, та вважав, що німецький флот необхідно було створити у національних інтересах як противагу Великобританії. Це вимагало внесення поправок у закон про флот, які передбачали відповідний бюджет для створення всього флоту замість затвердження виробництва окремих суден¹⁰. Державні замовлення на поставку більш стійких, броньованих листів були забезпечені монополією Круппа в цій технологічній галузі. Завдяки активній інформаційній політиці «ідеї флоту» стали національною ідеєю.

Тісний зв'язок між владою та бізнесом прослідковується й у співпраці кайзера Вільгельма II і Фрідріха Альберта Круппа. Імператор потребував Круппа як технічного лідера для реалізації своїх планів озброєння. Крупп, з іншого боку, отримував зиски через довіру кайзера. Водночас Крупп зважував гонитву за прибутком з інтересами Німеччини [38]. Про це свідчить його позиція щодо будівництва заводу в Англії спільно з американською компанією озброєнь Sir WG Armstrong Whitworth & Co. Ltd. у 1898 р. Будучи основним акціонером військового заводу, Крупп міг зроби́ти істотний вплив на управління компанією, розширити її присутність на міжнародному рівні, стати технологічним лідером та значно збільшити продажі. Однак рада директорів констатувала, що таке розширення буде суперечити патріотичним переконанням, відповідним традиціям компанії Альфреда Круппа, адже пріоритетом є нарощування потенціалу, в першу чергу, придат-

¹⁰ Перший закон про флот був прийнятий 10 квітня 1898 р. і містив шестирічний план будівництва, визначав кількість і клас кораблів. Кораблі повинні були знаходитися в експлуатації протягом двадцяти п'яти років, а потім автоматично замінюватися на нові зразки. На базі закону Рейхстаг затвердив бюджетні асигнування. Другий закон про флот був прийнятий 14 червня 1900 р. та подвоїв бойовий флот Німеччини. Вартість цієї програми оцінювалася приблизно в 300 млн марок на рік.

ного для захисту інтересів Німеччини. Сенс діяльності компанії полягав в тому, щоб діяти в національних інтересах, а відтак рішення спиралися на цей внутрішній принцип і на збереження цієї історично обґрунтованої норми. Вони не були результатом тиску ані з боку уряду, ані ЗМІ, ані політичних партій. Крупп передусім був бізнесменом, проте він був однієї думки з кайзером – *організація ринкової економіки повинна ґрунтуватися на патріотичних зобов'язаннях, а національний інтерес є етичною нормою, що обумовлює ті чи інші дії* [39, с. 68].

Стівен Вебб (*Webb*) [14], оцінюючи німецьку сталеливарну промисловість, лідером якої був Крупп, стверджує, що держава сприяла картелізації металургії за допомогою законодавчої підтримки та збільшення тарифів, що знизило іноземну конкуренцію і зробило можливим демпінг (експорт за нижчою ціною, ніж продаж металу на місцевому ринку). Це сприяло підвищенню ефективності за рахунок вертикальної інтеграції, стимулів для інвестицій та зниження невизначеності ринку. Картельні контракти зазвичай обмежували продаж всередині країни, а не обсяги виробництва. Вертикальна інтеграція в сталеливарній промисловості була необхідною для збільшення продуктивності через щільну кооперацію та спільний доступ до передових на той час енергозберігаючих технологій. Тарифи і картелі були основними опорами конструкції, яка стримувала конкуренцію (як іноземну, так і внутрішню) у виробничих ланцюгах.

Дослідження німецьких картелів, опубліковане у 1917 р. у Щоквартальному журналі з економіки, вказує, що через обмеження прибутків дилерів та встановлення вето на високі ціни перепродажу, кінцеві споживачі виграли від припинення спекуляцій з боку дилерів. Металургійні вироби продавалися в основному державним залізницям у великих кількостях за довготривалими контрактами, зокрема, синдикат з виробництва сталі уклав трирічні контракти з Пруською державною залізницею [40, с. 287].

Стимування конкуренції за допомогою тарифів і картелів мало значний вплив на структуру і продуктивність сталеливарної промисловості Німеччини протягом трьох з половиною десятиліть до Першої світової війни [13, с. 328]. Загальний успіх німецької металургійної промисловості відображають обсяги виробництва сталі, які зросли з 0,98 млн т у 1885 р. до 10 млн т у 1905 р. і досягли 18,95 млн т у 1913 р., випередивши Великобританію і ставши другим у світі (після США) виробником.

Аргументи Вебба широко застосовні і до оцінки хімічної промисловості, зробленої Лайоном Хіртом (Hirth), який також вказує на сильну концентрацію і державну підтримку. Проте, автор зазначає деякі відмінності від металургії. Тарифи зіграли важливу роль у картелізації тільки в галузі неорганічної хімії. З іншого боку, раннє створення державних дослідницьких центрів та їх тісна співпраця з підприємствами-виробниками барвників заклали основу для картелізації органічної хімічної промисловості. Вертикальна інтеграція знизила транспортні витрати при виробництві барвників так само різко, як і при виробництві сталі. Стабільні та високі ціни були такими ж вирішальними для хімічних підприємств, як і для виробників сталі, оскільки інвестиції були величезними, вони могли окупитись лише у довгостроковій перспективі. На відміну від сталевих картелів, хімічні картелі не привели до збільшення інвестицій у виробничі потужності, оскільки квоти не переглядалися регулярно на основі виробничих потужностей. Однак вони спонукали фірми диверсифікувати свою діяльність у нових галузях, таких як фармацевтика, де можна було отримати значну економію за рахунок масштабу і обсягу, використовуючи те ж обладнання і ресурси, що і при виробництві барвників. У розвитку неорганічної хімічної промисловості (виробництво соди) Німеччина наздогнала Великобританію, яка десятиліттями домінувала на світових ринках. Ще більш важливим є те, що в новій органічній (виробництво барвників) хімічній індустрії англійські фірми лідирували до 1860-х років, але вже у 1913 р. на Німеччину припадало близько 85% світового виробництва барвників. Хімічній промисловості того часу була притаманна характерна риса німецької промислової структури в цілому, яка, можливо, мала вирішальне значення для їхнього успіху, – висока концентрація ринку у вигляді олігополій і картелів [41].

Аналізуючи причини економічного зростання країн кінця XIX ст., Й. Шумпетер стверджував, що саме великі організації («the large-scale establishment or unit») [42], до яких можна віднести олігополії, картелі та інші форми концентрації на ринку, мають позитивний вплив на технічний прогрес і економічне зростання здебільшого за відсутності досконалої конкуренції. Адже вони здатні робити великі інвестиції у дослідження, розробки та інновації в умовах невизначеності та ресурсних обмежень. На думку Шумпетера, монопольна рента є єдиним стимулом для інновацій в ринковій економіці, оскільки, навіть при мінімальній не-

визначеності та відсутності обмежень по кредитах, компанії не схильні до ризику та інвестицій в інновації за відсутності будь-яких бар'єрів для входу, котрі захищають їхній прибуток. Крім того, вчений стверджує, що неокласична теорія не лише ігнорує зиски від концентрації на ринку, але і сильно перебільшує її соціальні витрати. Це пов'язано з тим, що основна форма конкуренції базується на технологічних змінах, а не на ціні¹¹.

У роботі «Класичний торговий протекціонізм 1815–1914» вказано, що жорстко націоналістична і протекціоністська позиція Бісмарка, що підтримувала німецьку індустріалізацію, витримала випробування часом. Була змінена структура експортної торгівлі Німеччини [43, с. 226]: частка текстильних товарів (шовку, вовни і бавовняних тканин, а також одягу і нижньої білизни) в загальному експорті скоротилася вдвічі в період з 1880 р. по 1913 р. (з 20 до 10%), тоді як напівфабрикати із заліза та сталі (залізні прутки, бляха, дріт, рейки, литво) зросли з 6 до 7,5%. Але найбільші темпи росту спостерігалися у поставках продукції машинобудування та електротехнічних виробів – частка механічного устаткування зросла з 1,7% в 1880 р. до 2,5% в 1893 р. і до 6,7% у 1913 р. Аналогічним чином електричне обладнання, якого не було у торговій статистиці в 1880 р., сягнуло 2,8% загального експорту 1913 р. Хімічні виробництва аніліну та інших штучних барвників, на які німецькі виробники мали квазімонополію, складала в експорті 1913 р. лише 1,4%. Таким чином, експортна торгівля Німеччини поступово відходила від висококонкурентних ринків традиційних текстильних товарів і все більше схилилася до продуктів

¹¹ У розділі «Монополістична практика» (Monopolistic practices) Й. Шумпетер вказує: «Працюючи в умовах капіталістичної еволюції, абсолютно конкурентна система показує свої власні недоліки. Фірма такого типу, яка сумісна з досконалою конкуренцією, у багатьох випадках поступається за внутрішньою, особливо технологічною, ефективністю...Таким чином, недостатньо стверджувати, що, оскільки досконала конкуренція неможлива в сучасних промислових умовах, або тому, що вона завжди була неможлива, велика установа або одиниця (large-scale establishment or unit) мають сприйматися як необхідне зло... Ми повинні погодитися з тим, що вона стала найпотужнішим двигуном цього прогресу і, зокрема, довгострокового розширення загального випуску обсягу виробництва не тільки не зважаючи, а й, значною мірою, завдяки цій стратегії... В цьому відношенні досконала конкуренція не тільки неможлива, але і неспроможна» [42, с. 106].

свої «монтаніндустрії»¹² та машинобудування, залишаючи далеко позаду своїх колишніх конкурентів – Францію і Великобританію.

Німецький історик Фрідріх Лютге (Lütge), досліджуючи промисловий розвиток, який він називає «індустріалізм» (*industrialism*), вказує, що «в цілому розвиток німецької промисловості немислимий (*ist nicht zu denken*) без високих тарифних ставок, які неодноразово піднімалися» [11, с. 519]. Домінік Гепперт у роботі «Прес-війни: зв'язки з громадськістю і дипломатія в німецько-британських відносинах (1896–1912)» [44], наводить інформацію, опубліковану у травні 1896 р. англійським виданням Daily Mail, що свідчить про взаємовідносини між промисловим лідером та «наздоганяючою» економікою. Зокрема, англійці обурювалися, що «Німеччина може витратити на вдосконалення технологій більше, ніж ми, тому що вона може постачати на наші ринки на додаток до свого власного... Ми створюємо колонії для німців, щоб вони там торгували, і її нинішня лихоманка щодо колоніального зростання полягає в тому, щоб лише знайти офіси для розміщення торгових представництв. Тепер вона користується всіма перевагами, які можуть надати наші колонії, так, як би вони були її власними, і ми зберігаємо військово-морський флот просто як морську поліцію, щоб забезпечити безпеку транспорту для німецької торгівлі» [49, с. 301].

Скарги англійців на «несправедливі» торговельні угоди доповнилися звинуваченнями в тому, що «німецькі агенти проникли в британські компанії, щоб таємно складати списки їхніх клієнтів, стежити за бізнес-ідеями та продуктами і передавати інформацію рейху» [44, с. 301]. Було також зазначено, що німці працювали дешево, оскільки «вони таємно фінансувалися своєю країною; вони працювали старанно, тому що їм було важливо дізнатися деталі відповідної професії та проникнути в довіру своїх британських роботодавців» [44, с. 301]. Видання Daily Mail вказувало, що через короткострокові плани британських роботодавців, яких цікавив лише прибуток, було зруйновано довгострокові перспективи успіху Великобританії, що й призвело до її економічного спаду.

¹² Montanindustrie – узагальнюючий термін для галузей, пов'язаних із видобутком та переробкою корисних копалин, зокрема гірничо-рудної, кам'яновугільної, металургійної та сталеливарної промисловості.

Висновки. Вплив держави на становлення та розвиток індустрії, відповідно до історичного періоду, базувався на різних пріоритетах та мав різні механізми їх реалізації.

Становлення на початку XVIII ст. класу державних службовців, які володіють перспективним баченням та компетенціями, забезпечило формування та реалізацію політики Пруссії з розвитку економіки з опорою на місцеву індустрію. Кальвіністське визнання суверенів, норми і принципи кальвіністського способу життя, а також толерантне ставлення до мігрантів, яке, серед іншого, було продиктоване економічною доцільністю, дозволили прусській державній еліті виробити нову трудову етику та посилити ефективність державного управління в інтересах економічного підйому Пруссії. Розвиток економіки з опорою на промисловість забезпечив зростання зайнятості та збільшення доданої вартості, що сприяло виведенню населення зі злиднів та зменшенню соціальної напруги.

Особливістю економічної політики в частині розбудови місцевої промисловості Фрідріха Вільгельма I та Фрідріха Великого (у XVIII ст.) було те, що технологічні інновації та нові види діяльності ініціювалися, передусім, монархом або його адміністрацією. На відміну від провідних економічних держав того часу (Англії, Франції і особливо Нідерландів), у Пруссії була відсутня економічно активна буржуазія як носій технологічного та економічного прогресу. Централізація державного управління сприяла координації та контролю за ресурсами (технологічними, виробничими, кадровими, фінансовими), забезпечила їх захист та стимулювала нарощування, що дозволило Німеччині, користуючись «перевагами відсталості» (на той час – від Англії, Франції, Нідерландів), прискореними темпами наздогнати технологічних лідерів.

Політика меркантилізму пруських монархів у XVIII ст. та неомеркантилізму, реалізованого першим канцлером Німецької імперії Отто фон Бісмарком з 1870-х років, захистила місцевих виробників від тиску конкурентів з країн-технологічних лідерів того часу та заклала фундамент індустріального розвитку, спираючись на передові технології (спочатку іноземні, згодом на німецькі), формуючи потужний промисловий комплекс з високим рівнем локалізації в Німеччині. Державна політика з опорою на картелі з часів Бісмарка була обумовлена зміною моделі конкуренції у вигляді часткової співпраці конкуруючих фірм, що було необхідним

для встановлення захисних бар'єрів та забезпечило організацію промисловості й зміцнення її позицій на зовнішніх ринках. Отже, олігополістична структура стала одним з ключових чинників розвитку німецької промисловості.

Політика кайзерів Вільгельма I та Вільгельма II (у XIX – на початку XX ст.) щодо розвитку індустрії спиралася на вже сформований клас потужних промисловців. Проте, як показує приклад суднобудування, в питаннях національної безпеки та подальшого розвитку економіки держави, ініціативи виходили від влади. Німецька держава у процесі розбудови національної індустрії поєднувала в собі функції підприємця і координатора. Як підприємець-виробник монарх, а згодом канцлер, брав на себе основні ризики щодо започаткування нових підприємств з випуску товарів – пріоритетних для економіки та національної безпеки. Держава фінансово сприяла залученню технологій, машин та обладнання, іноземних спеціалістів задля посилення інноваційного потенціалу німецької промисловості. Як підприємець-споживач, держава формувала ринки для німецьких товарів через державні замовлення чи закупівлі. Координуюча функція держави полягала у створенні освітнього та наукового потенціалу промисловості, а також налагодженні зв'язків між різними суб'єктами: компаніями, університетами, фінансовими організаціями, науководослідними установами та державними фондами. Законодавчо держава спонукала на галузевому, регіональному та національному рівні до зменшення залежності від іноземних технологій і товарів та посилення ендогенних інновацій у промисловості.

Визначальна роль держави протягом 300 років забезпечила Німеччині технологічне та промислове лідерство, соціальну стабільність та національну безпеку як на початку XX ст., і, як показало наше дослідження [45], дотепер.

1. Heyer F. Zur Geschichte der britischen Industrieschutzzölle. *Weltwirtschaftliches Archiv*. 1925. Bd. 22. S. 349–368.
2. Chang H-J. *Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*. New York: Bloomsbury, 2008. 288 p.
3. Гиршфельд А., Салихова Е. Рецепты роста от «Человека, создавшего современную Америку». *Левый берег*. 24 апреля 2018 г. URL: https://lb.ua/economics/2018/04/24/395970_retsepti_rosta_cheloveka.html
4. Eckhard R. *Friedrich Koenig und die Erfindung der Schnellpresse: Wege eines Pioniers der modernen Unternehmensgeschichte* Akademische Verlagsgemeinschaft. München, 2015. 349 s.

5. Антициклічне регулювання ринкової економіки: глобалізаційна перспектива: монографія / за заг. ред. Д.Г. Лук'яненка, А.М. Поручника. Київ: КНЕУ, 2010. 334 с.
6. Мошенський С.З. Закономірності виникнення фінансових криз: криза 1873 року, її причини, перебіг і наслідки. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2011. № 1(19). С. 245–253.
7. Кацин М. Розвиток Німецького митного союзу (1834–1853 pp.): історико-правові особливості в аспекті європейської економічної інтеграції. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 16–21.
8. Brinton C., Christopher J., Wolff R. A History of Civilization: 1715 to the present. Vol 2. Prentice-Hall, 1976. 928 p.
9. Preußen - Chronik eines deutschen Staates. 25. Februar 1713. Der neue König startet mit einem Sanierungsprogramm. URL: https://www.preussenchronik.de/ereignis_jsp/key=chronologie_002270.html
10. Petzina D., Abelshauer W. Die Verantwortung des Staates für die Wirtschaft: ausgewählte Aufsätze. Essen: Klartex, 2000. 240 p.
11. Lütge F. Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte: Ein Überblick. Berlin: Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 1966. 644 p. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-642-86195-6>.
12. Lotz W. The Commercial Policy of Germany. *Journal of Political Economy*. 1907. Vol. 15(5). P. 257–283. doi: <https://doi.org/10.1086/251320>.
13. Treue W. Wirtschafts- und Technikgeschichte Preußens. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2011. 671 p.
14. Webb S. Tariffs, Cartels, Technology and Growth in the German Steel Industry 1879 to 1914. *Journal of Economic History*. 1980. Vol. XL. P. 309–329. doi: <https://doi.org/10.1017/S0022050700108228>.
15. Percy A. Modern tariff history: Germany - United States - France, 1876–1945. London: J. Murray. 1910. 448 p.
16. Dawson W.H. Protection in Germany: A History of German Fiscal Policy During the Nineteenth Century. London: P.S. King, 1904. 259 p.
17. Gerschenkron A. Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University, 1962. 456 p.
18. Геєць В.М. Політика економічного зростання на основі розширення внутрішнього споживання та її наслідки. *Фінанси України*. 2007. № 9. С. 14–34.
19. Hinrichs C. Friedrich Wilhelm I. König in Preussen. Jugend und Aufstieg. Ergänzt durch: Der Regierungsantritt Friedrichs Wilhelms I. Die Preussische Zentralverwaltung in den Anfängen Friedrichs Wilhelm I. Darmstadt: Erschienen. 1968. 788 p.
20. Sander H. (Ed.) Friedrich Wilhelm I. Der Soldatenkoenig als Maler. Turmgalerie der Orangerie in Sanssouci 8. Juli bis 14. Potsdam: Märkischer Verlag, 1990. 84 p.
21. Hinrichs C. Die wollindustrie in Preussen unter Friedrich Wilhelm I. Darst. mit Aktenbeil. Berlin: Parey, 1933. 492 s.

22. Bönisch V.G. Der Soldatenkönig. URL: <http://magazin.spiegel.de/EpubDeliv-ery/spiegel/pdf/52666751>.
23. Herzfeld E. Preußische Manufakturen. Berlin: Verlag der Nationen. 1994. 275 s.
24. Fechner H. Die Fabrikengründungen in Schlesien nach dem Siebenjährigen Kriege unter Friedrich dem Großen. Nach den Akten des Staatsarchivs und des Oberbergamts zu Breslau. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. Bd. 57 (1901). S. 618–652.
25. Königliche Porzellan-Manufaktur Berlin. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6nigliche_Porzellan-Manufaktur_Berlin.
26. Beer A. Friedrich II. Und Van Swieten: Berichte über die zwischen Oesterreich und Preussen geführten Verhandlungen, die erste Theilung Polens betreffend. Leipzig: Gottfried van Swieten Duncker & Humblot, 1874.
27. Гусейнов Г. Итоги года Пруссии в Германии. *Deutsche Welle*. 15 января 2002 г. URL: <https://www.dw.com/ru>.
28. Schoeps H.-J. Das war Preussen. Zeugnisse der Jahrhunderte. Eine Anthologie. Berlin: Haude & Spener. 1968. 269 p.
29. Henderson W.O. Die struktur der preussischen wirtschaft um 1786. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. 1961. Bd. 117. H. 2. P. 292–319.
30. Le Neve F., Cole H., Milma Wm., William R. Technical Education. *The Journal of the Society of Arts*. 1868. Vol. 16. No. 790. P. 119–138.
31. Cole G.F. Technical Education in Saxony. *The Journal of the Society of Arts*. 1875. Vol. 23. No. 1190. P. 875–888.
32. Jahresbericht des Historischen Vereins für die Grafschaft Ravensberg. URL: <https://www.stadtarchiv-bielefeld.de/Best%C3%A4nde/Landesgeschichtliche-Bibliothek/LgB-digital/JBHV>
33. Die englische reise 1787. URL: <https://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/txt/fs-11494.pdf>.
34. Ward J. Report on the Munich industrial exhibition of 1851. *The Journal of the Society of Arts*. 1854. Vol. 3. No. 105. P. 17–32.
35. Buchner H. Die Matrikularbeiträge im Deutschen Reich. *Archiv des öffentlichen Rechts*. 1911. Vol. 27, No. 2. S. 175–219.
36. Sawa S. System of shipping theory – the methods of shipping policy. *Kyoto University Economic Review*. 1953. Vol. 23. No. 1(54). P. 1–29.
37. Cramp C.H. The Steamship Merger and American Shipbuilding. *The North American Review*. 1902. Vol. 175. No. 548 (Jul.). P. 5–16.
38. Epkenhans M. Zwischen Patriotismus und Geschäftsinteresse. F.A. Krupp und die Anfänge des deutschen Schlachtflottenbaus 1897-1902. *Geschichte und Gesellschaft*. 1989. No. 15. S. 196–226.
39. Epkenhans M., Stremmel R. Friedrich Alfred Krupp: Ein Unternehmer im Kaiserreich. München: C.H. Beck Verlag, 2010. 364 s.
40. Tosdal H.R. The German Steel Syndicate. *The Quarterly Journal of Economics*. 1917. Vol. 3. No. 2 (Feb.). P. 259–306. doi: <https://doi.org/10.2307/1883911>.
41. Hirth L. State, cartels and growth: The German Chemical Industry. Norderstedt: GRIN Publishing, 2007. 64 p.

42. Schumpeter J. Capitalism, Socialism, and Democracy. URL: <https://eet.pixel-online.org/files/etranslation/original/Schumpeter,%20Capitalism,%20Socialism%20and%20Democracy.pdf>.
43. Dormois J.-P., Lains P. Classical Trade Protectionism 1815-1914. New York: Routledge, 2006. 378 p. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203698860>.
44. Geppert D. Pressekriege: Öffentlichkeit und Diplomatie in den deutsch-britischen Beziehungen (1896-1912). München: R. Oldenbourg Verlag, 2007. 498 s.
45. Гиршфельд А., Салихова Е. Любить по-немецки. *Левый берег*. 29 октября 2019 г. URL: https://lb.ua/economics/2019/10/29/440825_lyubit_pone-metski.html.

References

1. Heyer, F. (1925). Zur Geschichte der britischen Industrieschutzzölle. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 22, 349–368 [in German].
2. Chang, Ha-Joon. (2010). *Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*. New York: Bloomsbury.
3. Hirshfeld, A.M., Salikhova, E.B. (2018). Growth Recipes from "The Man Who Created Modern America". Retrieved from https://lb.ua/economics/2019/10/29/440825_lyubit_ponemetski.html [in Russian].
4. Eckhard, R. (2015). Friedrich Koenig und die Erfindung der Schnellpresse: Wege eines Pioniers der modernen Unternehmensgeschichte Akademische Verlagsgemeinschaft. München [in German].
5. Lukyanenko, D.G., Poruchnyk, A.M. (Ed.). (2010). *Anticyclical regulation of the market economy: globalization perspective: monograph*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
6. Moshensky, S. (2011). Patterns of financial crises: the crisis of 1873, its causes, course and consequences. *Problemy teorii ta metodolohiyi bukhhalter's'koho obliku, kontrolyu i analizu - Problems of theory and methodology of accounting, control and analysis*, 1(19), 245-253 [in Ukrainian].
7. Katsyn, M. (2014). Development of the German Customs Union (1834-1853): historical and legal features in the aspect of European economic integration. *Naukovi zapysky instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy - Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 3, 16-21 [in Ukrainian].
8. Brinton, C., Christopher, J., Wolff, R. (1976). *A History of Civilization: 1715 to the present*. Vol. 2. Prentice-Hall.
9. Preußen - Chronik eines deutschen Staates (1713). Der neue König startet mit einem Sanierungsprogramm. Retrieved from https://www.preussenchronik.de/ereignis_jsp/key=chronologie002270.html [in German].
10. Petzina D., Abelshauer W. (2000). *Die Verantwortung des Staates für die Wirtschaft: ausgewählte Aufsätze*. Essen: Klartex [in German].
11. Lütge, F. (1966). *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte: Ein Überblick*. Berlin: Springer-Verlag Berlin Heidelberg. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-642-86195-6> [in German].

12. Lotz, W. (1907). The Commercial Policy of Germany. *Journal of Political Economy*, 15(5), 257-283. doi: <https://doi.org/10.1086/251320>.
13. Treue, W. (2011). Wirtschafts- und Technikgeschichte Preußens. Berlin/New York: Walter de Gruyter [in German].
14. Webb, S. (1980). Tariffs, Cartels, Technology and Growth in the German Steel Industry, 1879 to. 1914. *Journal of Economic History*, XL, 309-329. doi: <https://doi.org/10.1017/S0022050700108228>.
15. Percy, A. (1910). Modern tariff history: Germany - United States - France, 1876-1945. London: J. Murray.
16. Dawson, W.H. (1904). Protection in Germany: A History of German Fiscal Policy During the Nineteenth Century. London: P.S. King.
17. Gerschenkron, A. (1962). Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University.
18. Heyets, V.M. (2007). Economic growth policy based on the expansion of domestic consumption and its consequences. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 9, 14-34 [in Ukrainian].
19. Hinrichs, C. (1968). Friedrich Wilhelm I. König in Preussen. Jugend und Aufstieg. Ergänzt durch: Der Regierungsantritt Friedrichs Wilhelms I. Die Preussische Zentralverwaltung in den Anfängen Friedrichs Wilhelm I. Darmstadt: Erschienen [in German].
20. Sander, H. (Ed.). (1990). Friedrich Wilhelm I. Der Soldatenkönig als Maler. Turmgalerie der Orangerie in Sanssouci 8. Juli bis 14. Potsdam: Märkischer Verlag [in German].
21. Hinrichs, C. (1933). Die Wollindustrie in Preussen unter Friedrich Wilhelm I. Darst. Berlin: Parey [in German].
22. Bönisch, V.G. Der Soldatenkönig. Retrieved from <http://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/52666751> [in German].
23. Herzfeld, E. (1994). Preußische Manufakturen. Berlin: Verlag der Nationen [in German].
24. Fechner, H. (1901). Die Fabrikengründungen in Schlesien nach dem siebenjährigen Kriege unter Friedrich dem Großen. Nach den Akten des Staatsarchivs und des Oberbergamts zu Breslau. *Journal of all political science*, 57, 618-652 [in German].
25. Königliche Porzellan-Manufaktur Berlin. Retrieved from https://de.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6nigliche_Porzellan-Manufaktur_Berlin [in German].
26. Beer, A. (1874). Friedrich II. Und Van Swieten: Berichte über die zwischen Oesterreich und Preussen geführten Verhandlungen, die erste Theilung Polens betreffend. Leipzig: Gottfried van Swieten Duncker & Humblot [in German].
27. Huseynov, G. (2002). Results of the year of Prussia in Germany. *Nimets'ka khvylya - Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/ru> [in Russian].
28. Schoeps, H.-J. (1968). Das war Preussen. Zeugnisse der Jahrhunderte. Eine Anthologie. Berlin: Haude & Spener [in German].

29. Henderson, W.O. (1961). Die struktur der preussischen wirtschaft um 1786. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 117(2), 292-319 [in German].
30. Le Neve F., Cole H., Milma Wm., William R. (1868). Technical Education. *The Journal of the Society of Arts*, 16(790), 119-138.
31. Cole, G.F. (1875). Technical Education in Saxony. *The Journal of the Society of Arts*, 23 (1190), 875-888.
32. Jahresbericht des Historischen Vereins für die Grafschaft Ravensberg. Retrieved from <https://www.stadtarchiv-bielefeld.de/Best%C3%A4nde/Landesgeschichtliche-Bibliothek/LgB-digital/JBHV> [in German].
33. Die englische reise 1787. Retrieved from <https://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/txt/fs-11494.pdf> [in German].
34. Ward, J. (1854). Report on the Munich industrial exhibition of 1851. *The Journal of the Society of Arts*, 3(105), 17-32.
35. Buchner, H. (1911). Die Matrikularbeiträge im Deutschen Reich. *Archiv des öffentlichen Rechts*, 27(2), 175-219 [in German].
36. Sawa, S. (1953). System of shipping theory - the methods of shipping policy. *Kyoto University Economic Review*, 23(1), 1-29.
37. Cramp, C. (1902). The Steamship Merger and American Shipbuilding. *The North American Review*, 175(548), 5-16.
38. Epkenhans, M. (1989). F.A. Krupp und die Anfänge des deutschen Schlacht-flottenbaus 1897-1902. *Geschichte und Gesellschaft*, 15, 196-226 [in German].
39. Epkenhans, M., Stremmel, R. (2010). Friedrich Alfred Krupp: Ein Unternehmer im Kaiserreich. München: C.H. Beck Verlag [in German].
40. Tosdal, H.R. (1917). The German Steel Syndicate. *The Quarterly Journal of Economics*, 31(2), 259-306. doi: <https://doi.org/10.2307/1883911>.
41. Hirth, L. (2007). State, cartels and growth: The German Chemical Industry. Norderstedt: GRIN Publishing.
42. Schumpeter, J.A. Capitalism, Socialism, and Democracy. Retrieved from <https://eet.pixel-online.org/files/etranslation/original/Schumpeter,%20Capitalism,%20Socialism%20and%20Democracy.pdf>.
43. Dornois, J.-P., Lains, P. (2006). Classical Trade Protectionism 1815-1914. New York: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203698860>.
44. Geppert, D. (2012). Pressekriege: Öffentlichkeit und Diplomatie in den deutsch-britischen Beziehungen (1896-1912). München: R. Oldenbourg Verlag [in German].
45. Hirshfeld, A., Salikhova, E. (2019). Loving in German. Levy bereg - Left Coast. Retrieved from https://lb.ua/economics/2019/10/29/440825_lyubit_ponemetski.html [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 19 травня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.222>

УДК 330.341.4:631(438)«1918/2018»

JEL: J43, R23, N34

Halamska Maria, dr. hab., professor,
head of Department of Rural Sociology,
Institute of Rural and Agricultural Development,
Polish Academy of Sciences

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-4133-9935>

e-mail: m.k.halamska@uw.edu.pl

Zwęglińska-Gałecka Dominika, research assistant,
Department of Rural Sociology,
Institute of Rural and Agricultural Development,
Polish Academy of Sciences

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-9321-2031>

e-mail: dzweglinska@irwirpan.waw.pl

Krupin Vitaliy, PhD, assistant professor
at Department of Economic Modelling,
Institute of Rural and Agricultural Development,
Polish Academy of Sciences

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-7388-6813>

e-mail: vkrupin@irwirpan.waw.pl

FROM PEASANT VILLAGE TO WORKER VILLAGE: CHANGES IN SOCIAL STRUCTURE OF POLISH COUNTRYSIDE IN 1918–2018

The goal of this publication is to present the synthesis of transformations occurring in regard to the social structure in the countryside of Poland during the last century (1918–2018). As rural Poland has been influenced by several factors, including political, economic and social, understanding those processes that have already taken place are crucial for the evaluation of the current situation and can aid in future investigations and prognoses of upcoming transformations and their impact upon the society and its development. The object of this research is the rural social structure in Poland, while

the subject matter covers the historical changes of this structure and the environment that have been the cause of particular changes, including the review of specific factors.

An analysis covering the last century reveals peculiarities in the development of the Polish countryside in regard to its social structure in three development phases: pre-industrial, industrial and post-industrial. The influences of political systems are analyzed in parallel with the country's development phases, which are both set as the background for occurring transformation processes: a) peasantisation, and a complex and multi-vector b) professionalization.

The research strives to aggregate numerous previous researches conducted during the analyzed century and is aimed to deliver complex synthesis regarding changes in the social structure of rural areas in Poland.

Keywords: social structure, labour, transformation, rural development, agriculture, Poland.

Халамска М., Звегліньска-Ґалецка Д., Крупін В.

**ВІД СЕЛА СЕЛЯНСЬКОГО ДО РОБІТНИЧОГО:
ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ ПОЛЬСЬКОГО СЕЛА
УПРОДОВЖ 1918–2018 рр.**

Метою публікації є представлення синтезу трансформацій, що відбувалися в соціальній структурі села Польщі протягом останнього століття (1918–2018 рр.). Оскільки на сільській території Польщі впливала велика кількість факторів, включаючи політичні, економічні та соціальні, розуміння тих процесів, що вже відбулися, є вирішальними для оцінки поточної ситуації і може допомогти у подальших дослідженнях та прогнозах майбутніх перетворень та їх впливу на суспільство і його розвиток. Об'єктом дослідження є соціальна структура села Польщі, в той час як предметом дослідження є історичні зміни цієї структури та середовище, що спричинило окреслені трансформації, включаючи огляд конкретних факторів.

Аналіз, що охоплює минуле століття, виявляє особливості розвитку сільської місцевості Польщі в розрізі її соціальної структури на трьох етапах розвитку: доіндустріальному, індустріальному та постіндустріальному. Впливи політичних систем аналізуються паралельно з етапами розвитку країни,

водночас обидва явища слугують контекстом процесів трансформації, що відбувалися: а) селянізація, а також комплексна і багатовекторна б) професіоналізація.

Дослідження було зосереджене на зборі та аналізі численних наукових праць, виконаних протягом обраного століття, і спрямоване на здійснення комплексного синтезу питання змін соціальної структури сільських територій Польщі.

***Ключові слова:** соціальна структура, праця, трансформація, сільський розвиток, сільське господарство, Польща.*

Definition of research problem. The subject of the following research concerns the changes in social structure of rural population in Poland in 1918–2018. During this timeframe Polish society goes through three developmental phases, in each of which the village takes a new dimension and provides different functions, which result, among other, in changing number of inhabitants and their share in the country's population. In the analysed century, we observe a progressive process of country's deruralisation, meaning the decrease – by ca. 30 p.p. – of the rural population [2]. Intensification of this process, despite the nearly constant absolute number of the rural inhabitants, took place in the timeframe of 1950–1990. After the 1990, the process of deruralisation has halted, mainly as a result of demographic (relatively lower urban population's growth rate) and migration (slowing of rural population's migration to the cities, progressive migration of urban population to the countryside, and significantly higher share of urban population in foreign migration) processes [9].

The social structure is defined very generally as «the arrangement of any elements, starting with individuals and families, and ending with segments of the social class structure, such as workers or peasants. In sociological analyses, we focus primarily on the more narrowly understood structure identified with inequalities and social hierarchy» [4]. The social structure «always characterises the state of a given society, constitutes its peculiar legitimacy, a set of identity features, and at the same time is an element and a causative factor of social dynamics» [12, p. 17]. In a relatively long one hundred year timeframe we are interested to analyse that, due to the development of social sciences, there are substantial changes undergoing in the approaches to definition of social structure and study of its shape or description (cf. [32]). From the class-stratified approaches typical for the beginning of 20th century, sociology moves to the approaches

split by socio-occupational groups/categories; where each of the approaches may have varying methodological assumptions that affect the way of analysing the mutual relations between the elements of this structure. This means that for different periods we have different, not necessarily comparable data, which limits the possibilities of description, analysis and comparison.

Analysis of latest research and publications. The latest century of Polish independence was fruitful in regard to research of rural development, in particular its social aspects. As a vast timeframe is being analysed in this article, it is important to note only the latest publications, but also those prepared in earlier years, yet having a tremendous impact upon understanding of development issues and bringing those crucial elements. In these terms the scientific findings of Czerniewski K. [3], Gałęski B. [10; 11], Jagiełło-Łysiowa E. [17], Kochanowicz J. [19], Manteuffel R. [20], Mendras H. [22], Turcki R. [29; 30], are fundamental to the researched issues and allow to put together a complete picture. These are excellently built upon by contemporary researchers, which not only deal with the current social issues in rural areas, but go beyond to understand the long-going prerequisites and dependencies that have led to the current state. Among such are Frenkel I. [7–9], Domański H. [4–6], Czarnecki A. [2], Słabek H. [26; 27] and other.

Unresolved research issues needing attention. While there were many quality researches devoted to the social development of rural areas in Poland in particular periods of time, as the full century is complete since Poland regained its independence, there are prerequisites present to rethink and aggregate existing data and research findings. Such synthesis in regard to changes of the social structure in rural areas of Poland covering whole century can be the basis to outline and define key factors and relations between occurring phenomena.

Research goal and objectives. The goal of this publication is to present the synthesis of scientific findings describing transformations occurring in regard to the social structure in the countryside of Poland during the last century (1918–2018). In order to structure the information it will be analysed according to three country's development phases (pre-industrial, industrial, post-industrial), as well as key transformation processes (peasantisation and professionalization, with the latter divided into three paths: depeasantisation, proletarianisation and embourgeoisement/gentrification).

The background of changes in Polish countryside's social structure

In the analysed century, the countryside's social structure underwent substantial changes under the influence of political, economic and social factors, some being regional or national, while other – global. Its evolution must be embedded in the wider context of changes in the socio-occupational structure of the entire Polish society. Therefore it went through three phases of development during this time: from pre-industrial through industrial to post-industrial.

Each of these phases has a specific employment structure divided into three economy sectors: the first sector covering agriculture, forestry, fishery and mining industry, the second sector – industry and construction, and the third sector including broadly understood services. This is illustrated by the dynamics of employment structure (Figure 1). In the pre-industrial phase, employment in the first sector of the economy (including agriculture) dominates, in the industrial phase – employment in the second (industry) and third sector (services) exceeds 60%, and in the post-industrial phase – the majority of employees work in the third sector. These phases of economic development (divided in Figure 1 by two vertical lines) do not coincide with periodisation, determined rather by political events, influencing the type of political system in the country.

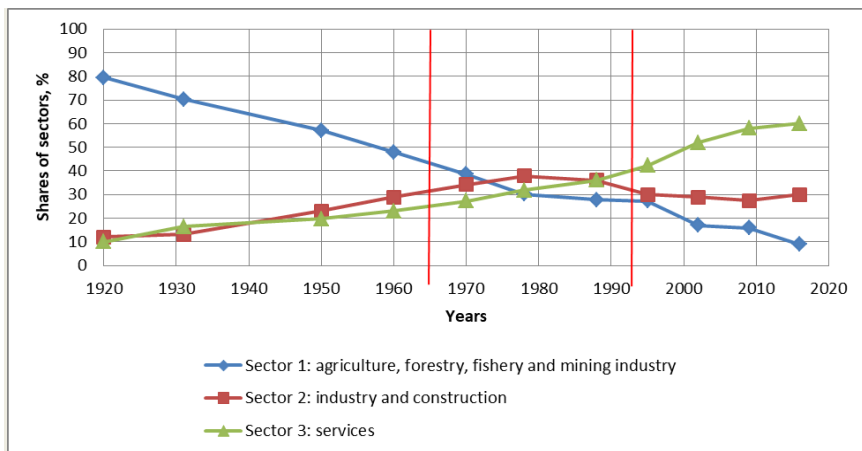

Fig. 1. Dynamics of employment in Poland during 1920–2018 according to economy sectors

Source: own compilation based on [18; 23; 28].

The entire period of the Second Polish Republic (1918–1939, pol. *II Rzeczpospolita*, abbreviated as II RP) is homogeneous and belongs to the pre-industrial phase. There are very slight changes in the employment structure: employment in the first sector falls, slightly increases in the second sector. The socialist period in Poland (1944–1989), most of which was the Polish People's Republic¹ (1952–1989, pol. *Polska Rzeczpospolita Ludowa*, abbreviated as PRL) period is very diverse: until around 1970, Poland is still in the pre-industrial phase (it is a mix of industrial and agricultural production), although employment in the first sector drops by more than 30 p.p. The industrial phase is the period of the next twenty years, which ends with a relative balance in employment in three sectors around 1990. It is a very dynamic period in which the vectors of further changes are formed. In the Third Polish Republic (1989 – present, pol. *III Rzeczpospolita*, abbreviated as III RP), during the transformation of the economy and its adjustment to the market principles in the 1990s, the transition to the post-industrial development phase occurs: 60% of employees work in the third sector, 30% in the second, and 10% in the first.

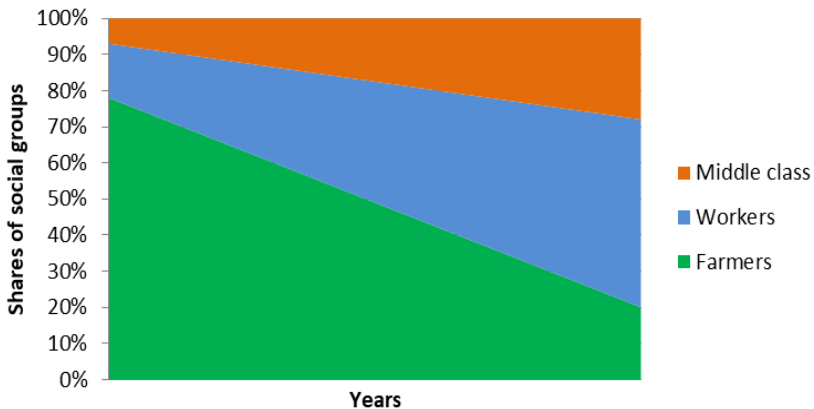

Fig. 2. Changes in the countryside's social structure broken down into three groups: the middle class, workers and farmers
Source: own research based on [15].

¹ Officially the Polish People's Republic was enacted in 1952 with promulgation of new Constitution (called July Constitution or Constitution of 1952) and lasted until 1989, yet often the whole period of 1944–1989 being the time of communist rule is referred to in the society as PRL.

Processes of changes in the socio-occupational structure of rural Poland must be considered in such broad context. The course of these changes can schematically show the process of differentiation of the countryside's social structure from being dominated by farmers (peasants) to being dominated by workers (Figure 2 revealing such data for 1920–2020), with relatively low (albeit very high compared to developed European countries) employment in agriculture. In the period of 1918–2018, the shape of the social structure was determined by two main processes: peasantisation and professionalisation, which resulted in the deagrarianisation of the village.

Changes in the Polish countryside's social structure

Peasantisation. In the interwar period (1918–1939), changes in the social structure were small and resulted mainly from the widespread use of peasant family farms in agriculture: increasingly more land was owned by peasants, more rural families lived on agriculture. The absolute and relative increase in the share of peasant population in society is called «peasantisation» in the literature. It is a process started in Poland by enfranchisement of peasants and ending at the beginning of the 1960s, when the land collectivised in the first half of the 1950s returns to peasants. In the Second Polish Republic, peasantisation was driven by two major causes: agricultural reform (so-called «parceling» or breaking land (estates) into smaller parts) and division (fragmentation) of farms. The research of the Institute of Social Economy² from 1934 shows that in the period 1920–1934 nearly 19% of new farms were created. However, the vast majority (72%) were created as a result of the division of other farms, 13,7% by land purchase, 6,3% on previously parceled land plots, 6,1% on leased land plots and 0,8% – other reasons (cf. [3]). The process of division of farms had a fundamental impact on the number and relative growth of peasant population. It intensified during the Great Depression (1929–1934), during which economic emigration abroad and emigration to the cities were limited. Due to this «negative agrarian

² The scheme of research was developed by the Institute of Social Economy (1934). First research was carried out in 1947, the last in 2011 (it was the sixteenth edition). The research had an original methodology: structures of entire villages selected for research were examined. In 1934, 53 villages in Poland were examined, including 2,122 rural families, which were located in five regions of the country. In 2011, the sample included 8,477 rural families.

evolution», peasantisation was often associated with the pauperisation of the peasant population.

After the Second World War, in the second half of 1940s, the peasantisation process gains a temporary impetus. As a result of the land reform of 1944, 1,2 million ha of land in the Former Lands and 5 million ha in the Western and Northern lands³ were allocated between landless and low-income peasants. Overall 347,000 of new farms were created and 254,000 existing farms expanded their area. The process of peasantisation of villages had a specific form during this period, because it led to «averaging of villages»: a decrease in the shares of the smallest and largest farms and an increase in share of small and medium farms. Descriptions of the social structure of the village from the 1940s to the early 1970s exposed (in accordance with the paradigms of Marxist sociology) the class differentiation of the peasant village, its antagonisms and conflicts of interest. In the 1950s – using sophisticated, Soviet-borrowed arguments – they divided the peasant population into landless and poor, middle-class and «kulaks»⁴, and defined the function and future for each of these groups in development of the new socialist society⁵. Helpful in this undertaking were to be the landless, poor and (temporarily) middle-class ones, while their opponents were the kulaks, especially those employing hired labour. Descriptions of the social structure showed not only the diversity in the village, but also the relationships between its elements, still based on the institution of patronage and clientele. Analyses tracking class systems (and class exploitation) also indicated a fairly dense network of cooperation in the countryside. Every second farm provided employees, every fourth family owning land and two-fifths of landless families did various jobs on larger, more prosperous farms. In total, three-quarters of rural families were members of work-based social networks based on a modified patron-clientelist formula. The system of dependencies changed: it was not

³ Contemporary Polish borders were established in 1945 at conferences in Potsdam and Yalta. Former Lands include mainly Mazowsze and Małopolska, term «recovered» lands refers to Western and Northern regions, while the lost lands (pol. *ziemie utracone*) are so-called «Eastern borderlands» (pol. *kresy wschodnie*).

⁴ Kulak, according to the Soviet collectivization propaganda, is a wealthy peasant owning large land area. Assumed to be a typical enemy of the socialist regime.

⁵ «To some extent, this refers to the previously recognized trichotomic division of the peasant layer. In its simplified form, as it was known, it emphasized the class division of the village, the conflict of interests and the ongoing struggle between individual groups treated almost as separate political groups» [11, p. 77].

a landless man who had to «bow down» to the host, but the landlords had to look for a worker and «win him over», because a new competitor was arising on the labour market – new state or collective workplaces⁶.

Professionalization: its paths and effects. In the inter-war period, about 1/3 of the rural population belonged to the «non-peasant population» and its share between 1921 and 1938 dropped from 31,1% to 28,4%. The dominant process was peasantisation, but regionally, due to large investments (e.g. such constructions as the Central Industrial District or port in Gdynia), there was an abandonment of agricultural activities and the emergence of new categories of workers, primarily the blue-collar employees. This process intensified in the post-war period, when the village began the process of liberating itself from the state of «backwardness balance» and the social structure began to lose its specific features in favour of universal ones [30]⁷. The initial openness of the social structure was conducive to this, «which was associated with the processes of industrialisation and mass migration from villages to cities. The main shifts in the social structure occurred due to switch from the category of farmers to the category of workers and the influx of representatives of both these categories to white-collar workers» [6, p. 43].

Changes in the countryside's social structure throughout this period were primarily the result of transformations in the structure of national economy. The entry of Poland into the industrial phase meant not only the gradual decrease in importance of agriculture in the economy (disagrarisation of the national economy), but above all the *professionalization of the social structure, being the process of shaping the social diversity, which was based on a profession that determined the placement of individuals in the society*. Occupational positions are becoming clearly visible only at some stage of socio-

⁶ The availability of non-agricultural jobs and the mechanisation of agriculture are causing them to disappear, but their existence can still be discovered in the early 1980s (cf. [21]).

⁷ «The term «specific system of social relations» means a social order that is based on the assignment of positions and social roles to individuals (and social groups) that are strictly designated and generally stable in terms of individual life. On the other hand, the term «universal system of social positions» means a social order which is based on the dynamic achievement of positions and social roles by individuals (and social groups)» [30, p. 213].

economic development⁸. In industrial society, «professions are the kind of position that must be achieved by individual effort, based on skills, training, knowledge» [4, p. 105]; are the activities resulting from the division of labour, performed for the benefit of others and bringing contractors the means of subsistence. Professionalization understood in this way was a complex process, having not only the real dimension (in the form of the emergence of new or emergence of unknown sets of professional activities), but also the dimension of consciousness; it made the society realise the need for a different construction of the social world's image, the existence of other hierarchies of values, the existence of new, yet difficult to articulate, social divisions [17]. Through this process, the social structure of the village – as Turski [30] cited above – lost its specific features and gained universal ones. Józef Chałasiński pointed out that professionalization was «an evolution of fundamental national significance» [1, p. 11]. This complex process has changed over time and three paths can be distinguished within it: depeasantisation, proletarianisation and embourgeoisement/gentrification. They will be characterised below.

a) Depeasantisation path. The community most closely related to agriculture, for which it was the sole or main source of income, consisted of three groups: peasants (i.e. peasants/individual farmers), hired farm workers (at private or state-owned farms) and – after the war – a small group of cooperative peasants. The last two groups have always been a diverse community, the core of which have always been the manual workers. This rural sub-community was the first to be professionalised. Its initially flat structure (unskilled agricultural workers and a few qualified professionals), was increasingly diversifying, especially after the war as a result of changes in the organisational structures of state-owned farms. «In the group of engineering-technical and administrative-office workers were the: production directors and supervisors, managers of separate entities, a whole team of specialists: zootechnicians, agronomists, agricultural

⁸ «The genesis to introduce the profession into the circulation of sociological analysis therefore has objective premises. Professional diversity has become independent of other structural forms, gaining an independent ability to create positions, distances and barriers that determine the functioning of societies and the fate of individuals. Professional roles began to determine human actions, regardless of different forms of attribution governed by their own logic, consistent with the requirements of the functioning of industrial societies» [5, p. 435].

mechanisators, economists, chief accountants, employees of local governments and social services. Workers with various qualifications and specialisations were employed, including manual workers dealing with crop and livestock production, operators of combines and tractors, warehouse workers, mechanical repairmen (mechanics, turners, electricians, and restorers), worker groups providing repair, construction, transportation services» [25, p. 152].

The core of the countryside's «agricultural» community was formed by those peasants who were the owners of individual farms, treated for a long time in post-war sociological analyses as a social class (layer) that is disappearing or «transitional». As the basic – though not too precise – criterion for their differentiation starting from the interwar period was the farmland area; in later studies – the economic strength of the farm. Two paths of professionalisation were typical for this agricultural sub-community: depeasantisation and proletarianisation of the countryside.

The first path of professionalisation of the countryside's social structure is the *transformation of the peasant into a «professional» farmer, professionalisation-depeasantisation*. In an industrial society, a food producer ceases to be a «peasant» and becomes a representative of one of the many socio-occupational groups – a «farmer who lives in a mass industrial society in which local communities have no more autonomy than other groups and organisations, and who become the lowest level of the political and administrative ladder» ([22, p. 11] translated by Maria Halamska). It was emphasised that a farmer is a special profession with many peculiarities, such as the fact that the work is performed by the family and is largely autonomous, that its activities have a very wide range [10], this profession has a number of humanistic and ethical aspects [20], favours the autonomy of the individual, giving him a professional status [17]. The phenomenon of peasant's professionalization, described in Western literature as «the end of peasants» (cf. [22]), took place under the influence of modernising and innovative agriculture [11] and was associated with abandonment of both agriculture and countryside. In Poland, in a centrally controlled economy, due to the specific features of modernisation («imperfect modernisation» [19]), the transformation of the «peasant class» into a «socio-occupational group of farmers» was slow, although politically desirable.

In the 1960s, peasants' professionalization was favoured by loosening the compulsory supply system and introducing agricultural

production contracting, which tied family farms to a socialist quasi-market. It was a gradual process, and the multitude of characteristics that should define someone practicing the profession of farmer⁹ made it very difficult to estimate how many farmers could be included in the group of «farmers». The source of income became the decisive criterion: work on a family farm being the sole or main source of income. By adopting such criterion at the turn of the 1980s and 1990s, the group of «professional farmers» constituted from nearly one-fourth to one-third of the rural population.

A further drop in agricultural employment occurs in the second half of the 1990s and in the next decade. Then, significant changes take place in the way family farms function. Since 1990, diversified post-traditional peasant farms have been surrounded by an aggressive market economy environment. Under such influence they begin to diversify: ca. 1/3 of family farms tightens relations with the market, increasing their size and intensifying production. Their managers can undoubtedly be called the «professional farmers».

b) Proletarianisation path. Professionalization, understood here as *saturation of the social structure with professional groups classified as workers led mainly through transformation of peasants to workers*. The person that had a farm and at the same time worked outside of the farm was becoming a peasant-worker. The peasant-workers were «a heterogeneous and diverse category in terms of position and role in the family (being its head or member), the nature of the conducted work (mental, physical), the nature and place of employment (permanent, seasonal, industrial, crafts, etc.), area of the farmland, personal income (generated at farm or non-farm work), broadly understood conditions of additional work (qualifications, position, distance, travel conditions), etc.» [26, p. 77]. Peasant-workers appeared at the end of the 1940s along with the country's industrialisation. Employment outside the agriculture and area of their residence was sought by «obsolete people» in the countryside: the landless and owners of small, neglected and poor farms, ruined houses and farm buildings. With time – also from medium-sized and larger farms. Aside earnings, also the lack of systemic social security was pushing people from agriculture and towards the non-agricultural

⁹ «A profession is a set of activities distinguished within the social division of labour, requiring preparation (qualifications), performed permanently or occasionally and constituting a source of income» [24].

employment: free medical care was available to them only from 1972, while the option of retirement was introduced in 1977¹⁰.

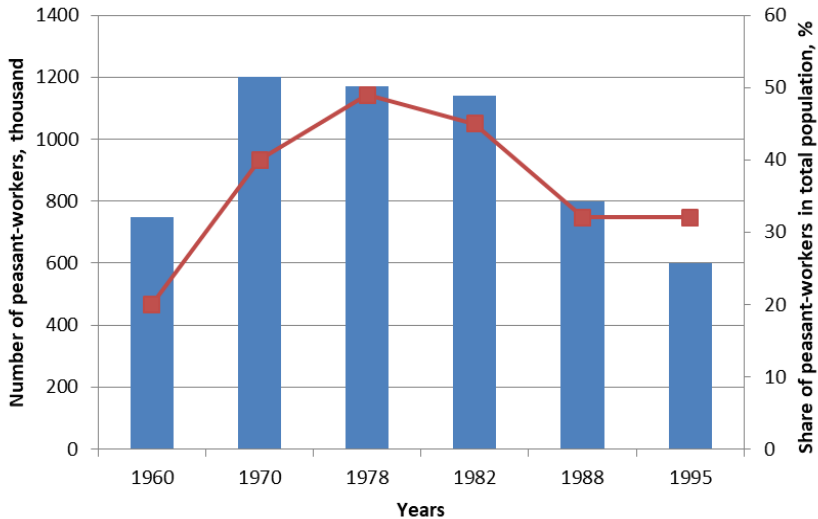

Fig. 3. Peasant-workers (heads of families/farms) in Poland in 1960–1995 (in absolute and relative terms)

Source: own compilation based on [7; 27].

The size of this diverse dual-professional social community has changed over time (Figure 3). In 1950, 477 thousand farming families were relying mainly on the work of the head of the family outside the farm, in 1960 there were over 600,000 and if the other family members who were generating income outside the farm were added here then the number would be ca. 1,400 thousand. Despite many studies, it is difficult to accurately estimate the scale of this phenomenon¹¹. Certainly it was of a mass nature and in various forms oc-

¹⁰ These social rights are an important element of professionalization, which means «levelling the field» for farmers compared to other professional groups. The final moment of this «social professionalization» is the Act on social security for farmers signed in 1990.

¹¹ The reason for this is the lack of precision in statistics. First, it depends on the adoption of the changing size of the land, based on which the owned land is treated as a farm and the people having it are treated as the peasant population. If, for example, the criterion of 0,1 ha is adopted, then «professionally active members of

curred in 2/3 of «agricultural» households. This number reaches its highest value and share in the 1970s, after which it begins to shrink. But in the mid-1990s, over 600,000 people being heads of their family farms worked outside of their farms, which means that almost every third (31,7%) «head of farm» worked outside the agriculture.

Professionalization of peasant-workers was specific. Initially, most people undertaking work outside the farm had no professional training. Most of the peasant-workers in the 1960s were unskilled workers. Turski [29] reports that several percent (16–17%) of farm family heads performed clerical and intellectual work, 32,4% were skilled workers and 47,3% were unskilled employees. Thus, the peasants supplied primarily the «blue-collar worker» segment. The process of professionalization took place gradually: the peasants gained their profession by apprenticeship at the workplace or by taking additional courses. It was important to participate in «non-rural» social structures, built on the professional division of labour, where qualifications and skills determined the social position. The progressing professionalization is even confirmed by the nomenclature: more and more often peasant-workers are called «dual-profession population». This dual occupation was still quite common in the eighties in the life strategy of families owning a farm. Often parents planned such future for their children, and then the acquisition of a non-agricultural profession by children was the way to implement these family strategies; generally, the children already had better vocational training and began to integrate into the middle class community. This phenomenon begins to disappear in the nineties of the twentieth century. Even in 1991, every fourth inhabitant of rural areas has both peasant and worker income source, in 1995 – every fifth, in 2003 – every tenth. Proletarianisation consumes the largest part of the dual-professional population. In the last thirty years, the share of workers in the countryside's social structure has been steadily growing, reaching half of the village inhabitants at the end of the century. During the analysed last hundred years, the countryside transforms from peasants' village to workers' village.

peasant-worker families (farm area over 2 ha), worker-peasant (0.5-2 ha) and worker-allotmenteer (0,1-0,5 ha)» in 1960 constitute ca. 1,800,000 people, in 1970 – 2,600,000-2,900,000 people. It was assumed that on farms (up to 2 ha) the main source of income is the work outside of agriculture, and on the farms of over 2 ha – farm income (cf. [27]).

c) Embourgeoisement/gentrification path. The new path of rural professionalization is *the embourgeoisement of the village*, i.e. *the saturation of the social structure of the village with people occupying higher positions in social stratification, having higher cultural capital, income, and a lifestyle different from the one typical for the rural folk*. In short – it is the appearance of a «middle class» in the countryside, which is not a rural phenomenon. It appears in capitalist industrial society, grows and changes as it evolves. In modern, most developed market societies of Europe, its participation in the social structure of villages is similar to that in cities. In the Polish countryside, again with a specific development path, it appears at the beginning of the 20th century in the form of a quite lonely intellectual: usually a priest and teacher, then an agronomist and a municipal clerk, sometimes a doctor. A layer of «working intellectuals» has been forming in the Polish People's Republic. The criteria for belonging to this group were not too strict, and recruitment occurred in various ways. Rural youth gaining education were mostly «given away to the city», and the following return to the countryside, especially in case of successfully acquired university education, was most often treated as a personal failure (cf. [31, pp. 18–57]).

The embourgeoisement is a process of transformation of the countryside's social structure, which in the last two decades of the 20th century dominates in developed Western countries. This process is defined differently. Anglo-Saxon literature aptly describes it as a process of social gentrification [16], i.e. the saturation of the countryside's social structure with people occupying higher positions in social stratification¹². The embourgeoisement has become statistically noticeable primarily due to the increase in the share of people with medium and higher levels of education among the rural population, as it gives entitlements to pursue professions belonging to the middle class¹³. Over the past thirty years, this is the most dynamic process. Its characteristic feature is primarily an increase in the share of the «new» middle class. At the beginning of the 1990s, the share of the

¹² This term was introduced by the British urban sociologist Ruth Glass [13] in the 1960s to somewhat ironically and jokingly describe the appearance of «urban gentry» in the London suburbs, similar to «rural gentry» in the 18th century.

¹³ This is evidenced by the growth rate in the share of people with at least secondary education. In 1960, the population with this level of education constituted 3,7% of the rural population, in 1970 – 5,7%, in 1978 – 9,8%, in 1988 – 14,9%, in 2002 – 26,7%, 2011 – 33,0% [8].

«old» craft and merchant group in the middle class is much higher in the countryside than in the city. In 1991, one representative of the «old» middle class is opposed by one and a half representative of the «new» middle class, while in 2013 – it is by more than three (3.37). The internal composition of the rural middle class loses its specificity and approaches the national average.

The ongoing gentrification process has two sources: endogenous and exogenous. The first, endogenous, is an increase in the education level of the rural population, especially an increase in the share of people with higher education, entitling them to occupy higher positions in the socio-occupational structure. The process intensified in the 1990s, when the share of rural residents with higher education increased fivefold compared to 1988. The second factor was also important in this process – stopping the outflow of educated rural youth to the city. It was influenced by several factors occurring with varying intensity in the analysed period: the transformational crisis in the 90s resulting in unemployment, transformation of the rural economy and appearance of new, mainly non-agricultural jobs, a significant improvement of living conditions in the countryside causing many young educated people wanting to live in the countryside. Research from the turn of the century shows that every second young educated rural inhabitant wanted to live in rural areas, but over 70% wanted to work in the city, because it is only there that a satisfying work and fulfilment of their professional aspirations can be found [14].

This translates into spatial changes in the population of rural areas: communes concentrating the population, including the well-educated people, are located in the vicinity of urban agglomerations, while peripheral communes lose their inhabitants. Exogenous sources of middle class growth in the countryside are migrations from the city to the village, which are a characteristic element of the gentrification process. The analyses identify two groups of people migrating to the countryside: middle-class representatives and elderly people of retirement age, often seeking *rural idyll*, meaning «positive observation of the village as a friendly, healthy and close to heart environment. (...) The vision of rural idyll is an expression of human longing for harmony resulting from contact with nature and social closeness» [33, p. 47]. As indicated by statistical data, mainly young people from the 25–44 age group with permanent family status mi-

grate to the countryside, while migrations of older people are relatively rare¹⁴.

Conclusions: regularity or specificity of changes?

The processes of changes in the socio-occupational structure of rural Poland must be viewed in a broad context. Let's start with the processes transforming the share of agriculture, which gives the vast majority of employment in the first sector. Transformations in agriculture in the 20th century result in peasantry, relatively late compared to Western Europe, yet quite typical for Central Europe. It ends with the commencement of agricultural collectivisation in Poland in 1949, which was unsuccessful, but inflicting specific pressure throughout the entire decade of the 1950s. The process of limiting the share of employees in agriculture begins in the 1960s, yet its acceleration occurs only in the 1990s, when post-communist agriculture and family farms must comply with market economy rules. An important element of these transformations is depeasantisation, which began in the 1970s, along with the liberation of individual farms from compulsory supply quotas. It is accompanied by the decomposition of peasant culture, homogenising the village and providing peasants with ideological domination.

The second stream of changes in the socio-occupational structure of village is caused by industrialisation and manifests itself primarily through the countryside's proletarianisation. The share of workers in the countryside's social structure has been growing steadily until recent years, while farmers – as in other developed countries – become the dominant group in the rural social structure; there is a sort of «ruralisation» of workers, when most of them reside in the countryside. An important path of proletarianisation is the dual occupation, which also brings professionalization to the countryside. Changes in the structure of the entire economy and its transition to the post-

¹⁴ Frenkel reports that in 2008, 2010 and 2012, the participation rate of the 25-29 age group was 14,8, 14,8 and 13,0 respectively per 1,000 rural population in a given age group; the rate in the group of 30-44 equalled 11,8, 13,1 and 12,2 respectively, while in the group of 60 and over years – 3,2, 3,5, 3,4 respectively. In each of these years, the category of married was ca. 70% [8, p. 40]. Younger age groups are better educated than older groups and based on this alone – despite the lack of data on the education of migrants – it is possible to conclude that they are also a source of gentrification. This is also confirmed by case studies (see [34]).

From peasant village to worker village: changes in social ...

industrial phase result in the next process: the embourgeoisement of the countryside's social structure, i.e. the growth of the broadly understood middle class. The intensification of this process falls on the last decade of the twentieth century, when the increase in the share of the middle class in the countryside is the effect of both: the increase in education level of rural residents and the arrivals of the urban middle class representatives to the countryside for permanent residence.

Visualisation presented below depicts the phases in the development of Poland, while emphasizing particular transformation processes occurring during various periods of time (Fig. 4).

Country's development phases	pre-industrial			industrial			post-industrial					
Types of system	II RP			PRL						III RP		
Transformation processes	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020	
Peasantisation	■											
Professionalization	Depeasantisation					■						
	Proletarianisation		■									
	Embourgeoisement							■				

Fig. 4. Changes in the social structure of the Polish countryside
Source: own research.

Summary and possible directions of future researches. To what extent were the processes of change in the socio-occupational structure of the Polish countryside typical and to what extent were they specific? The answer depends on which analysis dimension we assume. To a large extent, these processes result from economic transformations, but their pace and direction were shaped primarily by political and administrative decisions. Therefore, their course is different from those in developed Western countries, which started a hundred years ago at a different level of development and did not have a centrally planned economic episode, lasting almost half a century. The course of these processes was also specific in Central Europe. It was decided not to collectivise agriculture. Therefore, deagrarianisation was gradual and two-staged. Its slow dynamic before the 1990s was associated with the widespread dual-professionalism. As a result, in the nineties there was an accumulation of transformation processes: we are observing depeasantisation, proletarianisation and embourgeoisement, all occurring almost simultaneously. At the same time, due to transformation of the economy and transition

to the post-industrial stage – the deindustrialisation occurs. This means that the stream of emigrants from agriculture is not directed, as it was in the 60s and 70s – towards large industrial plants, but (at least to a large extent) – allowing them to look for jobs in the third sector, dominated by small and medium enterprises. The uniqueness of this process in rural Poland is therefore determined not only by the «shift in time» in relation to the West, but by the overlapping of processes that took place there in a certain succession: deagrarianisation is associated with tertiarisation, and not – as it has been so far – industrialisation of the economy.

References

1. Chałasiński, J. (1967). Przedmowa. W: *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej. Pamiętniki i studia. IV. Od chłopca do rolnika*. Warszawa: LSW [in Polish].
2. Czarnecki, A. (2019). Urbanizacja kraju i jej etapy. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.) *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju wsi polskiej*. (ss. 51-77). Warszawa: IRWiR PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].
3. Czerniewski, K. (1937). Zagadnienia struktury agrarnej. W: E. Strzelecki (red.), *Struktura społeczna wsi polskiej*. Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego [in Polish].
4. Domański, H. (2004). *Struktura społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].
5. Domański, H. (2005). Zawód. W: *Encyklopedia socjologii. Suplement*. Warszawa: Oficyna Naukowa [in Polish].
6. Domański, H. (2015). Otwartość struktury społecznej: teoria i wyniki analiz. *Nauka*, 2, 25-50 [in Polish].
7. Frenkel, I. (1997). Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi w latach 1988–1995. Warszawa: IRWiR PAN [in Polish].
8. Frenkel, I. (2003). Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi. Dekada przemian. Warszawa: IRWiR PAN [in Polish].
9. Frenkel, I., Rosner, A., Stanny, M. (2019). Kształtowanie się populacji ludności wiejskiej. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.) *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju wsi polskiej*. (ss. 77-118). Warszawa: IRWiR PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].
10. Gałęski, B. (1963). Zawód jako kategoria socjologiczna. Formowanie się zawodu rolnika. *Studia Socjologiczne*, 3, 55-72 [in Polish].
11. Gałęski, B. (1973). *Studia nad strukturą społeczną wsi*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

12. Gilejko, L. (2010). Klasy i warstwy we współczesnym społeczeństwie polskim. W: M. Jarosz (red.). *Polacy równi i równiejsi*. Warszawa: ISP PAN [in Polish].
13. Glass, R. (1964). London's Newcomers: The West Indians in London. London: Centre for Urban Studies.
14. Gorlach, K., Drąg, Z., Seręga, Z. (2003). Młode pokolenie wsi III Rzeczypospolitej. Aspiracje życiowe w przeddzień integracji z Unią Europejską. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych [in Polish].
15. Halamska, M., Zwęglińska-Gałecka, D. (2019). Od wsi chłopskiej do robotniczej. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.) *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju wsi polskiej*. (ss. 203-246). Warszawa: IRWiR PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].
16. Hoggart, K. (1997). The middle classes in rural England 1971-1991. *Journal of Rural Studies*, 3, 253-273. doi: [https://doi.org/10.1016/S0743-0167\(97\)00025-9](https://doi.org/10.1016/S0743-0167(97)00025-9).
17. Jagiełło-Łysiowa, E. (1967). Wstęp. W: E. Jagiełło-Łysiowa (red.). *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej. Pamiętniki i studia. IV. Od chłopca do rolnika*. Warszawa: LSW [in Polish].
18. Kawa, M. (2010). Tendencje zmian zatrudnienia w sektorze usług w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 17, 413-422 [in Polish].
19. Kochanowicz, J. (1988). Losy gospodarki chłopskiej w niekapitalistycznej próbie modernizacji. W: J. Wilkin (red.). *Gospodarka chłopska w systemie gospodarki socjalistycznej*. Warszawa: WNE UW [in Polish].
20. Manteuffel, R. (1987). Filozofia rolnictwa. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
21. Maurel, M.-C. (1989). Les paysans contre l'Etat. Paris: Harmattan [in French].
22. Mendras, H. (1976). Sociétés paysannes. Paris: Armand Colin [in French].
23. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. (2016). Rynek Pracy w Polsce w 2015 roku. Warszawa [in Polish].
24. Nowy leksykon PWN. (1988). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
25. Psyk-Piotrowska, E. (2004). Społeczne konsekwencje przekształceń własnościowych w rolnictwie państwowym. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego [in Polish].
26. Słabek, H. (2002). Chłopi-robotnicy, robotnicy-chłopi, robotnicy-działkowicze (1945–1989). *Kwartalnik Historyczny*, 2, 77-100 [in Polish].
27. Słabek, H. (2015). O społecznej historii Polski 1945-1989. Warszawa: Książka i Wiedza [in Polish].

28. Szuman, A. (1999). Przeobrażenia społeczno-zawodowe ludności Polski w XX w. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 3-4, 187-202 [in Polish].
29. Turski, R. (1964). Procesy profesjonalizacji pracy na tle industrializacji i urbanizacji w Polsce. *Studia Socjologiczne*, 2, 5-30 [in Polish].
30. Turski, R. (1970). Przemiany struktury społecznej wsi. W: W. Wesółowski (red.). *Struktura i dynamika społeczeństwa polskiego*. Warszawa: PWN [in Polish].
31. Wasielewski, K. (2013). Młodzież wiejska na uniwersytecie. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK [in Polish].
32. Wesółowski, W., Janicka, K., Słomczyński, K.M. (red.) (2017). *Struktura społeczeństwa polskiego. Ewolucja paradygmatu*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN [in Polish].
33. Wójcik, M. (2013). Gentryfikacja wsi - "Jak daleko od miasta?". Retrieved from http://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/4465/gentryfikacja_wer_pierw.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Polish].
34. Zwęglińska, D. (2019). Gentryfikacja wsi i jej zasięg. *Wieś i Rolnictwo*, 2, 57-87 [in Polish].

*The article was received on March 17, 2020.
Стаття надійшла до редакції 17 березня 2020 р.*

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.243>

УДК 330.341.2:005.344(477)Федак

JEL: B31, B52, N23, N24, Q13

Вербова О.С., доктор економічних наук,
професор кафедри менеджменту Львівського регіонального
інституту державного управління Національної академії
державного управління при Президентові України

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9584-629x>

e-mail: o.s.verbova@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА ФЕДАКА

Проблематика нестабільного розвитку фінансово-кредитної системи сучасної України пов'язана з відсутністю інституційного поля національного економічного менеджменту. Пошук методів вдосконалення управління фінансово-кредитними інституціями актуалізує досвід становлення інституційного поля українського кооперативного менеджменту в умовах Австро-Угорщини та міжвоєнної Польщі. Метою статті є дослідження процесу та здобутків формування інституційних засад кооперативного менеджменту в Західній Україні наприкінці XIX – у першій третині XX ст. на прикладі діяльності Степана Федака та обґрунтування значення цього досвіду для сучасного економічного менеджменту.

Наголошено, що генеза господарського менеджменту у Західній Україні є яскравою ілюстрацією феномена економічного персоналізму як способу національної господарської самоідентифікації. З'ясовано особисту заслугу С. Федака у становленні засад інституційного поля (формально-правових та неформальних ментально-духовних правил) українського економічного менеджменту. Зокрема, висвітлено активну менеджерську діяльність в економічних товариствах та фінансових установах, значну частину яких він організував та очолював. Виявлено особливі риси менеджменту С. Федака на посаді директора «Дністра», який досягнув найвищих економічних показників упродовж усього часу його управління; при заснуванні та в діяльності Крайового союзу кредитового, що став головною фінансовою інституцією для кооперації Галичини.

Проаналізовано менеджерський талант і досягнення С. Федака в царині української фінансово-кредитної сфери, які знайшли свою реалізацію на загальноукраїнському рівні. Зазначено, що на форумі українських кооператорів у вересні 1918 р. С. Федак разом із київськими кооператорами Д. Коліухом і К. Воблим підготували статут Страхового союзу, який мав співпрацювати з українськими страховими інституціями Галичини. Розкрито активну участь С. Федака у діяльності майже всіх українських товариств міжвоєнного періоду. Обґрунтовано необхідність відродження національної традиції становлення інституційних засад кооперативного менеджменту, що у процесі сучасної господарської самоідентифікації має особливе цивілізаційне значення.

Ключові слова: *інституційні засади, інституційне поле, український кооперативний менеджмент, економічний персоналізм, господарська самоідентифікація, національна господарська традиція, фінансово-кредитні інституції, Степан Федак.*

Verbova O.

FORMING INSTITUTIONAL PRINCIPLES OF THE UKRAINIAN COOPERATIVE MANAGEMENT AT THE EXAMPLE OF ACTIVITY STEPAN FEDAK

The problem of nonstability development of the financial-credit sphere of modern Ukraine is connecting with the discontinuity of institutional field of the national economical management. The search of methods improving financial-credit institutions is actualized experience of becoming institutional field Ukrainian cooperative management at the conditions Austria-Hungary and interwar Poland. The article aims to research forming of institutional principles cooperative management in the West Ukraine at the end XIX – first third XX c. at the example of activity Stepan Fedak and reasoning meaning of its experience for modern economic management.

It is emphasizing that the genesis of economic management in West Ukraine is the vivid illustration of the phenomenon economic personalism as the way of national economical self-identification. It is found out the personal merit of S. Fedak in becoming principles of institutional field (formal-legal and nonformal mental-spiritual rules) Ukrainian economic management. In particular, it is illustrated active managing activity in economic fellowships and financial institutions, much of it which he organized and headed. It is discovered the general features management of S. Fedak at the position of director «Dnister» which was

achieved the higher economical indicators all the time his managing; attached to foundation and at the activity of Regional Union Credit, that was became the general financial institution for cooperation of Galychyna.

It is analyzed managing talent and achievement of S. Fedak in the field of Ukrainian financial-credit sphere, which was found it realization at the all-Ukrainian degree. It is indicated that S. Fedak together with Ky-iv cooperators D. Koliuch and K. Voblyi prepared regulations of Insur-ance union which has to cooperate with Ukrainian insurance institutions of Galychyna at the forum of Ukrainian cooperators. It is revealed the active participation S. Fedak at the activity almost all Ukrainian fellow-ships interwar period. It is justified the necessity of revival national tradi-tion becoming institutional principles of cooperative management that at the process of modern economic self-identification has the general civili-zation meaning.

Keywords: *institutional principles, institutional field, Ukrainian co-operative management, economic personalism, economic selfidentifica-tion, national economic tradition, financial-credit institutions, Stepan Fe-dak.*

Постановка проблеми. Фінансово-кредитна система Украї-ни має низку проблем, спричинених відсутністю інституційного поля економічного менеджменту, тобто, виходячи із класичного визначення інституцій [13, с. 11–12], умов та факторів, які формують формальні та неформальні правила гри у цій важливій сфері сучасної господарської самоідентифікації. Формальні та неформальні правила гри і механізми забезпечення їх дотри-мання мають вагомий вплив на індивідуальне прийняття мене-джерерами інституційних рішень. Власне пошук методів вдоскона-лення управління фінансово-кредитними інституціями, стимулю-вання їхнього розвитку в умовах кризових явищ в нашій країні та окупації Росією частини української території актуалізує досвід формування інституційних засад (як формальних так і неформа-льних правил гри) кооперативного менеджменту в Західній Україні наприкінці XIX – у першій третині XX ст. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує менеджерська діяльність Степана Федака, який започаткував національну традицію творення засад інституційного поля господарського менеджменту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Трансформаційні процеси фінансового сектору України вимагають повернення господарських традицій, що були поширені наприкінці XIX – у 20–

30-х роках ХХ ст. Значний науковий внесок у дослідження національної господарської традиції окресленого періоду зробили сучасні українські вчені Т. Боднарчук, Н. Горін, Л. Єлісеєва, О. Корніяка, О. Кудласевич, О. Курбет, В. Небрат, Н. Супрун та ін. [14, с. 93–325]. Особливості розвитку української сільськогосподарської кооперації в контексті ґенези її інституційного забезпечення досліджувала Л. Дідківська [8]. Разом із тим недостатньо праць, присвячених висвітленню інституційних особливостей зародження та еволюції кооперативного менеджменту в Західній Україні у підневільних умовах Австро-Угорщини та міжвоєнної Польської держави. Актуальними будуть дослідження фінансово-економічної діяльності С. Федака, що стала яскравим прикладом формування модерних засад кооперативного менеджменту.

Участь С. Федака в роботі фінансово-кредитних інституцій висвітлена у працях представників української діаспори – І. Витановича [7], В. Несторовича [12]. В сучасній історико-економічній науці належної уваги заслуговують дослідження громадсько-економічної діяльності видатного діяча, авторами яких є С. Гелей [18, с. 67–79], З. Баран [2], І. Чорновол [21]. Варто виокремити наукові студії різних сфер діяльності С. Федака в контексті суспільного життя Галичини Б. Савчука [15]. Загальний контекст творення національних фінансово-кредитних інституцій в Західній Україні у 1848–1939 рр., до чого прилучився С. Федак, обґрунтовано у низці досліджень М. Вербова [6].

Водночас потребує висвітлення вагомий внесок Степана Федака у становлення інституційних засад національного менеджменту, що було важливим процесом господарської самоідентифікації українців в умовах чужих держав та має непересічне значення для сучасного етапу реформ в Україні.

Метою статті є дослідження процесу і здобутків формування інституційних засад кооперативного менеджменту в Західній Україні наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. на прикладі діяльності Степана Федака та обґрунтування значення цього досвіду для сучасного економічного менеджменту.

Виклад основних результатів дослідження. Ґенеза господарського менеджменту у Західній Україні наприкінці ХІХ – у 20–30-х роках ХХ ст. є яскравою ілюстрацією феномена економічного персоналізму як способу національно-інституційної самоідентифікації, що втілювався у діяльності фундаторів українських кооперативних та кредитно-фінансових установ. Економічний

персоналізм окреслюється нами як синтеза доктрини лібертаризму Людвіга фон Мізеса про людську дію та концепту українського персоналізму Олександра Кульчицького про роль ментальності, етнічного, природного фактора у господарській самоідентифікації українців, аналізується як фактор розвитку українського менеджменту (докл. див. [4; 5]).

Велика персональна заслуга у становленні засад інституційного поля (формально-правових та неформальних ментально-духовних правил) українського економічного менеджменту у досліджуваній період належить громадському діячу, адвокату Степану Федаку (1861–1937).

Рано осиротівши, він наполегливо вчиться з метою пробити собі шлях у житті. Здобута в м. Яворів початкова освіта забезпечила С. Федаку можливість вступу до бурси при Ставропігійському інституті, де він досконало оволодів мистецтвом церковного співу. У 1874 р. вступив до Львівської академічної гімназії, яку закінчив 1878 р. із відзнакою, ставши одним із перших випускників цього навчального закладу. Саме тут під впливом директора о. В. Ільницького, який доклав максимум зусиль для повної українізації гімназії, та відомих професорів і громадсько-політичних діячів І. Верхратського, А. Вахнянина, Ю. Романчука, отця-катехита І. Гушалевича сформувалися перші національно-світоглядні переконання С. Федака. Продовжив навчання на юридичному факультеті Львівського університету, отримавши в 1882 р. диплом адвоката [18, с. 68].

Степан Федак стає одним із провідних діячів «адвокатської доби», активним учасником «Просвіти», українських наукових та громадських товариств, що йшли в руслі реалізації популярного серед народівців гасла «органічної праці». На зламі XIX–XX ст. українські адвокати, вихідці із духовенства, усвідомили важливість економічної самоідентифікації, що можлива лише на ґрунті відродження національної освіти, духовної культури та науки. Саме з цією метою спеціальна статутна комісія у складі І. Франка, К. Левицького та С. Федака переглянула статут «Просвіти» 1891 р. Зміни, внесені комісією, стосувалися методів поширення економічної просвіти. Це стало знаковою подією у діяльності Товариства, що означала перехід від власне культурницької місії до поширення економічних знань та організації національних господарських інституцій. Логічним продовженням зміни концепції діяльності «Просвіти» стало будівництво Академічного

дому, який передано для користування українській студентській молоді 1906 р. До комісії для організації будівництва входили І. Франко, І. Левинський, І. Макух, Ю. Мудрак та С. Федак [18, с. 68].

На початку 1890 р. Степан Федак відкрив у Львові власну адвокатську канцелярію. Через брак серед українців професійних агрономів та економістів адвокати змушені були також очолити працю з економічного відродження українського села. Наприкінці 1890-х років разом із керуючим справами Львівської митрополії С. Федак розпочав активну роботу з парцеляції земель [21, с. 375–376].

Значну активність проявив С. Федак при заснуванні та в діяльності українських фінансово-економічних установ. Підневільне становище українців у Галичині змусило національні сили до пошуку нових шляхів економічного самоствердження. Провідники українського політичного життя Галичини усвідомили необхідність згуртування внутрішньої сили, скерування її на зростання ваги українського чинника в економіці краю. Зародилася ідея створення різного роду винятково українських кооперативних організацій, які розглядалися як осередки національно-господарського руху та самооборони. Рішення першого народно-го віче Галичини у 1880 р. передбачали звільнення господарств українських селян за допомогою різного роду кредитових організацій від лихварських і банківських боргів (тоді вперше прозвучало гасло «економічна праця на користь селянства») і створення підвалин повноцінного національного життя [7, с. 24]. У грудні 1883 р. почала діяти перша кооперативна організація в Галичині – споживче товариство «Народна Торговля». Провідною ідеєю для її діяльності стало гасло «економічна праця для народу» [7, с. 49]. З 1889 р. С. Федак входив до складу Надзірної Ради товариства «Народна Торговля» (голова Кость Левицький). Протягом 1923–1935 рр. виконував функції голови Надзірної Ради «Народної Торговлі».

Як один із фундаторів і провідних діячів українських кооперативних та кредитно-фінансових установ у Галичині, Степан Федак забезпечував фінансову незалежність кооперативного руху, сприяв розвитку української аграрної економічної сфери. Значну частину організованих ним економічних товариств та фінансових установ очолював сам: «Народна Торговля», «Крайовий Союз Кредитовий» (пізніше «Центробанк»), «Українська Щадни-

ця» у Перемишлі, член-засновник Товариства взаємних забезпечень «Дністер», «Земельний Банк Гіпотечний», Товариство взаємних забезпечень на життя і ренти (пенсії) «Карпатія», віцепрезидент (з 1913 р.) Крайового банку та ін.

Особливо плідною була його менеджерська праця на посаді члена Надзірної Ради та директора «Дністра» (1909–1920). За його пропозицією Надзирна Рада товариства 12 липня 1894 р. прийняла ухвалу про створення Товариства взаємного кредиту під однойменною назвою. Оформлений у адвокатській канцелярії С. Федака статут банку був зареєстрований у Львівському торговельному суді 25 травня 1895 р. Відповідно до статуту учасниками новоствореної інституції ставали члени товариства взаємних убезпечень «Дністер». Провід товариства взаємного кредиту та товариства взаємних убезпечень «Дністер» мав спільну дирекцію і Надзирну раду, однак кожне з цих товариств зберігало автономію [1, с. 98].

Впродовж усього часу управління С. Федака «Дністер» досягає найвищих економічних показників. Характерною рисою його менеджменту було те, що він активно навчав не тільки персонал, а й клієнтів мистецтва банківсько-кредитної і страхової справи, методів примноження заощаджень, вмінню заробляти самим. Головним видом діяльності кооперативного банку стало надання кредитів: спочатку розмір кредиту не перевищував 500 корон, однак уже в 1896 р. можна було при умові застави нерухомості отримати кредит на 10 років до 2000 корон. У 1904 р. кредитна сума стає ще більшою, а термін сплати продовжено до 15 років [3, с. 76–77].

Поряд із бездоганним правничим супроводом «Дністра» та вмілою менеджерською роботою з персоналом і клієнтами, С. Федак апробував інноваційну модель співпраці двох фінансових інституцій – страхового товариства та банку. Таким чином, у 1905 р. виник перший у Європі фінансовий концерн за системою «All finanz», тобто поєднання страхового і банківського секторів. Подібна інновація була впроваджена на шість років пізніше (1911) німецькою страховою компанією «Baurische Ruck» [3, с. 77].

Започаткована С. Федаком національна традиція творення фінансово-кредитних інституцій, як формальних так і неформальних правил гри у цій важливій сфері економіки, знайшла своє втілення й у діяльності інших фінансових установ. У 1896 р. він

обраний членом Надзірної Ради Крайового банку, а у 1913 р. – його віце-президентом. У 1906 р. увійшов до складу апеляційної комісії «для заробкового податку». Ці посади адвокат зайняв за рекомендацією Галицького сейму [7, с. 186].

У 1898 р. за активної участі С. Федака Львівський окружний суд зареєстрував «Крайовий Союз Кредитовий» (далі – КСК), що став головною фінансовою інституцією для кооперації Галичини. Завданням КСК була організація українських економічних товариств та пошук для них дешевих кредитів. Адвокат входив до складу Ради цього товариства [16, с. 8; 11, с. 2]. У 1903 р. в Австро-Угорській імперії був ухвалений закон, яким запроваджувалася обов'язкова ревізія кооперативних організацій. Українські кооператори звернулися до Міністерства внутрішніх справ у Відні з проханням надати існуючій організації «Крайовому Союзу Кредитовому» право самому визначати ревізорів для своїх економічних організацій [11, с. 4]. Наступного року (1904) з метою періодичної перевірки діяльності кооперативів був заснований у Львові «Крайовий Союз Ревізійний» (далі – КСР, з 1928 р. після реорганізації прийняв назву «Ревізійний Союз Українських Кооператив»). С. Федак входив до Ради товариства, яка складалася з дванадцяти членів [16, с. 4–5].

У 1906 р. відбулися установчі збори українського кредитного товариства «Руська Щадниця» у Перемишлі, яке охопило своєю діяльністю Галичину та Буковину. Центр даної інституції мав знаходитися у Львові, однак намісник Галичини граф А. Потоцький не дав дозволу на її відкриття. Протектором «Руської Щадниці» був митрополит Андрей Шептицький. С. Федак увійшов до складу першого віділу «Руської Щадниці» та ревізійного комітету [11]. Він також входив до складу виконавчого комітету (окрім нього членами комітету були Я. Кулачковський, К. Левицький, Т. Соловій) «Земельного Банку Гіпотечного» – акційної спілки у Львові по наданню позичок українським селянам, що розпочала діяльність у 1910 р. [16]. Протягом 1911–1939 рр. у Львові діяло Товариство взаємних забезпечень на життя й ренти «Карпатія», головою Надзірної Ради якого тривалий час був С. Федак [16].

На цих посадах Степан Федак зарекомендував себе як фаховий та прагматичний фінансист. Дехто із найближчого оточення вважав його занадто ощадливим, беручи до уваги його педантизм у фінансовій сфері, хоча мова йшла передовсім про громадські кошти. Саме «скупість» Федака-банкіра дозволила укра-

їнській громаді заощадити гроші для реалізації численних культурних, просвітницьких та виховних проєктів. Зокрема, завдяки сприянню та фінансовій допомозі С. Федака у 1911 р. було придбано ділянку для гімнастичного товариства «Сокола-Батька», що містилася в районі т. зв. «Стрийської рогачки» [17, с. 147].

Завдяки ініціативі та зусиллям активних учасників кооперативного руху, серед яких був і С. Федак, 1–2 лютого 1909 р. у Львові відбувся перший просвітньо-економічний конгрес, який став маніфестацією національної єдності усіх теренів України (не змогли взяти участі у конгресі лише представники Закарпаття). Цей форум приділив значну увагу проблемам української кооперації, а в його резолюції підкреслювалося, що кооперативна організація, «утворюючи осередки національного економічного життя, буде становити матеріальну основу для національно політичного визволення українського народу, для культурно-економічного зросту його». Конгрес ухвалив рішення про організацію щорічних національних кооперативних конгресів, які мали «нав'язати тісні економічні відносини між усіма українськими землями» [9]. Проводилася досить жвава підготовка до скликання конгресу, запланованого на 1910 р. У періодичній пресі частіше почали публікуватися статті відомих українських кооператорів, присвячені ролі кооперації в національному житті українців. Їх автори наголошували на взаємозалежності економічних та політичних чинників у національних змаганнях народу, підкреслюючи, що найголовніше значення кооперації в тому, що «вона організує нас в націю» [7, с. 135]. Готуючись до національного кооперативного конгресу, його організатори визначили секції форуму, їх склад, доповідачів. До «теоретично-правної» секції (голова В. Охримович) увійшов і С. Федак [10].

У травні 1919 р. він як директор Товариства Взаємних Обезпечень «Дністер» асигнував 1500 корон на утримання коєдукаційних курсів при Львівській учительській семінарії, яка через складні воєнні обставини припинила функціонування. Закінчення цих курсів дало можливість кільком десяткам молодих українців отримати атестат зрілості та вчительську посаду, а відповідно, утвердитися у житті [16].

Отже, до Першої світової війни в Галичині були закладені основи кооперативної організації та накреслені напрями подальшої громадсько-економічної діяльності. Однак, російська окупа-

ція краю в 1914–1915 рр. спричинила припинення діяльності українських кооперативних організацій.

З перших днів російської окупації Львова Степан Федак, який відмовився емігрувати, прагнув попередити заборону і руйнацію українських інституцій. Проте він потрапив під репресії, які російська адміністрація розгорнула проти відомих українців. Наприкінці вересня 1915 р. разом із митрополитом А. Шептицьким, К. Паньківським та іншими заручниками з числа галичан він був вивезений російською окупаційною владою до Києва. Перебуваючи там як інтернований, С. Федак заснував Товариство опіки й допомоги для українців з Галичини. У серпні 1916 р., завдяки клопотанням рідних та друзів, відомого адвоката обміняли на полоненого російського консула і він через Фінляндію, Швецію та Німеччину зміг повернутися до Львова [21, с. 375].

Під час листопадових подій 1918 р. 58-річний Степан Федак очолив одну із перших міністерських структур уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) – Український Харчовий Уряд, що знаходився у Львові в приміщенні страхового товариства «Дністер» по вул. Руській, 20. Представники Харчового уряду чи не першими у повітах перебрали виконавчу владу та вдалися до низки регламентуючих та обмежувальних заходів. До цього їх змушували повоєнна розруха та продуктивний саботаж з боку польської ліквідаційної комісії, внаслідок чого населення та армія голодували. Задля вирішення харчової проблеми уряд монополізував продаж зерна, хлібопекарських виробів, картоплі, великої і малої рогатої худоби, свиней, шкіри, цукру, налагодив товарообмін з відновленим товариством «Сільський Господар» та відновив ділову співпрацю з представниками кооперативів і фінансових інституцій.

Було встановлено контакти з Міністерством народного господарства УНР, що дало можливість отримувати допомогу від наддніпрянських українців. Фаховість та величезна працездатність С. Федака забезпечували плідну діяльність Харчового уряду впродовж всього періоду його діяльності [18, с. 73–74]. Степан Федак, як член уряду та почесний громадянин міста, неодноразово брав участь у засіданнях Української Національної Ради – вищого законодавчого представницького органу ЗУНР та впливав на прийняття окремих рішень.

Менеджерський талант і досягнення С. Федака в організації та управлінні українськими фінансово-кредитними інституціями

знайшли свою реалізацію на загальноукраїнському рівні. У вересні 1918 р. відбулися установчі збори Центрального українського кооперативного комітету на чолі з М. Туган-Барановським. На цьому форумі українських кооператорів С. Федак, як директор товариства «Дністер», разом із київськими кооператорами Д. Коліухом і К. Воблим підготували статут Страхового союзу, що мав би тісно співпрацювати із українськими страховими інституціями Галичини. «Дністер» і «Карпатія» згідно із статутом входили на правах членства до Страхового союзу, зібравши мільйон карбованців пайових внесків. Символічним є той факт, що у лютому 1919 р. С. Федак обійняв пост міністра фінансів УНР в уряді Директорії на чолі з С. Остапенком [18, с. 73–74].

Після захоплення Львова польськими військами у грудні 1918 р. він разом із Л. Ганкевичем організував і очолив Український Горожанський комітет (УГК) для опіки й допомоги українським полоненим, інтернованим і політичним в'язням, який надавав матеріальну та правову допомогу потерпілим від воєнних дій та від свавілля польських цивільних і військових властей. Завданням УГК було репрезентувати українське населення перед окупаційною польською владою. З метою заохотити земляків надсилати допомогу потерпілим, Горожанський комітет регулярно друкував у пресі списки жертводавців та висловлював їм подяку [17, с. 114–115].

На зібрані у Львові пожертви члени Горожанського комітету відкрили Дім українських інвалідів, де мешкали знедолені воїни УГА, які мали до своїх послуг кравецьку, кошикарську та слюсарську майстерні. У 1921 р., використовуючи особисте знайомство із Ю. Пілсудським, С. Федак отримав офіційний дозвіл відвідувати інтернованих українських військових у Вадовичах і таборах поблизу Кракова. Активність адвоката у справі допомоги інтернованим була високо оцінена сучасниками та відзначена у пресі, яка писала, що в особі С. Федака «наддніпрянська еміграція знайшла собі ревного оборонця та ласкавого опікуна» [18, с. 76–77].

Інакше поставилася до громадсько-політичної активності членів Українського Горожанського комітету польська поліція. У вересні 1921 р. керівництво УГК, у тому числі і його голова, було звинувачене у антидержавних діях і кинуте до в'язниці. Через відсутність доказів всі заарештовані незабаром були звільнені, проте діяльність комітету була заборонена. Щоб не припиняти

розпочатої праці, члени УГК на базі його секцій утворили окремі товариства, зокрема, Українське товариство допомоги інвалідам, Українське лікарське товариство, Союз українських адвокатів та нелегальний Комітет допомоги політичним в'язням. У більшості цих інституцій С. Федак був задіяний в якості керівника або активного члена.

Після встановлення польської влади на території Галичини місцева адміністрація почала чинити перешкоди в розвитку українських економічних та культурно-освітніх закладів. Відбудова українського кооперативного руху проводилася на основі польського закону про кооперацію від 1920 р. У 1921 р. був створений «Крайовий комітет організації кооперативів», який мав сприяти відбудові національного кооперативного руху [12, с. 324]. Центром організації цього руху став «Центральний Кооперативний Банк у Львові» – «Центробанк».

Досить гостро в Галичині стояла проблема кадрів – «добрих фахових крамарів». Для їх підготовки було вирішено організувати одномісячні курси у Львові. Матеріальну допомогу на їх влаштування надав УГК під головуванням С. Федака. Навчання тривало з 5 травня по 5 червня 1921 р. й 90 випускників, повернувшись у рідні домівки, могли сприяти налагодженню кооперації на місцях [12, с. 327]. Згодом, сільська споживча кооперація була виділена в окремий сектор, об'єднаний у «Центросоюз». У 1926 р. товариство «Народна Торговля» було перетворене у фаховий осередок міської споживчої кооперації.

С. Федак був активним учасником майже всіх українських товариств міжвоєнного періоду. Багато праці він докладав для розвитку українського шкільництва, піднесення культури в краю; був однією «з найбільше шанованих постатей Львова». Протягом 1917–1920 рр. адвокат очолював Ставропігійський інститут у Львові, що намагався легальними методами чинити опір польській колонізаційній політиці, зокрема в галузі освіти. Так, у березні 1920 р. правління Інституту на чолі з С. Федаком підготувало лист-протест до Ю. Пілсудського, де вимагало скасувати обмеження щодо діяльності закладу, притягнути львівську владу до суворой відповідальності за перешкоди розвиткові української освіти [18, с. 75–76]. В період директорства С. Федака було відновлено старовинну каплицю та видано пам'ятну книгу про історію Ставропігійського братства. Адвокат входив також до складу правління – кураторії «Народного Дому», коли та перебувала під

ідейним впливом українофілів (1918–1919 рр.). У лютому 1922 р., згідно з розпорядженням Львівського воєводського управління, запис українців до Ставропільського інституту, проведений у 1915–1916 рр., був визнаний недійсним, а правління розпущене. С. Федак та інші члени Інституту (всього 17 осіб) звернулися з письмовим оскарженням до Міністерства внутрішніх справ Польської Республіки. У відповідь Міністерство заявило про відсутність юридичних підстав для розгляду даного звернення. Воно посилалося на те, що сеньйорат Інституту не наділений правом безпосередньо звертатися до державної інстанції такого рангу. Аналогічну скаргу члени Інституту надіслали до Верховного адміністративного суду: справа розглядалася в грудні 1927 р. і була відхилена [19].

У полі зору С. Федака перебувало ще одне дуже болюче для української громадськості питання – проблема відкриття українського університету у Львові. Переговори з польським міністром М. Ратаєм за участю В. Щурата, К. Студинського та С. Федака проходили в серпні – вересні 1920 р. Учасники зустрічі мали на меті конфіденційний обмін думками: міністр проводив її «потаємно перед місцевою східно-галицькою польонією» [21, с. 376]. Українські представники категорично висловилися проти наміру уряду заснувати український університет у Станіславі. Лише Львів, як центр українського національного життя, розглядався ними як можливе місце розташування українського університету.

Відстоював С. Федак і право українців на власну мову. Зокрема на засіданні українських адвокатів у Львові в травні 1921 р. він висловив пропозицію звернутися до уряду, аби той дозволив розглядати справи, що стосувалися українців, та вести судові протоколи українською мовою. Пропозиція С. Федака була одногосно підтримана учасниками засідання [21, с. 376–377].

Зважаючи на громадські заслуги С. Федака, всі львівські українські товариства та установи ухвалили відзначити 26 жовтня 1925 р. ювілей його 40-річної діяльності. У цей день в Успенській церкві відбулася урочиста служба, співав хор «Боян» (С. Федак свого часу був одним із засновників хору, його першим диригентом і довголітнім головою). Далі вітати ювіляра в залі засідань товариства «Дністер» зібралися понад 200 осіб. Тут були представлені чи не всі українські товариства: І. Брик – від «Просвіти», Д. Левицький – від президії Українського національно-

демократичного об'єднання (УНДО), В. Охримович – від надзвичайної ради «Дністра», проф. І. Огієнко – від Товариства українських емігрантів та ін. Урочисті збори розпочато зачитуванням листа-вітання від митрополита Андрея Шептицького, далі від імені присутніх ювіляра повіншував К. Левицький. С. Федакові вручено пам'ятний адрес, де, зокрема, наголошувалося: «В глибокій вірі, що ні одна українська дитина не повинна пропасти для Народу, ти став меценатом українських захистів, захоронок і національних шкіл, в яких виростає будуччина рідної землі. Ти відчував, що Нарід без культури не може вдержатись серед культурних націй, тому підпомагав щедрою рукою мистецтво, українські наукові, просвітні, педагогічні інституції...». Автори адресу констатували, що адвокат С. Федак працював «для відродження своєї нації». У слові-відповіді ювіляр відзначив, що найкращим дарунком вважав би можливість надалі працювати для загального добра і «збірними силами змагати до виборення сили й свободи рідному народові» [20].

25 грудня 1925 р. відбулися збори «Просвіти» у Львові, порядок денний яких передбачав вибір почесних членів товариства [19]. Голова «Просвіти» Михайло Галущинський відзначив С. Федака, в заслугу якому поставив не лише невтомну працю, але й широкий інтерес до всіх громадських справ. У результаті обговорення Степана Федака обрано почесним членом товариства «Просвіта». Того ж року адвокат був одноставно обраний почесним членом Українського товариства допомоги емігрантам з України на пропозицію його голови проф. Івана Огієнка. У квітні 1927 р. С. Федак увійшов до складу комітету засновників Товариства охорони воєнних могил. Завданням цієї інституції було «упорядкувати і розвести сталу опіку над могилами тих, що в обороні рідного краю, для здобуття кращої долі для своєї Батьківщини і народу віддали своє молоде життя» [19].

До останніх своїх днів С. Федак брав активну участь у суспільно-політичному житті Галичини. Він був присутнім на третьому крайовому з'їзді міських споживчих кооперацій, який проходив у залі «Української бесіди» у Львові 1936 р. В резолюціях з'їзду звучав заклик спрямовувати діяльність кооперативних організацій на «збільшення продажі виробів українського промислу», залучати українську пресу до пропаганди споживчої кооперації серед українського міського населення [17, с. 169].

Степана Федака можна зарахувати до піонерів кооперативного руху в Галичині – осередку українського національного життя, який зумів згуртувати патріотів-фахівців навколо ідеї створення власної міцної економічної організації. Він належав до кола національно свідомих діячів, які добре усвідомлювали значення української економічної організації в житті нації. Саме завдяки їхнім зусиллям була створена національна кооперативна система, визначена її роль в українському національно-визвольному русі. Його правнича, фінансово-економічна та громадська діяльність стали яскравим підтвердженням цього.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Прикладом становлення національного інституційного поля кооперативного менеджменту у Галичині наприкінці XIX – першої третини XX ст. стала діяльність Степана Федака. Усвідомлюючи важливість господарської самоідентифікації, самоорганізації та самооборони в умовах чужих держав, він активно засновував українські кооперативні та фінансово-економічні інституції, проявляв особливі риси менеджерського таланту, забезпечував фінансову незалежність кооперативного руху. Виявом економічного персоналізму як способу господарської самоідентифікації у діяльності С. Федака стало поширення економічних знань та організація національних господарських інституцій: «Народної Торговлі», «Крайового Союзу Кредитового», «Української Щадниці», товариств «Дністер» і «Карпатія», «Земельного Банку Гіпотечного».

Характерною рисою його менеджерського таланту було уміння навчати не тільки персонал, а й клієнтів мистецтва банківсько-кредитної і страхової справи, методів примноження заощаджень. Апробація С. Федаком інноваційної моделі співпраці двох фінансових інституцій – страхового товариства та банку утворює інноваційну традицію української науки та практики менеджменту на засадах використання новітніх технологій. Зasadничими чинниками діяльності С. Федака були організаційно-правові аспекти становлення економічних товариств, поширення просвіти, підприємливість, духовність, моральність, ощадливість. Провідний діяч українських наукових та кооперативних інституцій прагнув максимально зреалізувати основи господарського солідаризму, підтримуючи матеріально і морально національну культуру й освіту, жертвуючи на це свої кошти і беручи безпосередньо активну участь у громадсько-культурному житті Галичини.

Національна традиція становлення інституційних засад кооперативного менеджменту у процесі сучасної господарської самоідентифікації є визначальною. Вона найвиразніше відображає інституційне поле, тобто творення економічних інституцій як правил гри, формування нової господарської ментальності. Персоналістська традиція української академічної науки виразно обґрунтована у доктрині ноосфери, що вже на початку минулого століття окреслила контури майбутньої постіндустріальної цивілізації. Це має особливе цивілізаційне значення для сучасного економічного менеджменту в умовах зародження нового цивілізаційного етапу постіндустріалізму, де домінантами є персоноцентризм, нооекономіка та інновації. Ця проблема повинна стати предметом подальших досліджень та теоретичних узагальнень, особливо з огляду на те, що економічний персоналізм та персоноцентризм мають глибокі національні корені, віддзеркалені в українській економічній думці.

1. Бабенко С.Г., Гелей С.Д., Гончарук Я.А. та ін. Історія кооперативного руху: підручник. Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. 411 с.
2. Баран З. Степан Федак – правник, фінансист, громадський діяч. *Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти*. Львів, 2001. Т. 2. С. 103–112.
3. Вербова О.С. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848–1944 років: монографія. Львів: ПАІС, 2009. 368 с.
4. Вербова О.С. Економічний персоналізм як домінантна риса національного господарського менеджменту в Західній Україні другої половини XIX – першої половини XX ст. *Економічний часопис – XXI*. 2015. № 1–2 (1). С. 7–10.
5. Verbova O.S. The economical personalism as the bases of forming westukrainia economical environment (first third of XX century). *European Science and Technology*. Munich: publishing office Vela Verlag Waldkraiburg – Munich – Germany, 2014. Vol. I. P. 406–410.
6. Вербовий М.В. Фінансово-кредитні інституції національного господарського руху в Західній Україні впродовж 1848–1939 років: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2005. 19 с.
7. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк: вид. ТУК, 1964. 624 с.
8. Дідківська Л.В. Інституційне забезпечення розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні. *Кооперативні читання: 2018 рік: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Житомир, 1 червня 2018 р.)*. Житомир: ЖНАЕУ, 2018. С. 59–66.

9. Жук А. До ювілею РСУК у Львові. *Кооперативна Республіка*. 1934. № 7. С. 9–10.
10. Ільченко (Жук) А. Відродження українського народу і кооперація. *Ідеологія кооперації. Вибір з кооперативного письменства*. Львів, 1934. С. 93–98.
11. Левицький К. Як ми основували РСУК. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1934. 7 січня. Ч. 1–2. С. 2–4.
12. Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні 1920–1945. Торонто-Чикаго: вид. Клуб Українських Професіоналістів і Підприємців, 1977. 342 с.
13. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. І. Дзюби. Київ: Основи, 2000. 198 с.
14. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2019. 532 с.
15. Савчук Б.Р. Громадська діяльність Степана Федака (1861–1937 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2019. 19 с.
16. 70-літній ювілей української кооперації. *Господарсько-кооперативний Часопис*. 1938. 9 січня. Ч. 1–2. С. 4–8.
17. Українська кооперація. *Історичні та соціально-економічні аспекти*: збірник статей / за заг. ред. д.і.н., проф. С. Гелея. Львів: В-во ЛКА, 2001. Т. 2. 224 с.
18. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 2 / за ред. С.Д. Гелея. Львів: Вид-во ЛКА, 2001. 338 с.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІА України у м. Львові). Ф. 373. Оп. 1. Спр. 8. 26 арк.
20. ЦДІА України у м. Львові. Ф. 373. Оп. 1. Спр. 9. 17 арк.
21. Чорновол І. 100 видатних львів'ян. Львів: «Тріада плюс», 2012. 448 с.

References

1. Babenko, S.H., Gelei, S.D., Honcharuk, Ja.A. (1995). The history of cooperative development. Lviv: Instytut ukrajinoznavstva NANU [in Ukrainian].
2. Baran, Z. (2001). Stepan Fedak - lawyer, financier, public figure. *Ukrayinska kooperaziya. Istorychni ta sozialno-ekonomichni aspekty - Ukrainian cooperation. Historical and social-economical aspects*, 2, 103-112 [in Ukrainian].
3. Verbova, O.S. (2009). National economical movement at the westukrainian land for 1848-1944 years. Lviv: PAIS [in Ukrainian].
4. Verbova, O.S. (2015). Economic personalism as a dominant feature of national economic management in Western Ukraine in the second half of the nineteenth - first half of the twentieth century. *Ekonomichnyy chasopys - XXI - Economic Annals - XXI*, 1-2(1), 7-10 [in Ukrainian].

5. Verbova, O.S. (2014). The economical personalism as the bases of forming westukrainian economical environment (first third of XX century). *European Science and Technology*. Munich: publishing office Vela Verlag Waldkraiburg - Munich - Germany, 2014. Vol. 1, 406-410.
6. Verbovyi, M.V. (2005). Financial-credit institutions of the national economical movement at the West Ukraine during 1848-1939 years. (Abstract of cand. of economical sciences thesis). Kyiv [in Ukrainian].
7. Vytanovych, I. (1964). History of the Ukrainian cooperative movement. New York: vyd. TUK [in Ukrainian].
8. Didkivska, L.V. (2018). Institutional support for the development of agricultural cooperation in Ukraine. *Cooperative readings: 2018*: Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference (pp. 59-66) (Zhytomyr, June 1, 2018). Zhytomyr: ZhNAEU [in Ukrainian].
9. Zhuk, A. (1934). To anniversary RSUK in Lviv. *Kooperatyvna Respublika - Cooperative Republik*, 7, 9-10 [in Ukrainian].
10. Ilchenko (Zhuk), A. (1934). Revival of the Ukrainian people and cooperation. *Ideologiya kooperaziyi. Vybir z kooperatyvnoho pysmenstva - The ideology of cooperation. Choose with cooperative writing*, 93-98 [in Ukrainian].
11. Levytskyi, K. (1934). How we are based RSUK. *Hospodarsko-kooperatyvnyi chasopys - Economical-cooperative magazine*, 7 January, 1-2, 2-4 [in Ukrainian].
12. Nestorovych, V. (1977). Ukrainian buyers and industrialists in the West Ukraine 1920-1945. Toronto-Chicago: vyd. Klyub Ukrainських Profesionalistiv I Pidpryjemziv [in Ukrainian].
13. Nort, D. (2000). Institutions, institutional change and functioning economics / trans. from English. I. Dzyuby. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
14. Entrepreneurship in Ukraine: historical-institutional analyses. (2019) / za red. d.e. sc. V.V. Nebrat. NAN Ukraine, DU Instytut ekonomiky prohnozuvannya Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
15. Savchuk, B.R. (2019). Public activity of Stepan Fedak (1861-1937 years). (Abstract of cand. of historical sciences thesis). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
16. 70-years anniversary of the Ukrainian cooperation. (1938). *Hospodarsko-kooperatyvnyi chasopys - Economical-cooperative magazine*, 9 January, 1-2, 4-8 [in Ukrainian].
17. Ukrainska kooperaziya. Istorychni ta socialno-ekonomichni aspekty - Ukrainian cooperation: Historical and social-economical aspects. (2001) / za zah. red. D.h.sc. prof. S. Helei. Vol. 2. Lviv: v-vo LKA [in Ukrainian].
18. Ukrainian cooperators. Historical essays. (2001) / za red. S.D. Heleya. Book 2. Lviv: vyd-vo LKA [in Ukrainian].
19. Central state historical archive of Ukraine in Lviv (TsDIAL of Ukraine). F. 373. Op. 1. Spr. 8. 26 p. [in Ukrainian].
20. TsDIAL of Ukraine. F. 373. Op. 1. Spr. 9. 17 p. [in Ukrainian].
21. Chornovol, I. (2012). A hundred of outstanding Lviv residents. Lviv: Triada plus [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 6 квітня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.261>

УДК 339.92(477.8)-043.86«1918/1939»

JEL: N54, N74, O14

*Горін Н.О., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9110-9129>

e-mail: nazzar@ukr.net

РОЗВИТОК МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД¹

У статті охарактеризовано основні форми та канали міжнародних економічних зв'язків західноукраїнських земель під час перебування у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини у міжвоєнний період. Розкрито роль урядової політики в залученні іноземних інвестицій для розвитку господарства західноукраїнського регіону. Проаналізовано особливості включення господарства Західної України до загальнопольської економічної системи. Виокремлено політичні підходи до вирішення питання розвитку території т. зв. «східних кресів». Відзначено, що уряд виступив не так за економічний розвиток України загалом, як за зміцнення там економічних позицій польських ділових кіл через систему державних позик і капіталовкладень, а також залучення іноземних інвестицій в галузі, які становили стратегічний інтерес для центральної влади. Виокремлені галузі, в які найбільше надходив іноземний капітал, зокрема такі: залізничне будівництво, хімічна, машинобудівна, нафтовидобувна і нафтопереробна, електроенергетична, лісопильна, деревообробна та озокеритна промисловість, банківська справа та оптова торгівля. Прослідковано зміну ролі австрійського, німецького, польського, американського, французького, бельгійського та англійського капіталу в розвитку окремих галузей господарства. Аргументовано, що слабкість конкурентного середовища та інституційних механізмів капіталізації активів, урядове заступництво щодо великих підприємств обумовили зародження та форсова-

¹ Публікацію підготовлено за результатами виконання НДР «Еволюція зовнішньоекономічних зв'язків України (друга половина XVII – початок XXI ст.)» (№ держреєстрації 0116U004418).

ний розвиток монополістичних тенденцій в економіці краю. Проаналізовані основні вектори зовнішньоторговельних зв'язків західноукраїнських земель та визначені причини й напрями трудової міграції українців в міжвоєнний період.

Ключові слова: міжнародні економічні зв'язки, економічний розвиток, іноземний капітал, акціонерні товариства, зовнішня торгівля, міграція трудових ресурсів, Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття.

Gorin N.

DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS OF WESTERN UKRAINE BETWEEN THE WARS

The article describes the primary forms and channels of international economic relations of the Western Ukrainian lands during their being as a part of Poland, Romania, and Czechoslovakia between the wars. The role of government policy in attracting foreign investment in the development of the economy of the western region is described. The peculiarities of the inclusion of the economy of Western Ukraine in the Polish economic system are analyzed. Political approaches to solving the issue of development of the territory of the «kresy wschodnie» are singled out. It was noted that the government was not so much in favour of Ukraine's economic development in general as in strengthening the economic position of Polish business circles through the system of government loans and investments, as well as attracting foreign investment in the industry, which was of strategic interest to the central government. The industries with the largest inflow of foreign capital are generalized, in particular the following: railway construction, chemical, machine building, oil and oil refining, electric power, lumber, woodworking and ozokerite industry, banking and wholesale trade. Characterized the role of Austrian, German, Polish, American, French, Belgian, and English capital in the development of certain sectors of the economy. It is shown that the weakness of the competitive environment and institutional mechanisms for capitalization of assets, government patronage of large enterprises led to the emergence and forced the development of monopolistic trends in the economy of the region. The main vectors of foreign trade relations of the western Ukrainian lands are analyzed and the reasons and directions of labour migration of Ukrainians in the interwar period are singled out.

Keywords: international economic relations, economic development, foreign capital, joint-stock companies, labour migration, Eastern Galicia, Northern Bukovyna, Transcarpathia.

Важливою передумовою успішного та конкурентного розвитку національного господарства є включення його підприємств, як державних, так і приватних, в існуючі міжнародні ланцюги доданої вартості. За умови наявності достатніх фінансових та виробничих ресурсів, а також організаційних та ділових якостей вітчизняних підприємств, можна самому ініціювати створення високотехнологічного виробництва, залучаючи до цього процесу міжнародних постачальників. Проте цей процес досить складний та довготривалий, особливо якщо немає попереднього досвіду ефективної міжнародної співпраці. Завоювання своєї частини ринку, особливо в глобальному висококонкурентному економічному середовищі, потребує чіткого розуміння ринкових запитів, врахування податкових та митних стимулів і бар'єрів, вибудовування співпраці з закордонними постачальниками та ефективної маркетингової стратегії.

Для того, аби краще зрозуміти теперішнє місце національного господарства в глобальному економічному просторі, доречним є дослідження попередньої траєкторії включення господарства України загалом та окремих її регіонів в систему міжнародних економічних зв'язків, з'ясування особливостей та перешкод доєднання українських підприємств до глобальних ланцюгів доданої вартості, характеристика чинників конкурентоспроможності національної продукції та детермінант формування структури вітчизняного експорту. Континуїтет політичних, економічних, соціальних та правових інститутів, а також локальних ментальних особливостей ведення бізнесу потребує ретельного історико-економічного аналізу, адже вони визначали особливості національного господарського середовища, характер та вектори ділових контактів з іноземними партнерами. Включеність у систему міжнародних економічних відносин є передумовою успішного розвитку країни, зростання її добробуту, зміцнення її обороноздатності.

Ступінь розроблення проблеми в науковій літературі та аналіз останніх публікацій. Питання включення українського господарства в міжнародний господарський простір через відповідні форми, канали та зв'язки є проблемою досліджень ряду сучасних економістів та істориків, зокрема Б. Лановика, О. Пилипенка, А. Філіпенка, В. Новицького, А. Голікова, І. Гуржія, І. Довжука, О. Реєнта, І. Жиленкової, О. Шляхова, О. Беренди та ін. Разом з тим, не менш важливим є дослідження розвитку міжна-

родних економічних зв'язків окремих земель. Так, деякі питання соціально-економічного розвитку Західної України, зокрема особливості грошового обігу, курсу валют, цін на землю, питання розвитку місцевого підприємництва, його структури, національної та релігійної приналежності, висвітлені в працях таких дослідників, як В. Клапчук, Г. Ковальчак, Л. Алексієвець, Л. Олесевич, І. Коропецький, В. Саганюк, Й. Шимонович, О. Дудяк, Р. Масик, Ю. Сливка. Окремі науковці, зокрема З. Струк, Г. Голуб, Л. Драгомирецька, М. Шульський, О. Вербова, О. Пасіцька, О. Лотоцька, Ю. Лузан, М. Вербовий, В. Чайковський, В. Марочко, Ф. Коваль збрали та систематизували численні відомості щодо особливостей розвитку на західноукраїнських землях кредитних, кооперативних та страхових організацій, які в міжвоєнний період стали провідниками інтересів українського населення в національній, господарській, суспільно-політичній та культурно-освітній сферах. Саме завдяки активному поширенню кооперативного руху у Східній Галичині вдалось уберегти українців від денаціоналізації, цілковитої зневіри та розчарування, утвердити суспільно-економічний та політичний світогляд українців. Про господарський розвиток Західної України в контексті її перебування у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії в міжвоєнний період черпаємо інформацію із праць українських та закордонних дослідників, зокрема К. Коберського, В. Терещенка, Л. Зашкільняка, Я. Грицака, І. Кватири, Х. Желінського, Н. Девіса, Б. Вінярського, В. Шайнохи, Я. Хмури, З. Ляндау, Ю. Томашевського, М. Дроздовського, А. Єжерського, Й. Калінського, Д. Стеєра, Я. Шпунара, А. Володарчика та інших. Разом з тим малодослідженим залишається питання розвитку міжнародних економічних відносин краю в міжвоєнний період, що і стало передумовою для проведення даного дослідження.

Мета статті – прослідкувати характер, форми, канали та напрями міжнародних економічних зв'язків господарства західноукраїнських земель у міжвоєнний період; з'ясувати вплив іноземного капіталу на розвиток економіки Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття та включення її у міжнародні товарно-грошові потоки.

Виклад основного змісту дослідження. Воєнні баталії Першої світової війни, що розвернулись також і на західноукраїнських теренах, завдали господарству краю непоправної шкоди: були знищені нафтові, газові, озокеритні, вугільні та соляні шах-

ти; пошкоджені нафто- та газопроводи; зруйновані або виведені з ладу переробні заводи; розбомблені залізничні та автошляхи, мости та шляхопроводи, що мали важливе значення для логістичної системи Західної України [4]. Сильно постраждало також сільське господарство: занедбані та заміновані земельні угіддя, втрата ними родючості, зменшення посівних площ та врожайності. До того ж вирощена продукція йшла здебільшого на постачання армії. Війна забрала багато життів як військових, так і цивільних, що зменшило кількість робочої сили, погіршило матеріальний та психічний стан тих, хто зумів вижити в цих жорстоких умовах.

Одразу після закінчення Першої світової війни на колишніх теренах Австро-Угорської імперії постала Західноукраїнська Народна Республіка, до складу якої увійшли заселені українцями землі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. 1 листопада 1918 р. проти новоствореної української держави виступила Польща, котру підтримували країни Антанти. Хоча в січні 1919 р. ЗУНР об'єдналась з Українською Народною Республікою, ставши її Західною областю, проте вже до літа Польща розбила Українську Галицьку Армію та встановила повний контроль над Західною Україною. Уряд ЗУНР змушений був виїхати до Відня, де продовжував свою діяльність.

Загалом після закінчення Першої світової війни на теренах Центральної та Східної Європи утворився ряд нових держав, які Я. Грицак та Г. Елей ділять на три групи: до першої входять Чехословаччина та Югославія (багатонаціональні держави із сумнівною історичною легітимністю, що утворились на засадах федерації); до другої вчені відносять Польщу та Румунію та вважають, що саме ці держави найбільше скористались із переक्रювання територій післявоєнної Європи; головними жертвами Версальської системи стали Угорщина та Болгарія, які зазнали великих територіальних втрат [1, с. 341]. Західноукраїнські землі в період 1919–1939 рр. перебували під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини. Напередодні Другої світової війни частина Закарпаття на деякий час відійшла від Чехословаччини до Угорщини.

25 червня 1919 р. Антанта визнала за Польщею право тимчасово окупувати Західну Україну. 20 листопада 1919 р. Найвища рада Паризької мирної конференції схвалила проект «Статуту договору між союзними і прийнятими до союзу державами й Польщею в справі Східної Галичини», який надавав Польщі мандат на управління цією територією на 25 років. Статут передба-

чав для Галичини обрання автономного Сейму, власний уряд і рівноправність двох державних мов – польської та рутенської (української). Але через протести польського уряду Статут так і не вийшов за рамки проєкту. Разом з тим із березня 1920 р. в офіційному діловодстві був запроваджений термін «Малопольська Вихідня», заборонялось вживання назви Західна Україна. Замість етноніму «українець» були введені терміни «русин», «русинський». Також польська влада провела нелегітимний перепис населення Західної України з метою призову українців у 1921 р. до служби у польському війську. Згідно з цим переписом у державі проживало 65% поляків, 16% українців, 10% євреїв, 5% білорусів, 4% німців, а також 1% росіян, чехів, литовців та ін., разом узятих [3, с. 459]. Поляки переважали у центральному регіоні, натомість із наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. А на Поліссі, Волині, у Східній Галичині вони становили меншість населення. Загалом землі, що увійшли до складу Польщі, різьче відрізнялись у господарському відношенні: західні і південні землі були постачальником хліба і сільськогосподарської продукції для Західної Європи і водночас мали розвинену промисловість (Сілезія), орієнтовану на західні ринки; у центральній частині країни було зосереджено текстильні та машинобудівні підприємства, які раніше працювали на російський ринок; східна частина була переважно відсталим сільськогосподарським краєм з великими соціальними та національними контрастами [3, с. 459-460]. У цих умовах відбулось включення господарства Західної України до загальнопольської економічної системи.

Приєднання територій Західної України до складу Польщі зумовило приплив численних торговельних місій, представників закордонних промислових і транспортних підприємств, різних дипломатичних радників, експертів тощо. Вони ретельно вивчали економіку краю та можливості для майбутніх інвестицій. Найбільший інтерес проявляли до нафтової промисловості, лісового господарства та солевидобутку. Представником іноземного промислового та фінансового капіталу в Польщі виступав «Центральний польський союз гірничої промисловості, торгівлі і фінансів», або ж «Левіафан», який мав своїх представників у Сеймі та Сенаті, а також у промислових і торговельних палатах воєводств.

Тим часом тривало польсько-радянське збройне протистояння, яке завершилось підписанням Ризького мирного договору у

березні 1921 р., що закріпив поділ українських та білоруських земель між Польщею та Радянською Росією. У квітні-травні 1922 р. питання про долю окупованих Польщею українських земель обговорювалось на Генуезькій конференції. Врешті 14 березня 1923 р. на засіданні Ради Послів держав Антанти були визнані фактичні кордони Польщі на сході з умовою надання автономії для Східної Галичини. Таким чином східний кордон Польщі був офіційно затверджений на основі дипломатичних зв'язків та визнання геополітичної доцільності, без проведення референдуму на західноукраїнських землях щодо визначення статусу краю у складі Польщі.

У травні 1923 р. між Народно-демократичною партією (ендеками) та Польським стронніцтвом людовим (П'ястом) був укладений «Пакт Ланцкоровського», в якому зазначалось, що «уряд творитимуть виключно поляки, а польський національний характер має бути збережений в державному ладі і самоврядуванні». Таким чином колонізацію та асиміляцію населення «східних кресів» було піднято на рівень державної політики та покладено в основу офіційного курсу польського уряду. Разом з тим дещо різними виявились підходи ендеків та польських промисловців до шляхів економічного розвитку території «східних кресів» та політики уряду у цьому питанні. Одні вважали, що «креси» є польською територією, а тому необхідно забезпечити більш-менш рівномірний розвиток всіх частин Польщі. Відповідно вони обґрунтовували доцільність розміщення у Східній Галичині польських промислових підприємств із метою використання дешевої робочої сили та сировини. При цьому виступали за послаблення позицій українців та євреїв в економіці краю, зокрема в промисловості та торгівлі. Такий підхід до економічної політики польського уряду підтримували здебільшого представники промисловості та сільського господарства, які займались виробництвом у Західній Україні та були безпосередньо зацікавлені в ліквідації конкуренції з боку українського та єврейського капіталу. Другий підхід, який підтримували представники польського та іноземного капіталу, полягав у перетворенні «східних кресів» в аграрно-сировинний додаток до більш розвинених центральних польських земель. Саме останній був покладений в основу урядової економічної політики та прирівняв Західну Україну на перетворення на колонію Польщі.

За десятиліття кількість українського міського населення в Західній Україні впала із 26,3% у 1921 р. до 19,4% у 1931 р., тоді як кількість польського міського населення зросла із 32,2 до 42,5% [17, с. 22–23], що наочно свідчить про цілі колоніальної політики польського уряду, зорієнтованої на асиміляцію та витіснення українського етнічного елементу з міст та штучне заселення Східної Галичини вихідцями із центральних воєводств Польщі. Дискримінаційна політика польського уряду щодо західноукраїнських земель також підтверджується тим, що Волинське, Львівське, Станіславське та Тернопільське воєводства разом становили 25% території і 28% населення Польщі, проте на них припадало лише 16,6% промислових підприємств і 9,8% робітників [7, с. 58–59]. При цьому середній показник зайнятого в промисловості населення по країні складав 20,4%, а у західноукраїнських воєводствах він не дотягував навіть до 10% (табл. 1).

Таблиця 1

**Зайнятість населення у промисловості Другої Речі
Посполитої по воєводствах**

Воєводство	Площа тис. км ² (1930)	Населення (тис. осіб) (1931)	Відсоток зайнятих у промисловості на 1000 осіб (1935)
Сілезьке	5,1	1533,5	82,4
м. Варшава	0,14	1179,5	57,2
Лодзинське	20,4	2650,1	48,3
Келецьке	22,2	2671,0	33,6
Краківське	17,6	2300,1	22,3
Познанське	28,1	2339,6	20,7
Поморське	25,7	1884,4	15,6
Варшавське	31,7	2460,9	13,4
Білостоцьке	26,0	1263,3	9,8
Львівське	28,4	3126,3	9,6
Станіславське	16,9	1480,3	6,4
Волинське	35,7	2085,6	5,9
Віленське	29,0	1276,0	5,1
Новогрудське	23,0	1057,2	4,7
Люблінське	26,6	2116,2	4,0
Поліське	36,7	1132,2	3,5
Тернопільське	16,5	1600,4	3,3
Польща загалом	389,7	32107,0	20,4

Джерело: Materiały do badań nad gospodarką Polski. Cz. 1. 1918–1939. Warszawa, 1956. S. 166–172.

На одне західноукраїнське підприємство в середньому припадало 17 робітників, тоді як у Польщі цей показник становив 30 чоловік. За даними польського міністерства праці і відділу громадської опіки, у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах у 1929 р. було 5077 промислових підприємств, з них 1699 мали по 4 робітники кожне, 2294 – від 5 до 19 робітників і лише 138 – більше 100 робітників. Із кожним роком кількість підприємств тут зменшувалася. Так, у 1933 р. залишалось лише 84 підприємства, на яких працювало понад 100 осіб.

Закріпленню сировинного спрямування економіки Західної України сприяла також система залізничних тарифів, яка стимулювала вивіз необробленої продукції за межі краю та сприяла завезенню готових товарів, що позбавляло можливості виробляти ті самі товари в Східній Галичині. Отже, тарифна залізнична політика уряду поступово перетворювала Західну Україну на постачальника дешевої сировини та покупця дорогих промислових товарів із центральних районів Польщі.

Політика гальмування економічного розвитку «східних кресів» та перетворення їх на аграрно-сировинний додаток промислових районів центральної та західної Польщі найперше проявилась у тому, що уряд умовно поділив країну на дві господарські частини: до першої входили власне польські землі (Польща «А»), а до другої зараховувались переважно західноукраїнські та західнобілоруські землі (Польща «Б») [2, с. 275]. Підтримку економічного розвитку земель Польщі «А» уряд здійснював через державні замовлення та здешевлення кредитів, тоді як на українських землях кредитування промислових підприємств різко обмежувалось, що позначилось найбільше на діяльності кооперативних установ. Замість австро-німецького капіталу у Галичину почав заходити капітал французький, англійський та американський. Завдяки урядовій політиці зміцнив свої позиції також і польський капітал.

Після Першої світової війни на західноукраїнських землях розпочалась відбудова фабрично-заводської промисловості. Проте цей процес відбувався вкрай мляво, а тому лише в 1928 р. промислове виробництво перевершило рівень 1913 р. Загалом Польща була державою з низьким рівнем капіталізації, а вітчизняні підприємці не розпоряджались значними фінансовими ресурсами, тому кожен наступний уряд дотримувався тієї позиції, що для сприяння розвитку економіки необхідним є заохочення

іноземних інвесторів до здійснення інвестиційної діяльності в Польщі. Цю концепцію підтримували всі уряди, навіть у період кризи.

Повільний економічний розвиток на початку 1920-х років, нестача кваліфікованої робочої сили та дешевих фінансових ресурсів змушувала польські підприємства активно брати позики за кордоном для відбудови повоєнного господарства. Так, впродовж 1924–1937 рр. таким чином було залучено за кордоном довготермінових кредитів на суму майже 3,2 млрд зл. Окрім цього в міжвоєнний період у Польщі діяло 391 акціонерне товариство, що мало іноземні інвестиції. Загальна сума капіталу, інвестованого ними в польську економіку, становила понад 1,3 млрд зл., із яких на господарство Західної України припало близько 370 млн зл., зокрема на такі галузі: нафтовидобувна та нафтопереробна, гірничодобувна, лісова та деревообробна, хімічна, газовидобувна і гасова, електротехнічна та електроенергетична, цукрова, соледобувна, банківська, страхова, тютюнова та інші [9, с. 109–111]. Саме в ці галузі активно надходив іноземний капітал, який проникав різними способами в місцеві виробництва. Однією з них була так звана «система участі», коли дрібний капітал поглинався більш потужним. У Західній Україні створювались спеціальні «товариства для участі», які керували діяльністю концернів. На практиці головне товариство через володіння контрольними пакетами акцій керувало дочірніми товариствами, а ті, своєю чергою, за такою ж схемою – ще меншими. Головне товариство, яке часто знаходилося за кордоном, постачало на дочірні підприємства, або інші залежні від нього фірми сировину та устаткування за завищеними цінами. Таким чином ці підприємства потрапляли в фінансову залежність від материнської компанії. Часто фінансові органи отримували від таких фірм неправдиві баланси, відповідно, стягували з них значно менше податків. Прибуток виводився за кордон, а залишались лише суми, необхідні для продовження функціонування підприємства. Тож головною формою проникнення іноземного капіталу, зокрема американського, англійського, французького, нідерландського, швейцарського, німецького, австрійського та шведського в економіку Західної України стала купівля або обмін акцій вже існуючих підприємств, а не капітальні інвестиції у місцеву промисловість.

За такою схемою відбулось проникнення американського капіталу в нафтову галузь Західної України. Впродовж 1920–

1923 рр. представник американського нафтового тресту «Стандарт ойл оф Нью-Джерсі» Франк Морс вивчав нафтову промисловість Прикарпаття. Переконавшись у перспективності інвестицій він почав вести перемовини із французькими та бельгійськими промисловцями та банкірами про купівлю місцевих нафтових промислів. Франко-американське порозуміння було закріплене договором у 1922 р., що передбачав створення т. зв. «Нафтової Антанти» і франко-бельгійського синдикату, фінансованого американськими банками. Після цього ряд нафтових фірм у Західній Україні був поглинутий французьким концерном «Домброва», який контролювався австрійським «Уніон-банком», тісно пов'язаним із американською групою Моргана. До кінця 1923 р. французький концерн «Домброва» безпосередньо контролював 15 нафтових компаній, що діяли на території Прикарпаття із загальним капіталом 200 млн фр. У власності компанії перебували три нафтопереробні заводи, фабрика бурильних свердловин, 400 кілометрів нафтопроводу та тисячі вагонів-цистерн [10]. Позиції англійських підприємців у нафтовій галузі Галичини були досить скромними, а загальні інвестиції на кінець 1920-х років складали трохи більше 22 млн зл. Англійці мали пакети акцій у товариствах «Нафта», «Мазут», «Петролеум Маттшапі» та деяких інших. Більшість британських інвестицій були пов'язані з групою «Ройал Датч Шелл».

У середині 1920-х років компанія «Домброва» провела обмін акціями з американськими фірмами «Бр. Нобель» і «Вакуум ойл К°» – філіалом нью-йоркської компанії «Соконі Вакуум ойл Компані» на Прикарпатті. Згодом фірма «Соконі Вакум ойл К°» викупила пакет акцій фірми «Олей скальний». В 1927 р. фірма «Бр. Нобель» перейшла у власність компанії «Стандарт Ойл оф Нью-Джерсі» та стала називатись «Стандарт-Нобель». Таким чином американські інвестори шляхом «системи участі» або збільшення капіталів отримали домінантні позиції в нафтовій галузі Східної Галичини. До того ж товариства «Вакуум ойл К°» і «Стандарт-Нобель» мали розгалужену мережу магазинів та бензозаправок, потужний автомобільний та річковий транспорт. До середини 1930-х років вони контролювали споживання майже 55% нафтопродуктів у Польщі [19, с. 49]. У 1936 р. інвестиції американських компаній у нафтову галузь Прикарпаття становили більше 64 млн зл., з яких на товариство «Вакуум ойл К°» припадало коло 25 млн зл. [11]. За підрахунками К. Коберського у розви-

ток нафтової промисловості Західної України загалом було вкладено майже 235 млн зл., з яких на іноземні інвестиції припало 71,5%. Вони поділялись на французькі (77%), американські (16,7%) та дрібніші частки, які надійшли від інвесторів з Австрії, Нідерландів, Бельгії й Англії [6, с. 56–58].

Нафтопереробні заводи Східної Галичини виробляли продукцію як для внутрішнього (46%), так і для зовнішнього ринків (54%). Попит на внутрішньому ринку був вкрай нестабільним, тому доводилось нарощувати вивіз вуглеводнів. Найбільше експортували до Німеччини, Австрії та Чехословаччини. В 1930-х роках галицька нафта через порт Гданська вийшла на нові ринки в скандинавських і балтійських країнах. У дещо менших обсягах нафта вивозилась до Франції, Данії, Італії та Югославії. Головними конкурентами на цих ринках були постачальники із США, СРСР та Румунії. Власне саме експорт нафти й нафтопродуктів, калійної солі, а також продукції скотарства й лісової промисловості визначали торговельний баланс Західної України в міжвоєнний період [6, с. 61-62].

Польща була чи не єдиною країною, котра маючи власну нафтову промисловість, користувалася бензиново-спиртовими сумішами. Також нафтопродукти конкурували із продуктом фабрикації коксу – бензолом, який не обкладався споживчим податком, тоді як із реалізації кожних 100 кг бензину стягувалось 15,4 зл. податків. Світова економічна криза кінця 1920–1930-х років зумовила зменшення внутрішнього попиту на нафтопродукти. В 1931 р. у Польщі продали їх 344,9 тис. т, тоді як у 1930 р. – 392,2 тис. т. Стан справ дещо поліпшився аж у 1935 р., коли на 4% зросло споживання нафтопродуктів, але нафтопереробні заводи не змогли компенсувати постійні зниження цін. Водночас зменшувалось видобування нафти в Східній Галичині, бо покупці очікували ще більшого здешевлення (рис. 1.).

Істотне падіння доходів від експорту змушували НПЗ нагромаджувати великі запаси нафтопродуктів на складах. У 1932 р. низька платоспроможність населення стала причиною зменшення внутрішнього попиту. НПЗ змушені були скоротити виробництво й форсувати експорт за будь-яку ціну, щоб вивільнити склади від нафтопродуктів, вироблених в минулі роки. До середини 1930-х років польський експорт нафтопродуктів загалом продовжував скорочуватися й залишався дефіцитним. Конкуренція на європейських ринках зростала, бо держави прагнули самодостат-

ності і поліпшення торговельного й платіжного балансів, а тому запроваджували все більші валютні обмеження, підвищували мита та прагнули диверсифікувати джерела імпорту. Окрім цього розвиток нафтопереробної промисловості Галичини гальмувала відсутність належної організації та координації в галузі, проблеми з її транспортуванням, непрозоре ціноутворення й надмірне оподаткування. Наприкінці 1939 р. у Галичині була встановлена радянська влада, а нафтогазову промисловість було націоналізовано. Замість сотень фірм було створено п'ять великих промислів, що разом з озокеритовими шахтами ввійшли до тресту «Укрнафтовидобуток».

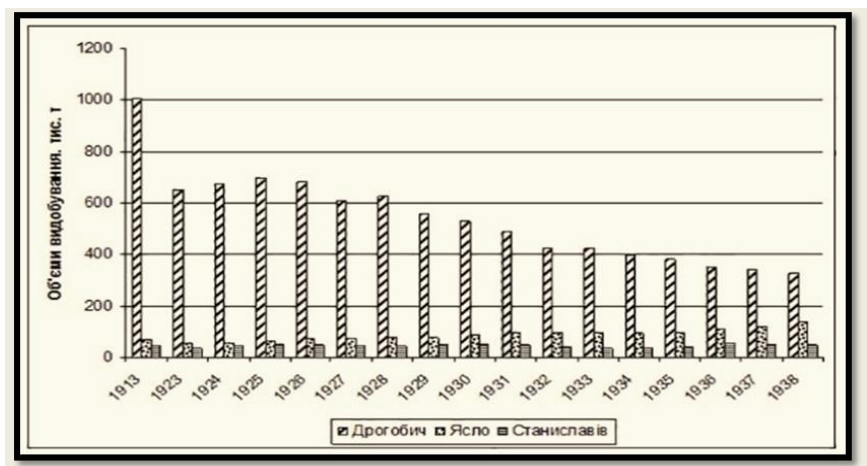

Рис. 1. Видобування нафти у Східній Галичині у 1913–1938 рр.

Джерело: Масик Р. Нафтопереробна промисловість в Східній Галичині у міжвоєнний період. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2017. № 3. С. 241–244.

Окрім нафти на Прикарпатті видобували також озокерит, кам'яну та калійну сіль, природний газ, цинк, олово, сірку, срібло та інші корисні копалини. Загалом західноукраїнська буровугільна галузь розвивались не так потужно, як нафтовидобувна промисловість. Вона слабо впливала на економічний розвиток держави, мала лише статус місцевої промисловості. Галицьке вугілля використовувалось частково для потреб промисловості, частково для побутового споживання населення, а також в невеликих об-

сягах йшло на продаж як на внутрішній польський ринок, так і на експорт, зокрема до Австрії та Росії.

Зважаючи на добру сировинну базу та дешеву робочу силу, на початку 1920-х років почало активно розвиватись сірникове виробництво. Так, наприкінці 1923 р. на сірниковий ринок Польщі вирішив зайти американо-шведський трест «Свенска-Тендстиккс-Актиеболагет», який викупив 45 відсотків акцій «Польського товариства по виробництву сірників» та західноукраїнської фірми «Ватра» у Стрию, а також фабрики «Пломик», «Блоне», «Мщонів», «Брати Ставровски» та «Іскра». На кінець 1924 р. сірниковий концерн Івара Крейгера «Інтернаціональ матч Корпорейшен», до якого входив трест «Свенска-Тендстиккс-Актиеболагет», вже контролював 90% всього виробництва сірників у Польщі. У 1925 р. уряд задля отримання 6 млн дол. кредиту надав в оренду концерну І. Крейгера все сірникове виробництво у країні на двадцять років, до того ж заборонив імпорт сірників та встановив високі податки на виробництво запальничок. Через скрутне фінансове становище уряд в 1930 р. продовжив до сорока років сірникову концесію, за що отримав кредит на суму 32,4 млн дол. [16, с. 112]. Компанія звільнялась від обов'язку експортувати свою продукцію, до того ж уряд дозволив підвищити ціни на сірники із 7 до 10 грошів за коробку. Діяльність компанії не обмежувалась лише сірниковим виробництвом. Упродовж 1930-х років був заснований ряд акціонерних товариств, пов'язаних комерційними угодами із американо-шведським концерном. Для доставки сировини було утворене товариство «Трак» з капіталом 250 тис. зл.; для виробництва дерев'яної частини сірників засноване товариство «Пшемисл осиковий» з капіталом 100 тис. зл.; для отримання хлористого калію та інших хімічних елементів, які використовувались під час виробництва сірників, було створене товариство «Радоха»; для спорудження різних виробничих об'єктів засноване товариство «Орига» з капіталом 50 тис. зл.; для організації постачання всіх підприємств концерну сировиною та обладнанням засноване акціонерне товариство під назвою «Інвестиції» з капіталом 250 тис. зл. Чистий прибуток сірnikового концерну у Польщі та Західній Україні за 15 років склав понад 220 млн зл. [9, с. 34].

На теренах Західної України діяло близько двох сотень підприємств лісопильної та деревообробної промисловості, з яких 16 були акціонерними, зокрема такі: «Ойкос», «Форестина»,

«Фореста», «Бр. Гредель», «Перкінс», «Пиляк», «Латориця», «Сольва», «Кронбергер», «Ріхард Фреер і Компанія», «Кумакер» тощо. Більшість із них мали австрійських, американських та англійських власників. Загальний акціонерний капітал 16 товариств становив понад 7 млн зл., з яких більше 5 млн зл. були закордонними інвестиціями. Найцінніші породи із закарпатських лісів вивозили на переробку на чеські підприємства, а також до Угорщини, Австрії, Німеччини й інших європейських країн [2, с. 307–308]. Саме в промисловість, пов'язану із заготівлею та переробкою деревини, надійшло найбільше іноземних інвестицій в міжвоєнний час (табл. 2).

Таблиця 2

Частка іноземних капіталів в акціонерних товариствах у Польщі в 1928 та 1937 роках по галузях промисловості

Галузь промисловості	1928 р. (у %)	1937 р. (у %)
Видобувна	35	25
Металургійна	54	43
Хімічна	42	29
Текстильна	41	30
Лісова	71	58
Харчова	57	23
Промисловість загалом	44	29

Джерело: Gradowski R. Polska 1918–1939. Warszawa, 1959. S. 118.

Провідною галуззю господарства Буковини та Закарпаття в міжвоєнний період було лісове господарство. Так, на Закарпатті провідні позиції в деревообробній промисловості займали французькі підприємці. Вони контролювали акціонерне товариство «Бантлинові хімічні фабрики» в Перегинську (займалось сухою дистиляцією дерева), акціонерне товариство «Шоліва» у Сваляві та «Клотільда» у Великому Бочкові. Проте на початку 1930-х років через погіршення економічних відносин між Польщею та Францією позиції французьких підприємців в лісопильній та деревообробній галузі значно ослабли, а їхнє місце зайняв англійський капітал. Основними імпортерами деревообробної промисловості Східної Галичини були Англія та Нідерланди.

Так, щороку із Західної України вивозилось майже 100 тис. кубічних метрів лісу та фанери [14]. Разом з тим, готова продукція вивозилась у малих обсягах, а основу експорту становив необроблений ліс. Для прикладу, в 1930 р. необробленої деревини було вивезено на суму 148 млн зл., а обробленої – лише на

45 млн; в 1932 р. відповідно на 120 і 23; в 1936 р. – на 125 і 34 млн зл. [14]. У 1931 р. англійські банки профінансували утворення «Міжнародного об'єднання лісової промисловості». Цей картель значно зміцнив позиції англійців у західноукраїнському лісопильному господарстві.

Схожа ситуація була й у парафіновій промисловості. Американські фірми викупили більшість акцій місцевих підприємств, які виробляли свічки. Після цього у 1934 р. було створене об'єднання із продажу свічок, домінуючі позиції в якому зайняла фірма «Вакуум ойл К°». Синдикат шляхом недобросовісної діяльності через позбавлення сировини, робочої сили, демпінгу і т. д. призвів до закриття своїх конкурентів. Через зв'язки фірми «Вакуум ойл К°» із посадовцями промислового відділу Варшавського воеводства синдикат отримав сприяння у збуті своєї продукції, а також домогся підняття цін на парафін, що зумовило зростання вартості свічок із 1,35 до 1,8 зл. за кг.

Терени Прикарпаття були багаті також на якісний природний газ, який містив 97–98% метану. Проте ця галузь розвивалася досить повільно, бо перешкоджали власники польських вугільних концернів. Мережа газопроводу лишалась малою, а найбільша лінія Дашава – Львів, протяжністю 68 км, була прокладена лише в 1929 р. У 1933 р. компанія «Стандарт-Нобель» викупила контрольний пакет акцій фірми «Міжнародні газопроводи», яка забезпечувала постачання газу до міст Галичини. У 1936 р. у всій Польщі споживалось 160 млн м³ газу, з яких на Західну Україну припадало лише 17 млн м³, або ж 11%. Споживання газу постійно зменшувалось через зростання цін. У 1920-х роках компанії «Стандарт-Нобель», «Малопольська» та «Галіція», які займали домінуючі позиції у видобутку газу, почали з нього виробляти газолін, який застосовувався в нагрівальних приладах, а також для карбюрування повітря і світильного газу. Наприкінці 1930-х років загалом було вироблено 40728 т газоліну [18, с. 41].

Розвиток енергетики на західноукраїнських землях відбувався вкрай повільно у порівнянні з центральними польськими областями. Так, у 1925 р. у Галичині на душу населення вироблялось лише 2 кВт/год електроенергії на рік, тоді як у Польщі в середньому цей показник становив 62 кВт/год. У 1937 р. ця диспропорція все ще зберігалась: 15 і 104 кВт/год відповідно [9, с. 69]. У 1938 р. в Західній Україні працювало лише 210 дрібних електростанцій, а їх потужність становила 3% від загальнопольсь-

ських обсягів виробництва електроенергії. Переважна більшість електростанцій в Західній Україні належала французькому капіталу, трохи слабші позиції мали англійські, німецькі та австрійські інвестори. Разом з тим, спроба американського підприємця А. Гаррімана домовитись із польською владою та отримати концесію на електрифікацію Польщі строком на шістьдесят років зазнала невдачі через спротив англо-франко-бельгійського електричного концерну «Сила і світло», очільники якого мали потужні зв'язки у владних колах та організували цілу медійну кампанію із критикою американського концерну Гаррімана.

Міцними були позиції англійських підприємців у цукровій промисловості Західної України, яка складалась із семи заводів. Британці прагнули зайняти монопольні позиції у галузі та сприяли утворенню в середині 1920-х років картелю «Союз цукрових заводів Галичини» із центром у Львові. Він об'єднав заводи у Ходорові (з капіталом 10 млн зл. та потужністю 7500 т на рік), Пжеворську (5,5 млн зл., 7600 т), у Хибі та три невеликі заводи на Волині. Загалом підприємства картелю виробляли 26 тис. т цукру, тоді як у всій Західній Україні виробництво цукру складало 36 тис. т [12]. На підприємствах «Союзу цукрових заводів Галичини» обмежувались обсяги виробництва для створення штучного дефіциту продукції, що в результаті призводило до підвищення цін на цукор. Так, у 1928–1929 роках заводи картелю виробили лише трохи більше 13 тис. т, тоді як промислові потужності дозволяли продукувати близько 32 тис. т [13].

Після Першої світової війни німецькі підприємці були витіснені із нафтової та лісової промисловості Західної України, а також втратили свої передвоєнні позиції у сфері фінансів. Разом з тим німецький капітал продовжував діяти у цементній промисловості, деяких підприємствах сільськогосподарського машинобудування та в харчовій промисловості, особливо у сфері виробництва пива. На теренах Західної України працювало 41 пивоварне підприємство, з яких 29 були об'єднані в картель «Товариство пивоварних заводів» [9, с. 91–92]. Мажоритарний пакет акцій картелю контролювався власне німецькими банками.

Бельгійські капітали в економіці Західної України насамперед були спрямовані в хімічну, електротехнічну, електроенергетичну, цементну, скляну та соледобувну промисловість. Упродовж 1920–1930-х років загальний обсяг бельгійських інвестицій склав понад 200 млн зл. [9, с. 93]. Значні бельгійські капіталовкла-

дення у виробництво штучних добрив привели до утворення картелю «Союз суперфосфатної промисловості», який об'єднав 11 з 14 діючих підприємств краю. Наприкінці 1920-х років бельгійському капіталу вдалось сконцентрувати 98% виробництва скла, об'єднавши 15 заводів у картель, який фінансувався концерном «Сольвей» та «Банком дисконтним» у Варшаві. Концерн «Сольвей» активно діяв також у цементній промисловості. У 1930 р. 12 із 16 діючих на Західній Україні підприємств були об'єднані в картель «Союз польських фабрик цементних Портланд». Об'єднання контролювало 90% виробництва, що складало 1,1 млн т. На початку 1930-х років до картелю приєдналось акціонерне товариство «Волинь», що мало заводи у Здолбунові та Миколаєві. Таким чином цементна галузь Західної України опинилась майже під повним контролем бельгійського концерну «Сольвей». Це об'єднання також активно інвестувало в соледобувну галузь. Наприкінці 1920-х років концерн контролював близько 16% видобутку солі в Західній Україні, що давало йому змогу впливати на деякі підприємства хімічної промисловості. Концерн «Сольвей» був пов'язаний з німецьким об'єднанням «А.Г. Фарбеніндустрі» та американським трестом Дюпона.

У 1935 р. частка іноземного капіталу в акціонерних товариствах порівняно з 1929 р. зросла із 33% до 44%. Найбільшу частку іноземний капітал мав у нафтовій промисловості (87% акцій), електростанціях, газових підприємствах і водокачках (81%), гірничо-металургійній промисловості (71%), хімічній 60% [15, с. 120]. У середині 1930-х років частка французького, американського, бельгійського, англійського та німецького капіталу становила понад дві третини всього іноземного капіталу, тоді як частка інвестицій з Австрії, Нідерландів, Швеції, Швейцарії та Чехословаччини – менше третини [16, с. 98]. Закордонні інвестиції надходили у польську промисловість здебільшого в період фінансової стабілізації та вигідної економічної кон'юнктури.

Також були досить великими обсяги отриманих із-за кордону кредитів. Станом на 1938 р. зовнішні запозичення Польщі становили понад 2,5 млрд зл. Так, США надали позик Польщі на 1098 млн зл., Франція – на 366 млн зл., Англія – на 116 млн зл. Решта країн надали кредитів на дещо менші суми. В перерахунку на одного мешканця було отримано позик на 72 зл., або ж близько 14 дол. [15, с. 272].

Попри активну участь іноземного капіталу в розвитку економіки Західної України, уряд Ю. Пілсудського прагнув насамперед створити сприятливі умови для поживлення суспільно-господарської діяльності польських промисловців на теренах Східної Галичини. Задля цього на початку 1930-х років урядом було ухвалене рішення «охопити Східну Галичину державним господарським планом у ширших, ніж до того, розмірах» [8, с. 156]. Попри прийняття такого важливого рішення, що начебто мало сприяти органічному розвитку всіх польських земель, насправді уряд виступив не за економічний розвиток України загалом, а за зміцнення там економічних позицій польських ділових кіл через систему державних позик і капіталовкладень. В інвестиційній політиці уряд керувався такими міркуваннями: капіталовкладення повинні сприяти економічному розвитку найважливіших у політичному та стратегічному відношенні районів Західної України, які мали бути якнайшвидше колонізовані. Зокрема, мова йшла про першочергову необхідність поширення польського управління на такі лінії: Перемишль – Львів – Тернопіль – Заліщики; Львів – нафтовий басейн – Турка; Станіслав – Тлумач – Ворохта. Також інвестиційна політика уряду мала забезпечити польським промисловцям домінантне становище у ключових галузях промисловості Західної України, зокрема в гірничій та металургійній. Для цього був створений спеціальний державний фонд – «Fundus kresowy», що надавав польським підприємствам пільгові позики. Так, на розвідку природних копалин Західної України уряд виділив впродовж 1936–1938 рр. більше 1 млн зл. [8, с. 156–157]. До вже згаданих економічних привілеїв польського капіталу на українських землях уряд своєю постановою зобов'язав всі свої замовлення на придбання промислових товарів та проведення будівельних робіт давати лише польським підприємствам, а Міністерству промисловості та торгівлі проводити реалізацію промислових товарів та території Західної України лише через місцевих польських купців. Право перепродажу імпортованих товарів на «східних кресах» теж надавалося лише польським купцям.

Особам непольської національності було досить проблематично влаштуватися на державну роботу. Віддавалась перевага тим національностям, які були лояльні до Польської держави. У містах переважало польське та єврейське населення, а у селах – українське. Більшість міського польського населення працювало в органах адміністрації, місцевого самоврядування, промислових

підприємствах, транспорті, навчальних закладах. Труднощі з працевлаштуванням на державну службу для осіб непольської національності призвели до значного збільшення їх числа у вільних професіях, торгівлі та ремеслі, що зумовило витіснення з цих галузей польського населення. Найбільше українських ремісників було в будівельній, деревообробній, металообробній, шкіряній галузях. Єврейські ремісники здебільшого працювали в текстильній та харчовій галузях й у сфері побутових послуг. У дрібній торгівлі також домінували євреї та українці.

Міністерство промисловості і торгівлі всіляко перешкоджало відкриттю господарських організацій українцям і євреям, зокрема, штучно обмежувало коло претендентів на набуття промислових ліцензій, забороняло продавати підприємцям непольської національності важливі види сировини (залізо, вугілля, нафту тощо). Тож уряд виступав не за економічний розвиток Західної України, а за зміцнення там господарських позицій польських промисловців та комерсантів. Досить обтяжливими для місцевого українського населення були численні податки, збори, повинності, зокрема з ремонту та будівництва мостів та шляхів. Окрім поземельного податку існували ще державний, дорожній, шкільний, за коня, за пасіку, за собаку і т. п. На додачу до перелічених стягувались ще й місцеві податки у межах 15–20% доходної частини родинного бюджету.

Попри жорсткий економічний тиск з боку польської влади на західноукраїнських землях активно розвивався кооперативний рух, який об'єднував селян-виробників і торговельні організації. Кількість кооперативних організацій у Східній Галичині невпинно зростала: із 580 у 1921 р. до майже 4000 в 1939 р. Працювали також українські банки, страхові й акціонерні товариства тощо. Чимало зусиль до організації та поширення кооперативного руху на західноукраїнських землях докладало греко-католицьке духовенство. Разом з тим кооперативний рух не здатен був вирішити численні соціальні й економічні проблеми краю.

Дискримінаційна політика уряду призвела до того, що в промисловому секторі Західної України були задіяні лише 5% робітників-українців (коло 10 тис. осіб), натомість коло 90% населення було зайняте в аграрному секторі. Понад половина землі перебувала в руках 4330 великих власників, решта – у 878 тис. дрібних господарств, з яких 260 тис. не мали навіть одного гектара землі [5, с. 216]. Такий поділ землі був пережитком

феодално-шляхетської доби. Парцеляція великої власності не вирішила проблеми, адже на виокремлені землі заселялись здебільшого поляки. Це зумовило аграрне перенаселення краю, що проявилось в штучному зростанні цін на землю, зниженні вартості аграрної продукції та зменшенні заробітної плати сільськогосподарських робітників. Соціальне напруження часто переростало у відкриті страйки, яких впродовж другої половини 1930-х років відбулось понад тисяча.

Сукупним наслідком економічних, соціальних та політичних проблем міжвоєнного періоду стала друга хвиля української еміграції, яка тривала аж до 1939 р. Через встановлення низки обмежень на в'їзд до США найбільше українців у міжвоєнний період переселялись до Канади (понад 100 тис. осіб). За статистичними підрахунками основну масу емігрантів склали вихідці зі Східної Галичини, на другому місці – з Волині та Західного Полісся, потім – із Закарпаття і найменше – з Буковини. Практично не було виїзду з території радянської України. Одночасно продовжувалась еміграція і до країн Латинської Америки, зокрема до Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю тощо. Хоч селяни і робітники домінували, проте другий потік переселенців був також представлений політичними емігрантами та учасниками війни за незалежність 1917–1921 рр. Отже, у другій хвилі еміграції були вояки і старшини української армії, державні службовці, вчителі, науковці, представники інтелігенції, промисловці, люди вільних професій, великі та середні землевласники і члени їх родин, торговці, священнослужителі та підприємці, тобто найбільш освічені та активні мешканці краю.

Політика Польщі була спрямована на зміцнення економічного і суспільного становища польського елемента на західноукраїнських територіях. Одним з напрямів втілення цього задуму було активне сприяння і пропаганда переселення українців. При цьому уряд створював бар'єри для виїзду українців на сезонні роботи до Європи. Така сезонна трудова міграція відбувалась здебільшого на підставі міждержавних угод.

Висновки. Після Першої світової війни відновлення міжнародних економічних зв'язків відбувалось в умовах перебування українських земель у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії. Політика цих держав була спрямована на зміцнення позицій іноземних компаній в господарстві Західної України. Попри активну участь іноземного капіталу в розвитку західноукраїнської еконо-

міки, польський уряд насамперед прагнув створити сприятливі умови для пожвавлення господарської діяльності польських промисловців у «східних кресах». В інвестиційній політиці уряд виходив з того, що міжнародні економічні зв'язки повинні сприяти економічному розвитку найважливіших в політичному та стратегічному відношенні районів Західної України, які мали стратегічний інтерес для центральної влади.

У міжвоєнний період розвиток міжнародних економічних зв'язків Західної України відбувався у формі імпорту капіталів, експорту товарів та міграції робочої сили. Головними формами проникнення іноземного капіталу, зокрема американського, англійського, бельгійського, французького, німецького, нідерландського та австрійського, в економіку Західної України стали купівля місцевих підприємств, або ж придбання частини акцій вже діючих товариств, а не капітальні інвестиції у розвиток нових виробництв. Це свідчило про спекулятивний характер інвестицій, які базувались на політичних домовленостях, носили компрадорський характер, не орієнтувались на довготермінові плани розвитку економіки Західної України.

Відсутність суб'єктності у формуванні господарської політики Західної України призвело до того, що напрямки розвитку місцевої економіки здебільшого визначались інтересами великої фабричної промисловості країн, до складу яких входили західноукраїнські землі в міжвоєнний період. Попри це, місцеве господарство поволі інтегрувалось у світовий товарний обіг, зменшувались його патріархальні особливості, удосконалювались методи, засоби і форми виробництва, відкривались нові ринки збуту місцевої продукції.

Економічна політика була нерозривно пов'язана з національною. Нерідко економічні заходи були підпорядковані саме етнополітичним завданням. Дискримінація за регіональною і національною ознакою свідчить про колоніальний характер економічної політики стосовно західноукраїнських земель в міжвоєнний період. Попри непомірний політичний та економічний тиск набув поширення кооперативний рух. Позитивну динаміку демонстрували окремі галузі харчової промисловості, які безпосередньо залежали від аграрного сектору.

1. Грицак Я.Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

2. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
3. Зашкільняк Л.О, Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.
4. Клапчук В.М. Руйнівний вплив Першої світової війни на соціально-економічний стан центрального Передкарпаття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. № 18. С. 131–139.
5. Клапчук В.М. Особливості функціонування господарки Галичини у міжвоєнний період. *Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі* / В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко та ін.; авт.-упоряд. М.Р. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. С. 195–225.
6. Коберський К. Україна в світовому господарстві. Прага: Українська стрілецька громада, 1933. 97 с.
7. Ковальчак Г.І. Становище фабрично-заводської промисловості Східної Галичини у 20–30-х роках ХХ ст. *З історії західноукраїнських земель*. Київ: Наук. думка, 1963. С. 57–64.
8. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ: Вид-во «Наук. думка», 1985. 271 с.
9. Хонігсман Я.С. Цього не можна забути: економіка Західної України під гнітом іноземного капіталу (1918–1939). Львів: Вид-во «Каменярь», 1964. 118 с.
10. ЦДІАЛ України. Ф. 254. Оп. 1. Спр. 510. Арк. 36.
11. ЦДІАЛ України. Ф. 283 (Синдикат нафтової промисловості). Оп. 1. Спр. 16. Арк. 7.
12. ЦДІАЛ України. Ф. 290 (Банк цукрової промисловості. Акціонерне товариство у м. Познані. Львівське відділення). Спр. 35. Арк. 112.
13. ЦДІАЛ України. Ф. 290 (Банк цукрової промисловості. Акціонерне товариство у м. Познані. Львівське відділення). Спр. 1167. Арк. 2, 3, 9, 10.
14. ЦДІАЛ України. Ф. 298 (Акціонерне товариство деревообробної промисловості «Ojkos»). Спр. 3638. Арк. 2; Спр. 2795. Арк. 59.
15. Jezierski A., Leszczyńska C. *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa: Key Text, 1999. 560 s.
16. Landau Z. *Polske zagraniczne pożyczki państwowe (1918–1926)*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1961. 299 s.
17. *Mały rocznik statystyczny*. Warszawa, 1939. 424 s.
18. *Polski przemysł naftowy*. Lwów: Krajowe towarzystwo naftowe, 1934. 49 s.
19. *Z dyskusji nad kodyfikacją prawa naftowego*. *Nafta*. 1930. № 2 (lut). S. 47–52.

References

1. Hrytsak, Ya.I. (2019). Essay on the history of Ukraine. Formation of the modern Ukrainian nation of the XIX-XX centuries. Kyiv: Yakaboo Publishing [in Ukrainian].

2. Economic History of Ukraine: Historical and Economic Research: in 2 v. (2011) / [red. rada: V.M. Lytvyn (golova), G.V. Boryak, V.M. Heyets ta in.; vidp. red. V.A. Smolij]; NAN Ukrayiny, In-t istorii Ukrayiny. Vol. 2. Kyiv: Nika-Centr [in Ukrainian].
3. Zashkilniak, L.O., Krykun, M.H. (2002). History of Poland: From ancient times to the present day. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
4. Klapchuk, V.M. (2009). The destructive impact of the World War I on the socio-economic status of the central Carpathian region. *Ukrayina: kulturna spadshhyna, nacionalna svidomist, derzhavnist - Ukraine: cultural heritage, national identity, statehood*, 18, 131-139 [in Ukrainian].
5. Klapchuk, V.M. (2017). The features of functioning of the economy of Galicia in the interwar period. In: *Project "Ukraine". Galicia and Volhynia as part of interwar Poland* / V. Visyn, R. Holyk, V. Holubko ta in.; avt.-upor. M.R. Lytvyn. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
6. Kobersky, K. (1933). Ukraine in the World Economy. Prague: Ukrainska striletska hromada [in Ukrainian].
7. Kovalchak, H.I. (1963). The situation of the factory industry of Eastern Galicia in the 20-30's of XX century. In: *From the history of Western Ukrainian lands* (pp. 57-64). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Slyvka, Yu. (1985). Western Ukraine in the reactionary politics of the Polish and Ukrainian bourgeoisies (1920-1939). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Khonihsman, Ya.S. (1964). This cannot be forgotten: the economy of Western Ukraine under the oppression of foreign capital (1918-1939). Lviv: Vyd. "Kameniar" [in Ukrainian].
10. TsDIAL Ukrainy. F. 254. Op. 1. Spr. 510. Ark. 36 [in Ukrainian].
11. TsDIAL Ukrainy. F. 283 (Syndykat naftovoi promyslovosti). Op. 1. Spr. 16. Ark. 7 [in Ukrainian].
12. TsDIAL Ukrainy. F. 290 (Bank tsukrovoi promyslovosti. Aktsionerne tovarystvo u m. Poznani. L'vivs'ke viddilennia). Spr. 35. Ark. 112 [in Ukrainian].
13. TsDIAL Ukrainy. F. 290 (Bank tsukrovoi promyslovosti. Aktsionerne tovarystvo u m. Poznani. L'vivs'ke viddilennia). Spr. 1167. Ark. 2, 3, 9, 10 [in Ukrainian].
14. TsDIAL Ukrainy. F. 298 (Aktsionerne tovarystvo derevoobrobnoi promyslovosti "Ojkos"). Spr. 3638. Ark. 2; Spr. 2795. Ark. 59 [in Ukrainian].
15. Jezierski, A., Leszczyńska, C. (1999). Historia gospodarcza Polski. Warszawa: Key Text [in Polish].
16. Landau, Z. (1961). Polske zagraniczne pożyczki państwowe (1918-1926). Warszawa: Książka i Wiedza [in Polish].
17. Mały rocznik statystyczny (1939). Warszawa [in Polish].
18. Polski przemysł naftowy (1934). Lwów: Krajowe towarzystwo naftowe [in Polish].
19. Z dyskusji nad kodyfikacją prawa naftowego (1930). *Nafta*, 2 (luty), 47-52 [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 29 січня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.285>

УДК 339.56(477):[338.2:94]

JEL: N74, P33

Боднарчук Т.Л., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-487X>
e-mail: tatiana.bodnarchuk@gmail.com

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА СТИМУЛЮВАННЯ ЕКСПОРТУ ТА ІМПОРТОЗАМІЩЕННЯ: НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ¹

Стаття присвячена історико-економічному дослідженню характерних рис та результатів зовнішньоторговельної політики Радянського союзу у повоєнний період. Виявлено, що у сфері зовнішньої торгівлі радянською владою було взято курс на обмеження імпорту з промислово-розвинених країн та стимулювання вітчизняного експорту. Основним механізмом реалізації означеної мети стала активна урядова підтримка масштабного промислового виробництва, насамперед, у сфері важкої індустрії. Аналіз відповідних статистичних даних показав, що у повоєнний період відбувалося стрімке нарощування обсягів виробництва стратегічних товарів, таких як електроенергія, вугілля, сталь, чавун, машини, обладнання, промислова сировина. Обґрунтовано ключову роль України як важливого союзного виробника. Доведено, що в результаті активної індустріалізації країни сформувалася потужна технічна та сировинно-виробнича база для розширення радянського експорту. Як наслідок, відбулися зміни у структурі вивізної торгівлі Радянського Союзу у напрямі зростання частки експорту машин, обладнання, інструментів, сировини, напівфабрикатів. З'ясовано, що при цьому зовнішня торгівля стала одним із важливих джерел індустріалізації СРСР: лише за рахунок митно-тарифних платежів можна було покрити до половини державних витрат на промисловість.

¹ Публікацію підготовлено за результатами виконання НДР «Еволюція зовнішньоекономічних зв'язків України (друга половина XVII – початок XXI ст.)» (№ держреєстрації 0116U004418).

Охарактеризовано форми міжнародних економічних відносин Радянського Союзу з різними групами країн, серед яких традиційна та компенсаційна торгівля. Проаналізовано економічні, адміністративні та організаційні методи стимулювання радянського експорту та обмеження імпорту, серед яких виділено реорганізацію системи управління зовнішньою торгівлею, практику дозволів і заборон, митні збори, валютне регулювання, санітарно-технічні та ветеринарні норми тощо. Визначено, що зовнішньоторговельні інтереси Радянського Союзу реалізувалися через монопольні об'єднання, торговельні представництва за кордоном, активну виставково-ярмаркову діяльність, експортну рекламу.

Доведено, що в цілому реалізована радянською владою політика стимулювання експорту та імпортозаміщення виявилася неефективною. Попри певні структурні зміни на експорт припала незначна частка внутрішнього промислового виробництва. З'ясовано, що за активної державної підтримки було розгорнуто масштабний процес індустріалізації, який поглинав усе внутрішнє виробництво, сприяв збереженню високого рівня імпортозалежності країни, перешкодив ефективному розвитку експортного потенціалу союзних республік, у тому числі й України.

Ключові слова: економічна історія України, Радянський Союз, Українська РСР, зовнішня торгівля, зовнішньоторговельна політика, стимулювання експорту, імпортозаміщення.

Bodnarchuk T.

SOVIET POLICY OF EXPORT PROMOTION AND IMPORT SUBSTITUTION: RESULTS FOR UKRAINE

The research dwells on the characteristics and results of the Soviet Union foreign trade policy in the postwar period. It was revealed that the Soviet government policy was aimed at restricting imports from industrialized countries and stimulating domestic exports. It was achieved by the active government support for the large-scale industrial production development. The analysis of relevant statistics showed up that in the postwar period there was a rapid increase in the production of strategic goods, such as electricity, coal, steel, cast iron, machinery, equipment, industrial raw materials, etc. At the same time, it was substantiated the key role of Ukraine as a crucial allied producer.

It was demonstrated that as a result of active country industrialization a strong technical and raw material base for the expansion of Soviet exports was formed. Accordingly, there were changes in the structure of

the Soviet Union export trade in the direction of increasing the share of machinery, equipment, tools, raw materials, semi-finished products exports. It was revealed that foreign trade became one of the important sources of the USSR industrialization: it could cover up to half of the government investment in the industry only through customs and tariff payments.

Characterized the forms of the Soviet Union interaction with various groups of countries such as usual trade, return purchases, compensatory trade. Economic, administrative and organizational methods of the Soviet export promotion and import restricting were analyzed, including the reorganization of the foreign trade management system, the practice of permits and prohibitions, customs duties, currency regulation, sanitary and veterinary norms, etc. It was determined that the foreign trade interests of the Soviet Union were promoted through monopoly associations, trade missions, active exhibition and fair activities, export advertising.

It was shown that the policy of export promotion and import substitution implemented by the Soviet authorities as a whole proved to be ineffective. Despite some structural changes, exports accounted for a small share of domestic industrial production. It was found out that a powerful industrial machine was formed by the active Soviet support policy. It consumed all domestic production, helped maintain a high level of the country import dependence, and hindered the effective development of the union republics' export potential.

Keywords: *an economic history of Ukraine, the Soviet Union, the Ukrainian SSR, foreign trade, foreign trade policy, export promotion, import substitution.*

Постановка проблеми. Під впливом політичних, економічних, соціально-демографічних, екологічних та інших чинників відбувається трансформація сучасного світового порядку в бік посилення процесів регіоналізації, формування політико-економічного поліцентризму, поширення ізоляціонізму. Зовнішньополітична риторика провідних країн світу (США, Велика Британія, окремі країни ЄС, РФ) змінюється у напрямі відходу від принципів лібералізації, натомість, звернення до ідей антиглобалізму та націоналізму. У сфері міжнародних економічних відносин звичним явищем стають торговельно-економічні війни, а у зовнішньоторговельній політиці урядів – елементи неопротекціонізму. Означені тенденції створюють нові виклики й загрози для реалізації інтеграційного курсу України та посилення її конкурентних позицій на міжнародній арені. На сьогодні актуальним для України є впровадження раціональної зовнішньоторговельної

політики, яка б сприяла розвитку національного виробництва, особливо високотехнологічного, реалізації вітчизняного експортного потенціалу і не перешкоджала подальшому включенню країни до системи світогосподарських зв'язків. З цієї точки зору, цінним може бути дослідження історичного досвіду України, набутого у радянську добу. Радянська зовнішньоторговельна політика носила виражений протекціоністський характер, проте наслідки її реалізації були досить суперечливими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика впливу зовнішньоторговельної політики на господарство України у різні періоди вітчизняної історії висвітлена в історико-економічних розвідках сучасних науковців Д. Архірейського [1], К. Гордіці [2], Н. Горіна [3; 6], В. Небрат [5; 17], Н. Супрун [7], І. Хромова [8] та ін. У той же час, питання потребує подальшої наукової розробки, зокрема, у частині дослідження особливостей, механізмів та наслідків реалізації зовнішньоторговельної політики СРСР для України.

Мета статті – розкриття основних заходів та наслідків для України радянської політики стимулювання експорту та імпортозаміщення, що здійснювалася у повоєнний період.

Виклад основного змісту дослідження. Зовнішньоторговельна діяльність СРСР з початку його утворення підпорядковувалася не стільки економічним, скільки ідеолого-політичним інтересам радянської влади. Її декларовані цілі зводилися до збільшення суспільного багатства, підйому матеріального й культурного рівня населення, укріплення незалежності та посилення обороноздатності СРСР [14, с. 132]. Зовнішня торгівля розглядалася як інструмент побудови планового соціалістичного ладу, а зовнішньоторговельна політика була скерована на забезпечення імпортової незалежності СРСР та перетворення країни на провідного світового експортера.

Упродовж довоєнних п'ятирічок розвиток зовнішньоторговельної діяльності СРСР обумовлювався поставленим завданням проведення соціалістичної індустріалізації, яка, своєю чергою, мала на меті швидку та інтенсивну розбудову сектору важкої індустрії та створення технічної бази для радянського експорту. У цей час стратегічного значення набував імпорт: розвиток радянської промисловості фактично здійснювався за рахунок ввезених з-за кордону засобів виробництва. Соціалістична індустріалізація та відповідна зовнішньоторговельна політика дали свої результа-

ти. Уже в роки першої п'ятирічки на базі імпортного устаткування були створені потужні виробничі об'єкти: тракторні заводи (Волгоградський, Харківський, Челябінський), автомобільні заводи (Горьківський та Московський), металургійні комбінати (Запоріжсталь, Дніпропетровський комбінат), верстатобудівні заводи («Фрезер», «Калібр», «Червоний пролетарій»). До кінця другої п'ятирічки радянська верстатобудівна галузь на 90% задовольняла внутрішні промислові потреби [12, с. 8]. Політика, яку проводив радянський уряд, за 1920–1930-і роки стала підґрунтям для технічного прогресу, і вже з початку 1930-х років було взято курс на обмеження «нераціонального імпорту» машин і техніки, які могли вироблятися на вітчизняних підприємствах. Розбудова машинобудування, чорної та кольорової металургії, енергетики, нафтової та хімічної галузей сприяли зростанню експорту продукції важкої індустрії.

У роки Другої світової війни зовнішня торгівля Радянського Союзу обмежувалася військовими поставками зброї та продовольства з боку Великобританії й США. Однак у післявоєнний період характер та напрями радянської зовнішньої торгівлі суттєво змінюються під впливом формування двох протилежних таборів – соціалістичного та капіталістичного. З одного боку, промислово розвинені країни Європи створили Європейське об'єднання вугілля і сталі, з іншого боку, СРСР та нові країни соціалістичної орієнтації сформували Раду економічної взаємодопомоги. Саме політико-ідеологічне протистояння між двома інтеграційними угрупованнями й визначило особливості зовнішньоторговельної діяльності СРСР та союзних республік, у тому числі – України. Насамперед, першочерговим завданням радянського уряду у повоєнний період стало відновлення національної промисловості і подальше стимулювання експорту. З цією метою держава вкладала у промисловість значні кошти (табл. 1).

Як видно з таблиці, за 1918–1962 рр. у радянську промисловість було вкладено майже 164 млрд руб., у промисловий сектор УРСР – 28 млрд руб., що склало 17,4% від загальних капіталовкладень. Значні інвестиції були здійснені у роки другої та третьої п'ятирічок з метою запуску й підтримки процесу соціалістичної індустріалізації. Далі стрімкий ріст капіталовкладень помітний у період повоєнної відбудови. Як наслідок значної державної підтримки, зростає кількість промислових підприємств. Всього за 1918–1962 рр. у СРСР було побудовано та відновлено роботу

38740 виробничих об'єктів. Найбільша кількість підприємств була створена у роки другої та третьої п'ятирічок (9 тис. од.), а також у воєнний період (11 тис. од.). За 1946–1962 рр. було побудовано та відновлено 16,5 тис. підприємств [15, с. 76].

Таблиця 1

Обсяги державних інвестицій у промисловість СРСР у 1920–1960-х роках

Роки	СРСР, млн руб.	УРСР, млн руб.	Питома вага інвестицій у промисловість УРСР до загального обсягу, %
1918–1928	643,0	119,3	18,5
1929–1941 (I півріччя)	15502,0	2702,5	17,4
1941 (II) –1945	7908,0	1018,5	12,9
1945–1953	35893,0	6747,6	18,8
1954–1962	103943,0	17952,3	17,3
Всього	163889,0	28540,2	17,4

Складено автором на основі: Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Издательство «Статистика», 1964. С. 74.

Таблиця 2

Динаміка всесоюзного виробництва стратегічних видів продукції у 1940–1980-х роках

1913	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985
Продукція										
Електроенергія, млрд кВт										
2,0	48,6	43,3	91,2	170,2	292,3	506,7	740,9	1039,0	1294,0	1544,0
Вугілля, млн т										
29,2	165,9	149,3	261,1	389,8	509,6	577,7	624,1	701,3	716,4	726,2
Сталь, млн т										
4,3	18,3	12,3	27,3	45,3	65,3	91,0	115,9	141,3	147,9	154,7
Металообробні станки, млн руб.										
–	61,7	50,5	86,1	209,0	381,0	584,0	894,0	1359,0	1944,0	2681,0
Ткацькі і прядильні машини, тис. шт.										
4,6	2,9	–	10,7	18,0	18,7	27,5	23,8	36,6	26,1	25,3
Папір, тис. т										
269,0	838,0	321,0	1180,0	1848,0	2334,0	3231,0	4185,0	5215,0	5288,0	5986,0
Цемент, млн т										
1,8	5,8	1,8	10,2	22,5	45,5	72,4	95,2	122,0	125,0	131,0
Тканини, млн м ²										
2194,0	3320,0	1353,0	3374,0	5347,0	6636,0	7498,0	8852,0	9956,0	10746,0	12052,0
Трикотажні вироби, млн шт.										
–	186,0	50,0	197,0	432,0	583,0	903,0	1229,0	1421,0	1623,0	1732,0
Цукор, тис. т										
1363,0	2165,0	465,0	2523,0	3419,0	6363,0	11037,0	10221,0	10382,0	10127,0	11799,0

Джерело: Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: «Финансы и статистика», 1988. С. 18–23.

Суттєво збільшився обсяг промислового виробництва як СРСР, так і союзних республік (табл. 2). Зокрема, обсяг виробництва радянської великої промисловості зріс з 2,3 млрд руб. у 1921 р. до 129,5 млрд руб. у 1940 р. та до 227,6 млрд руб. у 1950 р. [16, с. 43]. За 1918–1937 рр. у цілому суттєво збільшилося загальносоюзне виробництво товарів, що складали основу експорту: чавун (у 3,5 рази), сталь (у 4 рази), вугілля (у 4,4 рази), електроенергія (у 18 разів), цемент (у 3 рази) тощо.

Дані таблиці показують, що у 1940–1945 рр. спостерігається деякий спад виробництва порівняно з попередніми роками, однак уже з 1950 р. відбувається стрімке зростання основних видів промислової продукції. Зокрема, впродовж 1950–1985 рр. виробництво електроенергії зросло у 17 разів, вугілля – майже у 3 рази, чавуну і сталі – майже у 6 разів, металообробних станків – у 31 раз, ткацьких та прядильних машин – майже у 2,5 рази, паперу – у 5 разів, цементу – у 13 разів, тканин – майже у 4 рази, трикотажу – у 9 разів, цукру – майже у 5 разів.

При цьому, зросла стратегічна роль саме України як основного виробника вище означеної продукції (табл. 3).

Таблиця 3

**Динаміка виробництва основних видів промислової продукції
УРСР у 1940–1960-х роках**

Продукція	1940	1947	1951	1955	1958	1963
Чавун, млн т	9,2	3,8	10,9	16,6	20,1	29,6
Сталь, млн т	8,6	2,6	10,2	16,9	21,7	32,6
Вугілля, млн т	83,8	47,0	85,5	126,0	77,9	97,0
Електроенергія, млрд кВт	12,1	6,5	16,9	30,1	43,9	78,5
Трактори, тис. шт.	10,4	5,7	23,3	57,3	–	–
Бавовняні тканини, млн м ²	11,9	7,5	27,8	49,2	75,9	153,1
Цукор, млн т	1,6	0,6	2,2	2,4	3,7	3,5
Залізна руда, млн т	18,9	9,2	24,8	39,9	49,8	75,3
Металургійне обладнання, тис. т	16,0	24,2	44,1	76,2	–	–

Складено автором на основі: Статистические динамические ряды за 1913–1951 годы / РГАЭ. Ф. 1562, Оп. 41, Д. 65. С. 97, 99, 101, 102, 104, 106; Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Государственное статистическое издательство, 1957. С. 72, 73; Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Издательство «Статистика», 1964. С. 162, 170, 194, 235, 371, 428.

УРСР давала Радянському Союзу 32% вугілля, 50% чавуну, 37% сталі, 60% залізної руди тощо [13, с. 36]. У 1940 р. промисловість

України виробила продукції на суму 25 млрд руб., а у 1950 р. – на 29 млрд руб. [16, с. 243]. За 1913–1954 рр.оки вітчизняне виробництво промислової продукції зросло у 18 разів.

Як видно, динаміка виробництва промислової продукції України відповідає всесоюзній тенденції: у 1940–1947 рр. простежується спад обсягу виробництва, проте за 1940–1960-і роки виробництво чавуну та залізної руди зросло майже у 8 разів, сталі – у 12,5 рази, електроенергії – у 12 разів, бавовняних тканин – у 20 разів, цукру – у 6 разів. За 1947–1955 рр. виробництво тракторів збільшилося у 10 разів, металургійного обладнання – у 3 рази, вугілля – у 2,6 рази.

Таким чином, у повоєнний період сформувалася потужна технічна та сировинно-виробнича база для розширення радянського експорту. Стрімкий розвиток промисловості зумовив реструктуризацію вивізної торгівлі: зросла питома вага експорту машин та обладнання, електроенергії, руд, тракторів, автомашин, сировини та напівфабрикатів тощо (табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка зміни структури радянського експорту, %

Статті радянського експорту	1929	1946	1966
Машини та обладнання	0,3	5,8	20,8
Паливо та електроенергія	16,3	5,4	16,4
Руди, метали та вироби з них	4,0	9,5	20,1
Нерудні корисні копалини, глина	0,6	0,2	1,1
Хімічні продукти, добрива, каучук	0,9	5,0	3,8
Лісоматеріали та целюлозно-паперові вироби	16,6	4,3	7,0
Хутро	11,5	11,2	0,5
Продовольчі товари	22,0	29,8	9,2
Промислові товари широкого вжитку	9,7	7,4	2,4

Складено автором на основі: Внешняя торговля СССР 1918–1966 гг. (Статистический сборник). Москва: Международные отношения, 1967. С. 6.

Радянська промисловість мала значну державну підтримку, а зовнішня торгівля виступала одним із основних джерел промислового розвитку країни. Про пріоритетність промисловості над іншими сферами народного господарства, зокрема, зовнішньою торгівлею, свідчать обсяги здійснених загальних державних витрат (табл. 5). Наприклад, у структурі союзного держбюджету 1955 р. витрати на промисловість склали 19,3%, а на зовнішню торгівлю – лише 2,5%. Кошти, вкладені у розвиток промислового

сектору, у 10 разів перевищували витрати на зовнішньоторговельну діяльність.

Таблиця 5

Витрати на промисловість та зовнішню торгівлю СРСР і УРСР

Рік	Промисловість СРСР		Промисловість УРСР		Зовнішня торгівля СРСР	
	млн руб.	%	млн руб.	%	млн руб.	%
1940	20318,7	15,4	2119,2	5,0	17,7	–
1950	57430,6	18,1	4651,3	4,8	6102,8	1,9
1955	76725,0	19,3	19867,6	14,1	9965,0	2,5

Складено автором на основі: Государственный бюджет СССР за IV и V пятилетки (1946–1950 гг. и 1951–1955 гг.). Статистический сборник / Министерство финансов СССР. Ленинград: Госфиниздат СССР. С. 65, 78.

При цьому, сфера зовнішньої торгівлі лише через систему митно-тарифних платежів могла покрити до 50% загальнодержавних промислових витрат (табл. 6).

Таблиця 6

Доходи від зовнішньої торгівлі СРСР у 1940–1950-х роках

Рік	Митні доходи		Податок на прибуток підприємств зовнішньої торгівлі	
	млн руб.	%	млн руб.	%
1940	2857,5	2,1	96,9	0,1
1950	21077,6	6,5	422,0	0,1
1955	34776,7	8,1	532,7	0,1

Складено автором на основі: Государственный бюджет СССР за IV и V пятилетки (1946–1950 гг. и 1951–1955 гг.). Статистический сборник / Министерство финансов СССР. Ленинград: Госфиниздат СССР. С. 22, 56.

Розвитку радянської промисловості, а відтак й експорту, сприяли й інші механізми зовнішньоторговельної взаємодії. Якщо у 1920–1940-х роках головними торговельними партнерами СРСР були промислово розвинені країни, то у 1950–1960-х роках домінувала торгівля в рамках РЕВ. Лише у 1970-і роки внаслідок деякого послаблення міжнародної напруги (через «холодну війну») помітним стає поживлення зовнішньоекономічних зв'язків Радянського Союзу із капіталістичними країнами. Таким чином, на 1975 р. СРСР підтримував зовнішньоторговельні зв'язки зі 115 країнами: 13 соціалістичними, 76 країнами, що розвиваються, та 26 промислово розвиненими [9, с. 253].

У повоєнний період необхідність «перезапуску» радянської індустріалізації вимагала підтримки активних зв'язків СРСР із розвиненими країнами, співробітництво з якими реалізовувалося як у формі звичайної торгівлі, так і компенсаційної. Радянські металургійні комбінати, автомобільні заводи, АЕС, газопроводи були збудовані за підтримки американських, японських, італійських, французьких фірм. У 1940–1960-х роках угоди про взаємні поставки були укладені з Фінляндією, Швецією, Данією, Норвегією, Швейцарією, Нідерландами, Японією тощо. Радянський Союз отримував машини та обладнання, сировину й матеріали, а у зворотному напрямі вивозив вироблену продукцію. Значними були й кредитні угоди на торговельні поставки. До прикладу, у 1946 р. Швеція надала кредит СРСР у розмірі 1 млрд крон на придбання шведських товарів [9, с. 262]. На 1957 р. ліміти заборгованостей у торговельних зв'язках СРСР і Франції склали 15 млн дол., Норвегії – 15 млн норв. крон, Австрії – 5 млн дол. [13, с. 98].

Сама торгівля з капіталістичними країнами мала низку особливостей. Наприклад, дуже чітко було визначено перелік товарів, які допускалися до ввозу чи вивозу. Та ж сама продукція до соціалістичних країн могла експортуватися, а до капіталістичних – ні. Навіть при укладенні торговельних угод в експортних контрактах зазначалися суворі заборони щодо перепродажу радянської продукції соціалістичним та країнам третього світу. Зовнішня торгівля СРСР з промислово-розвиненими країнами часто набувала посередницького характеру: більшість операцій здійснювалися на товарних біржах. Не будучи членами товарних бірж, радянські організації діяли на них через біржових брокерів (так купували метали, каучук, текстиль, каву, какао-боби тощо) [11, с. 147].

Торгівля СРСР з капіталістичними країнами стала одним із чинників не лише розвитку радянської промисловості, але й пожвавлення зовнішньоекономічних зв'язків з іншими групами країн, зокрема, соціалістичними. В рамках повоєнного розгортання процесу соціалістичної інтеграції співробітництво з країнами РЕВ було пріоритетним, підтвердженням чого може слугувати той факт, що 60% всього експорту лише УРСР припадало саме на країни РЕВ [4, с. 476]. Форми зовнішньоекономічної взаємодії зводилися до зовнішньої торгівлі, технічної допомоги та науково-технічного співробітництва, співпраці у сфері окремих галузей промисловості, спільного використання ресурсно-сировинної ба-

зи тощо. Взаємодія з країнами РЕВ реалізовувалася як на базі загальних угод, так і системи двосторонніх (у другій половині 1940-х років були підписані торговельні угоди з Румунією, Болгарією, Угорщиною та Чехословаччиною), а пізніше багатосторонніх договорів.

Зовнішньоторговельна діяльність СРСР та країн РЕВ реалізовувалася через механізми клірингових і торгово-кредитних угод, які у короткостроковій перспективі мали на меті техніко-економічне сприяння, проте у довгостроковій перспективі – суто політичний інтерес (формування цілісного та сильного соціалістичного табору). Радянська важка індустрія, у розбудові якої важлива роль належала капіталістичним країнам, стала базою для технічного експорту до соціалістичних держав. Тепер уже Радянський Союз виступав кредитором та своєрідним меценатом. Перш за все, значними були товарні кредити, які надавалися на оплату експорту машин, обладнання, сільськогосподарської продукції. Ці позики надавалися на пільгових умовах, часто перетворюючись у благодійництво, та носили жорсткий цільовий характер. Таке економіко-технічне сприяння з боку СРСР отримували країни щодо розвитку конкретних галузей, які були їм найбільш властиві та потрібні з економічної точки зору радянській владі. Зокрема, у другій половині 1940-х років такі кредити були надані Польщі (на суму 478,9 млн дол.), Болгарії (на суму 40 млн дол.), Угорщині (на суму 100 млн руб.), Албанії (48 млн руб.) [9, с. 260–264]. У 1950-х роках позики на оплату експортних поставок машин та обладнання з СРСР отримали Болгарія (570 млн руб.), Польща (700 млн руб.), Угорщина (750 млн руб.), Румунія (270 млн руб.) [13, с. 107–108]. Болгарії надавалися кредити на розвиток машинобудування, чорної та кольорової металургії, хімічної промисловості; Польщі – чорної металургії, суднобудування, радіотехнічної та електротехнічної промисловості; Румунії – хімічної промисловості та чорної металургії.

Тісно взаємопов'язаними із кредитними угодами були угоди про взаємні поставки (зокрема, з Румунією, Польщею, Чехословаччиною, Болгарією, Югославією, Угорщиною, Албанією). Радянський Союз з метою сприяння індустріалізації країн РЕВ надавав техніку, машини та обладнання, матеріали й сировину. При цьому оплата за експорт здійснювалася у натуральній формі – продукцією, виробництво якої було підтримане. Наприклад, у 1970-х роках у Югославії будувався комплекс по видобутку бок-

ситів та виготовленню глинозему – СРСР надавав відповідну техніку, натомість платою за експорт слугували ті ж боксити та глинозем [9, с. 256]. За такою ж схемою Радянський Союз отримував з країн РЕВ сталь, труби, синтетичний каучук, соду, акумулятори, машини тощо. Таке зовнішньоторговельне співробітництво СРСР та країн РЕВ сприяло розвитку своєрідної виробничо-логістичної мережі, формуванню єдиного соціалістичного ринку та створенню потужного агрегованого торговельного суб'єкта на світовій арені.

Окрім країн РЕВ та інших соціалістичних держав вагомим зовнішньоторговельним партнером Радянського Союзу були країни третього світу (так звані країни «народної демократії»), співробітництво з якими розвивалося, знову ж таки, на основі торговельних угод, кредитних та компенсаційних договорів. Зокрема, у 1940–1950-х роках було підписано торговельні угоди з Уругваєм, Афганістаном, Аргентиною, Індією, Єгиптом, Ліваном, КНДР; у 1960-х роках – з Камеруном, Лаосом, Чилі, Колумбією, Малайзією, Замбією, Гвінеєю тощо. Крім безпосередньої торгівлі СРСР надавав значну економічну й технічну допомогу країнам третього світу для розвитку їхнього народного господарства. Основна мета такого сприяння – протистояння «капіталістичним монополіям». Таким чином, у 1950–1960-х роках було надано значні кредити Китаю (300 млн дол.), КНР (520 млн руб.), Непалу (3,2 млн руб.) [9, с. 260–264]. У ті ж роки підписано угоди про взаємні поставки з Іраном, Бірмою, Аргентиною, Ісландією, Сирією, Афганістаном, Тунісом, Суданом тощо. Загалом на країни третього світу припадало 37% усієї зовнішньої допомоги СРСР [9, с. 257]. Найбільшим рівнем радянської підтримки у цих країнах користувалися такі галузі: паливно-енергетична, металургійна, металообробна, добувна, продовольча.

Важливо охарактеризувати й інші економічні, адміністративні та організаційні інструменти стимулювання радянської зовнішньої торгівлі. Зокрема, з метою ефективної підтримки належних міжнародних зв'язків у повоєнний період радянський уряд здійснив деяку реорганізацію системи управління зовнішньою торгівлею. До середини 1950-х років зовнішньоекономічне співробітництво СРСР з іншими країнами реалізувалося через Міністерство зовнішньої торгівлі, далі головним керуючим органом стала Верховна Рада СРСР, якій підпорядковувалася низка інших установ та організацій. Фактично, управління зовнішньою торгівлею

зосереджувалося у руках єдиного загальносоюзного органу та його представництв у союзних республіках, що й надалі забезпечувало державну монополію зовнішньоторговельної діяльності. Її основними господарсько-організаційними формами були систематичне планування експорту й імпорту та жорсткий контроль за дотриманням планів.

Серед методів державного регулювання зовнішньої торгівлі домінували такі: ліцензійна система ввозу та вивозу, заборона зовнішньоторговельних операцій, дозвільний порядок допуску приватних підприємств до ведення зовнішньої торгівлі, примусове об'єднання приватних фірм у синдикати, надання монопольних прав експорту та імпорту новоствореним державним зовнішньоторговельним підприємствам, заснування змішаних підприємств [14, с. 131; 11, с. 7]. Значну роль у регулюванні експортно-імпортних операцій відігравали такі інструменти як митний контроль, митно-тарифні збори, валютне регулювання, товарна експертиза, санітарно-технічні та ветеринарні норми, арбітражна система тощо.

Поряд із ліквідацією держторгів право проведення радянських експортно-імпортних операцій було надане обмеженій кількості органів та установ. Зокрема, практично 90% усього зовнішньоторговельного обороту СРСР зосереджувалося у руках спеціально створених загальносоюзних зовнішньоторговельних об'єднань, які або створювалися вперше, або утворювалися в результаті реорганізації змішаних акціонерних товариств. Серед них вирізнялися такі об'єднання як «Техноекспорт», «Важпромекекспорт», «Технопромекекспорт», «Промашекспорт» тощо [14, с. 101]. Якщо у довоєнний час таких зовнішньоторговельних спеціалізованих об'єднань нараховувалося лише 4, то у 1963 р. діяло 31 всесоюзне об'єднання, 4 контори та акціонерне товариство «Інтурист» [11, с. 35]. Прикметними особливостями діяльності означених зовнішньоторговельних структур були такі: жорстка спеціалізація їхнього торгівлі; зняття з них заготівельних та виробничих функцій; надання широкого спектру зовнішньоторговельних прав (права на фірму, на торговельний знак та знак обслуговування, на укладення угод, видачу векселів, участь у акціонерних товариствах, оренду підсобних приміщень, створення представництв тощо).

Окрім того, було створено декілька монопольних об'єднань, які виконували посередницьку роль в експортно-імпортних опе-

раціях. Зокрема, мова йде про «Союззовніштранс» (транспортно-експедиторське обслуговування торгівлі), «Ліцензінторг» (видача ліцензій та патентів), «Радфрахт» (послуги з фрахтування), «Ін-держстрах» (страхування зовнішньої торгівлі і всіх пов'язаних операцій). Серед громадських організацій, які володіли винятковими правами зовнішньоторговельної діяльності, слід згадати Всесоюзну торговоу палату. Право на підписання одиничних зовнішньоторговельних угод мали лише окремі юридичні особи.

За кордоном під егідою радянського уряду продовжувала функціонувати розгалужена система торговельних представництв (торговельні агенти, аташе, радники), які представляли інтереси СРСР, регулювали зовнішньоторговельні операції в країнах перебування, здійснювали торговельні операції від імені Союзу, загалом сприяли розвитку радянських торговельних зв'язків [11, с. 89, 91]. У тих країнах, де не були відкриті торговельні представництва СРСР, з метою розширення зовнішньої торгівлі відкривалися товариства за участю радянських господарських організацій. Зокрема, у США було створене акціонерне товариство «Amtorg Trading Corporation» («Amtorg»), в Англії – «Russian Wood Agency» («RWA») та «Russian Oil Products» («ROP»), в Німеччині – «Deutsche Vertriebsgesellschaft für Russische Oel-Produkte» («DEROP»), в Австрії – «Vertriebsgesellschaft für Russische Oel-Produkte» («EROP») тощо. Крім того, впродовж 1950–1970-х років під егідою радянського уряду були створенні спеціальні комітети сприяння розвитку торгівлі з Австрією, Японією, Бельгійсько-люксембурзьким економічним союзом, пізніше – радянсько-західно-американський та радянсько-іспанський комітети [10, с. 24]. Важливим нововведенням у сфері радянської зовнішньої торгівлі було повне перенесення усіх зовнішньоторговельних операцій на територію СРСР: укладення торговельних угод здійснювалося лише у Москві.

Така дозвільно-планова система зовнішньої торгівлі та складний бюрократичний апарат гальмували радянську експортну торгівлю: система не могла швидко реагувати на зміну кон'юнктури зовнішніх ринків, внаслідок чого країна втрачала можливості посилення своїх торговельних позицій. Аналогічно, тотальна державна монополія як виробництва, так і зовнішньої торгівлі мала наслідком низьку якість товарів – часто на зовнішні ринки продукція постачалася з браком, дефектами, в цілому низької якості. Через це подекуди не виконувалися заплановані

поставки товарів, що негативно позначалося на зовнішньоторговельному іміджі СРСР.

Важливим інструментом стимулювання зовнішньоторговельної діяльності була виставково-ярмаркова діяльність, яка реалізовувалася за декількома напрямками: проведення вітчизняних та іноземних виставок на території СРСР; організація радянських виставок за кордоном; участь у міжнародних виставкових показах. Зокрема, за 1940–1960-і і СРСР став учасником 161 іноземної виставки у 27 країнах світу (Австрія, Англія, Аргентина, Болгарія, Греція, Індія, Індонезія, Італія, КНР, Нідерланди, Польща, Таїланд, Угорщина, Фінляндія, Югославія тощо) [11, с. 282; 13, с. 221]. Це були експозиції у таких містах: Мехіко, Прага, Пловдив, Познань, Париж, Будапешт, Загреб, Лейпциг, Мілан, Відень, Бомбей, Бангкок, Салоніки, Дамаск, Ізмір, Лондон, Стокгольм, Турин, Монреаль, Алжир, Багдад тощо. У той самий період СРСР було проведено 70 виставок за кордоном, зокрема, у Нью-Йорку, Гельсінкі, Мехіко, Ріо-де-Жанейро, Хартумі тощо [11, с. 282]. На території СРСР організовувалися як вітчизняні, так й іноземні виставки (фінські, чехословацькі, угорські, американські, італійські, японські, польські). У 1960-х роках радянські експозиції за кордоном відвідали більше 225 млн чол., за 1971–1975 рр. більше 100 млн – радянські виставки за кордоном [11, с. 282; 10, с. 25]. Організовувалися також покази радянської продукції у демонстраційних залах, зокрема, у містах Австрії, Індії, Індонезії, Бірмі, Афганістані, Іраку, Пакистані, Судані, Гані, Ефіопії тощо.

З метою стимулювання експорту мало місце застосування, здебільшого у торгівлі СРСР з капіталістичними країнами, такого інструменту як експортна реклама. Реклама була різних видів (відкрита, магазинна, речова) та реалізовувалася через диверсифіковану систему засобів: оголошення, розсилка каталогів, буклетів, проспектів, прейскурантів, брошур, пам'яток, реклама на радіо- та телебаченні, рекламні кінофільми (2–3 хвилини) тощо [11, с. 271]. Предметом реклами виступали радянські машини та обладнання, товари широкого вжитку, сировина та напівфабрикати, книги і періодика, кінофільми. Рекламну роботу за кордоном проводили всесоюзні експортно-імпортні об'єднання, ВО «Зовнішторгвидав», торгові представництва за кордоном, іноземні фірми – агенти радянських організацій.

Здавалося б державна підтримка промисловості та політика стимулювання експорту, реалізована через диверсифіковану

систему заходів, дали позитивні результати: країна із імпортера високотехнологічної продукції перетворилася на її експортера. Вагому роль при цьому відіграла й Україна, яка забезпечувала чверть усього радянського експорту. Проте, якщо проаналізувати частку вивозу у загальному виробництві промислової продукції, то можна зробити висновок про досить сумнівну ефективність проведеної політики (табл. 7).

Таблиця 7

Питома вага експорту у радянському виробництві стратегічних видів продукції у 1970–1980-х роках, %

Тип продукції	1970	1980	1985
Металообробні станки	7,2	7,8	5,3
Парові котли	9,7	11,2	9,2
Обладнання для харчової промисловості	12,9	14,5	4,8
Обладнання для текстильної промисловості	7,9	24,1	12,2
Обладнання для хімічної промисловості	17,3	7,7	5,3
Сільськогосподарські машини	2,2	2,1	2,2
Залізна руда	18,3	15,6	13,7
Цемент	3,5	2,8	2,1
Папір	11,4	12,2	11,8

Складено автором на основі: Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Государственное статистическое издательство, 1957. С. 130–131.

Як бачимо, у 1970–1980-х роках у структурі загального промислового виробництва окремих видів продукції закордонний продаж складав зовсім незначну частку. Експорт машин, обладнання, станків, устаткування та іншої продукції подекуди не досягав навіть 10% виробництва. Фактично радянський уряд потрапив у пастку власної політики: за державної підтримки сформувалася потужна промислова машина, яка поглинала практично усе внутрішнє виробництво і більше того – сприяла збереженню високого рівня технічної імпортозалежності країни.

Аналіз структури ввізної торгівлі СРСР у повоєнний період показує, що країна залишалася імпортером машин та обладнання, металів, хімічної продукції, а також продовольчих та промислових товарів, на які припадала значна питома вага у товарній структурі (табл. 8).

Більше того, попри проведену політику стимулювання експорту та імпортозаміщення на період 1970–1980-х років збереглася висока залежність внутрішнього ринку як Радянського Сою-

зу в цілому, так і союзних республік зокрема від імпоротної технічної та високотехнологічної продукції (табл. 9).

Таблиця 8

Динаміка змін структури радянського імпорту, %

Стаття імпорту	1929	1946	1966
Машини та обладнання	30,1	28,5	32,4
Паливо та електроенергія	0,1	11,8	2,4
Руди, метали та вироби з них	13,0	9,9	8,7
Нерудні корисні копалини, глина	0,6	0,2	1,1
Хімічна продукція, добрива, каучук	6,9	1,9	6,4
Лісоматеріали та целюлозно-паперові вироби	2,3	3,9	1,9
Текстильна сировина	25,5	6,6	4,8
Продовольчі товари	9,8	15,7	19,6
Промислові товари широкого вжитку	2,7	7,2	16,4

Складено автором на основі: Внешняя торговля СССР 1918–1966 г. (Статистический сборник). Москва: Международные отношения, 1967. С. 7.

Таблиця 9

Питома вага імпорту у забезпеченні внутрішніх потреб СРСР у певних видах продукції, %

Тип продукції	1970	1980	1985
Металообробні станки	4,6	6,1	7,8
Обладнання для харчової промисловості	27,6	48,8	52,1
Обладнання для текстильної промисловості	23,3	48,8	52,9
Прядильні машини	8,0	14,0	13,9
Ткацькі верстати	4,6	14,1	18,7
Сільськогосподарські машини	1,2	10	15,8
Трактори	1,2	1,1	1,1
Вугілля	1,5	1,2	1,9
Стальні труби	9,9	14,9	21,4
Папір	10,1	13,0	10,1
М'ясо	2,3	8,3	7,4

Складено автором на основі: Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Государственное статистическое издательство, 1957. С. 129.

Як видно з таблиці, імпорт продовжував забезпечувати більше 50% потреби в обладнанні для харчової та текстильної галузей, майже 30% потреби в ткацьких і прядильних верстатах, 10–16% потреби у сільськогосподарських машинах тощо.

Висновки. У повоєнні роки зовнішньоторговельна політика Радянського Союзу була скерована на забезпечення імпортової незалежності й посилення конкурентних позицій країни на міжнародних ринках. Проте у структурі зовнішньої торгівлі СРСР імпорту техніки, а також продовольства і промтоварів продовжував складати значну частку, а незначна питома вага експорту машин та обладнання у загальному радянському виробництві дозволила поставити під сумнів лідерські експортні позиції країни на світовій арені. Причини означених тенденцій полягають як у специфіці механізму зовнішньоекономічної взаємодії СРСР, так і в інструментах впровадження самої зовнішньоторговельної політики, яка була підпорядкована загальним стратегічним завданням радянської влади. Основними заходами реалізації політики стимулювання експорту та імпортозаміщення стали державна підтримка промисловості, централізовано-планова система управління, соціалістична інтеграція, кредитні та клірингові механізми взаємодії з торговельними партнерами, виставково-ярмаркова діяльність, наслідки впровадження яких були неоднозначними.

У короткостроковому періоді зовнішньоторговельна політика Радянського Союзу сприяла формуванню потужної технічної й промислової бази та реструктуризації вітчизняного експорту у напрямі збільшення вивозу продукції машинобудування, металургії, хімічної галузі, проте у довгостроковому періоді стала чинником відтворення сировинно-аграрного характеру зовнішньої торгівлі, високого рівня технічної залежності економіки УРСР та використання її експортного потенціалу для реалізації політичних цілей радянської влади.

Позитивний та негативний історичний досвід має бути взятий до уваги при виробленні сучасної зовнішньоторговельної політики України, пріоритетними напрямами якої є зниження імпортозалежності та посилення конкурентоспроможності національної економіки. Необхідною є підтримка вітчизняного високотехнологічного виробництва та експорту, насамперед, через ефективну інвестиційно-інноваційну політику, податково-кредитне стимулювання, розвиток НДДКР, створення ефективного конкурентного середовища на внутрішньому ринку, забезпечення структурно-галузевої відповідності національного господарства вимогам світового ринку, географічну диверсифікацію вітчизняного експорту.

1. Архірейський Д.В. Радянська митно-тарифна політика другої половини 1922 – початку 1924 рр. *Слов'янський вісник*: зб. наук. пр. Рівне, 2012. Вип. 13. С. 6–11.
2. Гордіца К.А. Державна політика стимулювання експорту: історичний досвід кінця XIX – початку XX ст. *Український соціум*. 2016. № 1. С. 102–113. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.102>.
3. Горін Н.О. Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2015. Вип. 48. С. 12–26.
4. Економічна історія України: історико-економічне дослідження. У 2-х томах. Київ, 2011. Т. 2. 608 с.
5. Небрат В.В. Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 151–169.
6. Небрат В.В., Супрун Н.А., Горін Н.О. та ін. Еволюція ринкових інститутів в Україні: в 2-х ч. Ч. 2. Київ, 2012. 460 с.
7. Супрун Н.А., Боднарчук Т.Л. Вплив політики протекціонізму на господарство України (XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2013. Вип. 46. С. 129–143.
8. Хромов І.О. Фінансування і кредитування українського хлібоекспорту в перші роки непу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2014. Вип. 47. С. 196–204.
9. Большая советская энциклопедия. Т. 24. Ч. 2. С. 201–402.
10. Борисов Б.А. Общественность и внешняя торговля. *Новое время: политический еженедельник*. Москва, 1977. № 36 (2 сентября). С. 24–26.
11. Ваганов Б.С. (ред.). Организация и техника внешней торговли СССР и других социалистических стран: учебное пособие / Институт международных отношений. Москва: Издательство ИМО, 1963. 344 с.
12. Внешняя торговля СССР 1918–1966 г. (Статистический сборник). Москва: Международные отношения, 1967. 241 с.
13. Кофтов Г.Е., Рамзайцев Д.Ф., Спандарьян В.Б. (ред.). Справочник по внешней торговле в СССР. Москва: Внешторгиздат, 1958. 271 с.
14. Поздняков В.С. Государственная монополия внешней торговли в СССР. Москва, 1969. 199 с.
15. Промышленность СССР (Статистический сборник). Москва: Издательство «Статистика», 1964. 496 с.
16. Статистические динамические ряды за 1913-1951 годы. РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 41. Д. 65. 303 с.
17. Nebrat V.V. State foreign trade policy as a factor of economic development: historical lessons. *Economics, Management, Law: Problems and Prospects: Collection of scientific articles*. Vol. 1. United Kingdom, Coventry: Agenda Publishing House, 2015. P. 83–86.

References

1. Arkhirejs'kyj, D.V. (2012). Soviet customs and tariff policy of the second half of 1922 – early 1924. *Slov'ians'kyj visnyk - Slavic Bulletin*, 13, 6-11 [in Ukrainian].

2. Gorditsa, K.A. (2016). State policy of export stimulation: historical experience of the late 19th - early 20th century. *Ukr. socium - Ukrainian society*, 1, 102-113. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.102> [in Ukrainian].
3. Gorin, N.O. (2015). International trade as the factor and component of the entrepreneurship beginning in Kyiv Rus. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 48, 12-26 [in Ukrainian].
4. Lytvyn, V.M., Boryak, G.V., Heyets, V.M., Smolii, V.A. (Eds.). (2011). Economic history of Ukraine. Vol. 2. Kyiv [in Ukrainian].
5. Nebrat, V.V. (2017). Historical dimension of trends in foreign economic policy. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 5-6, 151-169 [in Ukrainian].
6. Nebrat, V.V., Suprun, N.A., Gorin, N.O. (Eds.). (2012). Evolution of market institutions in Ukraine. Vol. 2. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
7. Suprun, N.A., Bodnarchuk, T.L. (2013). Impact of protectionist policies on the development of economy of Ukraine (XIX-XX centuries). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 46, 129-143 [in Ukrainian].
8. Khromov, I.O. (2014). Financing and crediting Ukrainian grain exports during the first years of new economic policy. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 47, 196-204 [in Ukrainian].
9. Prohorov, A.M. (Eds.). (1979). Great Soviet Encyclopedia. Moscow [in Russian].
10. Borisov, B.A. (1977). The public and foreign trade. *Novoe vremya: politicheskii ezhenedel'nik - New Time: Political Weekly*, 36, 24-26 [in Russian].
11. Vaganov, B.S. (Eds.). (1963). Organization and technique of foreign trade of the USSR and other socialist countries: a training manual. Moscow [in Russian].
12. Ministerstvo vneshnei torgovli. (1967). Foreign trade of USSR in 1918-1966 (Statistical Digest). Moscow [in Russian].
13. Koftov, G.E., Ramzaytsev, D.F., Spandar'yan, V.B. (Eds.). (1958). Handbook of Foreign Trade in the USSR. Moscow: Vneshtorgizdat [in Russian].
14. Pozdnyakov, V.S. (1969). State monopoly of foreign trade in USSR. Moscow [in Russian].
15. Industry of the USSR (Statistical Digest). (1964). Moscow: Statistics Publishing House [in Russian].
16. Statistical time series for the years 1913-1951. (1952). RGAE. F. 1562. Op. 41. D. 65. 303 s. [in Russian].
17. Nebrat, V.V. (2015). State foreign trade policy as a factor of economic development: historical lessons. *Economics, Management, Law: Problems and Prospects: Collection of scientific articles*. United Kingdom, Coventry: Agenda Publishing House, 1, 83-86.

Стаття надійшла до редакції 16 травня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.305>

УДК 620.9-044.372:339.9]:[330.341.4:338.1](477)«1960/1980»

JEL: N70

Сливка Т.О., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6955-5539>
e-mail: tanya_slivka@ukr.net

СВІТОВА ЕНЕРГЕТИЧНА КРИЗА ТА СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (1960–80-і роки)¹

Стаття присвячена дослідженню структурних змін господарства України в контексті трансформації світової економіки внаслідок енергетичної кризи. Історичний період дослідження охоплює останню третину ХХ ст. Метою статті є визначення впливу світової енергетичної кризи на структурні зрушення господарства України. В результатах дослідження охарактеризовано історичний період становлення нової епохи енергоспоживання зі швидкими темпами економічного зростання в індустріальних країнах. Розкрито передумови світової енергетичної кризи 1970-х років. Підкреслено значення енергетичної кризи для переходу до енергоощадливості та розвитку нових технологій в умовах обмеженості ресурсів. Показано місце СРСР у структурних трансформаціях світової економіки та з'ясовані основні характеристики паливно-енергетичної галузі економіки УРСР у 1960–80-х роках. Здійснено аналіз статистичних показників видобутку паливних корисних копалин. Визначено деформуючий вплив світової енергетичної кризи на структуру господарства України. Наголошено на невідповідності структурних змін в економіці УРСР тенденціям розвитку провідних держав світу з орієнтацією на впровадження досягнень НТП у паливно-енергетичній галузі та розвиток альтернативних відновлювальних джерел енергії. Показано формування залежності

¹ Публікацію підготовлено у межах виконання НДР «Еволюція зовнішньоекономічних зв'язків України (друга половина XVII – початок XXI ст.)» (№ держреєстрації 0116U004418).

економіки України від зовнішніх джерел енергетичних ресурсів, світових цін на сировину та високотехнологічного імпорту. Отримані результати дослідження мають важливе значення для розуміння необхідності створення умов для переходу до енергозбереження та використання альтернативних джерел енергії, що набуває все більшої актуальності у сучасному світі.

Ключові слова: економічна історія України, енергетична криза 1970-х років, структурні зміни, джерела енергії, економічний розвиток.

Slyvka T.

THE GLOBAL ENERGY CRISIS AND STRUCTURAL CHANGES IN THE ECONOMY OF UKRAINE (1960-80)

The article is concerned with studying structural changes in the economy of Ukraine in the context of the world's economic transformation as a result of the energy crisis. The historical period of the research covers the last third of the twentieth century. The purpose of the article is to define the impact of the global energy crisis on structural changes in the economy of Ukraine. The study describes the historical period of the emergence of a new era of energy consumption with rapid economic growth in industrialized countries. Preconditions for the global energy crisis of the 1970s are considered. The importance of the energy crisis for the transition to energy saving and the development of new technologies under resource constraints are emphasized. The place of the USSR in structural transformations of the world economy is shown and the main characteristics of the fuel and energy sector of the economy of Ukraine in the 1960s and 80s are revealed. The analysis of statistical indicators of the extraction of fossil fuels is carried out. The deforming impact of the global energy crisis on the structure of Ukraine's economy is determined. The disparity between structural changes in the economy of Ukraine and trends of development in leading countries in the world focusing on the implementation of achievements of scientific and technological progress in the fuel and energy sector and the development of alternative renewable energy sources are emphasized. The formation of Ukraine's economy depends on foreign sources of energy, world prices for raw materials and high-tech imports are shown. The results of the research are important for understanding the need to create conditions for the transition to energy saving and the use of alternative energy sources, that are becoming increasingly relevant in the modern world.

Keywords: *an economic history of Ukraine, the energy crisis of the 1970s, structural changes, energy sources, economic development.*

Постановка проблеми. Стрімке поширення використання у виробництві та побуті вуглеводневих ресурсів (нафти й природного газу) у другій половині ХХ ст. призвело до докорінних змін у всіх сферах життєдіяльності. Зокрема застосування нових джерел енергії стимулювало науково-технічний прогрес, прискорило економічне зростання та підняло на новий рівень екологічні проблеми людства. Особливий вплив на структуру світової економіки та, зокрема, економіки України справила енергетична криза, що розгорнулась у 1970-х роках. Відповіді капіталістичних держав та СРСР на нові виклики в умовах кризи були досить різними та мали відмінні наслідки для подальшого економічного розвитку. Актуальність теми дослідження обумовлюється важливістю наукового аналізу впливу світової енергетичної кризи на структурні зрушення господарства України у другій половині ХХ ст., що задали напрям подальшого розвитку національної економіки та визначили основні параметри енергетичної системи незалежної України.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню структурних зрушень світової та вітчизняної економіки під впливом енергетичної кризи присвячена низка сучасних та зарубіжних наукових праць. Зокрема аналізу кон'юнктури енергетичного ринку присвячені сучасні дослідження В. Ліра [12; 13], Р. Подольця [6; 18] та інших. У працях В. Агапова [1], К. Гордіци та Т. Сливки [2], О. Малярчука [14] та інших проведено науковий аналіз змін структури економіки та промислового виробництва в різних регіонах України упродовж ХХ ст. Питання ресурсної економіки СРСР розкриті у дослідженнях С. Єрмолаєва [5]. Науковий аналіз історії та сучасності світового використання енергетичних ресурсів та його взаємозв'язку зі структурою світової економіки здійснено у праці французького дослідника Л. Дебова [26].

Мета статті – визначити вплив світової енергетичної кризи 1970-х років на структурні зрушення господарства України.

Виклад основного змісту дослідження. Найбільші світові запаси нафти були відкриті на Близькому Сході в середині ХХ ст.: у Саудівській Аравії – 1948 та 1951 рр., Кувейті – 1938 та 1951 рр., Іраці – 1951 р. Упродовж 1956–1957 рр. нові родовища нафти були знайдені в Африці – Алжирі, дельті Нігера, Лівії.

Поряд із нафтою новим джерелом енергії у ХХ ст. став природний газ, широке застосування якого у промислових масштабах розпочалось ще у 20–30-х роках ХХ ст. У 1960–1980-х роках було відкрито низку найбільших за запасами природного газу родовищ на території республік СРСР, а також в інших країнах світу [25, с. 199]. Як не дивно, саме на історичний період відкриття найбільших вуглеводневих корисних копалин – джерел енергії – припала світова енергетична криза.

Відкриття нових величезних за обсягами запасів нафти і природного газу поклало початок вуглеводневої епохи, що ознаменувало перехід до нових джерел енергії у виробництві та побуті, а також прискорення темпів економічного розвитку та науково-технічного прогресу. Серед причин швидкого зростання ринку нафти у світі було бажання нафтовидобувних країн отримати якомога більші доходи, що обумовлювало надвиробництво нафти та падіння цін на неї. Крім того, нафта та нафтопродукти певною мірою вважались фактором економічного зростання та модернізації промисловості. Вони більш екологічні, ніж вугілля, що створює значні обсяги викидів вуглецю при спалюванні.

У промислово розвинутих країнах поступово на той час набували популярності ідеї збереження навколишнього середовища. Проблеми екології з середини 1960-х років почали займати особливе місце в політичному процесі у США та в інших країнах. Особливо гостро стояло питання використання вугілля для опалення помешкань, оскільки шкідливі речовини, що виділяються при спалюванні вугілля, в періоди пікових навантажень на енергетичну систему повністю вкривали щільним туманом великі міста, такі як Нью-Йорк чи Лондон, завдаючи при цьому значної шкоди здоров'ю людей. Більш екологічним заміником вугілля для опалення помешкань було визнано нафтопродукти, що в значній мірі стимулювало попит на них. Поширення використання природного газу також відбувалось в тому числі з огляду на екологію. Природний газ є найчистішим видом органічного палива, оскільки при його спалюванні концентрація викидів шкідливих речовин в атмосферу менша, порівняно з вугіллям та нафтопродуктами.

У 1960-і роки все більше загострювалась конкуренція на ринку нафти та нафтопродуктів внаслідок відкриття нових родовищ з одного боку, та зростання видобутку в старих родовищах з метою більшого заробітку – з іншого. Розширення пропозиції приз-

водило до падіння ціни на нафту, що знову сприяло поширенню її використання.

Гігантами енергетичної галузі у другій половині ХХ ст. були британські та американські компанії, що розпочали свою історію ще на межі ХІХ–ХХ ст. Серед них Standard Oil, Exxon, Mobil, Aramco, British Petroleum, Chevron, Royal Dutch, Shell, Texaco, Gulf Oil та інші. Саме серед них розгорнулася гостра конкурентна боротьба за доступ до вуглеводневих корисних копалин. В тому числі, як показала подальша історія, нафта ставала вагомою причиною проведення військових операцій та зміни урядів. Володіння енергоресурсами фактично стало засобом впливу на політичні рішення керівників країн світу. Можна сказати, що нафта певною мірою сама стала новою зброєю, під тиском ціни на яку та можливості обмеження постачання вирішувались геополітичні питання.

Розробка нових родовищ призвела до швидкого зростання споживання нафтопродуктів та докорінної зміни структури енергетичного балансу розвинутих капіталістичних країн. Якщо в минулому такі країни, як Англія, ФРН, Франція, Японія, Бельгія, Нідерланди задовольняли свої потреби в енергетичних ресурсах переважно за рахунок власного видобутку вугілля, то за умов розширеної пропозиції, імпортовані нафтопродукти стали задовольняти не лише весь приріст потреб у джерелах енергії, а й поступово заміщувати видобуток вугілля [19, с. 64].

Не можна не відмітити швидке та інтенсивне економічне зростання в 1960-х роках у США – найпотужнішій економіці світу, що споживала найбільшу кількість енергоресурсів. Економічний підйом та зростання доходів населення створювало відповідний споживчий попит. Для задоволення новоствореного попиту підприємства нарощували виробництво, збільшуючи при цьому споживання енергоресурсів. Нова нафтохімічна промисловість переробляла нафту на пластмасу, що поступово витісняла традиційні матеріали у всіх сферах життєдіяльності. Нові реалії життя, що були спричинені широким застосуванням нового енергетичного ресурсу, описані американським дослідником Д. Єрґіном так: «Невблаганний потік нафти змінював все на своєму шляху. Нідє ці зміни не були такі помітні, як в американському пейзажі. Надлишок нафти сприяв поширенню автомобіля, а він породив новий стиль життя. Дійсно, настала ера вуглеводневої людини. Стрічки доріг громадського транспорту, особливо залізниці, що

пов'язували американців із досить щільно населеними містами, були зметені нашестям автомобіля, велика хвиля переселення у передмістя прокотилася країною» [4, с. 578]. Подібні тенденції відбувалися і в інших країнах. Отже, нові умови життя засвідчують зростання потреб та створення нового попиту, в тому числі на енергоресурси.

У 1970-х роках на світовому ринку нафти відбулись зміни – попит наздоганяв пропозицію, а накопичені за 20 років запаси поступово вичерпувались. На період кінця 1960-х – початку 1970-х років припали швидкі темпи економічного зростання в індустріальних країнах. Це зростання значною мірою обумовлювали видобуток та використання енергоресурсів. Попит на нафту зріс у західному світі з майже 19 млн барелів на день у 1960 р. до більш ніж 44 млн барелів на день у 1972 р. [4, с. 595].

Сучасні дослідження доводять зв'язок між зростанням світового ВВП (майже на 5% на рік) та збільшенням світового видобутку неочищеної нафти (на 7,56% на рік) в роки «славного тридцятиріччя» – періоду 1946–1972 рр., – впродовж якого зміни в економіці розвинутих капіталістичних країн призвели до швидкого зростання рівня життя населення та формування суспільства споживання [26]. Проте таке стрімке зростання економіки та споживання не враховувало фізичні обмеження корисних копалин та забруднення довкілля. Ця траєкторія розвитку світової економіки не могла продовжуватися безперервно і у 1970-х роках відбувся розрив зв'язку між зростанням світового ВВП та рівнем видобутку нафти. Варто зазначити, що на сучасному етапі існують протилежні наукові підходи щодо чутливості ринку нафти до змін динаміки світового економічного зростання, що або засвідчують, або спростовують наявність такої кореляції [12, с. 98].

Загальноновизнаною причиною економічної кризи 1970-х років були нафтові шоки 1973 та 1979 років, у результаті яких світова економіка опинилась у стані енергетичної кризи, наслідки якої вплинули на всі сфери життєдіяльності. Співпадіння економічних та політичних факторів, за якими слідувало скорочення видобутку нафти, зменшення пропозиції пального на ринках капіталістичних країн та зростання цін на нафту з \$2,8 за барель до \$10,4 за барель та з \$95,3/т (\$13/барель) до \$254,4/т (\$34,7/барель) у період першого та другого нафтових шоків відповідно [23, с. 2].

Подорожчання нафти стимулювало розвинуті країни світу шукати шляхи заміни рідкого палива іншими енергоресурсами.

Наприклад, Франція та Японія запровадили програми прискореного розвитку ядерної енергетики. Відбулось часткове повернення до використання вугілля та зростання споживання природного газу (США та інші країни). Але найважливішим наслідком обмеження ресурсів стали заходи енергоощадливості та енергозбереження в промисловому виробництві та побуті, а також розвиток альтернативних джерел енергії. Енергетична криза 1970-х років загострила проблеми збереження довкілля та використання корисних копалин планети. Криза у широкому сенсі, як спосіб очищення від застарілого та неефективного, спонукала до розвитку прогресивних альтернативних джерел енергії, пропагування та поширення ідей дбайливого ставлення до природи та енергоресурсів зокрема.

Разом з тим, ще одним наслідком енергетичної кризи стало збільшення експорту до капіталістичних країн енергоресурсів, зокрема нафти, з СРСР. Реакція СРСР та країн Заходу на ситуацію, що склалася на ринку енергоресурсів у 1970-х роках, була прямо протилежною. Зростання ціни на нафту на Заході спричинило технологічний бум в галузях, пов'язаних із видобутком корисних копалин та в енергетиці. На противагу розвинутим капіталістичним країнам, відповіддю СРСР на енергетичну кризу стало нарощення видобутку енергоресурсів (табл. 1).

Таблиця 1

Видобуток нафти в СРСР за 1975–1989 рр., млн т/рік

Регіони / роки	1975	1980	1985	1987	1989
СРСР	491	603	595	624	607
Росія	412	549	543	569	552
Україна	13	8	6	6	6
Білорусь	8	3	2	2	2
Казахстан	24	19	23	25	25
Туркменістан	16	8	6	6	6
Узбекистан	1	1	2	2	3
Азербайджан	17	15	13	14	13

Джерело: складено автором за даними [9, с. 27].

Утім, прискореного розвитку в СРСР отримала атомна енергетика. Заходи енергозбереження в радянських республіках не набули таких масштабів як у західних країнах. Фактично найбільшим стимулом для радянської політики енергозбереження було не зростання цін на енергоресурси у 1970-і роки, а їх падіння у

1980-х роках, що різко обмежило валютні надходження, проте в подальшому стимулювало продаж більших обсягів нафти на експорт [5, с. 37].

Таким чином, СРСР обрав шлях розвитку за рахунок нарощування видобутку корисних копалин та вирученої валюти від продажу енергоресурсів. Експорт нафти й природного газу були головним джерелом отримання валюти. Якщо у 1970 р. обсяги валютних надходжень СРСР від нафтового експорту становили 1,05 млрд доларів, то в 1975 р. – вже 3,72 млрд доларів, а до 1980 р. зросли до 15,74 млрд доларів, тобто майже в 15 разів [22, с. 113–131]. Отже, експорт сировини був головним фактором розвитку країни, а енергетична криза 1970-х – початку 1980-х років, сприяючи збільшенню експорту енергоресурсів з Радянського Союзу на Захід, поклала початок залежності СРСР від «нафтодоларів».

Основу індустріального виробництва УРСР становили підприємства важкої промисловості – переважно заводи традиційних галузей. У структурі господарства країни найшвидшими темпами розвивались галузі паливно-енергетичного комплексу – нафтохімічна промисловість та електроенергетика. За 1961–1965 рр. виробництво продукції хімічної та нафтохімічної промисловості зросло у двічі. Обсяг промислового виробництва нафтодобувної та нафтопереробної галузі зріс у 2 рази за період 1966–1970 рр. Зростання обсягів виробництва продукції машинобудування та металообробки було меншим – за 1961–1965 рр. на 82–85%. За 1960–1985 р. виробництво електроенергії збільшилося у п'ять разів [7, с. 155].

У радянський період на території України було створено потужну об'єднану енергетичну систему світового класу з встановленою потужністю електростанцій 55,4 ГВт, виробництвом електроенергії у обсязі 296,3 млрд кВт·год, обсягом електроспоживання – 268,2 млрд кВт·год та експортом електроенергії – 28,1 млрд кВт·год [11]. Проте, енергетична система СРСР характеризувалась низьким рівнем енергоефективності, що було обумовлене, в тому числі, наявністю дешевих енергоресурсів. До того ж, після зростання світових цін на енергоресурси у 1973 р., коли капіталістичні країни перейшли до енергозбереження, у СРСР не були достатньо впроваджені заходи зменшення енергоємності промислових підприємств. Динаміка зменшення енергоємності ВВП впродовж 1975–1990 рр. становила: у США –

46%, у Японії (де вона й до цього була на рекордно низькому рівні) – 35%, у СРСР – лише 16% [3].

Енергетична криза стала відправною точкою прискореного розвитку нафтогазохімічного комплексу СРСР, до якого входили і підприємства України. Країна швидко вийшла на перші позиції з видобутку нафти в світі. В 1970-і роки нафта та нафтопродукти у великих обсягах експортувались у країни Східної та Західної Європи. У 1980-і роки їх експорт складав 150–200 млн т на рік за видобутку близько 600 млн т на рік. З другої половини 1970-х років також швидко зростав експорт природного газу. Частка експорту у виробництві нафти та нафтопродуктів у 1989 р. склала 35,5% [5, с. 42]. Найбільшими імпортерами радянської нафти були Німеччина, Чехословаччина, Польща, Болгарія, Фінляндія, Франція, Італія, Югославія, Угорщина, Куба [9, с. 28].

Слід відмітити, що українське господарство відіграло важливу роль у паливно-енергетичному комплексі СРСР. Зокрема на території республіки активно використовувались надра для видобутку енергоресурсів та їх експорту. Традиційний для України видобуток кам'яного вугілля, що розпочався ще наприкінці ХІХ ст., у 1970-х роках значно ускладнився, що пояснюється поступовим вичерпанням корисних копалин. Ускладнення гірничо-геологічних умов вуглевидобутку полягало у збільшенні глибини покладів вугілля, що сягала 700 м, а пізніше досягла 1200 м. Такий показник був найбільшим на території СРСР. Проте у вугільній галузі продовжувалось нарощування вуглевидобутку вподовж 1960–1980-х років, зокрема відбувалась концентрація виробництва та збільшувались виробничі потужності нових шахт. Розвиток вугільної промисловості шляхом введення в дію нових та реконструкції старих виробничих потужностей відбувався у всіх вугільних басейнах України – Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському буровугільному. В другій половині 1960-х років також були освоєні нові родовища, що значно розширили межі Донецького басейну. У 1966–1970 рр. виробничі потужності вугільної промисловості УРСР зростали на 20,2 млн т вугілля на рік, а за весь період 1961–1980 рр. вуглевидобуток зріс на 14,4% [7, с. 148, 152].

Світова енергетична криза мала особливий вплив на енергетичний сектор української промисловості. У квітні 1973 р. на рівні керівництва СРСР було прийняте рішення про технічне переозброєння вугільної промисловості, що дозволило здійснити ши-

рокий комплекс заходів щодо концентрації виробництва, механізації та автоматизації виробничих процесів та інтенсифікації на цій основі видобутку вугілля. Крім того, Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 8 жовтня 1974 р. зобов'язувала міністерства і відомства УРСР підвищити ефективність використання паливно-енергетичних ресурсів шляхом впровадження прогресивних технологічних процесів, нового устаткування, що мінімізує затрати паливно-енергетичних матеріалів, використання вторинних ресурсів, впровадження теплоефективних конструкцій та теплоізоляційних матеріалів, переведення автотранспорту на зріджений газ у великих містах країни тощо. У Постанові також зазначалось про невиконання завдань зі скорочення питомих витрат палива, передбачених п'ятирічним планом [21]. Фактично, на державному рівні в Україні під час світової енергетичної кризи декларувалися принципи енергоощадливості, як і в капіталістичних країнах, проте на практиці не завжди вдавалося досягти ощадливого та ефективного використання енергоресурсів. До того ж, основною метою енергоощадливості в СРСР була не турбота про довкілля, а можливість збільшення експортних поставок енергоресурсів.

СРСР займав провідні позиції у світі з експорту вугілля, 60% якого становило вугілля з українського Донбасу [1, с. 9]. Цей басейн був основним постачальником палива й коксу для Української РСР та районів півдня і заходу європейської частини СРСР. До того ж, у СРСР декларувався принцип вирішення спільними зусиллями економічних, зокрема і паливно-сировинних, проблем в умовах інтеграції в межах РЕВ. Таким чином, розбудова економік держав РЕВ та забезпечення їх енергетичної стабільності фактично відбувалися за рахунок використання сировини і ресурсів, у тому числі й українських земель. До галузей українського господарства, в яких переважала орієнтація на експорт у країни-учасниці РЕВ, належали суто сировинні галузі: залізорудна, металургійна та вугільна промисловість.

Показовим є той факт, що в роки швидкого нарощування експорту нафти і газу з СРСР та отримання величезних прибутків від продажу енергоресурсів Рада Міністрів СРСР постановою 1977 р. «доручила Держплану СРСР і Держпостачу СРСР з участю паливовидобувних міністерств продовжити роботу по вишукуванню додаткових ресурсів палива» [20]. В той же час в Україні відбувалось недопостачання споживачам вугілля, торфу, мазуту

та інших нафтопродуктів, ставилися завдання зі збільшення видобутку вугілля та встановлення лімітів його використання, встановлювався жорсткий контроль над витратами палива, електричної та теплової енергії, нафтопродуктів на підприємствах, чому були присвячені постанови ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР. Отже, завдання збільшення обсягів видобутку вугілля були обумовлені не тільки зростаючими потребами народного господарства в енергоресурсах, а й прагненням підвищити експортну спрямованість галузі.

У той же час все більш нагальною ставала потреба реформування вугільної галузі, що було підтверджено, зокрема, невиконанням планів вуглевидобутку у 1978 р. Серед основних проблем галузі були такі: вичерпання запасів кам'яного вугілля, зношення основних фондів, необхідність модернізації та санації галузі тощо. Кошти, що виділялись на початку 1980-х років на допомогу добувній промисловості спрямовувались переважно на оновлення гірничого господарства, залишаючи поза увагою вирішення накопичених міжсистемних проблем із виробничої переорієнтації міст, перекваліфікації персоналу, використання альтернативних джерел енергії тощо.

Однак вугільна промисловість продовжувала займати важливе місце у забезпеченні країни енергоресурсами, хоча її питома вага у паливному балансі УРСР поступово знижувалась і поступалася місцем нафті й газу. За 1961–1975 рр. у загальному обсязі видобутку палива питома вага нафти й газу збільшилась з 13,3% до 37,9% [24, с. 4]. За цей же період значно збільшився обсяг використання природного газу – з 14,5 млрд м³ до 59 млрд м³. Основними споживачами природного газу стали промисловість (80–85%) і комунально-побутовий сектор (13,4%) [7, с. 154].

Стрімкий розвиток нафтовидобутку розпочався в Україні ще у 1950–60-х роках. Були відкриті порівняно великі нафтові родовища в західному і особливо в східному регіонах України. У 1950 р. в Івано-Франківській області було введено в розробку Долинське нафтове родовище, на сході України у 1959 р. – Глинсько-Розбишевське, в 1961 р. – Качанівське, у 1964 р. – Лежківське нафтові родовища. Введення в розробку цих родовищ дозволило високими темпами нарощувати видобуток нафти в Україні (табл. 2). Так, у 1960 р. видобувалося 2,1 млн т нафти, в 1965 р. – 7,6 млн т. З 1961 по 1969 рр. щорічний приріст видобутку

нафти складав 1,0–1,6 млн т. Видобуток досяг максимуму в 1972 р. – 14,5 млн т нафти з конденсатом [25, с. 271].

Таблиця 2

**Динаміка зростання видобутку нафти і газу в УРСР
за 1961–1975 рр.**

Корисні копалини / Рік	1960	1965	1970	1975
Нафта (включаючи нафтовий конденсат), млн т	2,1	7,6	13,9	12,8
Газ природний, млрд м ³	14,3	39,4	60,9	68,7

Джерело: Історія народного господарства Української РСР. Київ: Наукова думка, 1987. Т. III, кн. 2. С. 152.

Після 1972 р. видобуток нафти постійно знижувався. Це пояснювалось вичерпанням родовищ нафти і переходом старих свердловин у завершальну стадію розробки, а також бурхливим розвитком західносибірського нафтового регіону, де капіталовкладення на 1 т введених в дію потужностей з видобутку нафти були значно нижчі, ніж в старих нафтових регіонах, до яких належала Україна.

Окрім того, у західному регіоні України у 1951–1975 рр. розробляли 7 газових родовищ. Зокрема експорт газу саме з українських родовищ до Чехословаччини, Австрії та Німеччини було розпочато у 1967 р. [16]. На період з 1950-х до середини 1970-х років припав розквіт газовидобувної галузі в Україні. У 1960-х роках з початком промислової експлуатації Шебелинського газового родовища на Харківщині центр української газової промисловості перемістився із заходу на схід. До Харківщини були прокладені магістральні трубопроводи з Києва, Херсона, Кишинєва, Москви. Український газ використовувався як для потреб внутрішніх споживачів, так і, значною мірою, для споживачів сучасної Російської Федерації, Білорусі, Молдови, тодішньої Чехословаччини, Австрії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Литви, Латвії та Польщі. Обсяги експорту газу зросли настільки, що виникли проблеми з газозабезпеченням у самій УРСР. У 1967 р. перший секретар ЦК КПУ П. Шелест писав у листі до ЦК КПРС: «Незважаючи на наявність в Україні розгалуженої мережі магістральних газопроводів, ряд промислових центрів, особливо Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Львів та інші міста західних областей України в зимовий період переживають серйозні труднощі, пов'язані з газозабезпеченням» [10]. У 1975 р. сумарний обсяг видобування з родовищ на заході, сході України та в тодішній

Кримській області сягнув історичного максимуму та склав 68,1 млрд куб. м [8].

Територія України набула особливого значення для транспортування енергоресурсів. Окрім розбудови системи нафтопроводів республіканського значення, територією України були прокладені магістральні експортні газопроводи «Союз», «Уренгой – Помари – Ужгород» та нафтопровід «Дружба». До початку 1980-х років на території України була створена потужна газотранспортна система, що включала трубопроводи, електроенергетичні об'єкти та підземні газосховища. Ця система була передбачена для постачання енергоресурсів споживачам УРСР та транспортування сировини на захід до інших країн Європи.

Важливо, що за такого активного видобутку енергоресурсів та їх використання, в структурі господарства країни галузі легкої та харчової промисловості посідали відносно другорядну роль. У промисловому виробництві УРСР на частку галузей легкої і харчової промисловості припадало 30,1% валової продукції й 34,8% всієї кількості промислових підприємств [15, с. 73, 78]. Легка промисловість за масштабами виробництва продукції посідала четверте місце серед галузей промисловості УРСР. До її складу входило 16,2% виробничих і науково-виробничих об'єднань, комбінатів і підприємств від їх загальної кількості в промисловості [14, с. 77]. Утім низький рівень якості продукції, недосконалість технологій знижували позитивний вплив від зростання обсягів виробництва на підприємствах галузі. Питома вага продукції харчової промисловості у структурі виробництва предметів споживання становила 47,6% [17, с. 189]. Проте неефективність сільськогосподарського виробництва та невиконання планів по темпах зростання обсягів виробництва продукції харчової промисловості призвели до товарного дефіциту – в магазинах бракувало елементарних споживчих товарів.

Таке співвідношення галузей пояснюється орієнтацією всієї економіки на важку промисловість, що була енергозатратною. Наявність дешевих енергоресурсів впродовж 1970-х років призвела до скорочення енергетичної складової собівартості продукції до 5–7%, що значно зменшувало стимули до економії енергоресурсів [5]. Важливою причиною нездатності СРСР істотно скоротити споживання енергії було домінування важкої промисловості в структурі попиту. У капіталістичних країнах значну частку у структурі споживання енергії займали приватні власники підпри-

ємств, будинків і автомобілів. Керуючись приватними інтересами, підприємці та домогосподарства реагували на зростання вартості енергії набагато швидше, ніж радянські управлінці колективною власністю. В результаті розвиток видобувних галузей в СРСР досяг гіпертрофованого розміру – на них припадало $\frac{1}{2}$ ВВП та споживання 30% капітальних вкладень [1, с. 10]. Поступово диспропорція між важкою та легкою промисловістю посилювалась – фондоемні галузі важкої промисловості зростали найшвидше. Деформована структура господарства країни призвела до утворення диспропорції між обсягом споживчих товарів та рівнем доходів населення. Дефіцит товарів народного споживання частково компенсувалась імпортом з країн РЕВ [2, с. 89–92].

У цілому «епоха застою» характеризувалася зниженням темпів економічного зростання та погіршенням динаміки продуктивності праці. До середини 1970-х років темпи зростання нересурсних секторів економіки значно сповільнилися. Ознаками цього були відставання у високотехнологічних галузях, низька якість продукції, неефективне виробництво і низький рівень продуктивності праці. Водночас, західні дослідники засвідчували «загрозливе погіршення якості довілля та здоров'я населення» [27, с. 288–289]. Зниження світових цін на сировину у 1980-х роках поглибило падіння темпів економічного зростання. Крім того, однією з основних причин стагнації стало швидке зростання витрат на розвідку, видобуток та транспортування сировини. Неefективність паливно-енергетичного сектору СРСР вимагала впровадження системи реформ та значних ресурсів для їх здійснення.

Висновки. Таким чином, під впливом світової енергетичної кризи відбулось викривлення структури економіки України з орієнтацією на енерго- і фондоемні галузі важкої промисловості у бік прискореного розвитку видобування енергетичних ресурсів. В той час як галузі, що мали б забезпечувати споживчі потреби населення, розвивалися значно скромнішими темпами. Енергетична криза 1970-х років сприяла поглибленню технічного і технологічного відставання від високорозвинених капіталістичних країн, що зрештою призвело до утворення дефіциту споживчих товарів у країні.

Капіталістичні країни паралельно з нарощенням індустриального виробництва розвивали ресурсозберігаючі технології, у той

час як СРСР всіляко намагався втримати лідируючі позиції в світі з видобутку та експорту сировини. Причому валюта, що отримувалася за експорт, використовувалась на поточні потреби, а не на модернізацію економіки.

Радянська політика експорту енергоносіїв та індустріальна науково-технічна парадигма розвитку енергетики стали ключовим чинником, що визначав структуру економіки та структуру зовнішньої торгівлі. Таким чином у 1970-х роках було закладено траєкторію формування залежності економіки України, насамперед, від зовнішніх джерел енергетичних ресурсів, світових цін на сировину та високотехнологічного імпорту.

На роки світової енергетичної кризи припадає найактивніше використання для загальносоюзних потреб українських вичерпних енергоресурсів, що фактично призвело до їхнього виснаження. Для сучасної України залишаються актуальними проблеми енергоощадливості та енергозбереження. Культура енергоспоживання в Україні до останніх років залишалась на рівні, що відповідає минулому століттю з його стереотипами щодо «необмежених» і «безкоштовних» енергоресурсів, що було обумовлено неринковим характером розподілу та споживання енергоносіїв у радянській економіці. Розвинуті країни світу пройшли шлях до зміни культури споживання енергоресурсів ще у 1970-х роках, тоді як Україна лише тепер болісно намагається модернізувати свій енергетичний сектор та споживацьку культуру населення.

В умовах сучасних структурних трансформацій світового господарства загрози національній економіці зростають, бо Україна стає все більш залежною не лише від загальної динаміки, а й від структурних змін у світовій економіці, насамперед, у структурі та інституційних умовах міжнародної торгівлі.

1. Агапов В.Л. Партиїно-державна політика щодо вугільної промисловості УРСР у 1976-1989 рр. *Історичні записки*: Збірник наукових праць. 2013. № 38. С. 6–18.
2. Гордіца К.А., Сливка Т.О. Структурні перетворення в Україні в контексті розвитку міжнародних економічних відносин: історичний вимір. *Економіка України*. 2020. № 2. С. 80–96. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.02.080>.
3. Енергетика: історія, сучасність і майбутнє / за ред. І. Плачкова. Книга 5. Електроенергетика та охорона навколишнього середовища. Функціонування енергетики в сучасному світі. 2013. URL: <http://energetika.in.ua/ru/books/book-5/part-2/section-2/2-1>.

4. Ергин Д. Добыча: Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. Москва: ДеНово, 1999. 968 с.
5. Ермолаев С. Формирование и развитие нефтегазовой зависимости Советского Союза. Московский центр Карнеги. 2017. URL: https://carnegie.ru/2017/03/31/ru-pub-68448#_edn88
6. Інтеграційні фактори трансформації інституційного середовища та структури ринків енергоресурсів України: монографія / [Подольць Р.З., Письменна У.Є. та ін.]; за ред. канд. екон. наук Р.З. Подольця; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. 208 с.
7. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., у 4-х кн. / Дерев'янкін Т.І. (відп. ред.), та ін. Київ: Наукова думка, 1987. Т. III, кн. 2-га. 439 с.
8. Історія ринку газу: від експорту до імпорту. URL: <http://www.naftogaz.com/www/3/nakweb.nsf/0/D63B63DE51AAFA9AC2257F1C0028D27B?OpenDocument&Expand=1&>.
9. Капустин В.М., Кукек С.Г., Бертолусини Р.Г. Нефтеперерабатывающая промышленность США и бывшего СССР. Москва: Химия, 1995. 304 с.
10. Країна глибокого буріння. Як українці добували газ для СРСР. 2012. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/16/73445>.
11. Кузнецова К.О., Дергачова В.В. Передумови та перспективи розвитку енергетичного ринку України. *Актуальні проблеми економіки та управління*: збірник наукових праць молодих вчених. 2014. Вип. 8. URL: <http://probl-economy.kpi.ua/pdf/2014-34.pdf>.
12. Лір В.Е. Закономірності формування кон'юнктури та маніпуляції «невидимої руки» нафтового ринку. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 1. С. 95–116. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.01.095>.
13. Лір В.Е. Імперативи та детермінанти енергетичної політики сталого розвитку: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. 487 с.
14. Малярчук О.М. Легка та харчова індустрія, місцева промисловість західного регіону УРСР в часи «розвинутого соціалістичного суспільства». *Грані*. 2016. № 2. С. 75–80.
15. Народне господарство Української РСР у 1985 р.: Статистичний щорічник. Київ: Техніка, 1986. 398 с.
16. Павлушко А. Як український газ зробив СРСР енергетичною супердержавою. 50 років тому Австрія почала отримувати пальне із Західної України. 2018. URL: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/85745/Jak_ukrajinskyj_gaz_zrobyv_SRSR_jenergetychnuju_superderzhavuju.
17. Погребняк Я.П. Развитой социализм: экономика и народное благосостояние. О работе парторганизаций Украины по повышению народного благосостояния. Киев: Политиздат Украины, 1985. 264 с.

18. Подолець Р.З., Дячук О.А., Юхимець Р.С. Особливості ціноутворення в міжнародній торгівлі природним газом. *Економіка і прогнозування*. 2014. № 1. С. 53–66.
19. Политическая экономия современного монополистического капитализма. В 2-х томах / отв. ред. Н.Н. Иноземцев. Москва: Мысль, 1970. Т. 2. 413 с.
20. Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про підготовку народного господарства республіки до роботи в осінньо-зимовий період 1977/78 року та додаткові заходи по економії паливно-енергетичних ресурсів» від 26 липня 1977 р. № 394. URL: http://search.ligazakon.ua/_doc2.nsf/link1/KP770394.html
21. Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР по підвищенню ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів у народному господарстві» від 8 жовтня 1974 року № 484. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/KP740484?an=2>
22. Славкина М.В. Триумф и трагедия. Развитие нефтегазового комплекса СССР в 1960–1980-е годы. Москва: Наука, 2002. 221 с.
23. Створення стратегічних резервів нафти та нафтопродуктів в Україні: стан, проблеми, пошук шляхів на основі міжнародного досвіду: аналітична доповідь. *Національна безпека і оборона*. 2007. № 4(88). С. 2–40.
24. Топливная база Украинской ССР. Киев: Наук. думка, 1978. 183 с.
25. Энергетика: история, настоящее и будущее. Т. I: От огня и воды к электричеству: в 4 т. / В.И. Бондаренко [и др.]; науч. ред. И.Н. Карп [и др.]. Киев, 2005. 304 с.
26. Debove L. Le pétrole: Le sang noir du monde moderne. La Relève et La Peste, 1 mars 2019. URL: <https://lareleveetlapeste.fr/le-petrole-le-sang-noir-du-monde-moderne>.
27. Nordhaus W., Hewett A. Soviet Economic Reform: The Longest Road. *Brookings Papers on Economic Activity*. 1990. Vol. 1. P. 287–318. doi: <https://doi.org/10.2307/2534530>.

References

1. Aharov, V.L. (2013). Party-State Policy on the Coal Industry of the USSR in 1976-1989. *Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats – Historical notes: Collection of scientific works*, 38, 6-18 [in Ukrainian].
2. Gorditsa, K., Slyvka, T. (2020). Structural transformations in Ukraine in the context of the development of international economic relations: historical dimension. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2, 80-96 [in Ukrainian].

3. Plachkov, I. (2013). Electricity and Environmental Protection. Functioning of Energy in the Modern World. Retrieved from <http://energetika.in.ua/ru/books/book-5/part-2/section-2/2-1> [in Ukrainian].
4. Yergin, D. (1999). The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power. Moscow: DeNovo [in Russian].
5. Ermolaev, S. (2017). Formation and development of oil and gas dependence of the Soviet Union. Carnegie Moscow Center. Retrieved from https://carnegie.ru/2017/03/31/ru-pub-68448#_edn88 [in Russian].
6. Integration factors of transformation of institutional environment and structure of energy markets of Ukraine. (2017). Podolets, R.Z. (Ed.). Kyiv. NAN Ukrainy, DU «In-t ekon. ta prohozuv. NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. History of the national economy of the Ukrainian SSR. (1987). In: Derevyankin, T.I. (Ed.). *The socialist economy in the 60-80's*. Vol. 3, Book 2. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
8. History of the gas market: from export to import. Retrieved from <http://www.naftogaz.com/www/3/nakweb.nsf/0/D63B63DE51AAFA9AC2257F1C0028D27B?OpenDocument&Expand=1&> [in Ukrainian].
9. Kapustyn, V., Kukes, S., Bertolusyny, R. (1995). Oil refining industry of the USA and the former USSR. Moscow: Himiya [in Russian].
10. Country of deep drilling. As Ukrainians produced gas for the USSR. (2012). Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/16/73445/> [in Ukrainian].
11. Kuznietsova, K., Derhachova, V. (2014). Preconditions and prospects of development of the energy market of Ukraine. *Aktualni problemy ekonomiky ta upravlinnia: zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh – Actual problems of economy and management: collection of scientific works of young scientists*, 8. Retrieved from <http://probleconomy.kpi.ua/pdf/2014-34.pdf> [in Ukrainian].
12. Lir, V. (2016). Regularities in the formation of conjuncture and manipulations of the "invisible hand" on the oil market. *Ekonomika i prohozuvannia – Economy and Forecasting*, 1, 95-116 [in Ukrainian].
13. Lir, V. (2016). Imperatives and Determinants of Sustainable Energy Policy: monograph. Kyiv: NAN Ukrainy, DU «In-t ekon. ta prohozuv.» [in Ukrainian].
14. Maliarchuk, O. (2016). Light and food industry, local industry of the western region of the USSR during the times of «developed socialist society». *Hrani – Grani*, 2, 75-80 [in Ukrainian].
15. National economy of the Ukrainian SSR in 1985. (1986). Statistical Digest. Kyiv: Tehnika [in Ukrainian].
16. Pavlushko, A. (2018). How Ukrainian gas made the USSR an energy superpower. Austria began to receive fuel from Western Ukraine 50 years ago. Retrieved from <http://texty.org.ua/pg/article>

- /editorial/read/85745/Jak_ukrajinskyj_gaz_zrobyv_SRSR_jenergetychno_ju_superderzhavuju [in Ukrainian].
17. Pohrebniak, Ya. (1985). Developed socialism: economy and people's well-being. About the work of the Party organizations of Ukraine to improve the people's well-being. Kyiv: Polytyzdat Ukrainy [in Ukrainian].
 18. Podolets, R., Diachuk, O., Yukhymets, R. (2014). The Peculiarities of Price Formation in the International Trade in Natural Gas. *Ekonomika i prohnozuвання – Economy and Forecasting*, 1, 53-66 [in Ukrainian].
 19. The political economy of modern monopoly capitalism. (1970). In: Inozemcev, N.N. (Ed.). Vol. 2. Moscow: Misl [in Russian].
 20. Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR «On preparation of the national economy of the republic for work in the autumn-winter period 1977/78 and additional measures for saving fuel and energy resources» of July 26, 1977. No. 394. Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP770394.html [in Ukrainian].
 21. Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the USSR «On Measures to Implement the Resolution of the CPSU Central Committee and the Council of Ministers of the USSR on Improving the Efficiency of Fuel and Energy Resources Use in the National Economy» of October 8, 1974. No. 484. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/view/KP740484?an=2> [in Ukrainian].
 22. Slavkina, M. (2002). Triumph and tragedy. Development of the USSR oil and gas complex in the 1960s and 1980s. Moscow: Nauka [in Russian].
 23. Creating Strategic Reserves of Oil and Petroleum Products in Ukraine: Status, Issues, Finding Ways Based on International Experience (Analytical Report). (2007). *Natsionalna bezpeka i oborona – National security and defense*, 4(88), 2-40 [in Ukrainian].
 24. Fuel base of the Ukrainian SSR. (1978). Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
 25. Energy: history, present and future. (2005). In: Karp, I. (Ed.). *From fire and water to electricity*. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
 26. Debove, L. (2019). Le pétrole: Le sang noir du monde moderne. La Relève et La Peste. Retrieved from <https://lareleveetlapeste.fr/le-petrole-le-sang-noir-du-monde-moderne/> [in French].
 27. Nordhaus, W., Hewett, A. (1990). Soviet Economic Reform: The Longest Road. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 287-318.

Стаття надійшла до редакції 21 квітня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.324>

УДК 338.1:339.9 (477)

JEL: N140, N440

Гордіца К.А., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9816-2467>
e-mail: karol67@ukr.net

СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ: ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ¹

Стаття присвячена проблемі виявлення особливостей взаємовпливу та взаємообумовленості змін у господарській структурі України та її участі у міжнародних економічних відносинах на різних етапах історичного розвитку. Метою дослідження є історико-економічне узагальнення основних заходів та результатів інституційних і структурних перетворень в агропродовольчому комплексі України, здійснених від початку 1990-х років, у контексті їх відповідності сучасним викликам розвитку світового господарства.

Встановлено, що основним змістом аграрних реформ періоду державної незалежності України стало реформування інституційної структури агропродовольчого комплексу та створення ринкової інфраструктури. Результатом цих перетворень стало формування двосекторної структури сільського господарства, що складалася з великих корпоративних підприємств та індивідуальних фермерських і селянських господарств.

Виявлено, що в умовах інституційної невизначеності як наслідку затягування реформ, новостворені агрохолдинги монополізували канали державної підтримки, виробництво високорентабельних видів продукції та основні експортні потоки. Це дозволило збільшити обсяги виробництва та експорту агропродукції, переважно рослинного походження, проте зумовило наростання

¹ Публікацію підготовлено за результатами виконання НДР «Еволюція зовнішньоекономічних зв'язків України (друга половина XVII – початок XXI ст.)» (№ держреєстрації 0116U004418).

структурних диспропорцій, таких як порушення раціональної структури посівів, загострення екологічних проблем, занепад тваринницької галузі, формування імпортозалежності внутрішнього ринку, наростання соціальних проблем розвитку села.

Обґрунтовано висновок, що стрімка аграризація економіки на тлі прогресуючої деіндустріалізації і нарощування виробництва та експорту сільськогосподарської продукції за рахунок подальшого зменшення питомої ваги виробництва та експорту машин і металопродукції, свідчить про структурне спрощення економіки. Це посилює її вразливість до змін кон'юнктури світових ринків та природно-кліматичних чинників, характерну для слабorozвинених країн доіндустріального типу.

Ключові слова: *господарська структура, структурні зміни, реформування сільського господарства, агрохолдинги, зовнішня торгівля, експорт та імпорт продовольства.*

Gorditsa K.

STRUCTURAL TRANSFORMATIONS OF THE AGRI-FOOD COMPLEX OF UKRAINE: FOREIGN ECONOMIC ASPECT

The article is devoted to the problem of identifying the features of mutual influence and interdependence of changes in the economic structure of Ukraine and its participation in international economic relations at different stages of historical development. The purpose of the study is the historical and economic generalization of the primary measures and results of institutional and structural changes in the agri-food complex of Ukraine, carried out since the early 1990s, in the context of their compliance with modern challenges of the world economy.

It was found, that the main content of agrarian reforms of the period of state independence of Ukraine was the reform of the institutional structure of the agri-food complex and the creation of market infrastructure. The result of these transformations was the formation of a two-sector structure of agriculture, consisting of large corporate enterprises and individual farms and peasant farms.

It was revealed that in the conditions of institutional uncertainty as a consequence of delays in reforms, newly created agricultural holdings monopolized state support channels, production of highly profitable products and main export flows. This allowed to increase the production and export of agricultural products, mainly of plant origin, but led to increasing structural imbalances, such as violation of the rational structure of crops, exacerbation of environmental problems, decline of livestock

farming, import dependence of the domestic market, growing social problems of rural development.

It is concluded, that the rapid agrarianization of the economy against the background of progressive deindustrialization and increasing production and exports of agricultural products due to further reduction of the share of production and exports of machinery and metal products indicates a structural simplification of the economy. This increases its vulnerability to world markets and natural and climatic factors, which is characteristic of underdeveloped pre-industrial countries.

Keywords: *economic structure, structural changes, agricultural reform, agricultural holdings, foreign trade, export and import of food.*

Постановка проблеми. Від початку історичної доби державної незалежності Україна переживає період перманентних реформ практично в усіх сферах народного господарства. Значною мірою це зумовлено пошуком гідного місця для нашої країни у сучасному глобалізованому світі, який вимагає інституційної та структурної відповідності кожної економіки, що бажає бути успішною, дедалі вимогливішим запитам складної системи міжнародних економічних зв'язків. Одним із пріоритетних секторів української економіки традиційно було і залишається сільське господарство, що разом із низкою галузей харчової та переробної промисловості утворює потужний агропродовольчий комплекс. Завдяки унікальним географічним та природно-кліматичним умовам Україна має тут, порівняно з багатьма іншими країнами, низку суттєвих переваг. Їх реалізація, на тлі постійного зростання світового попиту на продовольство, відкриває перед українською економікою доволі привабливі перспективи розвитку та міжнародної взаємодії, спрямовуючи у відповідне річище зусилля численних реформаторів – економістів, правників, господарників. Оцінка результативності впровадження запропонованих ними заходів та відповідних структурних зрушень в економіці України в контексті її участі у світовому поділі праці є важливим завданням економічної науки.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми реформування АПК, в тому числі зміни у земельних відносинах, міжгалузевих пропорціях, сільському розвитку та ін. стали предметом значної кількості наукових досліджень українських вчених, зокрема таких: О. Бородіна, П. Гайдуцький, Л. Молдаван, Б. Пасхавер, О. Попова, П. Саблук, О. Шубравська, В. Юрчишин. Питання сучасної агропродовольчої торговельної політики держави та перспектив

експорту сільськогосподарської продукції до країн ЄС висвітлено в низці публікацій Т. Осташко. Більш загальним питанням аналізу сучасних структурних змін в економіці України в контексті тенденцій світогосподарського розвитку присвячені праці В. Гейця, С. Корабліна, В. Сіденка, Л. Шинкарук, ряду інших вчених; однак у них не акцентовано увагу на тенденціях та особливостях розвитку українського агросектору. Отже, виникає потреба у певному синтезі результатів цих досліджень задля подолання окресленого логічного розриву між ними.

Метою публікації, що пропонується до уваги, є історико-економічне узагальнення основних заходів та результатів інституційних і структурних перетворень в агропродовольчому комплексі України, здійснених від початку 1990-х років, у контексті їх відповідності сучасним викликам розвитку світового господарства.

Виклад основного змісту дослідження. Сучасні структурні зміни в аграрному секторі української економіки стали результатом тривалого процесу цілеспрямованого реформування сільського господарства, розпочатого в перші роки періоду державної незалежності України і досі не завершеного остаточно. Необхідність реформ була зумовлена системною кризою вітчизняного агросектору, викликаною неспроможністю ефективного використання природних, людських і фінансових ресурсів колгоспно-радгоспною системою організації сільськогосподарського виробництва з притаманною їй монополією державної власності на землю та одержавленням соціально-економічних відносин на селі.

Переконливим свідченням кризового стану радянського сільського господарства став хронічний дефіцит продовольства всередині країни, спроби подолання якого звелися в основному до адміністративного нормування споживання населенням основних харчових продуктів та збільшення закордонних закупівель продовольчих товарів державою, що призвело до формування стійкої імпортозалежності на внутрішньому ринку. Тож головною метою докорінної реструктуризації аграрного сектору стало створення економічних і політичних умов для формування у ньому ринкового середовища і появи на землі реального власника, відповідального господаря, здатного до раціональної організації сільськогосподарського виробництва, забезпечення його високої ефективності та конкурентоспроможності.

На першому етапі аграрної реформи в Україні ставилося завдання створення, замість соціалістичних агропідприємств,

агроформувань нового типу, заснованих на приватній власності на землю і майно. Старт цим перетворенням був покладений Постановою ВР УРСР від 18 грудня 1990 р. «Про земельну реформу», яка фактично започаткувала фермерський рух, а з прийняттям ВР України у березні 1992 р. Земельного кодексу та Постанови «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» розпочалося перетворення колишніх колгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) шляхом паювання їхнього майна, а згодом і землі.

Подальші зміни у структурі власності в агросекторі були закладені Декретом КМ України «Про приватизацію земельних ділянок» (1992 р.), що дозволив безоплатну передачу у приватну власність земельних ділянок для ведення особистого підсобного господарства, та Декретом КМ України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» (1993 р.), що започаткував реформування на засадах приватної власності державних підприємств АПК у сфері переробки та агробізнесу.

Створення КСП стало першим кроком на шляху поступового переходу від колективних до переважно приватних форм власності і до створення нових організаційних форм господарювання на селі. Проте КСП, хоч істотно і відрізнялися від колишніх колгоспів за характером майнових і земельних відносин, виявилися нездатними адаптуватися до нових умов ринкового середовища. Члени КСП, хоч і наділені майновими і земельними паями, так і не відчули себе справжніми власниками; колективна власність, навіть формально персоніфікована, породжувала колективну безвідповідальність.

У КСП не були змінені внутрішня організаційна структура та економічний механізм господарювання, зміни торкнулися лише частково перерозподілу кінцевих результатів. Через колективне управління підприємства із запізненням реагували на зміни в економічному середовищі, а відсутність державного контролю господарської діяльності породжувала свавілля керівників КСП і прийняття рішень у їхніх особистих інтересах. На тлі загального зниження трудової й технологічної дисципліни значна частина основних фондів аграрного сектору була зруйнована і розкрадена, що зумовило істотний спад виробництва та його збитковість.

Тому об'єктивно назріла необхідність у реструктуризації КСП у нові організаційні формування ринкового типу. Її правова основа була створена Указом Президента України від 8 серпня

1995 р. «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарських підприємств і організацій», згідно з яким було запроваджено сертифікат на право на земельну частку (пай), яке стало предметом купівлі-продажу, дарування, успадкування, обміну, застави; також кожен власник частки розпайованої землі отримав право передати її в оренду. Паювання майна і землі створювало кращі стартові умови для ведення власного виробництва, що зрештою прискорило становлення селянських (фермерських) господарств. На базі КСП стали виникати різні типи господарських товариств і фермерські господарства.

Проте масштаби таких перетворень були незначні і не відповідали потребам виробництва. Наявність у селян сертифікатів, що гарантували право на земельну частку (пай), за відсутності, у більшості випадків, реальних земельних ділянок на місцевості, не могла забезпечити формування повноцінного ринку землі і не сприяла підвищенню ефективності аграрного сектору. На кінець 1999 р. в Україні було реально реорганізовано не більше 10% сільськогосподарських підприємств, що не могло зупинити стрімкого занепаду агровиробництва. У 1999 р. обсяг валової сільськогосподарської продукції в усіх категоріях господарств становив лише 49% від рівня 1990 р., у тому числі в КСП – 28%; між тим у господарствах населення обсяги виробництва майже не зменшилися і становили 98% від рівня 1990 р. [1, с. 5].

Відповідні структурні зрушення відбулись у пропорціях реального сектора української економіки: якщо загалом його частка за період з 1990 по 2000 р. скоротилась на 11%, то частка сільського господарства – на 20%, майже на стільки ж (-19%) зменшилася частка переробної промисловості [2, с. 73]. При цьому внесок цієї галузі у ВВП за вказане десятиліття зменшився з 24,4% до 13,8% [3, с. 67]. Серед ключових сільськогосподарських культур найбільше скоротилося виробництво пшениці – з 30,4 млн т у 1990 р. до 10,2 млн т у 2000 р., тобто у 3 рази; за ці ж роки посівні площі цієї культури зменшилися з 7,6 до 5,2 млн га, або у 1,5 рази [4, с. 305–306]. Швидкими темпами зменшувався обсяг виробництва продукції тваринництва: за вказаний проміжок часу виробництво м'яса на душу населення впало у 2,5 рази (з 84 кг у 1990 р. до 33,6 у 2000 р.) [5, с. 3].

Тому 3 грудня 1999 р. був прийнятий Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», яким передбачалося реформу-

вання протягом грудня 1999 – квітня 2000 рр. колективних сільськогосподарських підприємств у нові організаційні форми господарювання ринкового типу, які функціонують на засадах приватної власності на землю та майно. Всім членам КСП забезпечувалося право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями, а на базі виробничих фондів КСП і приватних земельних ділянок селян створювалися нові виробничі формування: товариства з обмеженою відповідальністю, фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, акціонерні товариства відкритого й закритого типу, особисті селянські господарства.

Ці перетворення завершили перший етап аграрної реформи в Україні, основним результатом якого стало формування дво-секторної структури сільського господарства, що складалася з двох типів виробників сільськогосподарської продукції – корпоративного (аграрні підприємства) та індивідуального (фермерські господарства і господарства населення). Створення в аграрному секторі економіки різних типів приватних підприємств стало важливою передумовою становлення реального власника, розвитку конкуренції між виробниками і піднесення сільськогосподарського виробництва. Однак для успішної реалізації цих цілей необхідно було формування повноцінного аграрного ринку, що стало основним завданням другого етапу аграрної реформи.

Вже на першому етапі реформи почали створюватись аграрні біржі, аграрні підприємства одержали економічну свободу щодо каналів збуту виробленої продукції і встановлення цін на неї. Проте інфраструктура аграрного ринку як сукупність агросервісної інфраструктури та інфраструктури продовольчого ринку залишалась у зародковому стані, керівники КСП не були зацікавлені в прозорості ринку, процвітав бартер. Інституційні підвалини формування сучасного аграрного ринку були закладені Указом Президента України від 6 червня 2000 р. «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку». У ньому були передбачені заходи щодо створення або вдосконалення діяльності низки інститутів аграрного ринку, зокрема мережі пунктів заготівлі сільськогосподарської продукції, кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, торгових домів і підприємств оптової та роздрібної торгівлі сільськогосподарською продукцією, добривами, отрутохімікатами, запчастинами тощо.

Впровадження заходів із формування прозорого аграрного ринку, збільшення продажу продукції через біржі та інші ринкові форми забезпечили підвищення середніх цін на агропродукцію, зокрема у 2000 р. вони зросли відразу на 55,8%, у тому числі на зерно – більш як удвічі. Загальний приріст цін у 2000–2003 рр. порівняно з 1999 р. становив 72%, в тому числі на продукцію рослинництва – на 82%, тваринництва – на 71%. Завдяки цьому фінансовий стан сільськогосподарських підприємств значно поліпшився, перетворившись зі збиткового у 1999 р. на прибутковий вже у 2000 р.; суттєво зменшився рівень як дебіторської (на 15%), так і кредиторської (більш як на 30%) заборгованості; рівень бартеризації розрахунків знизився з 27% у 1999 р. до 1,7% у 2003 р. [6]. Крім того, фінансовому оздоровленню агропідприємств значною мірою сприяло введення у 1999 р. фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП), з переходом на який відбулося зниження податкового тиску на товаровиробників у 3–4 рази [1, с. 6].

Позитивно позначилася на розвитку галузі цілеспрямована державна підтримка розвитку сільського господарства, яка включала такі заходи: цінове регулювання ринку найважливіших видів сільськогосподарської продукції через встановлення мінімальних закупівельних цін (на зернові, насіння соняшнику, тваринницьку продукцію) та бюджетних субсидій за проданих переробним підприємствам тварин; виробничі дотації у тваринництві – у вигляді доплат за збережене поголів'я худоби (корів м'ясного та молочного напрямку, овець, кіз), та у рослинництві – у вигляді бюджетних виплат на гектар сільськогосподарських культур (зернових, ріпаку, льону); субсидії на придбання ресурсів – повна або часткова компенсація вартості добрив, придбаної вітчизняної техніки тощо; податкові субсидії – фіксований сільськогосподарський податок (ФСП) і пільговий механізм сплати податку на додану вартість (ПДВ); кредитна підтримка – часткова компенсація ставок за залученими кредитами комерційних банків; програми сільського розвитку [1, с. 10–12].

Проте розвиток ринкових відносин в агросфері був суттєво загальмований запровадженням у січні 2001 р. з метою захисту права приватної власності селян на земельну частку (пай) мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. При цьому зберігалась можливість передачі земельних ділянок у спадщину та викупу їх для державних і громадських по-

треб. Пролонгація дії мораторію і збереження ситуації інституційної невизначеності на ринку землі сприяли формуванню механізмів тіньового контролю над розподілом сільськогосподарських земель, а відтак і тіньового ринку землі. За даними агентства «Інтерфакс Україна», лише за чотири роки (з 2004 по 2008 р.) в обхід мораторію було продано більше 5 млн га сільськогосподарських паїв [7]. Саме в цей період в Україні відбувається бурхливий процес створення великих холдингів, що мали у своєму розпорядженні по 50–100 тис. га землі.

Поширення агрохолдингів – вертикально інтегрованих структур, що є великими агропромисловими торговими компаніями, які орієнтовані на експорт сільськогосподарської продукції, – стало визначальною особливістю розвитку в Україні аграрного ринку на початку нового тисячоліття. Їх утворення було зумовлено дією низки чинників, серед яких ключовими були інституційна нестабільність, недосконалість ринкової інфраструктури, високий рівень трансакційних витрат і відсутність довіри інституційних агентів один до одного. За таких умов, згідно з інституціональною теорією О.І. Уільямсона, відбувається спонтанний процес укрупнення фірм і фактична заміна ринкового обміну на внутрішню організацію. За оцінками спеціалістів, саме агрохолдинги стали найбільш ефективним суб'єктом аграрного ринку України: інвестиції у сільське господарство навіть на умовах оренди приносили інвесторам 100–300% прибутку [8, с. 119–120].

Створення в Україні потужних агрохолдингів, що супроводжувалось перерозподілом і концентрацією землі, особливо впродовж і після кризи 2008–2009 рр., відбувалося гігантськими темпами. На 2010 р. 40 найбільш великих холдингових структур контролювали 4,5 млн га земельних угідь, що становило 13% оброблюваних сільськогосподарських земель. Найбільші земельні банки зосередили в своєму користуванні такі агрохолдинги як «Укрлендфармінг» (понад 436 тис. га), «Українські аграрні інвестиції» (понад 330 тис. га), «Миронівський хлібопродукт» (280 тис. га), «Астарт-Київ» (230 тис. га), «Мрія Агрохолдинг» (218 тис. га), ДП «Нафком-Агро» (200 тис. га) та ін. [1, с. 15].

Господарства населення в результаті реформи також зосередили у своєму користуванні значні земельні ресурси, збільшивши їх обсяг з 2,7 млн га у 1990 р. до 9,7 млн га у 2001 р. і до 15,9 млн га у 2010 р., завдяки чому рівень виробництва у цьому секторі до 2000 р. не впав, як у сільськогосподарських підприєм-

ствах (-74;%), а навіть зріс (+15%), суттєво пом'якшивши негативні наслідки продовольчої кризи 1990-х років для населення. Однак у 2001–2010 рр. зростання обсягів виробництва у господарствах населення, що залишились у межах малотоварного виробництва, становило лише 8,3%, у той час як у новостворених великих агропідприємствах за вагової державної підтримки воно склало 71,5%, що призвело до скорочення частки господарств населення у структурі валової продукції сільського господарства з 66% у 2000 р. до 55% у 2010 р. і одночасного зростання відповідної частки агропідприємств з 34 до 40%; решта 5% припадала на фермерські господарства [1, с. 20–21].

Попри позитивні тенденції, що позначились у структурі й динаміці розвитку сільськогосподарського виробництва на другому етапі аграрної реформи, у 2010 р. виробництво валової продукції сільського господарства становило лише 68,9% від рівня 1990 р., при цьому рівень рослинництва відновився до 88,2%, а рівень тваринництва залишився дуже низьким – лише 52,8% від рівня 1990 р. [9, с. 5]. Такі тенденції розвитку українського агровиробництва в цілому кореспондувались із загальним трендом структурних змін в економіці України, що полягав у послідовному скороченні частки реального сектора у структурі ВВП: у 2000–2011 рр. вона зменшилась на 16%, в тому числі внесок сільського господарства впав на 41%, переробної промисловості – на 8% [2, с. 73].

Зміни у галузевій структурі виробництва українського АПК значною мірою були зумовлені зовнішньоекономічними чинниками, насамперед змінами у міжнародній торгівлі. Лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків і розвиток в Україні ринкових відносин сприяли зростанню частки експорту та імпорту, питома вага яких у складі ВВП за перше двадцятиріччя державної незалежності майже подвоїлася, що призводить, на думку дослідників, до високої залежності від кон'юнктури світових ринків [2, с. 76–77]. Так само зросло значення експортно-імпоротної діяльності у розвитку національного АПК, що мало відповідні причини, головна з яких – глибока системна криза суспільного виробництва, зумовлена переходом до принципово іншої системи його організації, і не лише в Україні, а в усіх країнах постсоціалістичного простору.

Так, скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції викликало збільшення обсягів імпорту продовольства і формуванню стійкої імпортозалежності внутрішнього ринку Укра-

їни за окремими продуктами харчування, що негативно позначилось на рівні продовольчої безпеки країни. За даними НІСД, на 2010 р. найбільш вразливими позиціями щодо імпортозалежності були позиції «риба і рибопродукти», «плоди, ягоди та виноград», «олія рослинна всіх видів». Частка імпорту за цими групами у загальному споживанні відповідно становила 68,3%; 53,8% та 49,4% при 30-відсотковому пороговому критерії цього індикатора [9, с. 44]. Внаслідок лібералізації доступу імпортного продовольства на внутрішній ринок України частка продажу в торговельній мережі товарів українського виробництва знизилася з 93,2% у 2000 р. до 84,8% у 2016 р. [10, с. 18].

Поряд із тим, унаслідок гіперінфляції та катастрофічного зниження купівельної спроможності населення місткість продовольчого ринку України впродовж 1990–2001 рр. скоротилася більше ніж утричі, що сприяло переорієнтації вітчизняних виробників на зовнішній попит та світові ціни і також підривало продовольчу безпеку. При цьому інтенсифікація експортних потоків не супроводжувалась раціоналізацією їхньої структури: частка сировини та продуктів первинної переробки в експорті продовольчих товарів збільшилася з 11% у 1993 р. до 46% у 2000 р. [11, с. 126].

Посилення сировинної орієнтації українського агропродовольчого експорту значною мірою було зумовлено розширенням його географії. Якщо в перші роки державної незалежності понад 80% українського експорту продовольчих товарів припадало на країни колишнього СРСР, то надалі скорочення місткості продовольчих ринків унаслідок спаду виробництва у цих країнах та введення Росією у 1997 р. обмежень на ввіз українського цукру змусили вітчизняних товаровиробників шукати нові канали збуту агропродукції. Однак український експорт до країн далекого зарубіжжя був переважно сировинним, а до країн колишнього СРСР – здебільшого складався з товарів поглибленої переробки. Так, за даними Держкомстату України, у 2001 р. до країн далекого зарубіжжя було вивезено 96% загального експорту пшениці і 98% – насіння соняшнику, в той час як до країн близького зарубіжжя експортувалося 95% вершкового масла, 94% сирів, 99% шоколадних виробів. Серед продовольчих товарів поглибленої переробки лише олія, сухе молоко і соки мали значну частку експорту до країн далекого зарубіжжя (відповідно 69, 71 і 63 %) [11, с. 127].

З переходом до другого етапу аграрної реформи і появою агрохолдингів, орієнтованих насамперед на зовнішні ринки продовольства, сировинний характер вітчизняного експорту агропродукції значно посилюється. Особливо виразною ця тенденція стала після кризи 2008–2009 р., коли частка зернових культур у структурі товарного експорту України, що з 2001 по 2010 р. збільшилась в 1,6 рази (з 3,0 до 4,8%), з 2010 по 2016 р. зросла майже у 3,5 рази (з 4,8 до 16,7%), наблизившись до частки експорту чорних металів, яка, навпаки, знизилася з 2010 по 2016 р. в 1,4 рази (з 28,4 до 19,9%), що є, на погляд економістів НБУ, небезпечним для національної економіки, оскільки посилює її валютну і цінову вразливість від погіршення погодно-кліматичних чинників [4, с. 211–212].

У 2017 р. Україна посідала провідні місця у світовому виробництві та експорті насіння соняшника та соняшnikової олії, кукурудзи, жита, пшениці, ячменю, вівса, ріпаку та ріпакової олії. Найбільшу частку у структурі товарного експорту України у 2016 р. мали такі види агропродукції як пшениця та суміш пшениці й жита (7,5%), кукурудза (7,3%), соняшnikова олія (10,2%); за період 2001–2017 рр. виробництво пшениці збільшилось на 160%, кукурудзи – на 550%; обсяги збирання насіння соняшника підвищилися на 276%. Відповідно до такої спеціалізації відбулися зміни у структурі використання сільськогосподарських земель. Так, з 1990 р. по 2017 р. на 0,7 млн га збільшилися площі збирання ріпаку, на 1,9 млн га – сої, на 3,3 млн га – кукурудзи, на 4,8 млн га – соняшника [4, с. 213–215].

Подібне перепрофілювання земельних угідь в Україні оцінюється спеціалістами-аграрниками здебільшого негативно, оскільки воно супроводжується значними екологічними ризиками для природно-ресурсного потенціалу АПК. На орендованих землях агровиробники часто вирощують лише високоприбуткові експортоорієнтовані культури, такі як зернові і соняшник, ігноруючи наукові вимоги плодозміни та раціональної структури посівів, і тим самим руйнують родючий шар ґрунту, не приділяючи при цьому належної уваги штучному поповненню його поживних елементів шляхом внесення мінеральних та органічних добрив [1, с. 30]. Крім того, постійно скорочуються площі приватних земельних ділянок для сінокошення й випасу худоби та громадських пасовищ, що підриває кормову базу тваринницької галузі. Якщо у

2005 р. в користуванні селян було 1,4 млн га таких ділянок, то у 2015 р. залишилось менш як 1 млн га [10, с. 140].

Поглиблення рослинної спеціалізації українського агрови­робництва загалом негативно впливає на розвиток вітчизняного тваринництва. Частка останнього у валовій продукції сільського господарства за роки незалежності постійно зменшується: з 49% у 1990 р. до 27% у 2016 р., внаслідок чого в раціоні харчування громадян країни частка тваринних білків нині є на 15% нижчою за рівень 1990 р. і на 36% – за рівень США. Цю несприятливу об­ставину посилює зовнішня торгівля, де понад 90% національного експорту агропродовольства – продукти рослинництва. В ре­зультаті за період 2006–2016 рр. ціни реалізації для агровироб­ників зросли на продукцію рослинництва в 7,4 рази, а на продук­цію тваринництва – в 3,6 рази [10, с. 64, 75]. Наслідок такої тен­денції – занепад тваринницької галузі, що, своєю чергою, поглиб­лює проблему нестачі органічних добрив у рослинництві і веде до посилення імпортозалежності щодо м'ясо-молочної продукції на внутрішньому споживчому ринку.

Значне занепокоєння вчених-аграрників викликає тенденція до випереджального розвитку корпоративного сектору агрови­робництва порівняно з індивідуальним. Вона порушує комплементар­ність аграрного і сільського розвитку, що базується на узгодженні інтересів та гармонійній взаємодії сільськогосподарського ви­робництва, сільських спільнот і сільської місцевості. Внаслідок мо­нополізації експортоорієнтованими агрохолдингами виробництва високорентабельних видів продукції та каналів державної під­тримки відбувається поступове витискання фермерських гос­подарств та самозайнятих селян у сферу трудомістких та малодо­ходних видів господарювання. Нерівноправне становище різних типів виробників перетворює їх взаємодоповнення на протисто­яння, а дуальну структуру аграрного виробництва – на біполяр­ну, у якій практично зникає середня ланка – міцне приватне фермерське господарство середніх розмірів, що має становити основу сільськогосподарського виробництва. Це супроводжується, на тлі загального зростання виробництва сільськогосподар­ської продукції, послідовним занепадом українського села, що має вияв у наростанні таких соціальних проблем як безробіття, бідність, вимушена трудова міграція, погіршення доступу селян до суспільних благ і послуг, деградація сільської інфраструктури, знелюднення сіл тощо [10, с. 20–23].

Найбільшу небезпеку становить наростання структурних диспропорцій між галузями сільського господарства та промисловості, як в аспекті виробництва, так і експорту продукції. На тлі швидкої деіндустріалізації, коли частка промислового сектору, хоч і гіпертрофовано велика порівняно з розвиненими країнами, скоротилася з 50% ВВП у 1992 р. до 25,6% у 2015 р., українська економіка останнім часом переживає стрімку аграризацію, коли також гіпертрофовано велика частка сільського господарства, що спочатку скоротилася з 25,6% ВВП у 1990 р. до 7,5% у 2007 р., несподівано почала зростати і досягла 14,2% у 2015 р. (тоді як у країнах ЄС вона не перевищує 1,5%). При цьому в обробній промисловості частка продовольчого сектору перевищила частку виробництва машин і обладнання, що позначилось на структурі експорту, де частка продовольчих товарів зросла за 15 років більше ніж учетверо – з 9,2% у 2000 р. до 38,0% у 2015 р. На погляд дослідників, така структурна еволюція – від виробництва машин до виробництва харчів – не є проявом порівняльних переваг економіки України, а свідчить про її структурне спрощення та рух у напрямі найменш розвинених країн світу [12, с. 40–43].

Ця неприємна тенденція погіршується тим, що посилення аграрно-сировинної спеціалізації експорту не забезпечує Україні панівних позицій на світових ринках по жодному з видів сільсько-господарської продукції. У 2017 р. трійка лідерів з експорту пшениці включала Російську Федерацію (18,12% від обсягу глобального експорту), ЄС (15,65%), США (14,55%); з експорту кукурудзи – США (32,03%), Бразилію (23,78%) і Аргентину (17,83%). Що стосується експорту соняшникової олії, де Україна посідає перше місце (54,31% світового обсягу), то цей продукт має чимало заміників, таких як оливкова, кокосова, пальмова, арахісова та інші олії рослинного походження, які не дають Україні можливості домінувати і в цьому товарному сегменті [4, с. 214–215].

Через ці обставини Україна знаходиться під суттєвим впливом зовнішньої кон'юнктури, її економіка набуває критичної залежності як від погодно-кліматичних умов, що впливають на врожайність сільськогосподарських культур, так і від світових цін на товари, що експортуються. Поряд із тим втрата промислового потенціалу, насамперед в обробній промисловості, перетворює колишній агропромисловий комплекс на агропродовольчий, формуючи залежність внутрішнього ринку від імпорту промислових товарів та світових цін на них. Це дозволяє говорити про потрап-

ляння України у «пастку сировинних ринків» [4], коли переважно сировинна структура економіки формує систему її зовнішньої залежності, ставлячи під сумнів перспективи економічного зростання і розвитку.

Висновки. Історичне узагальнення вітчизняного досвіду аграрних реформ кінця ХХ – початку ХХІ ст. дозволяє зробити низку висновків.

Основним змістом аграрних реформ періоду державної незалежності України стало реформування інституційної структури агропромислового комплексу та створення ринкової інфраструктури, однак надмірне затягування процесу ринкових трансформацій на першому етапі аграрних перетворень не лише зумовило тривалий спад аграрного виробництва, а й створило ситуацію інституційної невизначеності, в умовах якої на початку другого етапу перетворень відбулося становлення сектору потужних корпоративних підприємств-агрохолдингів, що фактично монополізували канали державної підтримки, виробництво найбільш рентабельних видів продукції та відповідні експортні потоки.

Окреслені структурні зміни в агросекторі мали як позитивні, так і негативні наслідки для його розвитку. З одного боку, вони сприяли значному збільшенню обсягів виробництва та експорту агропродукції, переважно рослинного походження, зміцненню позицій України на світових ринках продовольства; з іншого – зумовили наростання низки структурних диспропорцій, зокрема порушення раціональної структури посівів та вимог плодозміни, превалювання монокультур, загострення екологічних проблем; занепад тваринницької галузі, формування стійкої імпортозалежності внутрішнього ринку тваринницької продукції та незбалансованої структури харчування населення; занепад дрібних і середніх фермерських господарств та наростання соціальних проблем розвитку села – безробіття, бідності, вимушеної міграції та ін.

Для економіки в цілому стрімка аграризація реального сектора на тлі прогресуючої деіндустріалізації і відповідне нарощування виробництва та експорту сільськогосподарської продукції, здійснюване за рахунок подальшого зменшення питомої ваги виробництва та експорту машин і металопродукції, свідчить про структурне спрощення економіки та її потрапляння у «пастку сировинних ринків», що створює додаткові ризики, посилюючи імпортозалежність національного господарства та його вразливість від світової кон'юнктури та від природно-кліматичних чинників,

характерну для слабorozвинених країн доіндустріального технологічного рівня.

1. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2012. 56 с.
2. Світогосподарська диспропорційність: особливості, тенденції, вплив на економіку України: наук. доп. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2012. 152 с.
3. Осташко Т.О. Аграрні трансформації в перехідних економіках: перспективи для України. *Економіка і прогнозування*. 2003. № 1. С. 59–69.
4. Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: моногр. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2017. 308 с.
5. Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки: аналіт. доп. *Національна безпека і оборона*. 2001. № 5(17). С. 2–55.
6. Гайдуцький А.П. Формування аграрного ринку – шлях до фінансової стабілізації та інвестиційної привабливості сільського господарства. URL: <http://magazine.faaf.org.ua/formuvannya-agrarnogo-rinku-shlyah-do-finansovoi-stabilizacii-ta-investicijnoi-privablivosti-sil'skogo-gospodarstva.html> (дата звернення: 20.04.2020).
7. Українці розбазарили мільйони гектарів землі в обхід мораторію. *Економічна правда*, 09.10.2008. URL: <http://www.epravda.com.ua/news/48ee114c39e5a/> (дата звернення: 20.04.2020).
8. Осташко Т.О. Структурно-інституціональний аналіз аграрного ринку України. *Економіка і прогнозування*. 2004. № 3. С. 115–126.
9. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2011. 104 с.
10. Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки: наук. доп. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2018. 152 с.
11. Шубравська О.В. Експортна діяльність як фактор стабільного розвитку АПК України. *Економіка і прогнозування*. 2002. № 4. С. 124–133.
12. Сіденко В.Р. Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України. Частина 1. Ключові тренди структурних змін у світовій економіці та в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2018. № 1. С. 37–57. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2018.01.037>.

References

1. Ukrainian model of agricultural development and its socio-economic reorientation. (2012). Kyiv: NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting [in Ukrainian].

2. World economic disproportion: features, trends, impact on the economy of Ukraine. (2012). Kyiv: NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting [in Ukrainian].
3. Ostashko, T.O. (2003). Agrarian transformations in transition economies: prospects for Ukraine. *Ekon. prognozuvannâ - Economy and forecasting*, 1, 59-69 [in Ukrainian].
4. Korablin, S.O. (2017). Macroeconomic Dynamics of Ukraine: The Trap of Commodity Markets. Kyiv: NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting [in Ukrainian].
5. Agrarian reform in Ukraine: achievements and failures. (2001). *Natsionalna bezpeka i oborona - National security and defens*, 5 (17), 2-55 [in Ukrainian].
6. Haidutsyki, A.P. (2004). The formation of the agricultural market is a way to financial stabilization and investment attractiveness of agriculture. Retrieved from <http://magazine.faaf.org.ua/formuvannya-agrarnogo-rinku-shlyah-do-finansovoi-stabilizacii-ta-investiciynoi-privablivosti-silskogo-gospodarstva.html> [in Ukrainian].
7. Ukrainians squandered millions of hectares of land to circumvent the moratorium. (09.10.2008.) *Ekonomichna pravda - Economic truth*. Retrieved from <http://www.epravda.com.ua/news/48ee114c39e5a/> [in Ukrainian].
8. Ostashko, T.O. (2004). Structural and institutional analysis of the agricultural market of Ukraine. *Ekon. prognozuvannâ - Economy and forecasting*, 3, 115-126 [in Ukrainian].
9. Development of agricultural production as a prerequisite for food security of Ukraine. (2011). Kyiv: NISS [in Ukrainian].
10. Agrarian and rural development for the growth and renewal of the Ukrainian economy. (2018). Kyiv: NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting [in Ukrainian].
11. Shubravska, O.V. (2002). Export activity as a factor of stable development of agro-industrial complex of Ukraine. *Ekon. prognozuvannâ - Economy and forecasting*, 4, 124-133 [in Ukrainian].
12. Sidenko, V.R. (2018). Global structural transformations and trends in Ukrainian economy. Part I: Key trends in structural change in the global economy and in Ukraine. *Ekon. prognozuvannâ - Economy and forecasting*, 1, 37-57. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2018.01.037> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 4 травня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.341>

УДК 331.56(477:71):[001.891.3:94]

JEL: N4, N9

Кудласевич О.М., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2411-9471>
e-mail: okudlasevych@ukr.net

Дідківська Л.В., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8384-9293>
e-mail: lesya_home@ukr.net

Степаненко-Липовик Б.В., кандидат економічних наук,
експерт з законодавчих питань,
Міністерство Енергетики провінції Альберта
(Едмонтон, Канада)
e-mail: bohdana.stepanenko-lypovyk@gov.ab.ca

ТРАНСАТЛАНТИЧНА МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ: КАНАДСЬКИЙ ФЕНОМЕН¹

У статті представлено результати історико-економічного дослідження трудової міграції українців до Канади. Метою даної публікації є економічний аналіз вітчизняних міграційних потоків до Канади в історичній ретроспективі, характеристика головних сучасних тенденцій розвитку та специфіки формування української діаспори. У процесі дослідження використано історичний, логічний, порівняльний та статистичний методи, а також метод анкетування та системний підхід.

Визначено основні чинники трудової міграції українців до Канади на різних історичних етапах. Доведено, що українські мігранти-

¹ Публікацію підготовлено за результатами виконання НДР «Еволюція зовнішньоекономічних зв'язків України (друга половина XVII – початок XXI ст.)» (№ держреєстрації 0116U004418).

фермери здійснили вагомий вклад у освоєння значних земельних площ Західної Канади, сприяли розвитку промисловості та сільськогосподарства, а емігранти-робітники були безпосередніми учасниками розвитку гірничої промисловості, будівництва доріг, залізниць тощо. Автори встановили, що перша хвиля міграції українців до Канади була здебільшого трудовою еміграцією селян, а у ХХ ст. домінували політичні причини переселення українців за океан, географія батьківщини переселенців більше не обмежувалася західноукраїнськими землями.

У результаті проведеного аналізу визначено, що новітня хвиля української трансатлантичної еміграції періоду ринкових трансформацій була спричинена насамперед економічними факторами. Внаслідок істотної різниці між рівнем життя, розміром заробітної плати, умовами праці та ведення підприємницької діяльності в Україні та Канаді українці змінювали місце проживання. Особливістю сучасної хвилі еміграції українців до Канади в умовах формування економіки знань є зростання питомої ваги кваліфікованих кадрів у загальній структурі емігрантів.

У результаті проведеного анонімного он-лайн опитування представників діаспори в Канаді автори визначили, що міграційна система Канади забезпечує приплив висококваліфікованої робочої сили та сприяє успішній адаптації переселенців. У статті обґрунтовано, що еміграція українців до Канади є знаковим явищем, що має свою історію та наслідки для обох країн. Автори наголошують у статті на тому, що історія українських емігрантів в суспільно-економічному житті Канади є взірцем успіху. Працелюбство, проактивна громадянська позиція української громади стали одним з чинників економічного поступу Канади. Запропоновано механізм підвищення конкурентних переваг України, який спрямований на здійснення внутрішніх реформ усередині країни. Закцентовано увагу на необхідності розробки та впровадження зваженої превентивної державної міграційної політики.

Ключові слова: Канада, українська діаспора, трансатлантична міграція, трудова міграція, еміграція, онлайн опитування.

Kudlasevych O., Didkivska L., Stepanenko-Lypovych B.

TRANSATLANTIC MIGRATION OF UKRAINIANS: THE CANADIAN PHENOMENON

The article presents the results of a historical and economic study of labour migration of Ukrainians to Canada since the first wave of mi-

gration. The purpose of the article is a historical and economic analysis of domestic migration flows to Canada, a description of the main current trends and the specifics of the formation of the Ukrainian diaspora. Historical, logical, comparative, questionnaire and statistical methods, system approach are used as research methods.

The main factors of labour migration are identified. It has been proven that Ukrainian migrant farmers made a significant contribution to the development of large areas of Western Canada, contributed to the development of industry and agriculture, and migrant workers were involved in the development of mining, roads and railways and more. The authors found that the first wave of migration of Ukrainians to Canada was largely labour emigration of peasants, and in the twentieth-century political reasons for the resettlement of Ukrainians to Canada prevailed, and the geography of the homeland of the settlers was no longer limited to Western Ukrainian lands.

As a result of the analysis, it was determined that the latest wave of Ukrainian emigration during the period of market transformations was caused primarily by economic factors. It was the result of significant differences in living standards, wages, working conditions, and entrepreneurship in Ukraine and Canada. A feature of the current wave of emigration of Ukrainians to Canada in the formation of the knowledge economy is the growth of the share of qualified personnel in the overall structure of emigrants

As a result of an anonymous online survey of Canadian diaspora representatives, the authors found that Canada's migration system provides an influx of highly skilled labour and facilitates the successful adaptation of migrants. The article substantiates that the emigration of Ukrainians to Canada is a powerful phenomenon that has its history and consequences for both countries. The authors emphasized in the article that the history of Ukrainian emigrants in the socio-economic life of Canada is a model of success. Hard work and a proactive civic stance in the Ukrainian community have been a factor in Canada's economic progress. The mechanism of increase of competitive advantages of Ukraine which is directed on the realization of internal reforms in the country is offered. Emphasis is placed on the need to develop and implement a balanced preventive state migration policy.

Keywords: *Canada, Ukrainian diaspora, transatlantic migration, labour migration, emigration, online survey.*

Постановка проблеми. Історія української громади Канади є невід'ємною частиною вітчизняної історії не тільки через те, що українські канадці є представниками нашої нації у світі. Передую-

сім це взірць успіху, адже тернистий шлях виживання перших українських емігрантів завдяки працелюбності та наполегливості, проактивній громадянській позиції увінчався економічним поступом Канади, а національно свідома українська спільнота сформувала позитивний національний імідж та стала на сьогодні однією з найвпливовіших громад Канади. Серед її представників – яскрава плеяда політичних і громадських діячів, вчених і авторитетних фахівців у різних галузях економіки. Етнічні українці Канади ніколи не були байдужими до проблем своєї Батьківщини, любіювали її інтереси у світовому співтоваристві, брали активну участь у заходах, що сприяли відновленню державного суверенітету України, у відстоюванні її як суверенного члена світового співтовариства, докладали чимало зусиль щодо поглиблення економічних та урізноманітнення культурних взаємозв'язків між країнами, зберігали та примножували національні традиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями міграції до Канади українців займалися Б. Винар, І. Витанович, І. Крип'якевич та ін. З часу здобуття Україною незалежності в науковому середовищі постійно зростає інтерес до вітчизняної економічної історії в цілому та історії міграції зокрема. Над проблемою дослідження особливостей міграції українців до Канади у вітчизняній науці та в діаспорі працювало чимало вчених. Так, політичні, соціально-економічні мотиви еміграції українців, опис українських етнічних груп, що охоплює всі етапи в історії переселень, висвітлені у розвідках Б. Лановика, М. Траф'яка, Р. Матейка [13; 6]. Фундаментальними дослідженнями еміграції українців до Канади займалися вчені діаспори. Зокрема, М. Марунчак розкрив становище українців у міжвоєнний період на Батьківщині, їхні мотиви до виїзду, низку імміграційних законодавчих актів, діяльність допомогових товариств при виїзді українців за кордон [10; 11; 17]. М. Боровик у своїх дослідженнях встановив причини еміграції, характер, склад, місця розселення переселенців у Канаді [1; 2]. Аналіз ставлення уряду Канади до українських емігрантів міжвоєнного періоду, характер еміграції представлено в науковому доробку О. Мартиновича [17; 18]. Однак наразі відсутні дослідження, що прослідковують еволюцію міграції українців до Канади від витоків та до сьогодення, виявляють причини, загальні тенденції та економічні наслідки цього тривалого історичного процесу.

Метою статті є історико-економічний аналіз вітчизняних міграційних потоків до Канади, характеристика головних сучасних тенденцій розвитку та специфіки формування української діаспори.

Виклад основного змісту та результатів дослідження. Трудова трансатлантична еміграція українців, підданих Австро-Угорської імперії, була започаткована ще в другій половині XIX ст. передусім через складні економічні умови на Батьківщині (аграрне перенаселення, хронічне малоземелля в умовах юридичного звільнення селян від кріпосництва, високі податки, правова дискримінація, масове зубожіння та низький рівень життя, висока смертність тощо). Водночас еміграційна активність українців в умовах формування індустріальної цивілізації становила частину світового міграційного процесу, що поширився на зламі XIX–XX ст. і став можливим завдяки великим географічним відкриттям та прискоренню технічного прогресу [4, с. 145]. Так, перші українські емігранти з'явилися у Північній Америці у 1877 р. із Закарпаття, згодом почали емігрувати до США й українці Галичини, Лемківщини, Буковини з метою отримати роботу на вугільних шахтах та металургійних заводах, у ткацькій та швейній промисловості. Переселенці були активно задіяні у сільському господарстві, будівництві, прокладанні залізниць та шляхів, видобутку золота, срібла, олова.

Зазвичай техніки безпеки на виробничих об'єктах не дотримувалися, внаслідок чого частими були аварії, травматизм або загибель робітників. Яскраво вираженою була дискримінація працівників-іммігрантів, їх ошукували при нормуванні та оплаті праці. Якщо американські робітники отримували 4–4,5 долари за 9-годинний робочий день, то українці мали 1,2–2,5 долари за свою каторжну працю [7, с. 25]. Крім того, значна частка піддавстрійських селян мігрувала до Латинської Америки, де вони займалися переважно сільським господарством, у тому числі вирощували тютюн, каву та зернові, але й були задіяні у промисловому виробництві. Зокрема переїздили до Бразилії (з середини 1890-х років) та Аргентини (з 1897 р.).

З початку 1890-х років економічне становище українців в Австро-Угорській імперії лише погіршувалося, відповідно трансатлантична еміграція набирала обертів (у деяких сільських районах виїхало до 14% населення [16, с. 134]). Але й в еміграції переселенців чекали неабиякі випробування, тому прогресивні

українські громадські діячі (І. Франко, Й. Олеськів та ін.) вирішили переорієнтувати еміграційний потік до Канади, де було багато вільних земель, а клімат був подібним до українського. Крім того, вже відомі були канадські піонери з Галичини І. Пилипов та В. Єлиняк (родом з с. Небилова Калуського повіту), що 1891 р. прибули до Канади та згодом придбали землю у провінції Альберта, а 1893 р. забрали свої сім'ї з України, а також загітували земляків до переїзду. Відтак з'явилися компактні поселення українців спочатку у провінції Альберта (1894 р.), згодом Манітоба, а також Саскачеван (1896 р.) та ін.

Влітку 1895 р. Й. Олеськів та І. Дорундяк за власний кошт відправилися в Канаду, де вивчали кліматичні умови та стан земель на півдні країни, побували в місцях поселення українських емігрантів, зустрічалися з урядовцями. Результатом поїздки була конференція у Львові (14 листопада 1895 р.), на якій Й. Олеськів виклав емігрантську стратегію, а також з'явилася низка його статей в газеті «Діло» («Корінь лиха еміграційного», «Рай бразилійський» та ін.). Він ініціював організацію комітету з питань еміграції, що консультував селян, відстоював їхні права. Більше того, взимку він направив першу групу емігрантів до Канади під опікою свого брата Володимира. І хоча новоприбулим було дуже скрутно через невідповідну пору року для сільськогосподарського виробництва, відтоді переселення українців до цієї країни набуло масового характеру, що сприяло економічному піднесенню Канади. Оскільки діяльність Й. Олеськіва та його однодумців розгорнулася переважно на Галичині, то й частка емігрантів-галичан до Канади значно переважала кількість переселенців з інших історико-географічних регіонів (рис. 1).

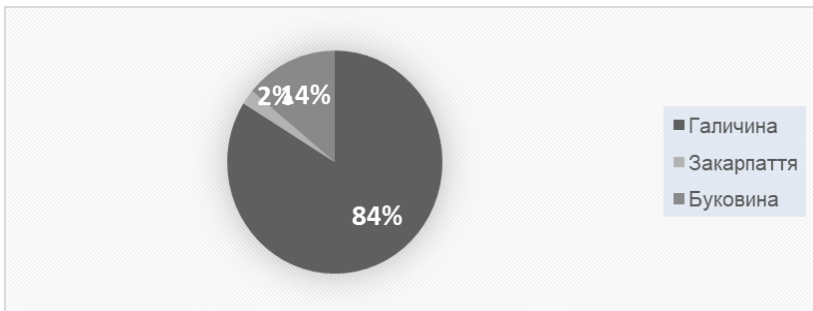

Рис. 1. Частка українців, що емігрували до Канади з різних історико-географічних регіонів з 01.07.1900 по 31.03.1909 рр., % [15, с. 611]

Бажання українців виїхати саме до Канади пояснюється тим, що найчисельнішою групою серед емігрантів були передусім селяни, які найбільше прагнули придбати земельну ділянку для сільськогосподарського обробітку – гомстед (надавалася з державних земельних фондів на пільгових умовах у Канаді тим, хто бажав вести фермерське господарство). У період інтенсивної слов'янської еміграції до Канади, зокрема внаслідок природного тяжіння західноукраїнського селянина до землі, в 1900–1906 рр. кількість заявок на гомстед зросла на 500% [19, с. 246]. Відповідно українці осідали в безлюдній частині Західної Канади, де одержували гомстеди, зазвичай у лісистій чи кам'янистій місцевості. Обробіток такої землі потребував не лише каторжної праці, а й відповідного реманенту, худоби, що спонукало їх до найми-тування, боргів та сезонної праці в містах. Ускладнювалось ведення сільськогосподарського виробництва й суттєвою віддаленістю новоотриманих земель від ринків збуту та постачання, а також один від одного. Фермери недоотримували чесно зароблені доходи через фірми-посередники, які скуповували їхню продукцію за низькими цінами. Тому на початку ХХ ст. фермери почали об'єднуватися в кооперативні організації, передусім для збуту сільськогосподарської продукції, що підвищували їхню конкурентоспроможність на ринку. Серед найвідоміших – «Міжпровінціальна рада хліборобських та фермерських товариств» (1907), «Об'єднані фермери Альберти» (1909) та інші [5, с. 314–316].

Побутові умови українців-іммігрантів теж були непрості, проживали вони спочатку в землянках, а згодом будували свої житла, утворювали поселення з церквою, школою, поштою, читальнею тощо. Так виникли українські селища у Канаді, де свято зберігалися національні традиції – і в особливостях будівництва житла, і в декоративно-ужитковому мистецтві (меблі, посуд, одяг). Свідченням цього є дописи в тогочасних канадських газетах: «Українські колоністи дістали дикий і запущений край, а зробили з нього живу землю своєю працею, невибагливістю і старанністю. Вони теж відомі з вирощення городини і мають найкращі культури. Соціально розвиваються українці жваво, приймаючи від сусідів звичаї і ідеї та закладаючи усюди школи, де їх діти швидко і проворно учаться... Зарібки обертаються в них на користь краю так, що довкола їх осель процвітає торгівля, а купці висловлюються з великою пошаною про їхню чесність у веденні

інтересів. Учаться також пильно по-англійськи і піддаються радо місцевим законам і приписам» [8, с. 13].

Канадський уряд також був зацікавлений в іммігрантах, оскільки у той період відбувався інтенсивний розвиток всіх галузей економіки та індустріалізація в країні, що потребувало великої кількості робочої сили. Природний приріст нечисленного корінного населення не міг задовольнити цієї потреби, тому в 1894 р. канадський парламент зняв офіційні обмеження на імміграцію іноземців. Ліберальний уряд В. Лор'є, що прийшов до влади в 1895 р., запровадив систему спеціальних заходів для заохочення східноєвропейських емігрантів до переселення в Канаду. До реалізації цієї програми особливо доклався К. Сифтон, завдяки його активній діяльності (широка рекламна кампанія, заохочувальна програма для корабельних та промислових організацій, мережа урядових уповноважених – спеціальних агентів, а також інших фінансово зацікавлених осіб) значна частка емігрантів зробили вибір на користь Канади, а не США, як у попередні роки. Еміграційні агенти пароплавних та промислових компаній поширювали листівки, змальовуючи принадли умови переїзду та поселення на нових землях, обіцяли селянам можливість безкоштовного отримання землі, добру платню у промисловому та сільськогосподарському виробництві. Агенти компаній конкурували між собою, адже були зацікавлені у збільшенні кількості емігрантів, бо отримували дохід за кожного завербованого (близько 5 доларів за дорослого і більше 2 доларів за дитину) [15, с. 608]. При цьому умови перевезення через океан більшості західноукраїнських селян були вкрай неприпустимі. І навіть прибуття до Канади не гарантувало емігрантам вільний доступ у країну, адже необхідно було пред'явити 25 доларів та пройти урядові опитування, а також ретельний лікарський огляд, внаслідок чого значна частина українців змушена була повертатися на Батьківщину, іноді розлучаючись із сім'єю [14, с. 113].

За офіційними даними канадського департаменту імміграції з 1896 р. по 1914 р. було зафіксовано 170 тис. українців-іммігрантів в Канаді [20, с. 41]. І далеко не кожному вдалося стати омріяним фермером, значна частка українців була задіяна на каторжних роботах у залізничному будівництві, вугільній та лісовій промисловості. Робочий день на будівництві залізниці тривав 10–12 годин, оплата праці була погодинною, тому працівники прагнули отримати додаткові робочі години, що забезпечувало

їх 24–30 доларами на місяць [9, с. 35]. Ще гірші умови для роботи були на шахтах, де робочий день тривав 16 годин, а з обіцяних 100 доларів платили близько 40. З початку 1900-х років українці в Канаді виборювали свої права та справедливу оплату праці, об'єднуючись в профспілки. Один з перших масових страйків українських емігрантів відбувся в 1906 р. під проводом Західної федерації шахтарів. Економічна криза, що розпочалася в Канаді в 1908 р., лише погіршила непросте життя робітників і посилила їхні протестні настрої. У 1909–1910 рр. відбувся масштабний страйк робітників-вугільників у провінціях Альберта і Британська Колумбія. Якщо на перших порах такі виступи робітників були ізольовані, зокрема і за масштабами, і за галузями виробництва, і за національною ознакою, то в подальшому профспілковий рух став масовим і результативним.

Водночас уже в перші десятиріччя ХХ ст. у Канаді були й можливі українці-емігранти, власники магазинів, складів, парових млинів. Найвідоміші з них – П. Рудик, Ф. Фаріон, Г. Олійник, В. Карпець та інші. Українські підприємці об'єднувалися у спілки «Руська народна торгівля», «Жеребко і Турченко» тощо, що сприяли нагромадженню їхніх капіталів та посиленню конкурентоспроможності на канадському ринку.

Перша світова війна суттєво поглибила економічні проблеми українських емігрантів, оскільки зросли темпи інфляції та рівень безробіття, збільшилися ставки податків у зв'язку з потребами воєнного часу та підвищилися ціни на споживчі продукти. Складні умови життя штовхали українців в еміграції до об'єднання в спілки (професійні для робітників та фермерські для селян) для виборювання своїх прав та свобод, покращення власного добробуту. Однак найгірше велося тим українцям-емігрантам, що потрапили до концентраційних таборів як представники «ворожих країн» (в 1914–1920 рр. інтерновано 8579 чол., з них 3138 вважалися «військовополоненими», решта – цивільними, в тому числі жінки та діти). В 1916 р. частину інтернованих відпустили для роботи на фермах [13, с. 52–54], інші були ув'язнені до 1920 р. Через голод, інфекційні хвороби, каторжну працю чимало з них загинули.

Втім далека Канада манила українців і в наступні історичні періоди. Чергова хвиля еміграції українців була спричинена не лише економічними чинниками, мала й політичний характер (пов'язана з ліквідацією Української Народної Республіки та За-

хідноукраїнської Народної Республіки). Серед емігрантів найчисельнішу групу, як і в попередній період, становили селяни, хоча більшості з них довелося влаштуватися в містах, оскільки ціна на землю на той момент не була для них доступною. Водночас суттєво зросла частка інтелігенції (громадсько-політичні діячі, працівники адміністрацій УНР і ЗУНР, вчені та діячі культурно-просвітницької сфери). Загалом до Канади у той період емігрувало близько 68 тисяч українців переважно з Галичини (48 тис. чол.), Волині та Західного Полісся (3 тис. чол.), із Закарпаття (6 тис. чол.) і Буковини (11 тис. чол.) [12, с. 279].

Внаслідок Другої світової війни українці знову змушені були шукати політичний притулок в інших країнах, зокрема і в Канаді (близько 37 тис.). Україна в котрий раз втратила прогресивну, економічно активну частину суспільства. Натомість їхній інтелект та праця прислужилися іншій державі та покращили імідж української імміграції не лише в Канаді, але й в усьому світі. Інтелектуальна еліта в еміграції доклала багато зусиль для розвитку науки у різних сферах, проявила себе в урядових і бізнесових структурах.

Сучасна хвиля міграції українців до Канади розпочалася з переселення громадян Польщі українського походження ще з 1980-х років і триває до тепер. Розпад СРСР лише посилив міграційні настрої українців. У 1991–2001 рр. до Канади прибуло до 20 тис. українських громадян, причому, на відміну від попередніх періодів, половина з них – з центральної або східної України.

Офіційна статистична інформація про сучасну еміграцію українців, в тому числі й до Канади, не завжди є об'єктивною. Більше того, на жаль, наша країна мало опікується українцями, що проживають за кордоном. Тому збір інформації щодо канадських українців ми вирішили здійснити шляхом проведення вибіркового анонімного онлайн опитування представників української діаспори в Канаді. Саме вибіркоче спостереження дає можливість зробити висновок про всю сукупність одиниць при обстеженні тільки її частини. З усіх видів несущільного спостереження головним є вибіркоче спостереження, оскільки тільки результати цього спостереження уможливають науково-обґрунтовано і з необхідною вірогідністю поширити дані, одержані по частині сукупності на всю сукупність.

Так, в опитуванні взяли участь 114 осіб. Серед них 68,4% – жінки, 31,6% – чоловіки. За віковими групами значну частину міг-

Трансатлантична міграція українців: канадський феномен

рантів становлять особи віком від 30 до 60 років – 85% та молодь віком до 30 років – 9,7% (див. рис. 2). Наші респонденти до переїзду в Канаду проживали в різних областях України.

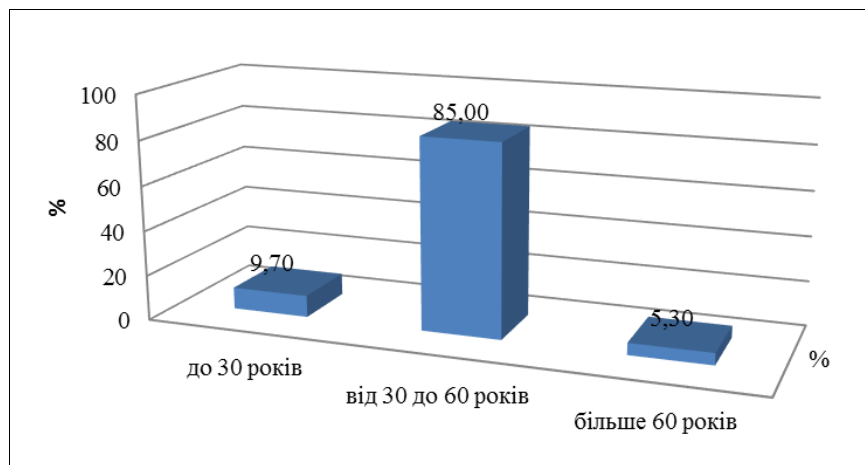

Рис. 2. Розподіл респондентів за віком, %

Серед опитуваних 90% респондентів є емігрантами у першому поколінні, 6,4% – проживають в Канаді, бо до цієї країни переїхали їхні батьки, а 3,6% – емігранти в третьому поколінні. Переважна більшість респондентів вважають себе адаптованими до канадського соціуму (85,7%). Матеріали досліджень дають підстави стверджувати про те, що мігранти активно включені в діяльність громадських та релігійних організацій (56,1%).

Виходячи з даних опитування, внаслідок еміграції наших співвітчизників до Канади Україна втрачає висококваліфікованих фахівців, оскільки більшість респондентів мають вищу освіту (83%), а деякі з них – навіть науковий ступінь (11,6%). Причому 72% опитуваних відповіли, що здобули вищу освіту в Україні та лише 7% – у Канаді. Цікаво, що 21% українських канадців навчалися в обох країнах, що свідчить про їхню активну життєву позицію та високий інтелектуальний і економічний потенціал. Половина тих, хто отримав освіту в Україні, навчалися за кошти державного бюджету (50%). Власні кошти на освіту витратили 42%, за рахунок стипендії вчилися 6% та за рахунок грантів – 2%. І проблема не лише в тому, що Україна витратила гроші на освіту українців, що прислужилися іншій державі. Гірше, що 37% опита-

них не працюють відповідно до отриманої кваліфікації і в Канаді. Фахові знання застосовують лише 32% опитаних, опосередковано пов'язані з освітою – 30%, ще в процесі здобуття освіти – 1%.

Проведене опитування демонструє, що українці в Канаді задіяні в різноманітних сферах, а саме: 17,4% – наука чи освіта, 9,2% – у виробництві, 21,1% – в сфері обслуговування, 10,1% – в сфері торгівлі, 3,7% – займаються домогосподарством, 1,8% – зайняті в сільському господарстві, 36,7% – дали іншу відповідь (рис. 3). Причому основною формою ділової активності серед опитаних канадських українців є наймана праця (69,4%). Власним або сімейним бізнесом займаються лише 18% респондентів.

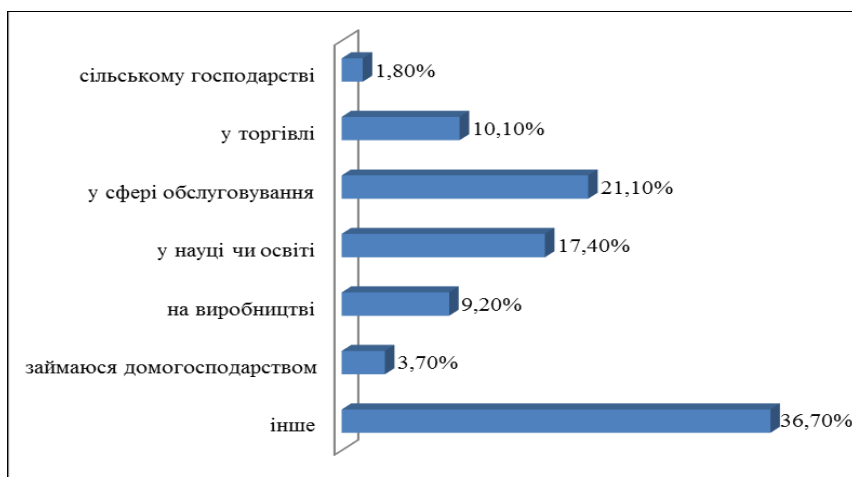

Рис. 3. Розподіл респондентів відповідно до запитання «Якщо працюєте, то де?», %

Серед основних причин еміграції опитувані виокремлюють такі: порушення прав і свобод громадян, відчуття незахищеності у власній країні (29%), вагома різниця в оплаті праці на Батьківщині та в еміграції (20%), відсутність перспектив для професійної реалізації в Україні (21%), інша відповідь (одруження, родинні причини, російсько-українська війна, корупція, навчання тощо) – 30% (рис. 4).

Деякі сучасні дослідники вважають, що одним із вагомих позитивних наслідків еміграції українців є збільшення валютних надходжень в Україну за рахунок грошових переказів. І дійсно наші

Трансатлантична міграція українців: канадський феномен

респонденти підтверджують, що надають фінансову підтримку членам родини, які залишилися на Батьківщині (рис. 5).

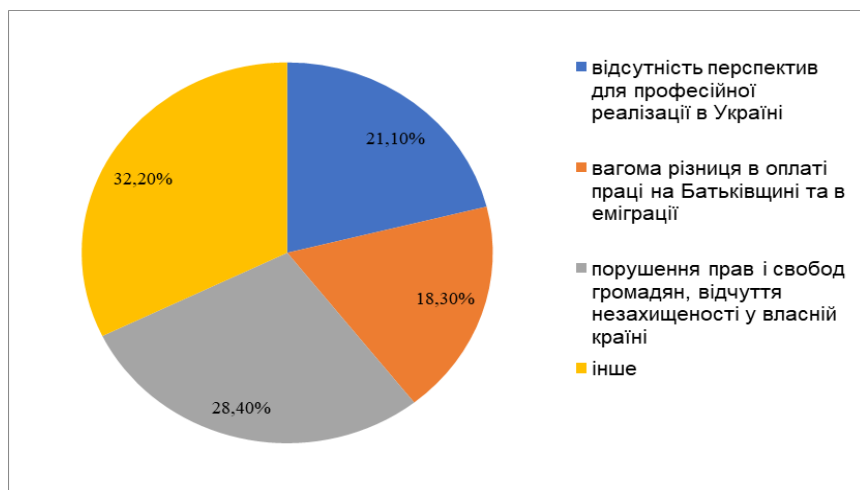

Рис. 4. Основні причини еміграції українців до Канади, %

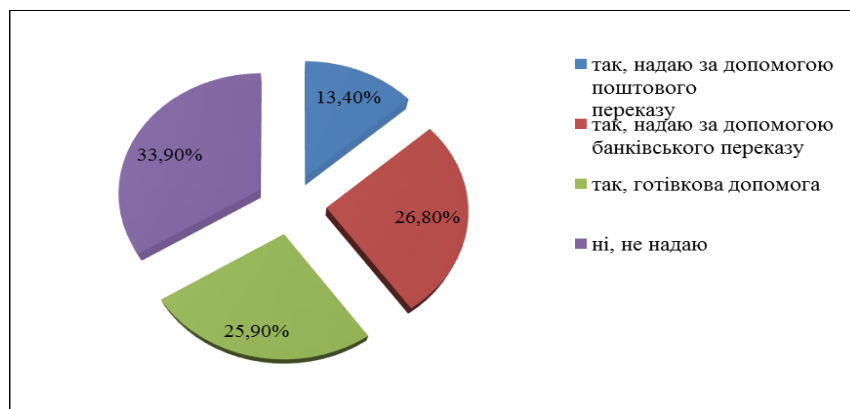

Рис. 5. Фінансова підтримка членів родини, які залишилися в Україні, %

Очевидно, що перекази від трудових мігрантів допомагають зменшувати показники бідності, дозволяють родичам фінансувати поточне споживання, навчання дітей, медичні послуги, купівлю чи побудову житла, відкриття власного бізнесу (рис. 6). Дослідження міграційного капіталу в контексті залучення до економі-

ки країни сьогодні має велике значення для України. Основне завдання влади – ефективно реалізувати шляхи залучення цих коштів. Як приклад, можна скористатися досвідом інших країн, зокрема Мексики, Індії, Ізраїлю.

Рис. 6. Цільовий розподіл фінансової допомоги емігрантів родичам в Україні, %

Однак, на наш погляд, суспільні втрати від еміграції значно перевищують згадані позитиви. Велика кількість українців, які працюють за кордоном, зокрема і в Канаді, свідчить про те, що «країни, які розвиваються, розмінюють свій найцінніший людський капітал на грошові перекази. Найгірше в цьому те, що країна втрачає критично важливу для свого розвитку здатність розбудовувати власні інституції, виступати повноцінним гравцем на світових ринках наукомістких ділових послуг і високотехнологічної продукції» [3, с. 74].

Безумовно позитивним є те, що українські емігранти підтримують зв'язок з Україною, співпрацюють з колишніми колегами, беруть участь в спільних проектах (43,2%). Однак для багатьох канадських українців зв'язки з Україною поступово втрачаються (56,5%). На наш погляд, для запобігання такій ситуації необхідна реалізація державної програми підтримки контактів з українськими емігрантами. Можливо, успішна її реалізація могла б сприяти

поверненню частини переселенців на Батьківщину, однак сьогодні такі настрої серед мігрантів достатньо песимістичні (рис. 7). Опитувані вказали, що може вплинути на їхнє позитивне рішення щодо повернення на Батьківщину, серед них: перспективи для професійної реалізації – 2%, родинні обставини – 5%, можливість вести бізнес – 2%, поліпшення політичної ситуації – 18%, соціально-економічна стабільність – 25,5%. Однак 45% вважають, що вже ніщо не вплине на рішення повернутися на Батьківщину, вони назавжди змінили місце проживання. Лише 1,4% респондентів мають в перспективі плани щодо повернення в Україну.

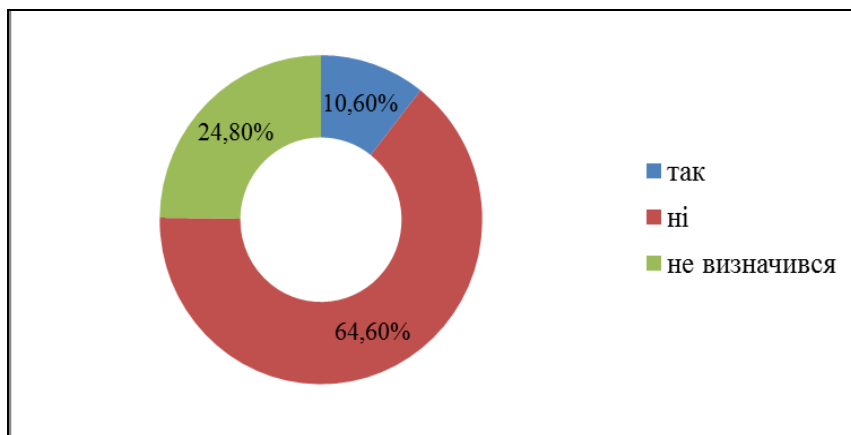

Рис. 7. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Плануєте повертатися в Україну?», %

Респонденти на запитання «Чи є родичі в Україні, які мають намір виїхати за кордон?» дали відповідь: так – 46%, ні – 22,1%, мені про це невідомо – 31,9%. Відповідаючи на питання: «Що може вплинути на імміграційне рішення Ваших родичів?» відповіді тотожні з власною позицією щодо повернення на Батьківщину.

У Канаді достатньо чисельною є діаспорна спільнота українців, що сформувалася на основі ще попередніх еміграційних хвиль. Переважна більшість респондентів, відповідаючи на питання: «Які заходи, що пов'язані з діяльністю української громади у Вашому регіоні, Ви відвідуєте?» відповіли, що відвідують заходи, які організовує церква, культурні заходи (Шевченківські концерти, святкування Дня Незалежності України та інших важ-

ливих дат в українській історії, концерти, фестивалі, ярмарки), активно відзиваються на політичні та волонтерські ініціативи на підтримку України, а також залучені до освітніх заходів, що проводить українська школа в Канаді. Сама практика культурного дозвілля стала доброю традицією і допомагала й допомагає єднанню українців на чужині. Лише 16% опитаних не відвідують жодних заходів, ініційованих українською діаспорою.

Історично так склалося, що між Україною та Канадою існує давній та тісний зв'язок, близько 3,5% жителів Канади мають українське походження. Українці в житті Канади завжди відігравали помітну роль. Так, доречно згадати Ярослава-Богдана Рудницького (1910–1995 рр.) – україно-канадського славіста, мовознавця; Лео Мола (1915–2009 рр.) – скульптора, художника; Петра Яцика (1921–2001 рр.) – підприємця та мецената; Альберта Бандуру (1925 р.н.) – вченого-психолога, викладача; Джона Сопілку (1922–1997 рр.) – юриста, адвоката; Романа Гнатишина (1934–2002 рр.) – політика, державного діяча; Роберту Лінн Бондар (1945 р.н.) – першу канадську жінку-космонавта; Юджина Мельника (1959 р.н.) – бізнесмена, мецената; Вейна Грецькі (1961 р.н.) – хокеїста, найкращого бомбардира за всю історію НХЛ; Кетрін Винник (1977 р.н.) – телеведучу й акторку та багатьох інших.

Висновки. Еміграція українців до Канади є потужним явищем, що має свою історію та наслідки для обох країн. За причинами та характером трудова міграція є ваговою складовою переселення українців. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед емігрантів-українців до Канади переважали селяни. Основними чинниками трудової міграції були соціально-економічні (малоземелля українських селян, масове зубожіння та низький рівень життя) й інноваційно-інфраструктурні (розвиток новітніх засобів сполучення та великі географічні відкриття) чинники, а також заохочувальна до переселення політика Канади. Українські емігранти-фермери ціною тяжкої праці в умовах економічної та політичної дискримінації зробили великий вклад у освоєння значних земельних площ Західної Канади, сприяли розвитку промисловості та сільського господарства, а емігранти-робітники були безпосередніми учасниками розвитку гірничої промисловості, будівництва доріг та залізниць тощо. Непрості економічні умови, в яких опинилися українці в Канаді, штовхали їх до об'єднання в проф-

спілки та фермерські асоціації для виборювання своїх прав та свобод, покращення власного добробуту.

У ХХ ст., поряд з економічними, посилювалися політичні причини переселення українців (не лише селян, але й інших соціальних груп) до Канади. Розширилася географія батьківщини переселенців – вона більше не обмежувалася західноукраїнськими землями.

Особливістю сучасної хвилі еміграції українців до Канади є зростання частки кваліфікованих фахівців, інтелектуалів та перспективної молоді у загальній структурі емігрантів. Найбільше занепокоєння викликає посилення в останні роки відтоку з України високоосвічених талановитих громадян з активною життєвою позицією та високим потенціалом ділової креативності – перспективних носіїв інноваційної складової національного підприємництва. Об'єктивно це пов'язано з новими параметрами глобального економічного простору, з постанням інформаційного суспільства та зміною місця людини в постіндустріальній, інноваційній економіці. Освічена, творча, активна особистість є не ресурсом, а рушійною силою сучасного економічного розвитку, яка потребує інтелектуальної свободи і відповідного інституційного й матеріального середовища, здатного її забезпечити.

Проведене дослідження показує, що розвинені країни, зокрема й Канада, приваблюють українців насамперед можливістю реалізувати свій професійний, творчий, інтелектуальний потенціал завдяки потужному стартап-клімату, стабільним заробіткам, системі соціального захисту. Інклюзивне суспільство з розвинутою інфраструктурою та високою культурою менеджменту створює умови не лише для натхненної праці, а й для якісного відпочинку й відновлення творчих сил особистості. В Україні ж, на думку опитаних, цьому заважає, крім відсутності зазначених умов, економічна нестабільність, брак державної підтримки соціальної сфери, регіональні диспропорції розвитку, профанація або саботування реформ, корупція, порушення прав людини. Чинна у північноамериканській країні міграційна система забезпечує приплив висококваліфікованої робочої сили та дозволяє уникати проблем з соціалізацією.

Реалії сьогодення змушують українців шукати гідну роботу, умови життя та стабільне майбутнє за межами нашої країни. Виходячи з результатів проведеного анонімного онлайн опитування представників діаспори в Канаді, можна зробити висновок, що

наслідки міграції висококваліфікованих кадрів є значною проблемою для України. У підготовку молодих, активних, кваліфікованих спеціалістів вкладено значні кошти, але цей потенціал стає надбанням інших країн. Кожна держава проводить свою міграційну політику, що є важливою характеристикою її національного суверенітету. Враховуючи зростаючу значущість економічних знань, конкуренція між країнами в залученні та утриманні кваліфікованих кадрів посилюється.

У короткостроковій перспективі міграція має навіть позитивні наслідки: скорочення безробіття, підвищення рівня доходів і покращення добробуту родин за рахунок грошових переказів із-за кордону, поява джерела іноземної валюти в державі, залучення мігрантами вітчизняних вчених та висококваліфікованих працівників до міжнародних наукових та бізнесових проєктів, передача сучасних знань, навичок і технологій колишнім співвітчизникам, поширення інформації про країну походження у світі, посилення її авторитету завдяки активній громадській роботі діаспор. Однак внаслідок міграції у довгостроковій перспективі накопичується низка системних проблем, здатних негативно впливати на національну безпеку, оскільки поглиблюється демографічна криза, зменшується кількість кваліфікованих спеціалістів, зростають втрати перспективної здібної молоді, посилюється фіскальне навантаження на працездатне населення та погіршується якість соціальних програм, втрачається вітчизняний інтелектуальний потенціал для продукування та впровадження інновацій і високих технологій, знижуються можливості щодо сталого економічного розвитку країни.

Підсумовуючи, можна сказати, що Україна як держава має розробити стратегію і механізми підвищення своєї міжнародної конкурентоспроможності, зокрема й на глобальному ринку праці. З метою збереження та примноження інтелектуального потенціалу України слід розробити та впровадити зважену превентивну державну міграційну політику.

1. Боровик М. Століття українського поселення в Канаді (1891–1991). Монреаль; Оттава: Українська Могилянсько-Мазепинська академія наук (УММАН), 1991. 485 с.
2. Боровик М. Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді. Мюнхен: Український вільний університет, 1977. 341 с.

3. Дідківська Л.В. Причини і наслідки інтелектуальної міграції в Україні. *Економіка України*. 2020. № 3(700). С. 65–76. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.03.065>.
4. Дідківська Л.В. Міграція українців на доіндустріальному етапі суспільного розвитку. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 138–154. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2019.52.138>.
5. Ілюстрований робітничо-фермерський календар на переступний рік 1928. Вінніпег: Робітничо-фермерське видавниче товариство, 1928. 371 с.
6. Історія української еміграції: навчальний посібник / за ред. Б.Д. Лановика. Київ: Вища школа, 1997. 520 с.
7. Корольов В. Українці в Америці. Київ: Просвіта, 1909. 109 с.
8. Кучерук В., Яворівський З. З його порад почалася еміграція до Канади. До 150-ліття від дня народження Йосипа Олеськова. *Свобода*. 2010. № 5. С. 13.
9. Леськів Ф. Піонерське життя в Канаді. Спомини й оповідання. Саскатун, 1953. 104 с.
10. Марунчак М.Г. Історія українців Канади. Т. 2. Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. 512 с.
11. Марунчак М.Г. Студії до історії українців Канади. Т. 5: Розвідки та документи міжвоєнної доби. Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1973–1980. 299 с.
12. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення / [Б.Д. Лановик, М.В. Траф'як, Р.М. Матейко та ін.]; за ред. Б.Д. Лановика. Тернопіль: Чарівниця, 1999. 511 с.
13. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: до 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади: збірник / [авт. кол.: А.М. Шлепаков та ін.]. Київ: Дніпро, 1990. 231 с.
14. Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США та Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. 199 с.
15. Abstracts of Reports of the Immigration Commission (in two volumes: vol. II). Washington: Government Printing Office, 1911. 900 p.
16. Balch E. Our Slavic Fellow Citizens. New York, 1910. 536 p.
17. Martynowych O.T. The Ukrainian bloc settlement in East Central Alberta, 1890–1930: a history. Edmonton: Alberta culture, 1985. 421 p.
18. Martynowych O.T., Kazymyra N. Political activity in Western Canada, 1896–1923. A heritage in transition: essays in the history

of Ukrainians in Canada / Ed. by M. Lupul. Toronto: published by McClelland and Stewart, Ltd., 1982. P. 85–107.

19. Wittke C. A History of Canada. New York, 1928. 397 p.

20. Young C. The Ukrainian Canadians. Toronto, 1931. 327 p.

References

1. Borovyk, M. (1991). Century of Ukrainian settlement in Canada (1891-1991). Montreal; Ottawa: Ukrainian Mohyla-Mazepa Academy of Sciences (UMMAN) [in Ukrainian].
2. Borovyk, M. (1977). Ukrainian-Canadian press and its significance for the Ukrainian minority in Canada. Munich: Ukrainyskyi vilnyi universytet [in Ukrainian].
3. Didkivska, L.V. (2020). Causes and consequences of intellectual migration in Ukraine. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 3 (700), 65-76. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.03.065> [in Ukrainian].
4. Didkivska, L.V. (2019). Migration of Ukrainians at the pre-industrial stage of social development. *Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of economics and economic thought of Ukraine*, 52, 138-154. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2019.52.138> [in Ukrainian].
5. Illustrated Workers and Farmers Calendar for the Leap Year 1928. (1928). Winnipeg: Robitnycho-fermerske vydavnyche tovarystvo [in Ukrainian].
6. History of Ukrainian emigration: a textbook (1997) / ed. B.D. Lanovica. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
7. Korol'ov, V. (1909). Ukrainians in America. Kyiv: Prosvita [in Ukrainian].
8. Kucheruk, V., Yavorivskyi, Z. (January 29, 2010). From his advice began emigration to Canada. To the 150th anniversary of the birth of Joseph Oleskov. *Svoboda - Freedom*, 5, 13 [in Ukrainian].
9. Leskiv, F. (1953). Pioneer life in Canada. Memories and stories. Saskatoon [in Ukrainian].
10. Marunchak, M.G. (1991). History of Ukrainians in Canada. Vol. 2. Winnipeg: published by the Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada [in Ukrainian].
11. Marunchak, M.G. (1973-1980). Studies in the history of Ukrainians in Canada. Vol. 5: Intelligence and documents of the interwar period. Winnipeg: nakladom Ukrainskoi vilnoi akademii nauk v Kanadi [in Ukrainian].

12. Ukrainian emigration: from the past to the present. (1999) / B.D. Lanovyk, M.V. Trafyak, R.M. Mateiko and others; ed. B.D. Lanovyk. Ternopil: Charivnytsia [in Ukrainian].
13. Ukrainian Canadians in historical relations with the land of their parents: to the 100th anniversary of the arrival of the first Ukrainian settlers in Canada: a collection. (1990) / author. col.: A.M. Shlepakov and others. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
14. Shlepakov, A.M. (1960). Ukrainian labor emigration to the United States and Canada (late nineteenth - early twentieth century.). Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR [in Ukrainian].
15. Abstracts of Reports of the Immigration Commission (in two volumes: vol. II). (1911). Washington: Government Printing Office.
16. Balch, E. (1910). Our Slavic Fellow Citizens. New York.
17. Martynowych, O.T. (1985). The Ukrainian bloc settlement in East Central Alberta, 1890-1930: a history. Edmonton: Alberta culture.
18. Martynowych, O.T., Kazymyra, N. (1982). Political activity in Western Canada, 1896-1923. A heritage in transition: essays in the history of Ukrainians in Canada / Ed. by M. Lupul. Toronto: published by McClelland and Stewart, Ltd., 85-107.
19. Wittke, C. (1928). A History of Canada. New York.
20. Young, C. (1931). The Ukrainian Canadians. Toronto.

Стаття надійшла до редакції 13 травня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.362>

УДК 331.91:314.15](477)-027.575

JEL: F22, F24, J61, N34

Курбет О.П., кандидат економічних наук
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4519-0552>
ResearcherID: I-9104-2018
e-mail: Kurbet@nas.gov.ua

МІЖНАРОДНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ¹

Мета статті полягає в узагальненні ознак та особливостей трудової міграції за роки незалежності України, а також порівнянні основних показників зовнішньої трудової міграції та міжнародної міграції з України загалом. На початку 1990-х років почав реалізовуватися сформований впродовж радянських часів еміграційний потенціал, який зокрема проявився у найбільшому за обсягами видом міграції – трудовій. Так звана четверта хвиля еміграції, попри здобуту державну незалежність, зберегла масовий характер. Трудові міграційні потоки формувалися переважно західними регіонами, у той час як основними донорами міжнародних мігрантів були м. Київ та східні регіони. Значно урізноманітнилися географічні вектори спрямування мігрантів порівняно з попередніми хвилями, переважно до країн з вищим рівнем життя та країн близького зарубіжжя. Найпривабливішими для трудових мігрантів були Італія, Чеська Республіка та Польща, а для міжнародних загалом – США, Ізраїль та Німеччина. У обох випадках серед лідерів продовжує залишатись Російська Федерація. Для обсягів приватних грошових переказів характерним є постійне зростання. Більш відчутними стають їхня роль в економіці країни та відрив від обсягів прямих іноземних інвестицій. Однак невтішною тенденцією залишається

¹ Публікацію підготовлено за результатами виконання НДР «Еволюція зовнішньоекономічних зв'язків України (друга половина XVII – початок XXI ст.)» (№ ДР 0116U004418) та за сприяння стипендії Президента України для молодих вчених.

переважне «проїдання» цих надходжень. Ключовими мотивами міграції стали покращення добробуту, зростання рівня заробітку, пошук шляхів самореалізації та соціального комфорту. Останніми роками до чинників додалися ситуація на світовому ринку праці, безвізовий режим, а також політичні мотиви, пов'язані з військовою агресією на Сході країни та анексією Криму Російською Федерацією. Освітній рівень трудових мігрантів мав хвилеподібну динаміку – високі показники до середини 1990-х, їхнє зниження до кінця 1990-х, коли трудова міграція охопила ширші верстви населення, та зростання частки високоосвічених мігрантів ближче до 2010-х. Впродовж усього періоду продовжується виїзд інтелектуалів за кордон, інтелектуальна міграція набуває нових рис, формуючи, зокрема, клас молодих мігрантів-інтелектуалів галузі ІТ. Зважаючи на неминучість міграції у сучасному світі, пропонується зосереджувати державну політику на пом'якшенні можливих негативних наслідків, зменшенні масштабів незворотної міграції, формуванні сприятливого економічного, соціального та політичного клімату для забезпечення можливості максимального прояву позитивних результатів міграції.

Ключові слова: міграція, міжнародна міграція, трудова міграція, грошові перекази, мотиви міграції, інтелектуальна міграція, працівники-мігранти.

Kurbet O.

INTERNATIONAL LABOUR MIGRATION FROM INDEPENDENT UKRAINE: FEATURES AND PECULIARITIES

The purpose of this article is to summarize the main features and peculiarities of external labour migration during the independence period of Ukraine, as well as to compare the main indicators of labour migration to international migration ones. The emigration potential that had formed during the Soviet era began to realize in the early 1990s. In particular, it manifested in the largest by volume type of migration, in labour one. The so-called fourth wave of emigration remained massive, despite gaining state independence. Labour migration flows were formed mainly by the western regions, while the main donors of international migrants were Kyiv and the eastern regions. The migration vectors had diversified significantly compared to previous waves. The main destination countries were countries with a higher standard of living and neighbouring ones. Italy, the Czech Republic and Poland were the most attractive countries for migrant workers. Meanwhile, the United States, Israel and Germany were the most attractive for international migrants in general. In both

cases, the Russian Federation has continued to be among the leaders of destination countries. The main feature of private remittances was a constant growth of their volume. Their role in Ukraine's economy as much as the gap with foreign direct investments becomes more significant. However, the predominant «eating» of these remittances remains the disappointing trend. Improving welfare, increasing earnings, finding ways of self-fulfilment and raising the level of social comfort became key migration motives. In recent years, the situation on the world labour market, the visa-free regime along with political motives connected to military aggression in the east of Ukraine and annexation of Crimea by the Russian Federation have also become migration factors. The educational level of migrant workers was wave-like. It was high until the mid-1990s, declined by the end of the 1990s and then increased, along with the share of highly educated migrants, closer to the 2010s. Throughout the independence period, the departure of intellectuals abroad continues, intellectual migration acquires new features, forming, in particular, a class of young migrant intellectuals in the IT industry. Migration is unavoidable in the modern world. Considering this fact, we propose to focus public policy on mitigating potential consequences, reducing irreversible migration, along with creating favourable economic, social and political conditions to maximize the results.

Keywords: migration, international migration, labour migration, personal remittances, migration motives, intellectual migration, migrant workers.

*Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.
Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повернутися у свою країну.
(Загальна декларація прав людини, стаття 13 [1])*

Постановка проблеми. Одним із ключових факторів формування сучасного глобалізованого світу є міграція, масштаби якої постійно зростають. За оцінками ООН, у 2019 р. у світі налічувалось 272 млн мігрантів, що на 51 млн більше порівняно з 2010 р., і на 99 млн – порівняно з 2000 р. Зростає і частка мігрантів у загальній чисельності населення світу. Якщо у 2000 та 2010 рр. вона становила 2,8% та 3,2% відповідно, то у 2019 р. сягнула 3,5% [2, с. 22]. 3-поміж усіх видів міграції найбільш масштабною є трудова – близько 2/3 загальної чисельності. Станом на 2015 р. у світі налічувалося близько 150,3 млн трудових мігрантів [3].

В Україні явище зовнішньої трудової міграції набуло значного поширення на початку 1990-х років і нині перебуває під пильною увагою сучасних дослідників та ЗМІ. Актуальність міграційних досліджень посилюється впливом трудової міграції як на мігрантів та їхні родини, так і на економічний стан регіонів походження трудових мігрантів та економіку країни в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Посилену зацікавленість наукової спільноти до проблем міграції засвідчує одна з останніх публікацій, у якій ідеться про «прискорене зростання обсягу міграційних досліджень за останні 30 років». Група дослідників університету ім. Еразма Роттердамського (Нідерланди) на основі бібліометричного аналізу 40 журналів та 4 серій книг виданих англійською мовою визначила так званий академічний пейзаж галузі еміграційних досліджень. Зокрема, встановлено, що дослідницький інтерес до питань «хто?» і «що?» перенісся до питань «як?» і «чому?» [4].

Розробкою проблем міграції в Україні займаються науковці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ, Інституту регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАНУ, Інституту економіки та прогнозування НАНУ, Національного інституту стратегічних досліджень. У фокусі уваги сучасних дослідників міграції перебувають такі проблеми: трудова міграція українського населення [5, 6], міжнародна міграція з часів незалежності [7], аналіз міграційного виміру українського суспільства [8] та наслідків трудової міграції українців [9] міграційні потоки між країнами ЄС та Україною [10, 11], регулювання міграційних процесів та міграційна політика [12, 13], грошові перекази мігрантів та їхнє соціально-економічне значення [14], трудова міграція українців у контексті впливу на формування соціального капіталу [15, с. 144–148], причини і наслідки висококваліфікованої та інтелектуальної міграції [16–18] та ін.

Мета статті полягає в узагальненні основних ознак та особливостей трудової міграції за роки незалежності України, а також порівнянні основних показників зовнішньої трудової міграції та міжнародної міграції з України загалом.

Основними, і водночас найбільш достовірними, джерелами статистичних даних стосовно зовнішньої трудової міграції з України є обстеження домогосподарств Державної служби статистики України (раніше – Державного комітету статистики України), проведені у 2008, 2012 та 2017 рр. [20–22]. Держстат публікує й офі-

ційні дані стосовно міжнародної (міждержавної) міграції [19]. З 2014 р. Державна міграційна служба України щорічно публікує «Міграційний профіль України», який є результатом збору, узагальнення та аналізу статистичної інформації з усіх сфер діяльності, які можуть впливати на стан міграційних процесів у державі. Важливі дані стосовно міграції містять банки даних та регулярні публікації авторитетних міжнародних організацій, як-то Міжнародна організація з міграції та Світовий банк.

Центральними категоріями дослідження є «трудова міграція» та «міжнародна (міждержавна) міграція», що потребує певних методологічних уточнень згідно з означеними джерелами статистичної інформації. До трудових мігрантів зараховано громадян України працездатного віку, які працювали чи шукали роботу за кордоном у визначені за методологією обстежень домогосподарств періоди (до них не зараховувалися прикордонні м'ятникові міграції) [20–22]. Відомості про кількість вибулих міжнародних мігрантів Держстат формує на підставі щорічної статистичної розробки даних відомостей про зняття з реєстрації місця проживання фізичних осіб, які надійшли від органів реєстрації. Відповідно міграційний приріст населення України визначається як різниця між кількістю прибулих на дану територію та кількістю вибулих за її межі [19].

Виклад основного змісту дослідження. *Передумови формування еміграційного потенціалу.* У другій половині ХХ ст. економічна модель СРСР, у межах якої розвивалося господарство України, не передбачала можливості включення робочої сили в міжнародний ринок праці. Натомість працездатне населення розглядалося як трудові ресурси, що підлягають централізованому розподілу. Економічним підґрунтям радянської політики переміщення трудових ресурсів було нарощення економічного потенціалу, що потребувало заселення віддалених територій (переважно східних), залучення трудових ресурсів країни до великомасштабних будов союзного значення та розбудови індустріальних районів СРСР (організовані набори робочої сили). В умовах низького рівня та незадовільної якості життя переважної більшості радянських людей інструментами заохочення до добровільного переселення стали: вища заробітна плата, надання житла, можливість здобуття освіти тощо. Широко застосовувалося обов'язкове скерування випускників середніх професійно-технічних та вищих закладів освіти на роботу з урахуванням

союзних потреб, незалежно від поточного місця проживання випускника та його побажань.

Ідеологічна складова міграційної політики Радянського союзу перетворила його на великий шейкер, що перемішував та розмивав національну ідентичність народів, які мали нещастя проживати на територіях, що входили до його складу. Своїм зворотним ефектом така політика мала посилення зацікавленості життям українців за кордоном і зв'язками з діаспорою, формувала неекономічні мотиви міграції.

Таким чином, з другої половини ХХ ст. закладалися передумови формування значного еміграційного потенціалу та чинники перетворення України на країну-експортера трудових ресурсів. Серед таких – високий професійний рівень та готовність до зміни місця проживання молодих фахівців, зростаючий запит на покращення умов життя та праці в умовах обмеження вільного переміщення.

Обсяги міграції. Попри здобуту державну незалежність, четверта хвиля міграції українців зберегла масовий характер, притаманний попереднім трьом. Загальний стан відтоку населення з України, згідно офіційних статистичних даних, зображено на рис. 1.

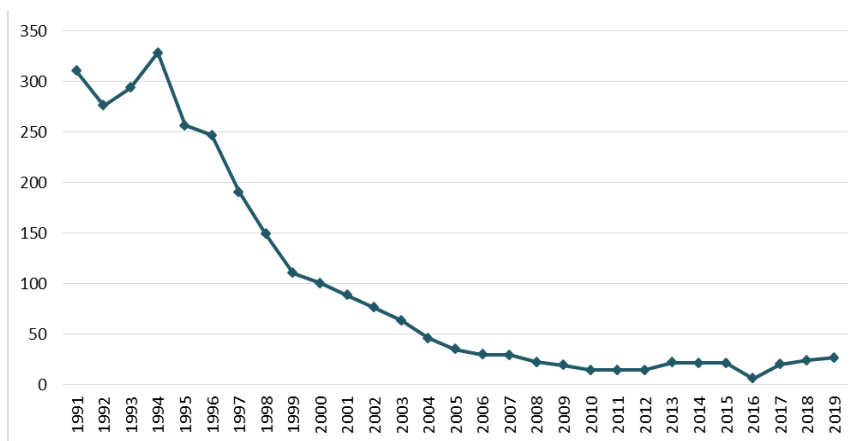

Рис. 1. Кількість вибулих міждержавних мігрантів (1991–2019), тис. осіб

Примітка: складено автором за даними Державної служби статистики України [19].

Як бачимо, найбільш піковими у плані відтоку населення були перші роки незалежності. В першу чергу це пов'язано зі значною міграційною активністю між колишніми союзними республіками. Втім, повноти картині додають дані про міграційний приріст населення України (рис. 2).

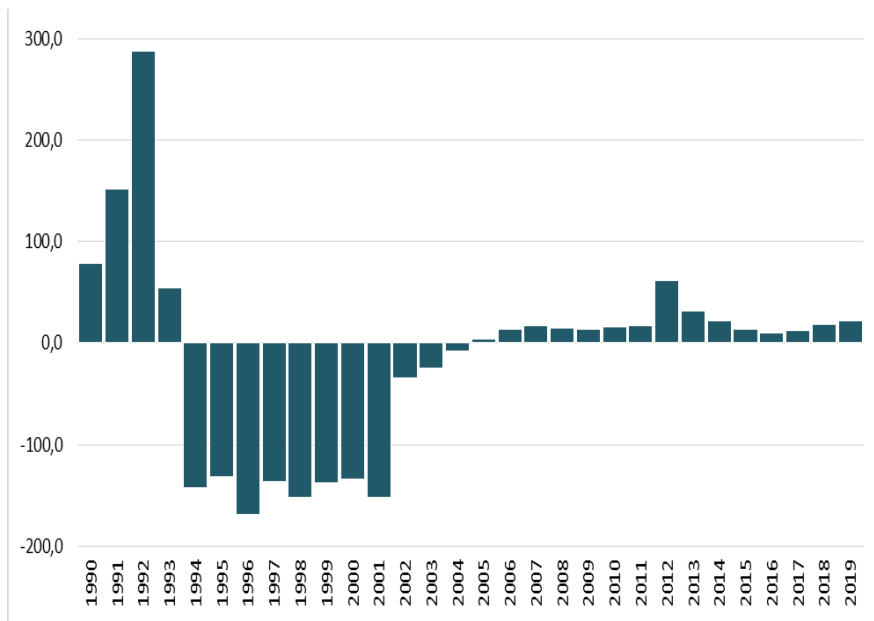

Рис. 2. Сальдо міграції України (1990–2019), тис. осіб

Примітка: складено автором за даними Державної служби статистики України [19].

Попри найбільшу кількість вибулих міждержавних мігрантів зареєстровану у перші роки незалежності, міграційний приріст до 1994 р. був додатним. Пікового значення він досягнув у 1992 р. і становив більше 287 тис. осіб. Високий показник міграційного приросту на початку 1990-х частково пояснюється хвилею повернення українців до Вітчизни з колишніх республік щойно занепалого Радянського союзу. Зокрема, на рідні землі почали повертатися кримські татари, депортовані у 1940-х роках.

У наступний період, з поглибленням кризових явищ та скороченням обсягів міграції з України до колишніх радянських республік, спостерігається чітка тенденція від'ємного міграційного

сальдо – обсяги відпливу українців за кордон перевершували обсяги припливу. Почавшись у 1994 р., така ситуація змінилася лише у 2005 р., коли сальдо міграції знову стало додатним. Проте, на відміну від початку 1990-х років, для третього періоду характерний порівняно незначний міграційний приріст – в середньому 13–16 тис. осіб і трохи більше 60 тис. осіб у найбільш піковий 2012 р. Загалом з 2002 р. спостерігається тенденція до зменшення показника вибуття міждержавних мігрантів.

Згідно обстежень домогосподарств [20–22] кількість трудових мігрантів у 2005–2008 рр. становила 1,5 млн осіб (або 5,1% населення України працездатного віку), у 2010–2012 рр. – 1,2 млн осіб (4,1% відповідно), у 2015–2017 рр. – 1,3 млн осіб. Переважна більшість трудових мігрантів працювали. Зокрема у 2010–2012 рр. лише 1,8% від загальної кількості трудових мігрантів за кордоном перебували у пошуках роботи.

При цьому, дозвіл на проживання та працевлаштування мали 31,7% трудових мігрантів у 2005–2008 рр., 38,7% – у 2010–2012 рр. та 38,1% – у 2015–2017 рр. Тимчасову реєстрацію отримали 39,3%, 23,7% та 13,8% відповідно. Дозвіл на роботу мали 12,8% у 2010–2012 рр. та 19,9% у 2015–2017 рр. І все ж значна частка трудових мігрантів не мала офіційного статусу – 23,2%, 16,7% та 17,9% відповідно. Нині, за різними підрахунками, загальна чисельність трудових мігрантів, які одночасно працюють за кордоном, оцінюється від 1,5 до 5 млн осіб. Фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ, зауважуючи можливі недоліки підрахунків, найбільш імовірною цифрою називають близько 3 млн осіб [5, с. 316].

Джерела міграції. За доступними офіційними даними, найбільшими джерелами міжнародних потоків міграції у період 2002–2012 рр. незмінно були м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Луганська області та АР Крим. Ці регіони формували близько 50% міграційного потенціалу країни. З 2014 р. дані офіційної статистики наводяться без урахування частини зони проведення АТО та ООС, а також АР Крим, що пов'язано з анексією Криму Російською Федерацією та військовим конфліктом на Сході України. Звідси і різке скорочення чисельності міждержавних мігрантів з Луганської та Донецької областей і повна відсутність даних по Криму та Севастополю. Починаючи з 2013 р., до основних джерел міграції додаються Одеська, Закарпатська, Запорізька, Львівська та Рівненська області [19] (рис. 3).

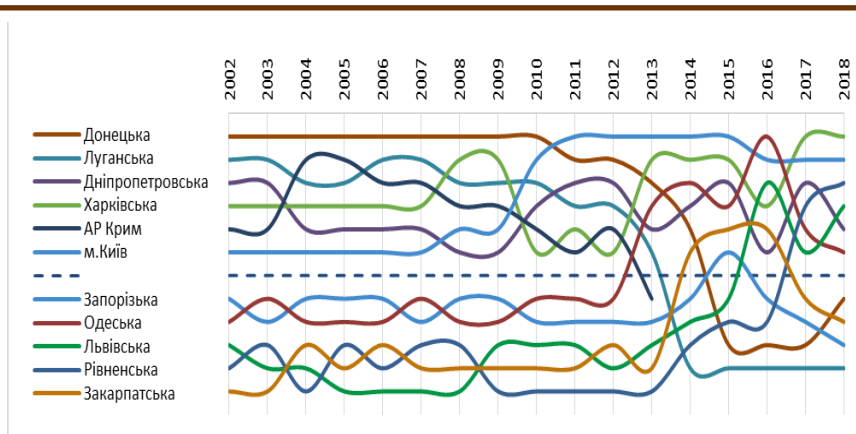

Рис. 3. Топ-6 регіонів-донорів мігрантів з України (2002–2018)
Примітка: складено автором за даними Державної служби статистики України [19]. Рейтинг регіонів сформований у порядку спадання за кількістю міждержавних мігрантів, які вибули з регіону. Конкретному місцю в рейтингу відповідають лише верхні шість позицій на графіку щорічно. Пунктирна лінія відділяє їх від регіонів, які входять до топ-6 в інші роки.

Таблиця 1

Групування регіонів за рівнем участі в трудових міграціях

Роки	Рівень участі населення у трудовій міграції				
	дуже високий	високий	середній	низький	дуже низький
2005–2008	Закарпатська, Чернівецька	Івано-Франківська, Львівська, Волинська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська	Рівненська, Вінницька, Луганська	Сумська, Херсонська, Чернігівська, Харківська, Запорізька, АР Крим, Донецька	Миколаївська, Одеська, Житомирська, Кіровоградська, м. Севастополь, Дніпропетровська, м. Київ, Полтавська, Київська
2010–2012	Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська	Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Волинська	Сумська, Херсонська, Хмельницька	Миколаївська, Чернігівська, Одеська, Вінницька, Житомирська, Харківська, Луганська, Донецька, Кіровоградська	Черкаська, Запорізька, АР Крим, м. Севастополь, Дніпропетровська, м. Київ, Полтавська, Київська

Примітка: складено автором за даними [20, 21].

Відмінну ситуацію спостерігаємо з джерелами міграції трудової. За результатами обстежень, регіони України було класифіковано за якісними характеристиками (табл. 1).

До зовнішніх трудових міграційних потоків з перших років незалежності найбільшою мірою були залучені західні прикордонні регіони України. Своєю чергою, найбільшим донором трудових мігрантів, за результатами 2008 та 2012 рр., була Закарпатська область – понад 30% та понад 20% відповідно. Загалом у 2017 р. 69% трудових мігрантів були із західних регіонів. Однак, порівняно із даними 2012 р., частка трудових мігрантів із центральних та південних регіонів помітно зросла, що свідчить про певне вирівнювання міграційної мобільності [23, с. 77]. А от м. Київ, яке входить до регіонів з найвищими обсягами міждержавної міграції, має дуже низький рівень участі саме у трудових міграціях.

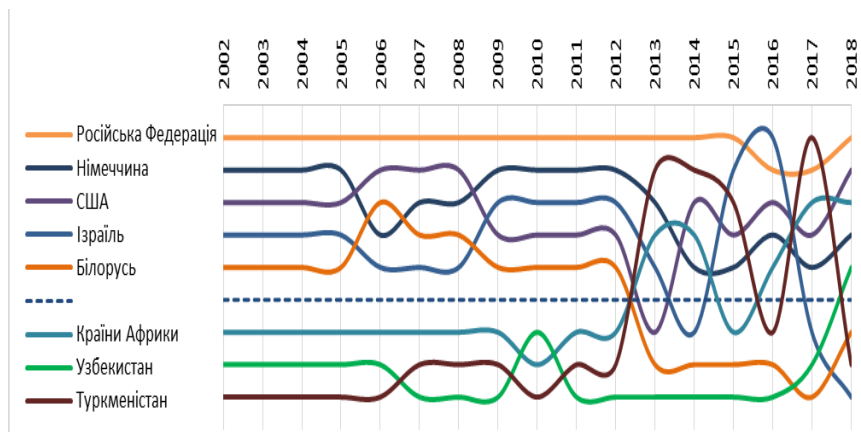

Рис. 4. Топ-5 країн-реципієнтів мігрантів з України (2002–2018)

Примітка: складено автором за даними Державної служби статистики України [19]. Рейтинг країн сформований у порядку спадання за кількістю міждержавних мігрантів, які вибули з України. Конкретному місцю в рейтингу відповідають лише верхні п'ять позицій на графіку щорічно. Пунктирна лінія відділяє їх від країн, які входять до топ-5 у інші роки.

Множина векторів спрямування міжнародних мігрантів включає всі континенти та десятки країн світу. При цьому очевидно є спрямованість міграційних потоків переважно у країни з вищим рівнем життя та у країни близького зарубіжжя. Так, основ-

ними країнами спрямування міжнародних мігрантів у 2002–2012 рр., поряд з Російською Федерацією та Білоруссю, незмінно були Німеччина, США та Ізраїль. Починаючи з 2013 р. до п'ятірки лідерів у різні роки додаються Туркменістан, країни Африки та Узбекистан (рис. 4).

За даними обстежень домогосподарств, ключовими країнами реципієнтами трудових мігрантів з України незмінно були Російська Федерація, Італія, Чеська Республіка та Польща. Змінювалися лише пропорції розподілу трудових ресурсів між ними (рис. 5).

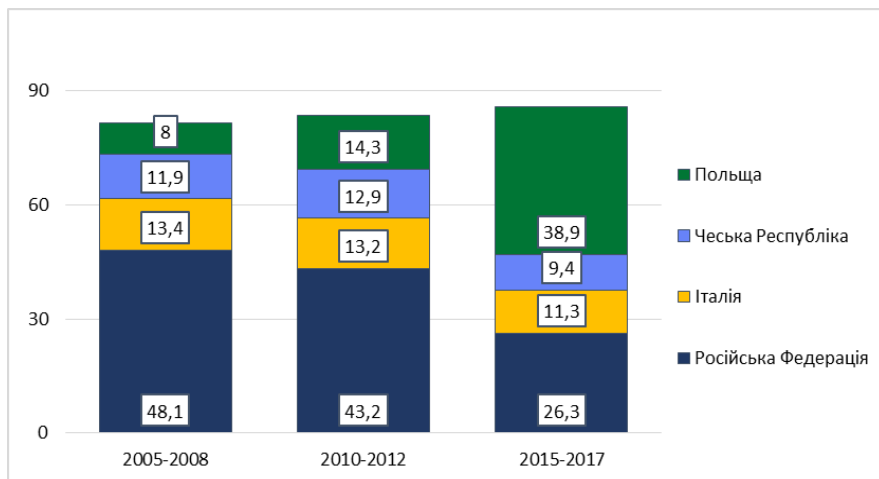

Рис. 5. Основні вектори спрямування трудових мігрантів за країнами перебування, %

Примітка: складено автором за даними [20–22].

У 2015–2017 рр. закономірно істотно скоротилася кількість поїздок до Російської Федерації (зважаючи на згадану вище військову агресію), натомість різко зросла трудова міграційна активність до Польщі. Так, українці отримали 85% (із 660 тис.) дозволів на проживання, виданих у Польщі у 2017 р. [2]. Загалом, впродовж трьох обстежених періодів частка трудових мігрантів у цих чотирьох країнах складала більше 80% від загальної кількості. Найближчими до них, хоча й зі значним відривом, були Угорщина у 2005–2008 (3,2%), Іспанія у 2010–2015 (4,5%) та США у 2015–2017 (1,8%). Відтак, найбільш привабливими для українців виявилися країни близького зарубіжжя та країни з вищим рівнем

розвитку і кращими умовами життя та працевлаштування. Цікава особливість сучасних міграційних потоків з України полягає у тому, що для трудової міграції до Росії характерним є циркулярний характер. Водночас трудові мігранти в ЄС намагаються закріпитися у цих країнах на постійній основі та перевезти до них свої родини [15].

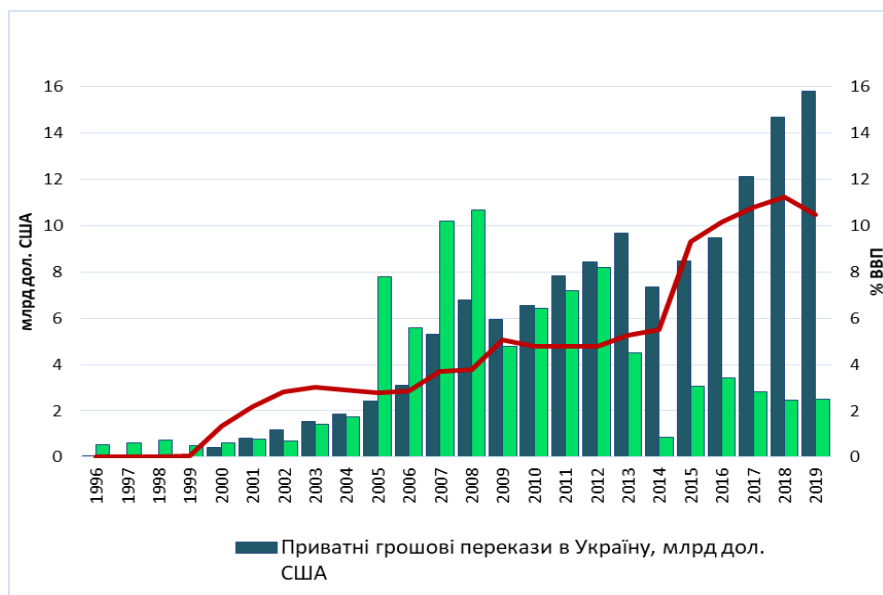

Рис. 6. Обсяг приватних грошових переказів та прямих іноземних інвестицій в Україну (1996–2019)

Примітка: складено автором за даними *The World Bank* [24] та *Macrotrends* [25]. Дані про обсяги прямих іноземних інвестицій у 2019 р. наводяться за джерелом [26].

Грошові перекази трудових мігрантів є відсутнім джерелом валютних надходжень до України. В складних економічних умовах 1990-х років вони забезпечили виживання багатьох українських сімей. Дані Світового банку засвідчують постійне зростання обсягів приватних грошових переказів в Україну (рис. 6). За винятком 2009 та 2014 рр., коли відбулося їхнє скорочення, що можна пов'язати зі складними економічними та політичними умовами. Водночас, зменшення приватних грошових надходжень в Україну було не настільки відчутним, як зменшення обсягів прямих іно-

земних інвестицій у ці роки. За словами голови НБУ Якова Смоля, таке зростання пояснюється «збільшенням кількості трудових мігрантів і покращенням економічного стану країн, куди прямують українські мігранти» [27].

Роль грошових переказів в економіці України, поряд з абсолютними значеннями, ілюструють дані про їхню частку у ВВП країни. Так, у 2018 р. обсяг грошових переказів в Україну з-за кордону Світовий банк оцінив у більш ніж 14 млрд дол., що склало понад 11% ВВП. Тому ігнорувати роль цього показника в економіці країни не випадає. Привертає увагу і той факт, що впродовж останніх восьми років разуче зростає різниця між обсягами приватних грошових переказів та обсягами прямих іноземних інвестицій в Україну.

Досліджуючи тему міжнародної міграції, важко оминати увагою доробок сучасних дослідників, які спростовують міграційні міфи. Одним із таких руйнівників міфів є Хейн де Хаас. На прикладі азійських та африканських країн він спростував поширене твердження про те, що грошові перекази мігрантів витрачаються на помітне або продуктивне споживання та непродуктивні інвестиції і приводять до пасивної та небезпечної залежності від цих переказів [28, с. 1274–1275]. Утім, наявна статистика по Україні свідчить про те, що грошові перекази з-за кордону рідко використовуються на ведення бізнесу. Більше того, за даними Міжнародної організації з міграції, основну частину «з'їдають» заощадження (42%) та споживчі витрати (25%) [29, с. 20]. Згідно результатів обстежень домогосподарств, у структурі витрат головними статтями використання коштів були: задоволення щоденних потреб, придбання товарів довготривалого використання та придбання або реконструкція житла (рис. 7).

Варто відмітити, що у домогосподарств, які отримують грошові надходження з-за кордону, зменшується гранична схильність до інвестицій у освіту. Тобто на освіту вони витрачають менше від кожної додаткової одиниці доходу. Отже зростання надходжень навряд чи підвищуватиме попит на освіту в Україні [10, с. 43].

Попри невтішні тенденції переважного «проїдання» грошових переказів, отриманих від мігрантів, оптимізм вселяє висновок академіка Лібанової про те, що «кожна витрачена в Україні гривня працює на українську економіку» [5, с. 322]. Разом з тим, слід враховувати той факт, що позитивні результати масової трудової

міграції для країни-експортера можуть проявитися лише за певних політичних, економічних та соціальних обставин. Зокрема, це стосується і впливу грошових переказів мігрантів на економіку країни. Саме ці обставини і визначають, до якої міри буде реалізовано міграційний потенціал і якою мірою він докладеться до розвитку країни.

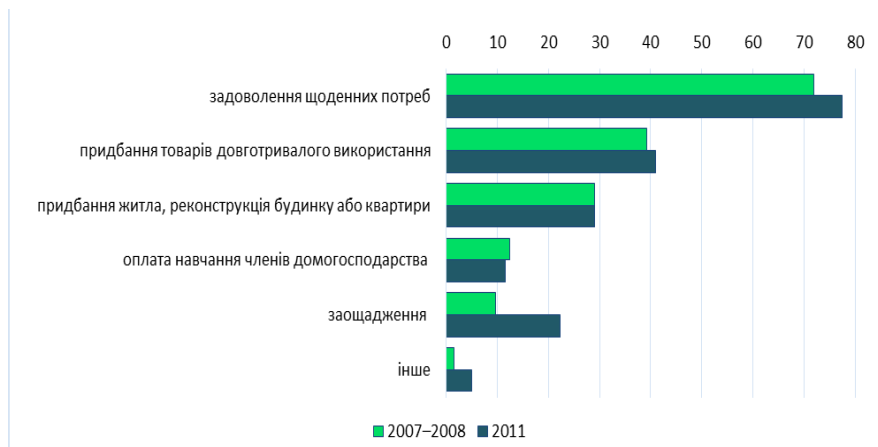

Рис. 7. Домогосподарства за напрямками використання грошової допомоги, %

Примітка: складено автором за даними [20, 21]. Передбачалося декілька варіантів відповідей.

Мотиви міграції. Впродовж перших більш ніж двадцяти років незалежності України чи не головною відмінною рисою міграції став її добровільний характер. У минуле відійшли масові міграції з політичних причин та примусові переселення [30, с. 197–203], які сотні років супроводжували історію міграцій українського населення. Ключовими мотивами міжнародної міграції стали покращення добробуту, зростання рівня заробітку, пошук шляхів самореалізації та соціального комфорту. Останніми роками важливим чинником став безвізовий режим. Водночас відродилися й політичні та військові мотиви, а саме – пов’язані з військовою агресією Російської Федерації на Сході країни та анексією Криму.

Значний відбиток на прийнятті українцями рішення стосовно праці за кордоном наклала ситуація на світовому, а зокрема на європейському, ринку праці. Наприклад, поляки, перебуваючи у пошуку кращих умов життя, гідної оплати праці та соціального

комфорту, виїздять до сусідньої Німеччини – країни, в якій можливо задовольнити їхні прагнення. У 2017 р. у Німеччині нараховувалось 235 тис. фахівців з вищою освітою польського походження – найбільша кількість серед випускників вищих закладів освіти, які народилися в інших державах [31]. Своєю чергою, польські роботодавці радо зустрічають українців, адже вони заміщують поляків, які виїхали до Німеччини. Якщо лише кілька років тому роботодавці Польщі, Чехії та Словаччини встановлювали високі вимоги до працівників, то сьогодні, зважаючи на ситуацію відтоку їхніх фахівців до більш розвинених країн, вони змушені знижувати вимоги та навіть готові навчати та перекваліфікувати працівників власним коштом впродовж 1–2 місяців. Відчуваючи брак власних кадрів, Польща вживає заходів аби залучити українських працівників, у тому числі, виховуючи наступні покоління майбутніх працівників, приваблюючи студентів стипендіями, грантами та навіть бюджетною формою навчання. На залучення українського працездатного населення працюють також підготовчі мовні курси [5, с. 317].

Слід розуміти, що часто в Україні потенційний працівник радше відмовиться від посади, що вимагає низької кваліфікації, або від такої, що не відповідає рівню його освіченості та запитам. Однак ситуація кардинально змінюється при виїзді за кордон. Там не настільки важливим стає *ким* працювати, важливо працювати *Там*. Тобто для українців міграція часто виконує роль соціального ліфту та свідчить про «приналежність до окремого класу» [15]. Це знову і знову ставить перед фахівцями питання – чи самими лише економічними мотивами керуються українці, коли приймають рішення мігрувати? При цьому, певний оптимізм вселяє те, що, на думку дослідників, «ЄС вже не сприймається українцями як якесь «Ельдорадо», яке надає можливість заробити статки. Натомість українці бачать ЄС насамперед як безпечне місце, вільне від нестабільності та корупції» [32].

Освітній рівень трудових мігрантів за роки незалежності мав хвилеподібну динаміку. Для періоду до середини 1990-х характерні високі показники висококваліфікованої та інтелектуальної складової трудової міграції – до 60% трудових мігрантів мали вищу освіту. Це пов'язано зі зменшенням попиту на фахівців з вищою освітою в умовах економічної кризи [18, с. 66]. До кінця 1990-х трудова міграція охопила ширші верстви населення – показники знизились. Близьче до 2010-х – частка високоосвічених

мігрантів знову зростає й у 2014–2015 рр. становила 36% [29, с. 12; 33, с. 121].

Результати опитувань домогосподарств свідчать про значно нижчий освітній рівень трудових мігрантів порівняно з усім зайнятим населенням країни. Частка мігрантів з повною, базовою або неповною вищою освітою у періоди опитувань коливалась у межах 30–34% (рис. 8).

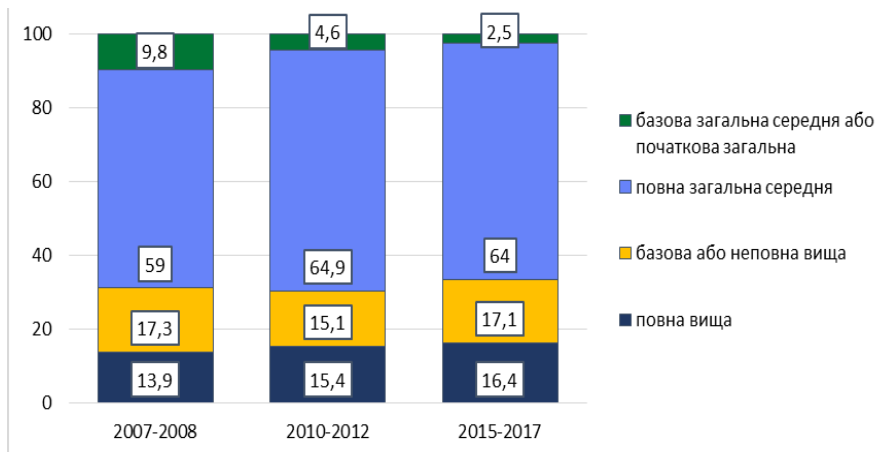

Рис. 8. Рівень освіти трудових мігрантів з України

Примітка: складено автором за даними [20–22].

Як видно з графіка, теза, яка зокрема лунає у ЗМІ, про те, що з України виїждять переважно фахівці з вищою та середньою освітою, є справедливою. Але чи можна це вважати достатнім індикатором у країні, де «прийнято» здобувати вищу освіту? Станом на 2014 р. Україна входила до першої десятки країн світу за рівнем охопленості населення вищою освітою з показником у 76% [34]. У 2017–2018 навчальному році цей показник становив 82% [35, с. 6]. Відповідно наявні дані свідчать про те, що середній житель України за рівнем освіти перевершує жителя такої країни як Велика Британія або Німеччина [35, с. 5]. Та чи відповідає це дійсності? Адже якість української освіти та її відповідність запитам ринку праці продовжує викликати сумніви.

Разом з тим, однією з ключових проблем сучасності для країн, що розвиваються, в тому числі й для України, є інтелектуальна міграція. Слід зауважити, що підходить до визначення поняття

«інтелектуальний мігрант» дещо різняться, проте спільним моментом є включення до цієї категорії науковців, тобто кандидатів та докторів наук. Ймовірно це пов'язано з наявністю та доступом до відповідних статистичних даних. Отож, згідно найбільш поширеного підходу, офіційна статистика наводить такі дані (рис. 9).

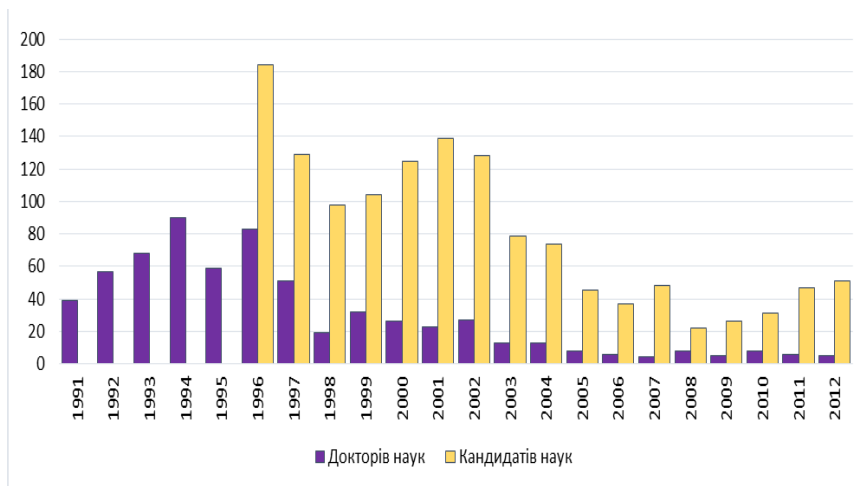

Рис. 9. Чисельність науковців, які виїхали за кордон (1991–2012), осіб

Примітка: складено автором за даними CEDOS з посиланням на Державну службу статистики України [36, с. 27]. Дані про чисельність кандидатів наук, які виїхали за кордон у 1991–1995 роки відсутні.

З діаграми видно, що обсяги міждержавної міграції науковців хоч і значні, проте абсолютно не відповідають істерії, яку часом розганяють ЗМІ, говорячи про тисячі кандидатів та докторів наук, які щорічно виїждять за кордон. Це однак не применшує вагомості втрат. Адже за цими, на перший погляд невеликими, цифрами стоїть руйнація наукових шкіл, порушення тяглості розвитку науки та незворотна втрата інтелектуальної еліти України. В умовах, коли не відбувається циркуляції наукових кадрів, а лише їхній відтік за кордон, така ситуація набуває загрозливого характеру.

З розвитком цифрової економіки трансформується як поняття «інтелектуальний мігрант», так і чинники інтелектуальної міграції. До когорти інтелектуалів нині незмінно включають фахівців ІТ-сфери. Кремнієва долина з інтелектуальним центром у Стен-

фордському університеті та Сіетл, як осередок діяльності корпорації Microsoft, притягують найкращі кадри з усього світу. Не є винятком й українці, які створюють там свої відомі на весь світ стартапи, наприклад PayPal. Розвинені країни зацікавлені у залученні висококласних фахівців із технічною освітою, науковими ступеннями тощо. Красномовною у цьому контексті є ілюстрація до одного з номерів «The Economist», на якій зображено літак, що везе мізки до США під заголовком «Give me your scientists...» [37]. Зауважимо, що коли у випадку з науковцями можна говорити про неповноту статистичних даних, то тут статистична інформація взагалі відсутня. Разом з тим, фахівці Центру економічної стратегії зазначають, що Україна посідає перше місце за кількістю працівників у галузі ІТ у Східній Європі. Середній мігрант цієї галузі – це молодий фахівець віком 21–30 років [38]. Для більшості потенційний рівень доходів не є вирішальним у прийнятті рішення про виїзд.

Ресурси ІТ-мігрантів формуються дистанційною зайнятістю. Адже на сучасному етапі розвитку технологій відпадає гостра потреба фізичної присутності висококваліфікованих фахівців, відповідно й зміни місця їхнього проживання або виїзду за кордон. Можна залишатись у країні походження і при цьому працювати на роботодавців та компанії інших країн (це яскраво підтвердили останні події, пов'язані з карантинними обмеженнями у всьому світі). Більше того, можна навіть знайти переваги у тому, щоб залишаючись в Україні з відповідною вартістю життя, отримувати заробітну плату рівня розвинених країн. Однак у всі часи інтелектуали шукали шляхів реалізації та можливості забезпечити для себе та своїх родин соціальний комфорт, гідні умови життя та головне – безпеку. Тому робота вітчизняних висококваліфікованих фахівців у закордонних компаніях без зміни місця проживання є супутнім до інтелектуальної міграції явищем та часто стає її передумовою.

Висновки. Згідно визначених кількісних та якісних критеріїв дослідження обґрунтовано основні риси трудової міграції, а також здійснено порівняння з міжнародною міграцією з України загалом за основними джерелами та векторами спрямування. По-перше, головною особливістю міграції з незалежної України став її масовий характер. По-друге, трудові міграційні потоки формувалися переважно західними регіонами, у той час як основними донорами міжнародних мігрантів були м. Київ та східні регіони.

По-третє, трудові мігранти тяжіли до країн близького зарубіжжя та до країн з вищим рівнем життя, як-то Польща, Італія, Чеська Республіка. Для міжнародних мігрантів це – США, Ізраїль та Німеччина, трудова міграція до яких становила менше 2%. У обох випадках серед лідерів є Російська Федерація, проте абсолютне значення кількості мігрантів до цієї країни значно скоротилося в останні роки, що є закономірним, зважаючи на військову агресію на сході України та анексію Криму Російською Федерацією. Сучасна ситуація на світовому ринку праці сформувала таку особливість трудової міграції як затребуваність українських мігрантів, до прикладу у Польщі, де роботодавці створюють умови для ширшого залучення працівників з України. По-четверте, відбувається постійне зростання обсягів приватних грошових переказів в Україну та їхньої ролі в економіці порівняно з прямими іноземними інвестиціями. Однак переважне витрачання цих надходжень на задоволення щоденних потреб та придбання товарів довготривалого використання, разом зі зменшенням граничної схильності до інвестицій у освіту дещо нівелює потенційний економічний ефект. По-п'яте, якщо для початку періоду незалежності притаманним був добровільний характер міграцій, а мотивами були покращення добробуту, зростання рівня заробітку, пошук шляхів самореалізації та соціального комфорту, то в останні роки поряд з ситуацією на світовому ринку праці та безвізовим режимом додаються, характерні для попередніх хвиль, політичні і військові мотиви – війна на Сході та анексія Криму. По-шосте, змін зазнає освітній рівень трудових мігрантів, який був високим у перші роки незалежності та починаючи з кінця 2000-х. По-сьоме, сучасна інтелектуальна міграція набуває нових рис, формуючи, зокрема, клас мігрантів-інтелектуалів галузі ІТ.

Важливо усвідомлювати, що у сучасному світі явище міграції є неминучим. Тому державну політику доцільно зосереджувати на пом'якшенні можливих негативних наслідків та зменшенні масштабів незворотної міграції. Сьогодні ця рекомендація доречна як ніколи. Світова криза, викликана пандемією Covid-19, набуває нових ознак. Закриті кордони та припинені міжнародні пасажирські авіап перевезення – нова і не типова для глобалізованого світу реальність. Це створює перед владними структурами спокусу скористатися ситуацією, щоб штучно утримувати українських громадян в Україні, наприклад, висуваючи свої вимоги до країн призначення трудової міграції. Та не варто забувати, що

трудова міграція як мінімум зменшує навантаження на економіку країни, адже не всі зайняті за кордоном будуть працювати вдома.

Зважаючи на те, що високі показники економічного зростання не обов'язково забезпечують скорочення масштабів міграції, все ж варто враховувати, що сприятливий економічний, соціальний та політичний клімат можуть сформувати середовище, в якому вповні проявлятимуться позитивні результати міграції – від можливості адекватного використання грошових переказів до розвитку соціального капіталу, розширення світогляду та імпорту ціннісних орієнтирів з розвинених країн. Забезпечення високих стандартів рівня життя, соціальних благ, можливості реалізувати інтелектуальний потенціал – хороший привід змінити рішення і таки залишитися в Україні, або навіть повернутися сюди. Та слід пам'ятати, що, в першу чергу, люди мають право і свободу обирати місце проживання та працевлаштування.

1. United Nations Human Rights: URL: <https://www.ohchr.org>.
2. World Migration Report 2020. Geneva: 2019. XVI+477 p.
3. IOM. Global Migration Indicators 2018: Insights from the Global Migration Data Portal. 2018. 63 p.
4. Pisarevskaya A., Levy N., Scholten P., та ін. Mapping migration studies: An empirical analysis of the coming of age of a research field. *Migration Studies*. 2019. P. 1–27. doi: <https://doi.org/10.1093/migration/mnz031>.
5. Libanova E. Labour migration from Ukraine: Key features, drivers and impact. *Economics and Sociology*. 2019. Vol. 12, No. 1. P. 313–328. doi: <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2019/12-1/19>.
6. Позняк О.В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2. С. 169–182. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.169>.
7. Malynovska O. International Migration of the Ukrainian Population Since Independence: *Migration from the Newly Independent States. Societies and Political Orders in Transition I* за ред. L. M. Denisenko M., Strozza S. Springer, Cham, 2020. P. 169–185. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-36075-7_8.
8. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2018. 396 с.
9. Петроє О.М., Васильєв В.Т. Міжнародна трудова міграція: аналіз ситуації та наслідків для України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія: Державне управління*. 2015. № 4. С. 93–100.

10. Ukrainian Migration to the European Union: Lessons from Migration Studies / за ред. О. Fedyuk, M. Kindler. IMISCOE Research Series, 2016. x+230 p. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-41776-9_1.
11. Vollmer B.A. Ukrainian Migration and the European Union: Dynamics, Subjectivity, and Politics. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016. 194 p.
12. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії. Київ: НІСД, 2018. 472 с.
13. Риндзак О.Т. Державна міграційна політика в контексті пріоритетів національної безпеки України. *Економіка України*. 2016. № 12 (661). С. 72–81.
14. Малиновська О.А. Перекази мігрантів з-за кордону: обсяги, канали, соціально-економічне значення: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2014. 60 с.
15. Єлісеєва Л.В. Роль соціального капіталу в економічному розвитку. Київ: НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2019. 356 с.
16. Майданік І.П. Сучасні риси висококваліфікованої міграції в Україні та світі: основні тенденції та структура. *Україна: аспекти праці*. 2018. № 2. С. 43–49.
17. Вавилова І.Б., Ісакова Н.Б., Олійник М.В., та ін. Інтелектуальна еміграція українських вчених на початку ХХІ століття. *Наука та інновації*. 2016. № 12(6). С. 15–36. doi: <https://doi.org/10.15407/scine12.06.014>.
18. Дідківська Л.В. Причини і наслідки інтелектуальної міграції в Україні. *Економіка України*. 2020. № 3. С. 65–76. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.03.065>.
19. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
20. Лібанова Е.М., Власенко Н.С., Григорович Н.В. та ін. Зовнішня трудова міграція населення України. Київ: 2009. 119 с.
21. Лібанова Е.М., Власенко Н.С., Сенік І.В. та ін. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні. Будапешт: МОП, 2013. 96 с.
22. Державна служба статистики України. Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Київ, 2017. 36 с.
23. Міграційний профіль України за 2018 рік. ДМСУ, 2019. 94 с.
24. The World Bank. URL: <https://www.worldbank.org>.
25. Macrotrends. URL: <https://www.macrotrends.net>.
26. У Нацбанку порахували прямі іноземні інвестиції за 2019 рік. URL: https://www.dt.ua/ECONOMICS/u-nacbanku-porahuvai-pryami-inozemni-investiciyi-za-2019-rik-337549_.html (дата звернення: 19.05.20).

27. Виступ Голови НБУ Якова Смолія під час прес-брифінгу щодо рішень з монетарної політики. URL: <https://bank.gov.ua/news/all/vistup-golovi-nbu-yakova-smoliya-pid-chas-pres-brifingu-schodo-rishen-z-monetarnoyi-politiki> (дата звернення: 23.04.20).
28. Haas H. De. International Migration, Remittances and Development: myths and facts. *Third World Quarterly*. 2005. Vol. 26, No. 8. P. 1269–1284. doi: <https://doi.org/10.1080/01436590500336757>.
29. Міжнародна організація з міграції (МОМ) Представництво в Україні. Міграція в Україні: факти і цифри. Київ: 2016. 31 с.
30. Курбет О.П. Інтелектуальна міграція з України: історико-економічний нарис. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 189–212. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.189>.
31. Барановська М., Мельник О.-І. Україна у топ-5 країн, з яких висококваліфіковані кадри їдуть до Німеччини. URL: <http://4hvyliia.com/novyny-usim/ukraina-u-top-5-krain-z-iakykh-vysokokvalifikovani-kadry-idut-do-nimechchyny-infohrafika.html>.
32. Jaskułowski, K. Book Review: Bastian A. Vollmer, Ukrainian Migration and the European Union: Dynamics, Subjectivity, and Politics. *Political Studies Review*. 2017. Vol. 15, No. 4. С. 663. doi: <https://doi.org/10.1177/1478929917714961>.
33. Населення України. Трудова еміграція в Україні / за ред. Е.М. Лібанова, О.В. Позняк, О.А. Малиновська. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. 233 с.
34. Охопленість українців вищою освітою становить 76% - Інститут демографії | УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/society/1023767-ohoplennya-naselennya-ukrajini-vischoyu-osvitoyu-stanovit-76-institut-demografiji.html> (дата звернення: 09.06.20).
35. Грішем Д., Амбас Д. та ін. Дослідження сфери освіти в Україні: до більшої результативності, справедливості та ефективності. 2019. 33 с.
36. Світяцук І., Стадний Є. Академічна міграція. ЦЕДОС, 2014. 31 с.
37. Economics focus - Give me your scientists... *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/finance-and-economics/2009/03/05/give-me-your-scientists> (дата звернення: 09.06.20).
38. Піонтківська І., Яблоновський Д., Руда Ю. та ін. Скільки українців поїхало за кордон і що державі з цим робити: Аналітична записка. 2018. 50 с.

References

1. United Nations Human Rights. (n.d.). Retrieved from <https://www.ohchr.org>.

2. World Migration Report 2020. (2019). Geneva. Retrieved from www.iom.int/wmr.
3. IOM. (2018). Global Migration Indicators 2018: Insights from the Global Migration Data Portal. Retrieved from www.iom.int.
4. Pisarevskaya, A., Levy, N., Scholten, P., & Jansen, J. (2019). Mapping migration studies: An empirical analysis of the coming of age of a research field. *Migration Studies*, (August), 1-27. doi: <https://doi.org/10.1093/migration/mnz031>.
5. Libanova, E. (2019). Labour migration from Ukraine: Key features, drivers and impact. *Economics and Sociology*, 12(1), 313-328. doi: <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2019/12-1/19>.
6. Pozniak, O.V. (2016). Evaluation of consequences of external labour migration in Ukraine. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2, 169-182. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.169> [in Ukrainian].
7. Malynovska, O. (2020). International Migration of the Ukrainian Population Since Independence. In L. M. Denisenko M., Strozza S. (Ed.), *Migration from the Newly Independent States. Societies and Political Orders in Transition* (pp. 169-185). Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-36075-7_8.
8. Ukrainian society: the migration measurement. (2018). Kyiv: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy. Retrieved from https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf [in Ukrainian].
9. Petroe, O.M., & Vasiliev, V.T. (2015). International labour migration: analysis of the situation and consequences for Ukraine. *Visnik Nacional'noi akademii derzhavnogo upravlinnâ pri Prezidentovi Ukraïni - Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 4, 93-100 [in Ukrainian].
10. Fedyuk, O., & Kindler, M. (Eds.). (2016). Ukrainian Migration to the European Union: Lessons from Migration Studies. IMISCOE Research Series. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-41776-9_1.
11. Vollmer, B.A. (2016). Ukrainian Migration and the European Union: Dynamics, Subjectivity, and Politics. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
12. Malynovska, O.A. (2018). Migration Policy: Global Context and Ukrainian Realitie. Kyiv: NISS [in Ukrainian].
13. Ryndzak, O.T. (2016). State's migratory policy in the context of priorities of Ukraine's national security. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 12(661), 72-81 [in Ukrainian].
14. Malynovska, O.A. (2014). Privat remittances from abroad: volume, channels, socio-economic significance. Kyiv: NISS [in Ukrainian].
15. Yelisieieva, L.V. (2019). The role of social capital in economic development. Kyiv: NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting [in Ukrainian].

16. Maidanik, I.P. (2018). Current features of highly skilled migration in Ukraine and in the world: major trends and structure. *Ukraina: aspekty pratsi - Ukraine: aspects of labor*, 2, 43-49 [in Ukrainian].
17. Vavylava, I.B., Isakova, N.B., Oliynyk, M.V., Sayenko, Yu.I., Troyan, V.M. (2016). Intellectual emigration of Ukrainian researchers at the beginning of the 21st century. *Nauka innov. - Sci. innov.*, 12(6), 15–36. doi: <https://doi.org/10.15407/scine12.06.014> [in Ukrainian].
18. Didkivska, L.V. (2020). Causes and consequences of intellectual migration in Ukraine. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 3, 65-76. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.03.065> [in Ukrainian].
19. State Statistics of Ukraine. (n.d.). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
20. Libanova, E.M., Vlasenko, N.S., Hryhorovych, N.V., Solop, A.V., Kobrians'ka, N.O., Bohoieva, N.A., ... Malynovska, O.A. (2009). External Labour Migration of Ukrainian Population. Kyiv. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ztm.htm [in Ukrainian].
21. Libanova, E.M., Vlasenko, N.S., Senyk, I.V., Solop, A.V., Kobrians'ka, N.O., Neverovs'ka, L.A., ... Malynovska, O.A. (2013). Report on methodology, organization and results of the modular sample survey on labour migration in Ukraine. Budapest: ILO. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ztm.htm [in Ukrainian].
22. State Statistics of Ukraine. (2017). External Labour Migration of Population (according to the results of the modular sample survey). Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.htm [in Ukrainian].
23. Ukraine migration profile 2018. (2019). Retrieved from https://dmsu.gov.ua/assets/files/mig_profil/migprofil_2018.pdf [in Ukrainian].
24. The World Bank. (n.d.). Retrieved from <https://www.worldbank.org>.
25. Macrotrends. (n.d.). Retrieved from <https://www.macrotrends.net>.
26. The National Bank has calculated foreign direct investment in 2019. (2020, February 4). Retrieved from https://www.dt.ua/ECONOMICS/unacbanku-porahuvali-pryami-inozemni-investyciyi-za-2019-rik-337549_html [in Ukrainian].
27. Speech of NBU Chairman Yakiv Smoliiy during a press briefing on monetary policy decisions. (2018). April 23, 2020. Retrieved from <https://bank.gov.ua/news/all/vistup-golovi-nbu-yakova-smoliya-pid-chas-pres-brifingu-schodo-rishen-z-monetaranoi-politiki> [in Ukrainian].
28. De Haas, H. (2005). International Migration, Remittances and Development: myths and facts. *Third World Quarterly*, 26(8), 1269-1284. doi: <https://doi.org/10.1080/01436590500336757>.
29. International Organization for Migration (IOM) Ukraine. (2016). Migration in Ukraine: facts and numbers. Kyiv. Retrieved from

- http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf [in Ukrainian].
30. Kurbet, O. (2019). Intellectual migration from Ukraine: a historical and economic essay. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 52, 189-212. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.189> [in Ukrainian].
 31. Baranovs'ka, M., & Mel'nyk, O.-I. (2019). Ukraine is in the top-5 countries from which highly qualified personnel go to Germany. Retrieved from <http://4hvylia.com/novyny-usim/ukraina-u-top-5-krain-z-iakykh-vysokokvalifikovani-kadry-idut-do-nimechchyny-infohrafika.html> [in Ukrainian].
 32. Jaskułowski, K. (2017). Book Review: Bastian A. Vollmer, Ukrainian Migration and the European Union: Dynamics, Subjectivity, and Politics. *Political Studies Review*, 15(4), 663. doi: <https://doi.org/10.1177/1478929917714961>.
 33. Libanova, E.M., Pozniak, O.V., & Malynovska, O.A. (Eds.). (2010). The population of Ukraine. Labor emigration in Ukraine. Київ: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
 34. The coverage of Ukrainians with the higher education is 76% - Institute of Demography | UNIAN. (2014). June 9, 2020. Retrieved from <https://www.unian.ua/society/1023767-ohoplennya-naselennya-ukrajini-vischoyu-osvitoyu-standovit-76-institut-demografiji.html> [in Ukrainian].
 35. Gresham, J., Ambas, D., & others. (2019). Research in the field of education in Ukraine: to greater efficiency, fairness and efficiency. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/790931568661644788/pdf/Overview.pdf> [in Ukrainian].
 36. Svitashchuk, I., & Stadny, Ye. (2014). Academic migration. Kyiv: CEDOS [in Ukrainian].
 37. Economics focus - Give me your scientists... (2009). *The Economist*. Retrieved June 9, 2020. Retrieved from <https://www.economist.com/finance-and-economics/2009/03/05/give-me-your-scientists>.
 38. Piontkivska, I., Yablonovsky, D., Ruda, Yu., Hamaniuk, O., Prokhorov, B., & Vasylieva, A. (2018). *How many Ukrainians have departed and what can be done about this: Analytical notes*. Retrieved from <https://ces.org.ua/migration/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 1 червня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.387>

УДК 336-021.341:330.342

JEL: G18

Бублик Є.О., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
відділу грошово-кредитних відносин
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6080-9341>
e-mail: bubl13@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРАДИГМИ ФІНАНСОВОЇ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ ПІД ВПЛИВОМ КРИЗОВИХ ПРОЦЕСІВ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Під впливом негативних наслідків глобальної фінансово-економічної кризи 2008 р. у сфері грошово-кредитних відносин виявились ознаки суттєвої зміни концептуальних підходів до подальшого впровадження заходів фінансової лібералізації. Потреба в теоретичному узагальненні чинників та проявів зміни підходів до фінансової лібералізації на сучасному етапі та поширення заходів регулювання потоків капіталу як реакції на наслідки останніх фінансових криз формує актуальне наукове завдання.

У статті проаналізовано економічні передумови, практичні обставини, що зумовили відхід від парадигми переважної корисності фінансової лібералізації, яка спостерігалась на етапі розгортання фінансової глобалізації. Узагальнено наукові дослідження, що на різних етапах визначили формування трендів фінансової лібералізації і переходу до практики контролю руху потоків капіталу. Визначено характер поетапної трансформації парадигми фінансової лібералізації від обґрунтування її переважної корисності з огляду на зменшення транзакційних витрат, через доцільність обмеження спекулятивних потоків та досягнення порогового рівня розвитку фінансових інститутів до необхідності запровадження заходів контролю за потоками капіталу на міжнародному рівні.

При цьому узагальнено прояви зміни підходів до фінансової лібералізації на рівні міжнародних фінансових інституцій. Вплив таких інституцій на посткризовому етапі зберігає значний вплив на реалізацію заходів макроекономічної та монетарної політики в

малих відкритих економіках. Відтак, запровадження в таких економіках заходів контролю за потоками капіталу цілком відповідає актуальним підходам міжнародних фінансових інститутів розвитку.

Узагальнено тенденції подальшого розвитку процесу фінансової інтеграції з виокремленням переважного підходу до формування наднаціональної системи контролю за потоками капіталу, доповненої розвитком відповідної політики фінансової стабільності на національному рівні. Показано основні здобутки світової та української наукової економічної думки у забезпеченні продуктивного впливу фінансової лібералізації на економічний розвиток.

Ключові слова: фінансова лібералізація, міжнародні потоки капіталу, фінансовий сектор, макропруденційна політика, МВФ.

Bublyk Ye.

TRANSFORMATION OF THE PARADIGM OF FINANCIAL LIBERALIZATION UNDER THE INFLUENCE OF CRISIS PROCESSES OF THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Under the influence of the negative consequences of the global financial and economic crisis of 2008, in the sphere of monetary relations appeared signs of a significant change in conceptual approaches to the further implementation of financial liberalization measures. The article analyzes the economic preconditions, practical circumstances that led to the departure from the paradigm of the predominant usefulness of financial liberalization, which was observed at the stage of financial globalization. The scientific researchers who at various stages have defined the formation of trends of financial liberalization and transition to practice of control the movement of capital flows, are generalized.

The nature of the gradual transformation of the paradigm of financial liberalization from the justification of its predominant usefulness in view of reducing transaction costs, through the reasonability of speculative flows limitation and achieving a threshold level of financial sector development to the needs to control capital flows at the international level. At the same time, the manifestations of changing approaches to financial liberalization at the level of international financial institutions are defined. The influence of such institutions in the post-crisis phase retains a significant impact on the implementation of macroeconomic and monetary policy measures in small open economies. Therefore, the introduction of measures to control capital flows is entirely consistent with the current approaches of international financial development institutions.

At the same time, the tendencies of further development of the process of financial integration are generalized, with the selection of the predominant approach to the formation of international capital flows control system, supplemented by the development of appropriate financial stability policy at the national level. The main achievements of world and Ukrainian scientific economic thought in ensuring the productive impact of financial liberalization on economic development are shown.

Keywords: financial liberalization, international capital flows, financial sector, macroprudential policy, IMF.

Вступ. Досить поширеним є твердження, що історія розвивається по спіралі. На прикладі підходів до оцінки процесу фінансової лібералізації можна побачити практичне відображення даного твердження. Протягом останніх п'ятдесяти років теоретичне обґрунтування перспектив та можливостей нормативного забезпечення вільного руху капіталу здійснило майже круговий оберт, набувши якісно нового розуміння природи та змісту економічних відносин у цій сфері.

Водночас узагальнення трансформації зазначених теоретичних підходів та обґрунтувань досить обмежено представлене в науковій літературі. На кожному етапі розвитку парадигми фінансової лібералізації теоретичний базис її наукових досліджень досить часто обмежувався актуальними на той час роботами. Тоді як представлення поглядів у ретроспективі трансформаційних етапів з аналізом актуального на той час обґрунтування розширює можливості узагальнення наукової думки на більш системному рівні та зменшує вірогідність непродуктивного повторення у майбутньому вже пройденого шляху.

Мета статті – узагальнити зміну теоретичних підходів до фінансової лібералізації та регулювання потоків капіталу під впливом наслідків сучасних фінансових криз.

Огляд попередніх досліджень і публікацій. Поширенню політики фінансової лібералізації наприкінці ХХ ст. передувала поява наукових робіт представників неоліберального напрямку економічної думки, які, з певними припущеннями, обґрунтовували потенційну корисність фінансової відкритості та мінімізації регуляторних вимог щодо руху міжнародних потоків капіталу (МПК) в інтересах економічного розвитку. Такий підхід отримав поширення і був закріплений в міжнародних угодах про створення торговельних, економічних та політичних інтеграційних об'єднань, угодах про співпрацю з провідними міжнародними фінансовими

інституціями. Вона протягом тривалого періоду часу помітним чином визначала напрями наукових досліджень, та реалізацію економічних політик широкого кола країн. Значний міжнародний вплив і розповсюдження дають підстави визначати даний підхід до корисності фінансової лібералізації як певну наукову парадигму, що протягом кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. визначала напрям розвитку економічної думки.

Базою для формування таких поглядів послуговували роботи Дж. Мілля [18, с. 166–167] (обґрунтування різниці дохідності капіталу, як чинника його міжнародного руху), Б. Оліна [4, с. 6–7] (ідентифікація чинників руху капіталу: відсоткові ставки, мита, нормативні обмеження, трансакційні витрати), Е. Хекшера [35] (мобільність чинників виробництва, зумовлена різницею їх вартості).

Свого роду фортецю фінансової регуляції напередодні сучасного лібералізаційного тренду втілювало панування кейнсіанської думки першої половини ХХ ст. Сам Дж. Кейнс в рамках постулату щодо рівноваги інвестицій та заощаджень, обґрунтував альтернативність міжнародного руху факторів виробництва та міжнародної торгівлі [11, с. 131–132, 161–166]. На його думку, рух капіталу відбувався внаслідок неврівноваженого платіжного балансу. Така теза суперечила твердженню Б. Оліна щодо чинників вивозу капіталу (не лише різниця у відсоткових ставках, а й різниця у балансі торгівлі формує напрям його руху, тобто і сам економічний розвиток є чинником руху капіталу).

Сходиною, що забезпечила перехід від регуляторної парадигми до концепції фінансової лібералізації прийнято вважати роботу Р. Солоу, який сформулював значення технічного прогресу як важливого екзогенного чинника економічного зростання. Перетікання капіталу між країнами сприяє обміну технологіями і, як наслідок, – технічному прогресу країни [25]. При цьому вплив технічного прогресу на розвиток відсталих економік більший, ніж провідних, що забезпечує зближення їх рівнів. Іншими роботами, що сприяли утвердженню парадигми фінансової лібералізації стали дослідження Р. Маккінона [17], Е. Шоу [24]. Твердження Маккінона-Шоу, що вивільнення процентних ставок від державного контролю підвищить заощадження та призведе до ефективного перерозподілу фінансового капіталу, справило потужний вплив на ставлення урядів та науковців до взаємозалежності фінансової лібералізації та економічного зростання.

На етапі розгортання нової хвилі глобалізації у 1980–1990-х роках переваги фінансової лібералізації обґрунтували Дж. Вільямсон [28], Р. Левайн [15, с. 720], М. Обстфельд [20], С. Фішер [6] та інші. У підсумку симбіоз описаних вище теоретичних викладок щодо граничної корисності у міжнародній торгівлі та факторів економічного зростання і сформували сучасний нео-ліберальний підхід до обґрунтування значення і природи процесу руху міжнародних потоків капіталу, який було покладено в основу «Вашингтонського консенсусу». В рамках «Вашингтонського консенсусу», що став визначальним етапом затвердження парадигми корисності фінансової відкритості, для забезпечення вільного руху капіталу передбачалось знизити обмеження на рух іноземних інвестицій, забезпечити вільну конвертацію іноземної валюти та дерегуляцію фінансових ринків. Ці заходи відіграли визначальну роль у розгортанні глобалізаційного процесу у ХХ ст. та проведенні економічних реформ у пострадянських економіках.

Роботи, що ставили під сумнів перспективи фінансової лібералізації на етапі її розгортання мали доволі сильну аргументацію у вигляді обґрунтування забезпечувальної ролі фінансового сектору Дж. Робінсон [22], обмеженого на практиці перерозподілу капіталу між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються (Р. Лукас [16], Д. Родрік [23]), негативних наслідків неконтрольованого руху капіталу у вигляді формування цінових дисбалансів та проциклічного впливу спекулятивних потоків капіталу (Дж. Стігліц [26], П. Кругман [14]). Варто відзначити, що одним із перших науковців, хто звернув увагу на можливість непродуктивного руху вільного капіталу, який може обумовлювати розгортання кризових явищ та необхідність «планомірного регулювання цієї гри суспільною владою» був український вчений М. Туган-Барановський [34, с. 60].

Зазначені роботи привернули увагу широкого кола науковців, але не змінили характер наукового мейнстріму, що запанував після краху Бреттон-Вудської системи у 1970-х роках. За винятком поодиноких спроб, політика фінансової лібералізації, як заходу стимулювання наздоганяючого зростання в цей період не зазнавала серйозної критики. Тоді як теоретичне обґрунтування концепції фінансової відкритості на фоні розгортання глобалізаційних процесів набуло системного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Під фінансовою лібералізацією, як правило, мають на увазі процес зменшення ступеню

державного регулювання фінансово-економічних відносин. Метою такого процесу виступає фінансова відкритість економіки задля забезпечення вільного руху капіталів між національними юрисдикціями. Теоретично взаємодія сукупності фінансово відкритих економік втілює випадок ідеальної конструкції світової ринкової економіки, яка на принципах саморегулювання забезпечує глобальний розвиток, усунення економічної нерівності, трансфер капіталів та технологій тощо. Тобто в такій концепції фінансова відкритість виступає необхідним ідеальним станом, що забезпечує функціонування глобалізованої економіки на саморегулювних засадах, а процес фінансової лібералізації забезпечує досягнення фінансової відкритості. Згідно з поширеними теоретичними узагальненнями, мотивами фінансової лібералізації слугують:

- забезпечення джерел фінансування державних заповишень та приватизації;
- імпорт інвестиційних ресурсів, технологій, організаційних практик;
- розширення ринків збуту, перетворення внутрішніх заощаджень на зовнішні активи;
- розвиток внутрішнього фінансового сектора;
- прагнення до інтеграції у світовий економічний простір [7].

Разом з тим, ці мотиви можна визначити швидше як цілі економічної політики, а до визначальних чинників фінансової лібералізації слід віднести більш фундаментальні мотиви широкого кола економічних суб'єктів. Зміна цих мотивів, у свою чергу, визначає не тільки швидкість руху до фінансової відкритості, а і його напрям. Адже відповідна зміна ринкових очікувань, параметрів середовища може викликати мотив обмеження фінансової відкритості.

Саме такі мотиви загострили дискусію щодо безумовної корисності процесу фінансової лібералізації у результаті низки боргових та валютних криз країн Латинської Америки та, найбільшим чином, Азійської фінансової кризи 1997 р. Її вагомою складовою став неконтрольований приплив великих обсягів іноземного капіталу, що втілювали реалізацію не цілей економічного розвитку, а спекулятивних інтересів та їх раптовий відплив в умовах погіршення ринкової кон'юнктури. Загострення дискусії у період між Азійською та Глобальною Фінансовою кризою 2008 р. не призвело до корінної зміни підходу, хоча й примусило відійти від посту-

лювання безумовної шкідливості заходів контролю та тактики шокової лібералізації.

Так, ще під час Азійської кризи, у вересні 1997 р. на засіданні в Гонконзі Тимчасовий комітет МВФ прийняв заяву про лібералізацію міжнародного руху капіталу. Він попросив виконавчу комісію Фонду завершити роботу над поправкою до Статуту МВФ, яка зробить лібералізацію руху капіталів однією з цілей МВФ та розширить його юрисдикцію, вимагаючи від урядів-членів прийняти «ретельно визначені» та послідовно застосовувати зобов'язання щодо лібералізації рахунку з капіталом. По суті, Тимчасовий комітет рекомендував, щоб визначення конвертованості валюти у Статтях Фонду, яке обмежувалось операціями з розрахунковими рахунками, поширювалося також і на рахунок операцій з капіталом [6]. Там само перший заступник виконуючого обов'язки директора МВФ С. Фішер у своєму виступі відзначив, що лібералізація рахунку операцій з капіталом – це неминучий крок на шляху до розвитку. А вільний рух капіталу сприяє ефективній алокації заощаджень у найбільш перспективних напрямках і тим самим прискорює зростання економіки та заможності [6].

Проте, вже на початку 2000-х років стало виходити все більше досліджень, які демонстрували суперечливі наслідки фінансової відкритості. Зокрема, можна відзначити дослідження П.Р. Агінора [1], який показав, що практичний вплив МПК на диверсифікацію фінансових ризиків у країнах, що розвиваються, мінімальний: вони отримують доступ до міжнародних ринків капіталу тільки в «хороші часи». Або П.О. Гуріншаса, який зробив висновок, що в окремих випадках вигреш від фінансової інтеграції може бути порівняно малим, навіть для країн, які отримують великі обсяги іноземного капіталу [8].

Важливою віхою стала робота фахівців із МВФ М. Козе, Е. Прасада та К. Рогоффа, під назвою «Фінансова глобалізація: переоцінка поглядів». У ній зазначалося, що потенційні переваги вільного руху капіталу не чинять безпосереднього впливу на розвиток економіки, а впливають на ринки фінансово відкритих країн, стимулюючи їх розвиток [13, с. 3–4]. Важливим доповненням тези про роль фінансових ринків у трансмісію потоків капіталу стало визначення критичності порогових значень розвитку якості ринкових інститутів, зокрема розвитку конкуренції та захисту права власності, бюрократичного управління, економічної політики та рівня торговельної інтеграції.

Зважаючи на слабку кореляцію відсоткових ставок і характеру потоків капіталу, були зроблені досить ґрунтовні припущення, що причиною цього є слабкий розвиток інститутів у країнах із недорозвиненими ринками [13, с. 3–4]. Такий підхід означає, що слабкий розвиток інститутів, з одного боку, відштовхує потенційних іноземних інвесторів, а з іншого – не дозволяє ефективно інвестувати наявний та отриманий капітал в економіку країни. До кола факторів, що негативно позначаються на залученні капіталу, також відносять і низьку якість людського капіталу (зокрема в частині низького рівня освіти) та асиметрію інформації, що обмежують можливість ефективного алокації капіталу.

Відповідно до цього підходу позитивний вплив фінансової відкритості та вільного руху МПК проявлявся лише в країнах, які перевищували ці порогові значення. Без цього вплив на економічне зростання вважався невизначеним, а от макроекономічна волатильність та ризик фінансової нестабільності збільшувалися. Попри цілком логічне формулювання, цю тезу все ж складно визнати об'єктивною, оскільки високі порогові значення розвитку ринкових інститутів властиві саме розвиненим країнам. З огляду на це парадигма стимулювання наздоганяючого зростання для відстаючих країн за рахунок фінансової лібералізації втрачала свою актуальність.

Робота Кармен та Вінсента Рейнхардів [21], присвячена ідентифікації випадків раптового припливу великих обсягів капіталу, засвідчила, що у більшості випадків вони трапляються з країнами, що проводять фінансову лібералізацію. Перебіг таких припливів мав виключно спекулятивний характер, тривав не більше 2–4 років, після чого ставався раптовий відплив капіталу з провокуванням фінансових криз. Власне всі три основні хвилі припливу капіталу, які можна виокремити протягом періоду глобалізації 1970–2000-х роках, завершувалися потужними кризами: перша – експансія «нафтодоларових» інвестицій 1970–1980-х роках – завершилась борговими кризами у Мексиці та низці країн Латинської Америки; друга хвиля – експансія капіталів на фондові та валютні ринки країн, що розвиваються, у 1990–1997 рр. – завершилась втечею капіталів з Мексики, країн Латинської Америки і Східної Азії, РФ; третя хвиля – рекордні МПК на ринки різних країн 2003–2008 рр. – завершилась глобальною фінансовою кризою.

Наочний прояв проциклічності МПК в Україні спостерігався у період кредитної експансії 2004–2007 рр. До цього періоду було завершено основний етап приватизації, і накопичення початкового вітчизняного капіталу. Після прискорення економічного зростання рух МПК в Україну почав зростати значними темпами. Приплив іноземного капіталу відіграв провідну роль у фінансуванні кредитного буму та формуванні передумов для фінансової нестабільності в Україні.

Слід відзначити погляди П. Кругмана, який у листі до прем'єр-міністра Малайзії сформулював рекомендації щодо можливої ефективності заходів управління потоками капіталу, якщо такі заходи не стають на заваді економічного розвитку, щоб дати можливість економіці передихнути у найбуремніший період екзогенного шоку [14]. Дж. Стігліц також звертав увагу на нерівномірні наслідки фінансової лібералізації [26]. Цікаво відзначити і певний відхід від позиції необхідності нерегульованого руху МПК самого Дж. Вільямсона, який в цей час визнав, що «Вашингтонський консенсус» був переважно націлений на політику, а не на розвиток інститутів і однозначно вимога фінансової лібералізації в ньому ніколи не фігурувала, навіть попри наявність відповідних пропозицій [28].

Вплив наслідків глобальної фінансової кризи 2008 р. на парадигму фінансової лібералізації

Після фінансово-економічної кризи 2008 р. у науковій літературі стався помітний зсув в напрямі досліджень концепції запровадження фінансової лібералізації та проциклічності МПК, які приблизно за останні 15–20 років набули більш мобільних, короткострокових, та спекулятивних форм. При цьому слід відзначити, що побічним трендом глобалізації стало збільшення ролі наддержавних інститутів та міждержавних регіональних об'єднань, які набули ролі провідників розвитку фінансових відносин. Тому офіційна позиція таких інститутів (МВФ, Світового банку, ЄЦБ) мала виключно велику роль для країн з економіками, що розвиваються. Політика малих відкритих економік з об'єктивних причин значною мірою підпадає під їх залежність. Тому детермінація та виявлення змін інституційних поглядів таких міжнародних організацій відіграє важливу роль, як з точки зору ідентифікації наукових підходів, так і перспективних напрямів політики економічного розвитку.

Одразу після ГФК ідея використання обмежень на рух капіталу позиціонувалась не як повноцінний елемент макроекономічної політики, а, радше, як тільки тимчасовий засіб. Але вже у 2010 р. трансформація парадигми фінансової лібералізації набуло більш системних рис. У цей рік голова центробанку Бразилії повідомив, що оголошені ФРС США плани знизити ставку за внутрішніми позиками та надати імпульс слабкій економіці призведе до зростання волатильності на світових ринках і ускладнить зусилля його країни щодо обмеження зміцнення національної валюти Бразилії [5]. Це передбачало необхідність запровадження обмежень на рух МПК.

Майже одразу і уряд Південної Кореї висловив попередження про те, що він готовий вжити заходів, спрямованих на обмеження припливу коштів. Із початку 2000-х років Південна Корея в принципі вже неодноразово вдавалася до обмежень, але цього разу необхідність заходів було обґрунтовано доцільністю відходу від уявлення про неефективність або витратність політики контролю і розглядом питання про введення заходів щодо підвищення макроекономічної обачності на більш системному рівні [10].

На додаток, в цей же рік було оприлюднено доповідь, підготовлену групою економістів МВФ, де йшлося про те, що Фонд суттєво переглянув свою позицію щодо використання обмежень на приплив капіталу в країнах з ринками, що формується. У документі було зроблено висновок про те, що заходи контролю іноді *«обґрунтовані як один з інструментів макроекономічної політики» в країнах, які прагнуть впоратися зі швидко зростаючим припливом капіталу* [19]. Економіст-науковець О. Бланшар, що займав посаду заступника голови МВФ, відзначив, що з 2012 р. офіційна позиція МВФ уже говорила про наявність політики контролю за рухом капіталу як *«необхідної умови фінансової стабільності, що повинна запобігати накопиченню ризиків та реалізації екзогенних шоків, пояснюючи це тим, що «раптове збільшення припливу капіталу може здійснювати дестабілізуючий вплив, насамперед унаслідок сприянню виникненню кредитних бумів і фінансовій нестабільності»* [3, с. 6].

Із цього часу в рамках постійно діючої програми покращення функціонування міжнародної валютної системи МВФ почав працювати над політикою фінансової лібералізації із використанням заходів управління потоками капіталу [2]. У наступні роки, особливо під впливом розгортання торговельних суперечок між США

та КНР, подібна риторика від МВФ посилилась і поширилася на зворотний рух МПК. Голова МВФ К. Лагард на щорічній зустрічі МВФ та Світового банку в жовтні 2018 р. у Індонезії висловила обґрунтованість використання всіх інструментів задля запобігання відпливу капіталу, неминучого в умовах торговельних суперечок та пожорсткішання монетарної політики західних центробанків [9].

Особливу увагу потрібно звернути на постулювання необхідності використовувати заходи для обмеження раптової втечі капіталу із малих відкритих економік. Сплески відпливу можуть викликати шоки у фінансовій системі та спад у реальному секторі. Цікаво відзначити, що в сенсі аналізу ефективності заходів обмеження на відплив капіталу серед трьох країн, на досвід яких посилаються експерти МВФ, є і Україна, що в 2008 р. запровадила суттєві обмеження на відплив капіталу. Проте МВФ не дуже позитивно оцінює український досвід, апелюючи до того, що обмеження запроваджувались в умовах слабкої макроекономічної політики [5, с. 33].

Таким чином, наразі МВФ упевнено просуває підхід щодо доцільності оперування заходами контролю над МПК у межах інструментарію адекватної макроекономічної політики, наголошуючи при цьому, що первинними є інтереси макроекономічної політики, що комплексно вирішує завдання фінансової стабільності та економічного розвитку. Заходи контролю та регулювання руху МПК у такому випадку повинні сприйматись як підпорядкована політика. Такий підхід слід вважати виправданим, оскільки найбільш дієві заходи обмеження МПК можуть бути реалізовані в рамках фіскальної та монетарної політики, що вимагає їх узгодження як між собою, так і стосовно політики економічного розвитку.

Новий офіційний погляд провідних наднаціональних інституцій примушує як розвинені країни, так і країни, що розвиваються, задуматися про зміни регуляторної та фіскальної політики, що дозволили би стримати короткострокові потоки на боргових ринках та стимулювали б довгострокові інвестиції у капітал [2]. Для цього країни повинні насамперед зосередитися на розвитку стійких інклюзивних внутрішніх фінансових ринків, а досягнення фінансової відкритості відсунути на другий план – як більш довгострокову ціль.

Зміна офіційного погляду однієї з провідних установ, що сприяла поширенню парадигми фінансової лібералізації, вплинула і на зміну напрямів наукових досліджень. Домінуючий підхід на даному етапі передбачає тимчасовість запроваджених обмежень на рух капіталу, які не повинні перетворитись на систему. Але існують й підходи, орієнтовані на інші можливі варіанти посткризової трансформації лібералізаційного тренду. Перший – це обмеження фінансової відкритості країн, що розвиваються. На таку перспективу звертає увагу Дж. Стігліц [27]. І дійсно, у ряді країн, зокрема Бразилії, Пд. Кореї, Польщі, Чехії помітні певні ознаки її реалізації. Уряди цих країн посилюють обмеження на рух іноземного капіталу ринковими та адміністративними заходами.

Другим, більш перспективним, напрямом слід вважати трансформацію сучасної лібералізаційної парадигми не в бік автономізації, а у напрямі розробки наднаціональної системи контролю за МПК, покликаної посилити соціальну відповідальність країн експортерів капіталу, офшорних юрисдикцій та забезпечити малі відкриті економіки від негативного впливу короткострокових спекулятивних інвестицій. В умовах браку ефективного інструментарію запобігання ризикам вільного руху МПК виникає потреба у створенні заснованої на правилах міжнародної системи, що спирається на комплексну і доповнювану базу даних для консультування у сфері оптимізації корисних продуктивних ефектів МПК, мінімізуючи ризики фінансової стабільності [32, с. 16].

Наявний негативний досвід економічних криз, спричинених зокрема і впливом волатильних потоків капіталу, актуалізував проблематику фінансової відкритості та підняв питання теоретичного узагальнення і детермінації мотивів, факторів та особливостей формування фінансової відкритості транзитивними економіками. Для розуміння впливу фінансової відкритості на економіку та власне природу її формування питання виявлення факторів і мотивів динаміки фінансової відкритості виявилось винятково важливим.

Окрім загальних висновків та рекомендацій щодо використання заходів та обмежень на рух МПК, фахівцями було запропоновано й низку методичних рекомендації щодо їх запровадження. Їхнім вагомим внеском стала класифікація основних форм обмежень та формалізація передумов їх запровадження. Основними різновидами обмежень при цьому визнано ті, що на

постійній основі обмежують рух капіталу, і ті, що мають дискретний характер, вмикаючись або вимикаючись за наявності потреби. Перші отримали назву «стіни» (walls), а інші – «ворота» (gates) [12], які можна умовно порівняти із адміністративними та ринковими типами обмежень.

Суперечності інтересів економічних суб'єктів, що постійно змінюють свою гостроту під впливом часу та обставин в процесі суспільно-економічного розвитку зумовлюють об'єктивну мінливість і руху до фінансової відкритості. Визначальними мотивами, що формують глибинну сутність суперечностей та детермінують напрям руху до фінансової відкритості відносяться:

- прагнення до фінансової свободи / фінансової стабільності;
- потреба у розширенні фінансових ресурсів / обмеженні впливу капіталу;
- прагнення до інтеграції / захисту національних інтересів;
- інтерес у поділі відповідальності за ефективність політики / збереженні монетарного суверенітету;
- стан недовіри і запит на дерегуляцію / поінформованості і лояльності до обмежень.

Слід звернути увагу на мотив перенесення відповідальності за регуляторні функції монетарної влади. Постульовані такі переваги безмежної фінансової відкритості: розширення ресурсної бази та її здешевлення, хеджування ризиків, відмова від цілої низки завдань моніторингу та контролю, дотримання стабільного курсу, навіть певним чином завдань інституційного розвитку приваблює монетарних регуляторів країн з малими відкритими економіками. Тому мотивація з боку монетарних регуляторів підвищення рівня фінансової відкритості також є доволі потужною. Хоча періодична трансмісія серйозних екзогенних фінансових шоків час від часу актуалізує потребу посилення монетарного суверенітету для їх подолання.

Мінливість цих зв'язків під впливом екзогенних та ендегенних чинників економічної динаміки визначає перманентний характер змін напрямів руху до фінансової відкритості. Але потрібно мати на увазі, що попри вагомі ризики та перешкоди, прагнення до фінансової лібералізації має глибинні економічні та соціокультурні мотиви, що превалюють над мотивами закритості. Як зазначав М. Обстфельд, дуалізм переваг та недоліків фінансової відкритості є притаманною особливістю реального світу [20, с. 10].

Опосередковані розвитком систем транспорту та комунікації, глибинні мотиви формують переважне прагнення доступу до нових ринків та ресурсів поза межами держави, а також вивільнення з-під державного нагляду та регулювання і визначають потенціал подальшого розгортання тренду фінансової лібералізації та глобалізації. Визначальними чинниками інституційної модернізації та забезпечення процесу фінансової відкритості на сучасному етапі також виступають суперечності корупційних мотивів в державному регулюванні та супутньої інформаційної асиметрії у відносинах держави з малим бізнесом та великими корпораціями.

Таке співвідношення мотивів прагнення до відкритості та закритості у глобальному цивілізаційному вимірі визначає рух до фінансової відкритості як прагнення до прогресу, а до закритості – як ситуативне прагнення до стабілізації на кризових етапах розвитку. Зазначені глибинні суперечності визначають особливості мотивів та чинників розгортання лібералізаційних процесів в різних типах економік. Локалізація проявів зазначених ефектів повинна слугувати раціональними мотивами зміни рівня фінансової відкритості з прерогативою забезпечення балансу фінансової стабільності на шляху до фінансової інтеграції.

Українська наукова думка щодо перспектив запровадження регулювання МПК набула найбільш помітного розвитку так само після ГФК. Продовжуючи загалом лібералізаційні підходи, у цей період основна увага вже приділялась аналізу доцільності обмежень надмірної залежності перехідних економік від потоків іноземного капіталу для захисту національних інтересів, навіть ціною створення відповідного механізму їх регулювання [33, с. 529].

З огляду на трагічні наслідки випадків девальвації, набула нового обґрунтування необхідність регулювання МПК із врахуванням залежності динаміки фінансового сектора малих відкритих сировинних економік від зовнішньоекономічного [31, с. 205] та актуалізація необхідності збереження валютного регулювання з огляду на наочні ризики передчасного проведення валютної лібералізації без узгодження дій у сфері зняття обмежень на рух капіталу та розвитку фінансової системи [29, с. 44–45]. Загалом ризики підвищення мобільності МПК, збільшення впливу іноземного капіталу на національних кредитних та боргових ринках як фінансовий чинник формування сучасних умов «нової нормаль-

ності» та глобальної нестабільності привертають все більше уваги українських науковців [30, с. 34–35].

Разом з тим, роботи присвячені виробленню концептуальних основ та практичних рекомендацій щодо напрямів формування контролю за МПК з огляду на їх деформаційний вплив на структуру грошової пропозиції в українській науці представлені досить обмежено [36, с. 108]. Так само і така важлива з точки зору забезпечення стійкого економічного розвитку проблема, як раціональне використання фінансової відкритості в Україні, не отримала адекватної уваги і наявні здобутки не відповідають комплексному характеру проблеми і потребам її системного вирішення. Як наслідок, поточні заходи НБУ в частині фінансової дерегуляції та лібералізації валютного регулювання все ще демонструють ознаки збереження домінування в Україні безумовно лібералізаційного тренду.

Висновки. На етапі осягнення реальних наслідків фінансово-економічної кризи 2008 р. відбулась помітна зміна концептуального підходу до запровадження глобальної фінансової відкритості. Після близько п'ятдесяти років теоретичного обґрунтування та практичного втілення парадигми фінансової лібералізації, наукова економічна думка завершує черговий виток спіралі свого розвитку, повертаючись до обґрунтування необхідності реалізації заходів фінансового регулювання на новому системному міжнародному рівні. Завдання фінансової лібералізації із розгортанням ГФК зменшило свою актуальність для транзитивних економік. Відходять від неї й розвинені країни, що досягли високого рівня фінансової відкритості, реалізуючи власні економічні переваги через експорт капіталу на етапах їх піднесення та приваблюючи капітал, що втікає з країн третього світу у фінансові центри.

Вагома відмінність у процесі раціоналізації оптимального рівня фінансової відкритості для двох типів економіки: розвинених і таких, що розвиваються, у т. ч. транзитивних, полягає у значно більшій самостійності перших щодо корекції економічної політики. Малі відкриті економіки розвивають свою економічну політику в узгодженні з міжнародними інституціями та інтеграційними об'єднаннями, від яких вони надто залежать фінансово. Неоднозначний вплив фінансової відкритості на економічне зростання і, водночас, наочний зв'язок нерегульованих МПК із формуванням системного ризику фінансової нестабільності в малих

відкритих економіках із недорозвиненими ринковими інституціями через поглиблення структурних, валютних, цінових диспропорцій зумовив зміну інституціональних підходів до запровадження фінансової відкритості та формування політики контролю за рухом потоків капіталу. Міжнародні фінансові інституції висловлюють згоду з необхідністю впровадження системи регулювання потоків капіталу у вигляді обмежень на спекулятивні потоки на національному рівні та формування глобальної системи соціальної відповідальності за вторинні наслідки недалекоглядної макроекономічної політики на глобальному рівні.

Подальша зміна і розвиток концептуальних підходів до регулювання фінансової відкритості та використання обмежень на рух МПК стикається з потребою розв'язання таких принципових завдань: усвідомлення можливостей використання заходів регулювання МПК у відповідності до зміни глобалізаційної парадигми та політики наддержавних інституцій; узагальнення світового досвіду в цій сфері та виокремлення найкращих практик регулювання фінансової відкритості; узгодження заходів контролю за МПК з актуальним інструментарієм монетарної та макроекономічної політики. Вирішення цих принципових завдань є актуальним викликом для наукової думки в рамках формування нового концептуального підходу подолання існуючих суперечностей і подальшого розвитку економічних відносин через їх лібералізацію, на якісно новому міжнародно-системному рівні.

1. Agénor P.R. Benefits and costs of international financial integration: theory and facts. The World Bank. 2001. doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2699>.
2. Bird M. The Hottest Idea in Finance: Capital Controls Are Good. *The Wall Street Journal*. 2016. Feb. 4. URL: <https://www.wsj.com/articles/the-hottest-idea-in-finance-capital-controls-are-good-1454581800>.
3. Blanchard O., Hagan S., Towari S., Vinals J. The liberalization and management of capital flows: an institutional view. International Monetary Fund, 2012. doi: <https://doi.org/10.5089/9781498339612.007>.
4. Brems H. Bertil Ohlin's Contributions to Economic theory. BEBR Faculty working paper. 1986. (November). № 1305.
5. Brockmeijer J., Marston D., Ostry J.D. Liberalizing capital flows and managing outflows. IMF Board Paper. 2012. URL: <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/031312.pdf>. doi: <https://doi.org/10.5089/9781498340847.007>.
6. Fischer S. Capital account liberalization and the role of the IMF. Seminar Asia and the IMF. International Monetary Fund. 1997. Vol. 19. Retrieved from <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp091997>.

7. Garita G. Financial market liberalization and economic growth. Rozenberg Publishers. 2008. № 426.
8. Gourinchas P.O., Jeanne O. The elusive gains from international financial integration. *The Review of Economic Studies*. 2006. № 73(3). P. 715–741. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-937X.2006.00393.x>.
9. IMF's Lagarde urges countries to control 'inevitable' capital outflows amid trade, rate risks. *Business News*. 2018. October 11. URL: <https://www.reuters.com/article/us-imf-worldbank-lagarde-capital-outflow/imfs-lagarde-urges-countries-to-control-inevitable-capital-outflows-amid-trade-rate-risks-idUSKCN1MLOHG>.
10. Kawai M., Lamberte M., Takagi S. Managing capital flows: lessons from the recent experiences of emerging Asian economies. Regulating global capital flows for long-run development. 2012. 35 p.
11. Keynes J.M.. A treatise on money The collected writings of John Maynard Keynes. London, 1930.
12. Klein W. Capital Controls: Gates versus Walls. *Brookings Papers on Economic Activity*. 2012. Vol. 1. P. 317–367. doi: <https://doi.org/10.1353/eca.2012.0015>.
13. Kose M., Prasad E., Rogoff K., Wei S. Financial globalization: a reappraisal. IMF Working papers. 2009. WP/06/189(1). 94 p. doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-5149>.
14. Krugman P. An open letter to Prime Minister Mahathir. 1998. URL: <http://web.mit.edu/krugman/www/mahathir.html>.
15. Levine R. Financial development and economic growth. *Journal of Economic Literature*. 1997. Vol. 35(2). P. 688–726.
16. Lucas R. Why doesn't capital flow from rich to poor countries? *The American Economic Review*. 1990. № 80(2). P. 92–96.
17. McKinnon R. Money and Finance in Economic Development. Washington: Brookings Institution Press, 1973.
18. Mill J. Principles of Political Economy: With Some of Their Applications to Social Philosophy / Ashley ed. 1920. Vol. 2. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/mill-principles-of-political-economy-ashley-ed>.
19. Moghadam R. (2011). Recent Experiences in Managing Capital Inflows – Cross-Cutting Themes and Possible Policy Framework. International Monetary Fund. URL: <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2011/021411a.pdf>. doi: <https://doi.org/10.5089/9781498339346.007>.
20. Obstfeld M. The Global Capital Market: Benefactor or Menace? *Journal of Economic Perspectives*. 1998. Vol. 12(4). P. 9–30. doi: <https://doi.org/10.1257/jep.12.4.9>.
21. Reinhart C., Reinhart V. From capital flow bonanza to financial crash. 2008. URL: <https://voxeu.org/article/capital-inflow-bonanza-financial-crash-danger-ahead-emerging-markets>.
22. Robinson J. The generalization of the general theory. The rate of interest and other essays. London: Macmillian, 1952.
23. Rodrik D. Who needs capital-account convertibility? Essays in international finance. Princeton: Department of Economics, Princeton University, 1998. P. 55–65.

24. Shaw E. Financial Deepening in Economic Development. New York: Oxford University Press, 1973.
25. Solow R. Technical change and the aggregate production function. *Review of Economics and Statistics*. 1957. Vol. 39(3). P. 312–320. doi: <https://doi.org/10.2307/1926047>.
26. Stiglitz J. More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus. The 1998 WIDER Annual Lecture. 1998. URL: <https://www.globalpolicy.org/component/content/article/209/43245.html>.
27. Stiglitz J., Rashid H. Closing Developing Countries' Capital Drain. *Project Syndicate*. 2016. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/developing-countries-capital-outflows-by-joseph-e-stiglitz-and-hamid-rashid-2016-02?barrier=accesspaylog>.
28. Williamson J. Our Agenda and the Washington Consensus. Washington: Institute for International Economics, 2003. P. 323–331.
29. Береславська О.І. Лібералізація механізму валютного регулювання в Україні. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Економіка*. 2016. № 2. С. 43–50.
30. Вишне夫斯基 В.П., Шелудько Н.М. Глобальная финансовая нестабильность как «новая нормальность»: истоки, вызовы, перспективы. *Тerra Economicus*. 2017. № 15(3). С. 32–55.
31. Кораблін С. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків. Інститут економіки та прогнозування НАН України. Київ, 2017. 308 с.
32. Раджан Р. Наростающий прилив. *Финансы и развитие*. 2019. Июнь. С. 15–19.
33. Сніжко О.В. Фінансовий розвиток трансформаційних економік: структурно-функціональний аналіз: монографія. Київ: Київський університет, 2009.
34. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы: очерк из социальной истории Англии. Киев: Наукова думка, 2004. 368 с.
35. Хекшер Э. Влияние внешней торговли на распределение дохода. *Вехи экономической мысли*. 2006. № 6. С. 154–173.
36. Шаповал Ю.І. Контроль за рухом капіталу: особливості сучасних підходів і висновки для України. *Український соціум*. 2018. № 2. С. 106–129. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2018.02.106>.

References

1. Agénor, P.R. (2001). Benefits and costs of international financial integration: theory and facts. The World Bank. doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2699>.
2. Bird, M. (2016). The Hottest Idea in Finance: Capital Controls Are Good. The Wall Street Journal. Feb. 4. Retrieved from <https://www.wsj.com/articles/the-hottest-idea-in-finance-capital-controls-are-good-1454581800>.
3. Blanchard, O., Hagan, S., Towari, S., Vinals, J. (2012). The liberalization and management of capital flows: an institutional view. International Monetary Fund, D.C. doi: <https://doi.org/10.5089/9781498339612.007>.
4. Brems, H. (1986). Bertil Ohlin's Contributions to Economic theory. BEBR Faculty working paper. November. № 1305.

5. Brockmeijer, J., Marston, D., Ostry, J. D. (2012). Liberalizing capital flows and managing outflows. IMF Board Paper. Retrieved from <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/031312.pdf>. doi: <https://doi.org/10.5089/9781498340847.007>.
6. Fischer, S. (1997). Capital account liberalization and the role of the IMF. Seminar Asia and the IMF. Sept. 19. Retrieved from <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp091997>.
7. Garita, G. (2008). Financial market liberalization and economic growth. Rotterdam: Tinbergen Institute, Erasmus University.
8. Gourinchas, P.O., Jeanne, O. (2006). The elusive gains from international financial integration. *The Review of Economic Studies*, 73(3), 715-741. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-937X.2006.00393.x>.
9. IMF's Lagarde urges countries to control 'inevitable' capital outflows amid trade, rate risks. (2018). *Business News*. October 11. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-imf-worldbank-lagarde-capital-outflow/imfs-lagarde-urges-countries-to-control-inevitable-capital-outflows-amid-trade-rate-risks-idUSKCN1MLOHG>.
10. Kawai, M., Lamberte, M., Takagi, S. (2012). Managing capital flows: lessons from the recent experiences of emerging Asian economies. In: *Regulating global capital flows for long-run development*.
11. Keynes, J.M. (1930). *A treatise on money* (London). The collected writings of John Maynard Keynes. Vol. 6. London: Macmillan.
12. Klein, W. (2012). Capital Controls: Gates versus Walls. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2012(1), 317-367. doi: <https://doi.org/10.1353/eca.2012.0015>.
13. Kose, M., Prasad, E., Rogoff, K., Wei, S. (2009). Financial globalization: a reappraisal. IMF Working papers. WP/06/189(1). doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-5149>.
14. Krugman, P. (1998). An open letter to Prime Minister Mahathir. Retrieved from <http://web.mit.edu/krugman/www/mahathir.html>.
15. Levine, R. (1997). Financial development and economic growth. *Journal of Economic Literature*. Jun. Vol. 35. No. 2, 688-726.
16. Lucas, R. (1990). Why doesn't capital flow from rich to poor countries? *The American Economic Review*, 80(2), 92-96.
17. McKinnon, R. (1973). *Money and Finance in Economic Development*. Washington: Brookings Institution Press.
18. Mill, J. (1920). *Principles of political economy: with some of their applications to social philosophy* / Ashley ed. Vol. 2. Retrieved from <https://oll.libertyfund.org/titles/mill-principles-of-political-economy-ashley-ed>.
19. Moghadam, R. (2011). Recent Experiences in Managing Capital Inflows - Cross-Cutting Themes and Possible Policy Framework. *International Monetary Fund*. Retrieved from <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2011/021411a.pdf>. doi: <https://doi.org/10.5089/9781498339346.007>.
20. Obstfeld, M. (1998). The Global Capital Market: Benefactor or Menace? *Journal of Economic Perspectives*, 12(4), 9-30. doi: <https://doi.org/10.1257/jep.12.4.9>.

21. Reinhart, C., Reinhart, V. (2008). From capital flow bonanza to financial crash. Retrieved from <https://voxeu.org/article/capital-inflow-bonanza-financial-crash-danger-ahead-emerging-markets>.
22. Robinson, J. (1952). The generalization of the general theory. In: The rate of interest and other essays. London: Macmillan.
23. Rodrik, D. (1998). Who needs capital-account convertibility? In: Essays in international finance (pp. 55-65). Princeton: Princeton University Press.
24. Shaw, E. (1973). Financial Deepening in Economic Development. New York: Oxford University Press.
25. Solow, R. (1957). Technical change and the aggregate production function. Review of Economics and Statistics, 39(3), 312-320. doi: <https://doi.org/10.2307/1926047>.
26. Stiglitz, J. (1998). More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus. The 1998 WIDER Annual Lecture. Retrieved from <https://www.globalpolicy.org/component/content/article/209/43245.html>.
27. Stiglitz, J., Rashid, H. (2016). Closing Developing Countries' Capital Drain. Project Syndicate. 2016. Retrieved from <https://www.project-syndicate.org/commentary/developing-countries-capital-outflows-by-joseph-e-stiglitz-and-hamid-rashid-2016-02?barrier=accesspaylog>.
28. Williamson, J. (2003). Our Agenda and the Washington Consensus. Washington: Institute for International Economics.
29. Bereslavska, O. (2016). The Liberalization of the Currency Regulation in Ukraine. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu Ostroz'ka akademiya. Seriya: Ekonomika - Scientific Notes of Ostroh Academy National University, Series: Economics*, 2, 43-50 [in Ukrainian].
30. Vishnevskiy, V., Sheludko, N. (2017). Global Financial Instability as a "New Normality": Origins, Challenges, Prospects. *Terra Economicus*, 15, 32-55 [in Russian].
31. Korablin, S. (2017). Macroeconomic dynamics of Ukraine: the trap of commodity markets. Kyiv: Institute for economics and forecasting, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
32. Rajan, R. (2019). Rising Tide. *Finansy i razvitiye - Finance and Development*, June, 15-19 [in Russian].
33. Snizhko, O. (2009). Financial development of transformational economies: structural and functional analysis: monograph. Kyiv: Kyiv University [in Ukrainian].
34. Tugan-Baranovsky, M. (2004). Industrial crises: an essay from the social history of England. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
35. Heckscher, E. (2006). The effects of foreign trade on the distribution of income. *Vekhi ekonomicheskoy mysli - Milestones of an economic thought*, 6, 154-173 [in Russian].
36. Shapoval, Yu. (2018). Capital flows control: features of innovative approaches and insights for Ukraine. *Ukr. socium - Ukrainian society*, 2(65), 106-129. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2018.02.106> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29 квітня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.407>

УДК 336.06:330.341.1]:314.04

JEL: G28, G29, G50

Грубєр К.В., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу грошово-кредитних відносин
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
e-mail: anufriyeva@nas.gov.ua

ДОСТУП НАСЕЛЕННЯ ДО ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ ЯК СКЛАДОВА ФІНАНСОВОЇ ІНКЛЮЗІЇ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ОЦІНКА У ВІТЧИЗНЯНИХ РЕАЛІЯХ¹

Виявлено та систематизовано чинники, розкрито сучасні механізми й ризики розширення доступу до фінансових послуг за останні роки. Обґрунтовано місце, історичне значення та особливості діджиталізації і фінансових технологій, направлених на вдосконалення і здешевлення фінансових послуг, а також створення точок доступу населення до фінансових послуг. Проаналізовані наукові та експертні оцінки впливу впровадження фінансових технологій як на діяльність фінансових установ, так і на залученість населення до фінансових відносин, а також виявлено ризики, пов'язані із розвитком фінансових технологій. Доведено важливість доступності вартості фінансових послуг і подолання бар'єрів, що приводять до примусової ексклюзії населення з фінансових відносин. Обґрунтовано соціально-економічний ефект доступності фінансових послуг як складової фінансової інклюзії з наведенням прикладів успішної політики фінансової діджиталізації та фінансової інклюзії в країнах світу. Гіпотетично передбачено, що саме ефективна фінансова інклюзія, яка досягається за певних умов і сприяє добробуту населення, врешті дозволяє досягти соціоекономічного розвитку. Виявлено передумови фінансової системи банківського типу, характерної для України, які сприяють розвитку фінансової інклюзії населення. Проаналізовано рівень доступу до фінансових послуг в Україні за допомогою ряду показників з урахуванням обмеженості даних і опосередкованості оцінок. Зазна-

¹ Статтю підготовлено у рамках наукового проекту «Фінансова інклюзія як чинник соціоекономічного розвитку України» (№ ДР 0119U001859).

чено необхідність врахування структури доходів і витрат населення, а отже і структури затребуваних фінансових послуг при оцінці резервів розширення фінансової інклюзії населення.

Ключові слова: фінансовий ринок, фінансова інклюзія, банківський сектор, фінансові відносини, доступ до фінансових послуг, фінансовий моніторинг, фінансова дисципліна, «фінтех», фінансова система банківського типу, суспільний добробут.

Gruber K.

ACCESS TO FINANCIAL SERVICES FOR INDIVIDUALS AS A COMPONENT OF FINANCIAL INCLUSION: EVOLUTION AND ESTIMATION IN DOMESTIC CONDITIONS

The factors, modern mechanisms, and risks of expanding access to financial services within the latest years are disclosed and systemized. The place, historical meaning and peculiarities of digitalization and financial technologies aimed at improving and cheapening of financial services as well as creating points of access for individuals to financial services are substantiated. Scientific and expert evaluations as regards the impact of implementing financial technologies on the financial institutions' development and population inclusiveness to financial services, as well as the risks related to the development of financial technologies are analyzed. The importance of affordable cost of financial services and overcoming the barriers leading to the involuntary exclusion of people from financial relations are proved. The socio-economic effect of financial services' accessibility as a component of financial inclusion is substantiated by providing examples of successful financial digitalization and financial inclusion implementation in other countries. Namely, the effective financial inclusion reached at certain conditions and favoring population welfare, as has been hypothetically reasoned, ultimately allows achieving socio-economic development. The prerequisites of bank-based financial system typical for Ukraine, which can facilitate the development of population's financial inclusion, are revealed. Access level to financial services in Ukraine is analyzed using the range of indicators and with consideration of lack of data and implicitness of estimations. The structure of individual income and expenses, and therefore the structure of financial services in demand is to be taken into account when estimating the reserves of widening financial inclusion of the individuals.

Keywords: *financial market, financial inclusion, banking sector, financial relations, access to financial services, financial monitoring, financial discipline, Fintech, bank-based financial system, social welfare.*

Постановка проблеми. Дослідження доступності фінансових послуг для населення з-поміж інших складових фінансової інклюзії, її чинників та передумов базується на вхідних даних фінансових установ щодо «пропозиції» фінансових послуг², сформованих на виконання вимог нагляду регуляторів. Розуміння еволюції та рівня доступу до фінансових послуг в Україні, а також сучасних каналів їх пропозиції за допомогою фінансових технологій дасть можливість сформулювати практичні рекомендації щодо політики інклюзії певних верств населення, не залучених до фінансових відносин. Безперечно, лише агресивне розширення клієнтської бази фінансових установ за відсутності синергії законотворчої діяльності, державної фіскальної політики та типу регулювання фінансового ринку, спрямованих на досягнення соціоекономічної інклюзії³ і зменшення нерівності населення, не сприятиме забезпеченню розвитку і стабільності у фінансовому секторі. Тут ми можемо використати поняття ефективної фінансової інклюзії як залучення населення до фінансових відносин з метою покращення його добробуту через вирішення питань згладжування нерівномірних доходів домогосподарств та, відповідно, споживання, фінансового планування і примноження доходу за допомогою використання фінансових продуктів. Саме така фінансова інклюзія, яка досягається через розширення доступності до якісних фінансових послуг, є чинником соціоекономічного розвитку.

Метою дослідження є систематизація передумов, чинників та соціально-економічного ефекту розширення доступу населення до фінансових послуг, якої планується досягти шляхом вико-

² Отримання даних «пропозиції» фінансових послуг є дешевшим, регулярним, вони є порівняними в межах формальної (із врегульованою законодавством діяльністю) фінансової системи; дані «попиту» на фінансові послуги включають опитування домогосподарств і фірм, суб'єктивні та непорівняні, отримання їх є дорогим [5].

³ Поняття використано автором як комбінація економічної (на прикладі інклюзії біженців; як набір прав і рівний для всіх доступ до ринку праці, підприємництва і фінансових послуг (фінансова інклюзія) [19]) та соціальної інклюзії (підтримки найбільш вразливих прошарків населення шляхом інвестицій у людський капітал і надання рівних можливостей [3]).

нання таких завдань: аналізу особливостей технологізації фінансових послуг, а також ряду законодавчих нововведень та їх впливу на розширення доступу до фінансових послуг; оцінки рівня доступу до фінансових послуг в Україні, можливостей та соціально-економічної значимості розширення доступу до фінансових послуг як складової фінансової інклюзії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Еволюція розуміння фінансової інклюзії як доступу до фінансових послуг (зокрема, кредитування, страхування, що згладжують коливання фінансових потоків), та розрахунків відповідного індексу Global Findex⁴, що інтегрує набори показників за відкритими рахунками, заощадженнями і запозиченнями, представлена працями А. Деміргуч-Кунт, Л. Клаппер, Д. Сінгер [8, 9]. А. Деміргуч-Кунт також зробила внесок у вдосконалення вимірювання фінансової інклюзії як з позиції доступу, включаючи проблеми оцінки доступу, так і попиту на фінансові послуги [25, с. 16, 32]. М. Сарма досліджувала розрахунок фінансової інклюзії за параметрами доступу для великої кількості країн – наявністю фінансових послуг і проникненням банківських послуг [20]. С.Р. Чакраварті та Р. Пал із метою визначення фінансової інклюзії аналізували ступінь проникнення банківських послуг за географічним принципом і доступність кредитів [4]. Д. Амбархан досліджував попит, пропозицію та інфраструктуру надання послуг небанківськими фінансовими, страховими і пенсійними установами [2].

Різні аспекти фінансової інклюзії висвітлюються вітчизняними авторами, зокрема, А. Базилюк і О. Жулиним інклюзія згаду-

⁴ Останні наявні показники Global Findex за 2017 р. отримані за допомогою опитувань за участі близько 150.000 чол. з 144 країн, включаючи Україну, з репрезентативних соціальних груп. Індекс досліджує інклюзію за виміром «попиту», який є більш вартісним і трудомістким. Так, в Україні порівняно з 2011 р., у 2017 р. зросла кількість рахунків у фінансових установах, використовуваних молодим поколінням (від 15 до 24 років) та населенням без вищої освіти, а також 40% найбільшого населення, втім, ці показники є значно нижчими, ніж, наприклад, в Польщі та Росії. За показниками «від протилежного» (ексклюзії), основними причинами відсутності рахунків є: недостатність наявних коштів (в цьому випадку припускаємо, що всі кошти йдуть на споживання і використовується їх готівкова форма, або відкриття рахунку є занадто дорогим; така причина характерна також для Молдови і Вірменії); недовіра до фінансових установ (відсоток тих, хто недовіряє, в Україні є вищим, ніж, наприклад, в Білорусі, Вірменії, Грузії, Казахстані, Польщі та Росії); висока ціна на фінансові послуги (відсоток опитуваних, що вказали цю причину, теж є вищим, ніж в зазначених країнах) [13].

ється з-поміж типів соціально-економічного розвитку (сегрегації, інтеграції та екстракції) [23]. І. Бобух та С. Щегель визначили особливості та завдання інклюзивної моделі зростання економіки [24].

Виклад основного матеріалу. Процеси, що відбуваються в Україні, включаючи діджиталізацію, зміни регуляторних вимог (щодо ідентифікації клієнтів та оцінки ризиків, валютного контролю всіх учасників валютних правовідносин; порядку звітування комерційних структур і населення), пов'язані з питанням підвищення залученості («інклюзії») тих економічних суб'єктів, для яких доступ («входження») до економічних відносин щодо суспільного виробництва, розподілу доходів, обміну і споживання суспільних благ обмежений. Ефективна інклюзія, на противагу розширенню клієнтської бази лише з метою отримання прибутку і економії на масштабі, пов'язана з рівністю можливостей всіх прошарків населення за різними ознаками – віковими, гендерними; рівнем прибутку, освіти, професійної кваліфікації тощо, підтримкою априорі незахищених верств та зростанням суспільного добробуту, який у свою чергу є пріоритетом соціально орієнтованої моделі економічного розвитку⁵. В економічних відносинах під «інклюзією» розуміємо залученість населення, регіонів, фірм, а на світовому рівні – держав. Інклюзію характеризує низка показників зі сфери освіти, відповідних витрат державних органів, рівномірності розподілу доходів та рівня бідності, гендерної та вікової структури та участі різних груп населення в сукупній робочій силі, показники охоплення послугами охорони здоров'я, соціального захисту тощо.

Фінансовій інклюзії належить особливе місце в структурі поняття «інклюзія», оскільки саме фінанси є, образно кажучи, «кровоносною системою» економіки, і рівний доступ до фінансових відносин дозволить сформувати затребувані фінансові продукти для всіх верств населення для їх ефективної участі в економічних відносинах. Існує ряд підходів до визначення фінансової інклюзії. Ми відштовхувались від поняття фінансової інклюзії як взаємодії між суб'єктами фінансового ринку, яка шляхом надання рівного доступу споживачів до фінансових послуг та за умови сталого розвитку постачальників фінансових послуг забезпечує

⁵ Реалізація соціально орієнтованої моделі економічного розвитку (а отже й ефективної фінансової інклюзії) потребує вищого рівня державного перерозподілу ВВП і фіскальної спроможності держави [27, с. 329].

такий рівень охоплення, частоти використання та якості фінансових послуг, який сприяє підвищенню суспільного добробуту [22, с. 70]. Такий підхід характеризує ефективну інклюдію, можливу у разі підтримки фінансової дисципліни⁶. Примітно, що Світовий банк та Глобальне партнерство для розширення доступу до фінансових послуг пов'язують фінансову інклюдію саме з доступом до банківських послуг як первинної «точки дотику» окремого індивіда до фінансової системи. Згідно визначення Світового банку, саме доступність фінансових послуг є відправною точкою розширення фінансової інклюдії (поряд з характеристиками використання та якості фінансових послуг) і включає такі показники як поширення відокремлених підрозділів та POS-терміналів («точок продажу») банків та зняття перешкод щодо отримання фінансових послуг. За GPF1, серед 5 основних нормативів фінансової інклюдії в країнах Великої двадцятки один норматив встановлюється з позиції «пропозиції» (доступу до) фінансових послуг – кількість точок обслуговування (число відокремлених підрозділів (фінансових установ) на 100,000 дорослої частини населення), інші 4 нормативи – з позиції «попиту» (використання) фінансових послуг [15]. У новітньому визначенні фінансової інклюдії зазначено, що це є «надання доступу та використання широкого ряду відповідних за ціною та потребами, якісних, але простих фінансових послуг та продуктів у зручний спосіб для (верств) виключених з фінансових, банківських відносин, або тих, що недоотримують банківські послуги, при забезпеченні належного захисту клієнтів» [6, с. 22]. Необхідність розширення фінансової інклюдії обумовлюється потребою здійснювати щоденні фінансові операції, захисту заощаджень, які дозволять членам суспільства управляти витратами (як періодичними, так і неочікуваними), здійснювати фінансове планування (бюджетування) зокрема з метою згладжування розривів у доходах і споживанні; для підприємницьких ініціатив – формувати оборотний капітал і розширювати комерційну діяльність. Саме в результаті задоволення згаданих потреб і відбуватиметься покращення добробуту [5]. Фінансова інклюдія населення забезпечує, так би мовити, «соціальну складову» розвитку і, за умови дієвих «інклюдивних

⁶ Фінансова дисципліна – це «стан дотримання суб'єктами господарювання всіх форм власності, об'єднаннями громадян, посадовими особами, громадянами України та іноземними громадянами визначених законодавством та нормативно-правовими актами фінансово-правових норм» [35, с. 494–496].

економічних інститутів»⁷, дозволяє задіяти фінансові резерви на благо суспільного добробуту⁸. Суспільний добробут, у свою чергу, є комплексним поняттям, яке відображає забезпеченість населення необхідними матеріальними та нематеріальними благами, і визначається великою кількістю критеріїв, включаючи: доходи населення і купівельну спроможність, рівень бідності (чисельність і питома вага населення, у якого доходи менший за величину прожиткового мінімуму), рівень безробіття; баланс витрат на споживання і заощадження; розшарування суспільства (розподіл населення за розмірами доходів на одну особу; співвідношення доходів 10% найбільш забезпеченого населення та

⁷ Інклюзивні економічні інститути – це інститути, діяльність яких спрямована на захист приватної власності, неупереджених правових засад, рівень забезпечення суспільними послугами сприяє відносинам обміну та укладенню угод, доступу нових компаній та можливості населення обирати сферу діяльності; що сприяють господарській діяльності, зростанню продуктивності та економічному розвитку [1, с. 55, 88–96].

⁸ Так, в Індії синтез фінансових послуг та новітніх технологій дозволив впровадити ефективну фінансову інклюзію («клієнтоцентричну інклюзивну модель»), яка покращила фінансові умови населення (розширено доступ до мікrokредитування, страхових продуктів), особливо для тієї частини, яка проживає у сільськогосподарських місцевостях. Політика розширення інклюзії привела до стрімкого зростання охоплення фінансовими послугами (відсоток дорослого населення, що мали рахунок у банку зріс з 40% у 2011 р. до 80% у 2017 р.). В країні на рівні уряду запроваджена біометрична база даних (охоплює 90% населення Індії та відповідає вимогам перевірки клієнтів у рамках процедур комплаєнс), депозитні продукти з простими умовами з можливістю прямого переказу соціальної допомоги тощо. Фірми, що отримують кредитування, повинні залучати робочу силу на місцях, графік погашення мікrokредитів повинен відповідати сезонному циклу виробництва [16]. Приклади інших країн (Кенія, Філіппіни, Уганда, де значно розширено доступ до фінансових послуг завдяки мобільним технологіям) доводять важливість цілеспрямованої державної політики на забезпечення інститутів та інфраструктури. Так, система M-Pesa, впроваджена у 2007 р. в Кенії, дозволила здійснювати швидкі перекази за низької вартості послуг мобільного зв'язку без відкриття рахунку. Поширення використання системи дозволило знизити транзакційні витрати, та залучати банки до посередництва масових платежів, а населення з низьким доходом до користування банківськими послугами, також поширити фінансове проникнення у малонаселених інфраструктурно незабезпечених місцевостях. В Уганді розвиваються макрофінансові установи, що обслуговують населення, незалучене до фінансових відносин та населення сільськогосподарських регіонів. Поширення платежів через мобільних операторів та інтеграція останніх з формальною фінансовою системою відкрило доступ до фінансових послуг у віддалених куточках країни [21].

стільки ж найменш забезпеченого; коефіцієнт концентрації доходів населення (Джині); прожитковий мінімум [28, с. 71, 74]. Значені критерії впливають на рівень включення населення до фінансових відносин, а показники розшарування суспільства і, відповідно, потреби у забезпеченні конкретним набором фінансових послуг, формують основу політики фінансової інклюзії.

Забезпечення безперервності платежів, кредитування, належне страхування – все це збільшує швидкість грошового обігу, зростання споживання, а отже і внутрішнього попиту.

Це дослідження сфокусовано на еволюції доступу до фінансових послуг – першої сходинки побудови інклюзивної фінансової політики. Фінансова інклюзія як феномен і як політика конкретної держави та міждержавних організацій еволюціонувала в унісон із поширенням ідеї рівності і рівних можливостей та розвитком діджиталізації у світі.

Питання рівності через призму теорії залежності рівності можливостей для широкого кола фізичних осіб, рівності забезпечення безпеки прав власності, системи права, користування публічними благами, можливостей входження на ринок від наявності інклюзивних економічних інститутів, що заохочують широкі маси до участі у економічній діяльності, на відміну від екстрактивних, створених на базі узурпації влади невеликою групою осіб, що вилучають ресурси в іншій (більшій) частині суспільства, розглядається вченими Д. Асемоглу та Дж. Робінсоном [1, с. 55, 88–96].

Завдяки діджиталізації відбулась еволюція та здешевлення собівартості платіжних засобів для операцій у роздрібній торгівлі та приватних переказів, населення активно залучається до фінансових відносин завдяки зручності таких засобів (платіжних карток, електронних гаманців і навіть електронних смарт-годинників, використовуваних яких залежить від вікової групи, соціоекономічних факторів, місцезнаходження, споживчих інтересів) [18]. Саме потреби населення дали поштовх формуванню основного пласту клієнтів фінтех-компаній, які за рахунок «еконії на масштабі» отримують прибутки; технології сприяють прискоренню банківських та інших операцій (оформлення та оплата за договорами страхування, отримання електронних страхових полісів; прямий переказ коштів з карти на карту (англ. – peer-to-peer, P2P).

Розширення функціоналу приладів зв'язку та фінансових технологій сприяє доступу широких верств населення до фінан-

сових послуг. «Фінтех» охоплює фірми, які впроваджують інноваційні технології, що конкурують з традиційними каналами доступу до фінансових послуг. За оцінками експертів ЄС та Європейського інвестиційного банку, у 2017 р. серед населення, яке скористалось хоч однією фінтех-послугою, 50% здійснювали грошові перекази та платежі (обмін валют онлайн, платежі у криптовалюті, транскордонні перекази, 24% скористались послугами страхування (автострахування, сайти порівняння вартості послуг), 20% здійснювали заощадження та інвестиції (через P2P- та «краудфандинг»-платформи), по 10% – запозичення (через P2P-платформи, короткострокові онлайн-позики) та фінансове планування⁹. Фінансові установи світу також залучають «фінтех», в тому числі шляхом передачі на аутсорсинг деяких етапів надання фінансових послуг, наприклад, функції перевірки в рамках фінансового моніторингу, зберігання та управління активами [7]. Комп'ютерні технології примножили кількість та швидкість виконання фінансових операцій, дозволили знизити ціни на фінансові послуги, але водночас підвищили ризик збільшення волатильності (в тому числі, цін) та нестабільності на ринку через можливі кібератаки, зростання концентрації ризику, погіршення якості управління та якості контролю процесів через відсутність вертикальної системи управління фінтех-установами [14].

Серед конкретних досягнень «фінтеху» та телекомунікаційних компаній – поширення «мобільних грошей», які є «інклюзивним» рішенням за нестачі ринкової інфраструктури «на місцях» (коли користувач таких грошей знаходиться за десятки кілометрів від найближчого відділення банку), та часто функціонують із залученням третіх сторін (магазинів, сервісних центрів, поштових відділень). Існують групи клієнтів, що мають незадоволену потребу в кредитуванні, яким банки не згодні надати кредит через значний кредитний ризик або запропонувати доступну для таких клієнтів вартість обслуговування. Також у багатьох країнах потребують охоплення фінансовими послугами клієнти-експати, іммігранти та біженці, наприклад при здійсненні міжнародних

⁹ У рамках дослідження проведено 22000 онлайн-інтерв'ю представників демографічно репрезентативних «онлайн-активних» груп населення у 20 країнах світу (Австралія, Бельгія, Бразилія, Великобританія, Гонконг Канада, Індія, Ірландія, Іспанія, Китай, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Німеччина, Південноафриканська Республіка, Південна Корея, Сінгапур, США, Швейцарія, Франція, Японія) [12].

грошових переказів без комісій за переказ та конвертацію валюти [7].

У яких процесах та на яких етапах надання фінансових послуг впровадження технологій дало позитивні результати? Як показано в табл. 1, за допомогою технологій можна вдосконалити всі процеси від здійснення платежів до заощадження, кредитування, управління ризиками до консультування.

Таблиця 1

Приклади впливу комп'ютерних технологій у сфері фінансових послуг

Технологія		Сфера надання фінансових послуг				
Основна	Інновація	Платежі	Заощадження	Кредитування	Управління ризиками	Консалтинг
Штучний інтелект «Big data»	Комп'ютерне навчання Прогнозний аналіз	Інвестиційний консалтинг				
				Рішення щодо кредитування		
		Технології регулювання, виявлення шахрайства				
		Торгівля активами				
Розподілені обчислення	Технологія розподіленого реєстру (блокчейн)	Приватні платежі				
		B2B (міжкорпоративні / міжбанківські платежі)				
		Бек-офісні операції та облік				
		Використання цифрових валют				
Криптографія	Інтерактивний контракт Біометрика	Автоматизоване проведення операцій				
		Забезпечення безпеки				
		Захист персональних даних				
Мобільний інтернет	Програмний інтерфейс Електронний гаманець	Простота користування, фінансові програмні додатки, операції P2P (безпосередньо між клієнтами)				
		Краудфінанг				
		Операційна сумісність та перспектива розширення (процесів / операцій)				

Примітка: складено автором за джерелами [13].

Так, блокчейн дозволяє здійснювати ініціювання та ланцюжкове підтвердження (валідацію різними службами фінансової

установи, або різними установами, що під'єднані до однієї мережі і беруть участь в операції) операцій з комп'ютерів у різних локаціях, та оновлює дані обліку одночасно для всіх учасників операції. За допомогою даної технології можна здійснювати операції швидко і напряду, без посередників у захищений (через підтвердження) спосіб [7]. Ця технологія може прискорити та забезпечити міжбанківські кореспондентські розрахунки, наразі тестування блокчейн проводиться й у системі SWIFT з метою зниження витрат та операційного ризику про проведенні операцій за кореспондентськими рахунками; також на блокчейн звертають увагу страхові компанії з метою зниження шахрайства з вимогами страхових виплат за фальшивими полісами [36, с. 138–139, 143].

Наразі центральні банки багатьох країн розробляють та тестують цифрові валюти в якості широкодоступного еквіваленту звичайних грошей, що функціонував би за допомогою технології розподіленого реєстру як засіб платежу та нагромадження, очевидно також з можливістю еквівалентності до інших зобов'язань центрбанку (готівки та резервів) [13]. Водночас відзначається, що цифрові валюти в принципі характеризуються законодавчою невизначеністю, високою волатильністю курсу [36, с. 138–139, 143]. Але залишається відкритим питання доступності цифрових валют для широких верств населення як засобу нагромадження і питання ризиків для комерційних банків (наприклад, щодо поведінки вкладників), що створюють такі валюти.

Технологічні рішення та наявність інтернет-зв'язку дозволяють розширити доступ до різноманітних та низьковартісних фінансових послуг, скорочуючи часові та грошові затрати (на перевірку клієнта та операції, на фінансове посередництво – наприклад, в разі здійснення P2P операцій) фінансових установ та фінтех-компаній. Втім, фінансові інновації, при прискоренні грошового обігу, можуть ускладнити здійснення ефективної грошово-кредитної політики, зменшуючи регульованість розрахунків і врешті грошового обігу, та захист від зовнішніх (світових) шоків, оскільки вони відкривають можливість швидкого міжкордонного перетоку коштів, що також може посилити інфляційні ризики.

Поряд з цифровими технологіями, що впроваджуються і в Україні, появою консалтингових і платіжних фінтех-компаній, на шляху до розвитку фінансової інклюзії ключову роль зіграли гармонізація законодавства зі світовими вимогами щодо фінансового моніторингу, скорочення готівкових операцій. Так, в рамках

процедур фінансового моніторингу, клієнти надають фінансовим установам демографічні дані щодо віку, місця проживання, працевлаштування та сімейного стану, та фінансову інформацію про власні активи, майно, доходи і витрати. Ці дані можуть бути використані при вивченні поведінки та пропонування фінансових продуктів, які найбільш відповідають клієнтським потребам. З метою регулювання обороту клієнтської інформації в Євроспільноті у травні 2018 р. прийняті Загальна постанова про захист даних (General Data Protection Regulation, GDPR) і Директива про платіжні послуги (Payment Service Directive, PSD2), згідно яких саме фізичні особи є власниками особистих даних і, отже, в кінцевому рахунку, відповідальними за їх розповсюдження і використання [7].

Залежно від того, чи є фінансова система банківського або ринкового типу (тобто яке співвідношення показників банківських кредитів до ВВП або капіталізації фондового ринку до ВВП), приділяється увага передумовам розширення доступу до фінансових послуг. Деякі вчені при цьому зазначають, що зростання як на банківському, так і на фондовому ринку в принципі не є ознакою зростання рівного доступу до ринку, а отже й інклюзії, натомість збільшує нерівність розподілу доходу, оскільки лише частина вкладників в інструменти ринку або депозити отримують високий дохід, водночас кредити отримують ті, хто має більший дохід (тобто отримують вищі скорингові оцінки, а отже і сплачують менший відсоток). Так формується порочне коло [17]. Вища ринкова капіталізація збільшує розрив у доходах населення, оскільки ймовірність вкладення в інструменти фондового ринку, а отже і ймовірність примножити доходи, зростає, що вищий є дохід [11].

У фінансових системах банківського типу (наприклад, у Німеччині, Японії), власне банки відіграють провідну роль у мобілізації коштів населення, здійсненні управління ризиками і формуванні баз даних (реєстрів). Натомість, в таких країнах, як Велика Британія та США, де склалась фінансова система ринкового типу, роль фінансового посередника у русі ресурсів від населення до корпорацій відіграє фондовий ринок. При цьому його ефективність забезпечується захистом прав акціонерів, врегульованими правилами звітності, низьким рівнем корупції. Для систем банківського типу характерне страхування (гарантування) депозитів, наявність численних обмежуючих заходів регулювання [10].

Відповідно до типу фінансової системи розвиваються канали формування пропозиції фінансових послуг.

Фінансові установи України здійснюють збір інформації як суб'єкти первинного фінансового моніторингу відповідно до класифікації операцій та клієнтів¹⁰, а її захист регламентується окремими актами. Якісні зрушення у вдосконаленні ефективності надання фінансових послуг на українському ринку включають вдосконалення оцінки кредитного ризику та оцінки проблемних кредитів, накопичення, зберігання та обробки даних, виявлення та аналізу ризикових операцій з підозрою щодо їх націленості на легалізацію коштів та порушення закону, швидкості надання фінансових послуг за допомогою новітніх технічних засобів. Вдосконалено законодавчу базу щодо класифікації активних операцій і оцінки банками величини кредитного ризику¹¹ відповідно до міжнародної практики; запровадження електронного документообігу; щодо попередження використання банківської системи та небанківських фінансових установ для відмивання доходів і фінансування тероризму, в рамках якого здійснюється ідентифікація, верифікація і класифікація клієнтів, аналіз фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу; запуску Кредитного реєстру¹² та BankID¹³ з метою ефективної та швидкої акумуляції та обробки даних. Створення інформаційної бази споживачів завдяки виконанню вимог щодо ідентифікації сприяє ефективній інклюзії, адже можна оцінити рівень доходу і напрямки витрат, вподобання споживачів, за допомогою чого і буде розширено доступ до фінансових послуг.

¹⁰ Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 № 361-IX.

¹¹ Постанова Правління Національного банку України від 30.06.2016 № 351 «Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями».

¹² Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення та ведення Кредитного реєстру Національного банку України та вдосконалення процесів управління кредитними ризиками банків» від 06.02.2018 № 2277-VIII. Станом на 24.01.2019 в Кредитному реєстрі НБУ була наявна інформація про понад 80 тисяч позичальників – фізичних (53,2 тис.) та юридичних (27,2 тис.) осіб. Усі банки України надають інформацію до Кредитного реєстру НБУ [31].

¹³ Спосіб верифікації громадян через українські банки для надання адміністративних та інших послуг через Інтернет за посиланням <https://bankid.org.ua>.

Одним з основних рушіїв приросту ВВП в Україні залишається споживання домогосподарств, що залежить, зокрема, від збільшення реальної заробітної плати та обсягів переказів з-за кордону. Попри коливання реальних доходів населення, заощадження, однак, мають історично низьку частку, тому напрям заощаджень є теж своєрідним резервом розширення фінансової інклюзії.

Рис. 1. Структура доходів і витрат населення, %

Примітка: складено автором за даними Державної служби статистики України [26].

Доступ населення до фінансових послуг як складова...

Уповільнення реальних доходів населення (зокрема, зарплат у бюджетній сфері, субсидіарної чи грошової допомоги) через жорстку фіскальну політику і суттєве скорочення міжнародних переказів через ситуацію із закриттям кордонів у 2020 р. ймовірно обмежить економічне зростання. Заробітна плата в Україні історично формує приблизно 50% доходів домогосподарств, і ще 30% формують соціальні виплати, майже 90% витрат йде на споживання (рис. 1), тоді як заощадження вкрай незначні, а то і від'ємні (маємо відтік за 2019 р.). Така структура доходів і витрат населення визначає і попит на певні фінансові послуги.

Фінансова інклюзія як процес взаємодії між суб'єктами фінансового ринку щодо надання доступу до фінансових установ та послуг може бути розглянута у розрізі передумов, безпосередніх факторів та позитивних ефектів, що створять підґрунтя для соціоекономічного розвитку (рис. 2).

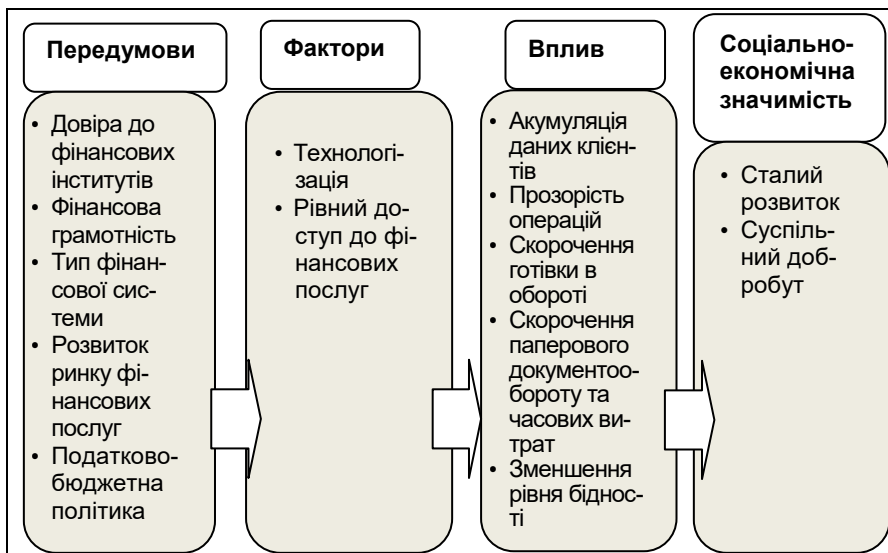

Рис. 2. Основні елементи фінансової інклюзії

Примітка: складено автором.

Важливу роль при проведенні політики інклюзії відіграють як рівень доходу, так і суб'єктивні споживчі настрої, а це означає, що ключовою передумовою інклюзії до фінансових відносин є

довіра до фінансових регуляторів та системи в цілому. Так, наприклад, домогосподарства не готові збільшити боргове навантаження для підтримки споживання в період кризи, скоріше надають перевагу скороченню заощаджень для згладжування споживання. З іншого боку, якщо домогосподарства очікують інфляцію, що поглине їх боргове навантаження в реальному вираженні, згладжування споживання може відбуватись за рахунок отримання кредитів. При наявності довіри до регуляторів фінансового ринку і держави, домогосподарства враховують значення інфляційного таргету [30, с. 80–89].

Розуміння важливості довіри до регулятора сформувалось зокрема після кризи 2007–2009 рр., коли центробанки активізували сигнали про майбутню їх політику як у вигляді масової купівлі фінансових активів і зниження ставок проценту до негативних значень, що сприяло виведенню економіки з пастки ліквідності; так і у вигляді сигналів у формі вербальних інтервенцій. Ефективність цих заходів залежить від очікувань економічних агентів. Довіра населення спонукає збільшувати витрати і стимулює ділову активність, при цьому слід зважати на накопичення ризику (зокрема, кредитного) [29, с. 56, 60–67].

Рівень розвитку ринку фінансових послуг передбачає гармонізацію законодавства, створення якісних та доступних за ціною фінансових продуктів, якісних скорингових моделей фінансових установ. Соціально-економічна значимість, зокрема, полягає в опосередкованому зменшенні рівня бідності за допомогою послуг, що дозволяють згладжувати споживання, послуг страхування, строкового кредитування на розвиток (навчання).

З метою оцінки фактичного рівня залученості населення за ознакою доступності (доступу і поширеності) фінансових послуг, враховуючи відсутність деяких даних і опосередкованість оцінок, було взято за основу новітнє дослідження показників вимірювання фінансової інклюзії населення в Україні (табл. 2). Очевидно, що банківські послуги мають найбільшу глибину проникнення, страхові послуги та фондовий ринок порівняно меншу глибину проникнення, активізуються безготівкові розрахунки, створюються небанківські мікрофінансові установи, населення починає цікавитись купівлею криптовалюти.

Таблиця 2

Деякі показники доступу до фінансових послуг в Україні

Доступність фінансових послуг	Значення			Поширеність / використання фінансових послуг	Значення		
	2017	2018	2019		2017	2018	2019
<i>Банки та інші небанківські фінансові установи</i>							
Співвідношення активів банків до ВВП, %	61,7	53,7	49,9				
				Співвідношення кредитів банків фізичним особам до ВВП, %	5,7	5,5	5,2
				Співвідношення банківських депозитів фізичних осіб банків до ВВП, %	16,0	14,3	13,9
Кількість банків	82	77	75	Обсяг операцій з платіжними картками, млрд грн.	2.124,7	2.876,5	3.576,7
Кількість банкоматів, банківських терміналів самообслуговування та POS-терміналів	288,7	333,9	342,7*	Частка безготівкових операцій серед усіх операцій з використанням платіжних карток	75	78	82
Кількість небанківських платіжних систем	–	–	18				
Кількість мікрофінансових організацій, що надають онлайн-кредити (сервісів P2P кредитування)	–	43	59				
Кількість сервісів з продажу криптовалют		13**					
<i>Страховий ринок</i>							
Співвідношення страхових премій до ВВП, %	1,5	1,4	1,3				
Кількість страхових компаній	294	281	233	Сума страхових премій, млн грн.	43.431,8	49.367,5	53.001,2
				Частка страхових премій за договорами «life» страхування, %	6,7	7,9	8,7
				Частка страхових премій за договорами з фізичними особами, %	35,8	37,3	40,8
<i>Фондовий ринок</i>							
Співвідношення торгів на ринку цінних паперів до ВВП, %	15,9	16,6	–				

Примітка: складено автором за джерелами [31–34; 37, с. 88].

* Станом на I кв. 2019 р.

** Станом на травень 2018 р.

Як зазначалось, розвиток фінансових технологій відкриває нові точки доступу для населення до фінансових відносин, а за рахунок економії на масштабі та швидкісної перевірки клієнтів знижуються трансакційні витрати і вартість послуг. Втім, з «фінтехом» пов'язана низка ризиків – збільшення інформаційної асиметрії, ризик поломки системи і витоку особистих даних.

Щоб зрозуміти резерви розширення доступу до фінансових послуг, необхідно враховувати розшарованість суспільства за доходами в Україні і показовість даних щодо наявності і поширеності фінансових послуг. «Фінтех»-послуги стають заміниками, в основному, розрахунково-касової функції банків (хоча банки наразі починають співпрацювати з фінтех-компаніями у різних сферах обслуговування клієнтів), але не охоплюють фізичних осіб з обмеженим доступом до Інтернету або обмеженим функціоналом мобільних та електронних пристроїв. Відносно зростання показників фінансової системи і впровадження фінансових технологій не означає автоматичної ефективної фінансової інклюзії населення, яка би сприяла примноженню добробуту, тому цільовими групами політики інклюзії мають бути групи населення, примусово «виключені» з фінансових відносин.

Висновки. Залучення населення до користування фінансовими послугами, вдосконалення фінансових продуктів є підґрунтям нарощування доданої вартості у фінансовому секторі, а також скорочення розривів у грошових потоках населення, сприяння його соціальної мобільності та добробуту. Саме по собі широке впровадження фінансових послуг не забезпечить ефективної інклюзії, необхідними умовами цього є відповідна регламентація технологічних нововведень у правовому полі, контроль адекватної оцінки кредитного ризику і вдосконалення трудомістких та високовартісних процедур фінансового моніторингу, інституційні вдосконалення і сприяння інноваціям на ринку фінансових послуг¹⁴. Необхідно також спрямувати зусилля на посилення фінансової дисципліни всіх сторін фінансових відносин та підвищення фінансової грамотності населення.

¹⁴ Наприклад, шляхом співпраці регуляторів з операторами мобільного зв'язку відповідно до ряду прикладів країн світу; посилення системи кібербезпеки та запобігання шахрайству.

1. Acemoglu D., Robinson J.A. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. 1st ed. New York: Crown, 2012. 529 p. doi: <https://doi.org/10.1111/dpr.12048>.
2. Ambarkhane, D., Singh, A.S., Venkataramani, B. Measuring Financial Inclusion of Indian States. *International Journal of Rural Management*, 2016. № 12 (1). P. 72–100. doi: <https://doi.org/10.1177/0973005216633940>.
3. Atkinson A.B., Marlier E. *Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context*. United Nations. New York, 2010. URL: https://www.researchgate.net/publication/50902966_Analysing_and_Measuring_Social_Inclusion_in_a_Global_Context (дата звернення: 20.05.2020).
4. Chakravarty S.R., Pal R. Financial inclusion in India: an axiomatic approach. *Journal of Policy Modeling*. 2013. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2012.12.007> (дата звернення: 20.05.2020).
5. Consultative Group to Assist the Poor: What is Financial Inclusion and Why is it Important? CGAP. URL: <https://www.cgap.org/about/faq#why-does-financial-inclusion-matter> (дата звернення: 20.05.2020).
6. Das R.C. *Handbook of Research on Microfinancial Impacts on Women Empowerment, Poverty, and Inequality*. Vidyasagar University. India, 2018. 452 p. doi: <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-5240-6>.
7. Davradakis E., Santos R. Blockchain, FinTechs and their relevance for international financial institutions. EIB. 2019. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ae472145-237a-11e9-8d04-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-98337567> (дата звернення: 20.05.2020).
8. Demircuc-Kunt A., Klapper L. *Measuring Financial Inclusion: The Global Findex Database*. World Bank Policy Research Working Paper. 2012. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6042> (дата звернення: 20.05.2020). doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-6025>.
9. Demircuc-Kunt A., Klapper L., Singer D. *Financial Inclusion and Inclusive Growth. A Review of Recent Empirical Evidence*. Policy Research Working Paper. The World Bank. 2017. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/26479/WPS8040.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 20.05.2020). doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-8040>
10. Demircuc-Kunt A., Levine R. *Bank-Based and Market-Based Financial Systems: Cross-Country Comparisons*. 1999. URL: <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-2143> (дата звернення: 20.05.2020).
11. Denk O., Cazenave-Lacroutz A. *Household Finance and Income Inequality in the Euro Area*. OECD Economics Department Working Papers. Paris, 2015. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/household-finance-and-income-inequality-in-the-euro-area_5js04v5wh9zs-en (дата звернення: 20.05.2020).

12. Ernst & Young FinTech Adoption Index 2017, key findings. Ernst & Young. URL: [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-key-findings-2017/\\$FILE/ey-fintech-key-findings-2017.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-key-findings-2017/$FILE/ey-fintech-key-findings-2017.pdf) (дата звернення: 20.05.2020).
13. Global index database. The World Bank. URL: <https://globalindex.worldbank.org/> (дата звернення: 20.05.2020).
14. He D., Leckow R.B., Haksar V., Mancini Griffoli T. Fintech and Financial Services: Initial Considerations Prepared by an IMF Staff Team. IMF. 2017. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2017/06/16/Fintech-and-Financial-Services-Initial-Considerations-44985> (дата звернення: 20.05.2020).
15. How to Measure Financial Inclusion. The World Bank. 2015. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/how-to-measure-financial-inclusion> (дата звернення: 20.05.2020).
16. Iyer R. Financial inclusion in India is soaring. Here's what must happen next. World Economic Forum. 2019. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/financial-inclusion-in-india-is-soaring-heres-what-must-happen-next/> (дата звернення: 20.05.2020).
17. Piketty T. Capital in the Twenty-First Century. Harvard University Press, Cambridge, MA. *Journal of Social Policy*. 2014. URL: <https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674433006> (дата звернення: 20.05.2020). doi: <https://doi.org/10.4159/9780674369542>.
18. Q&A: The future of payments. 2018. URL: <https://www.essentialretail.com/interviews/future-of-payments/> (дата звернення: 20.05.2020).
19. Refugee Livelihoods and Economic Inclusion 2019-2023. Global Strategy Concept Note. UN Refugee agency. URL: <https://www.unhcr.org/5bc07ca94.pdf> (дата звернення: 20.05.2020).
20. Sarma M. Index of Financial Inclusion. Indian Council for Research on International Economic Relations. Working paper. 2008. URL: <https://econpapers.repec.org/paper/indicrier/215.htm> (дата звернення: 20.05.2020).
21. Zephirin M., Basu R., Dabla-Norris E. Enhancing financial sector surveillance in low income countries (LICS) – case studies. IMF. 2012. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2016/12/31/Enhancing-Financial-Sector-Surveillance-in-Low-Income-Countries-Case-Studies-PP4651> (дата звернення: 20.05.2020). doi: <https://doi.org/10.5089/9781498340687.007>.
22. Ануфрієва К.В., Шкляр А.І. Фінансова інклюзія як чинник соціоекономічного розвитку. *Український соціум*. 2019. № 3. С. 59-77. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2019.03.059>.
23. Базиліук А.В., Жулин О.В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку. *Економіка та управління на транспорті*. 2015. Вип. 1. С. 19–29.

24. Бобух І.М., Щегель С.М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. *Вісник НАН України*. 2018. № 7. С. 55–70. doi: <https://doi.org/10.15407/visn2018.07.055>.
25. Демиргюч-Кунт А., Бек Т., Хонован П. Финансовые услуги для всех? Стратегии и проблемы расширения доступа. Москва: Альпина Паблишерз, 2011. 308 с.
26. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.05.2020).
27. Зимовець В.В. Державна фінансова політика економічного розвитку: дис. ... д-ра екон. наук. Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2010. 432 с.
28. Кізима Т.О. Суспільний добробут та прагматика його оцінки в Україні. *Світ фінансів*. 2006. Вип. 3(8). С. 71–79.
29. Кузнецова О.С., Мерзляков С.А., Пекарский С.Э. Воздействие на доверие населения как способ преодоления ловушки ликвидности. *Вопросы экономики*. 2019. № 6. С. 5–84.
30. Мамедли М., Синяков А. Финансы домохозяйств в России: шоки дохода и сглаживание потребления. *Вопросы экономики*. 2018. № 5. С. 69-91. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2018-5-69-91>.
31. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2019/08/zvit_2018.pdf (дата звернення: 20.05.2020).
32. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=86682027&cat_id=55838 (дата звернення: 20.05.2020).
33. Новинний портал «Finance.ua». URL: <https://finance.ua/ua/credits/top-tfo> (дата звернення: 20.05.2020).
34. Новинний портал «Forinsurer». URL: <https://forinsurer.com/stat> (дата звернення: 20.05.2020).
35. Словник фінансово-правових термінів / за заг. ред. д.ю.н., проф. Л.К. Воронової. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Алерта, 2011. 558 с.
36. Столбов М.И. О некоторых последствиях внедрения блокчейна в финансах. *Вопросы экономики*. 2018. № 6. С. 133–145. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2018-6-133-145>.
37. Шаповал Ю.І., Юхта О.І. Вимірювання фінансової інклюзії: переваги та обмеження існуючих підходів. *Український соціум*. 2019. № 3. С. 78–91. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2019.03.078>.

References

1. Acemoglu, D., Robinson, J.A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. 1st ed. New York: Crown. doi: <https://doi.org/10.1111/dpr.12048>.
2. Ambarkhane, D., Singh, A.S., Venkataramani, B. (2016). Measuring Financial Inclusion of Indian States. *International Journal of Rural*

- Management*. 12(1), 72-100. doi: <https://doi.org/10.1177/0973005216633940>.
3. Atkinson, A.B., Marlier, E. (2010). *Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context*. United Nations. New York. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/50902966_Analysing_and_Measuring_Social_Inclusion_in_a_Global_Context.
 4. Chakravarty, S.R., Pal, R. (2013). Financial inclusion in India: an axiomatic approach. *Journal of Policy Modeling*, 35(5). doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2012.12.007>.
 5. Consultative Group to Assist the Poor: What is Financial Inclusion and Why is it Important? Retrieved from <https://www.cgap.org/about/faq#why-does-financial-inclusion-matter>.
 6. Das, R.C. (2018, August). *Handbook of Research on Microfinancial Impacts on Women Empowerment, Poverty, and Inequality*. Vidyasagar University. India. doi: <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-5240-6>.
 7. Davradakis, E., Santos, R. (2019, April). Blockchain, FinTechs and their relevance for international financial institutions. EIB. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ae472145-237a-11e9-8d04-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-98337567>.
 8. Demircug-Kunt, A., Klapper, L. (2012, April). Measuring Financial Inclusion: The Global Findex Database. *World Bank Policy Research Working Paper*, 6025. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6042>. doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-6025>.
 9. Demircug-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D. (2017, April). Financial Inclusion and Inclusive Growth. A Review of Recent Empirical Evidence. *World Bank Policy Research Working Paper*, 8040. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/26479/WPS8040.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. doi: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-8040>.
 10. Demircug-Kunt, A., Levine, R. (1999). Bank-Based and Market-Based Financial Systems: Cross-Country Comparisons. Retrieved from <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-2143>.
 11. Denk, O., Cazenave-Lacrouz, A. (2015). Household Finance and Income Inequality in the Euro Area. *OECD Economics Department Working Paper*, 1226. Retrieved from <https://www.oecd-ilibrary.org/economics/household-finance-and-income-inequality-in-the-euro-area5js04v5wh9zs-en>.
 12. Ernst & Young FinTech Adoption Index 2017, key findings. Retrieved from [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-key-findings-2017/\\$FILE/ey-fintech-key-findings-2017.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-key-findings-2017/$FILE/ey-fintech-key-findings-2017.pdf).
 13. Global findex database. World Bank. Retrieved from <https://globalfindex.worldbank.org>.
 14. He, D., Leckow, R.B., Haksar, V., Mancini Griffoli, T. (2017). *Fintech and Financial Services: Initial Considerations Prepared by an IMF Staff Team*.

- Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2017/06/16/Fintech-and-Financial-Services-Initial-Considerations-44985>.
15. How to Measure Financial Inclusion. The World Bank. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/how-to-measure-financial-inclusion>.
 16. Iyer, R. (2019, January) Financial inclusion in India is soaring. Here's what must happen next. World Economic Forum. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/financial-inclusion-in-india-is-soaring-heres-what-must-happen-next>.
 17. Piketty, T. (2014). Capital in the Twenty-First Century. *Harvard University Press. Journal of Social Policy*, 45(01), 14-15 Retrieved from <https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674430006>. doi: <https://doi.org/10.4159/9780674369542>.
 18. Q&A: The future of payments. Retrieved from <https://www.essentialretail.com/interviews/future-of-payments>.
 19. Refugee Livelihoods and Economic Inclusion 2019-2023. Global Strategy Concept Note. UN Refugee agency. Retrieved from <https://www.unhcr.org/5bc07ca94.pdf>.
 20. Sarma, M. (2008, June). Index of Financial Inclusion. Indian Council for Research on International Economic Relations Working Paper, 215. Retrieved from <https://econpapers.repec.org/paper/indicrier/215.htm>.
 21. Zephirin, M., Basu, R., Dabla-Norris, E. (2012, April). Enhancing financial sector surveillance in low income countries (LICS) - case studies. IMF. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2016/12/31/Enhancing-Financial-Sector-Surveillance-in-Low-Income-Countries-Case-Studies-PP4651>. doi: <https://doi.org/10.5089/9781498340687.007>.
 22. Anufrieva, K.V., Shkliar, A.I. (2019). Financial inclusion as a factor of socioeconomic development. *Ukr. socium - Ukrainian society*, 3, 59-77. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2019.03.059> [in Ukrainian].
 23. Bazyliuk, A.V., Zhulin, O.V. (2015). Inclusive growth as the base for social and economic development. *Ekonomika ta Upravlinnia na Transporti - Transport Economy and Management*, 1, 19-29 [in Ukrainian].
 24. Bobuh, I.M., Shchehel, S.M. (2018). Strategic guidelines of economic growth in Ukraine: inclusiveness as the key priority. *NAS of Ukraine Newsletter*, 7, 55-70. doi: <https://doi.org/10.15407/vsn2018.07.055> [in Ukrainian].
 25. Demirhuc-Kunt, A., Bek, T., Honovan, P. (2011). Financial services for everyone? Strategies and challenges for expanding access. Moscow: Alpina Pablisher [in Russian].
 26. The State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua>.

27. Zymovets, V.V. (2010). State financial policies for economic development. Kyiv: Institute for Economy and Forecasting, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
28. Kizyma, T.O. (2006). Social welfare and the pragmatics of its evaluation in Ukraine. *Svit finansiv - World of Finance*, 3(8), 71-79 [in Ukrainian].
29. Kuznetsova, O.S., Merzlyakov, S.A., Pekarskiy, S.E. (2016). Affecting the trust of population as a means of overcoming liquidity trap. *Voprosy ekonomiki - Economic Issues*, 6, 5-84 [in Russian].
30. Mamedli, M., Sinyakov, A. (2018). Household finance in Russia: the shocks of income and smoothing of consumption. *Voprosy ekonomiki - Economic Issues*, 5, 69-91. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2018-5-69-91> [in Russian].
31. The National Securities and Stock Market Commission of Ukraine. Retrieved from https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2019/08/zvit_2018.pdf.
32. The National Bank of Ukraine. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=86682027&cat_id=55838.
33. "Finance.ua" news portal. Retrieved from <https://finance.ua/ua/credits/top-mfo>.
34. "Forinsurer" news portal. Retrieved from <https://forinsurer.com/stat>.
35. Voronova, L.K. (2011). Dictionary for financial and legal concepts. Kyiv: Alerta, 2nd edition, amended and compl [in Ukrainian].
36. Stolbov, M.I. (2018). On certain consequences of blockchain implementation in finance. *Voprosy ekonomiki - Economic Issues*, 6, 133-145. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2018-6-133-145> [in Russian].
37. Shapoval, Yu.I., Yukhta, O.I. (2019). Measuring of financial inclusion: advantages and limitations of current approaches. *Ukr. socium - Ukrainian society*, 3, 78-91. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2019.03.078> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21 травня 2020 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.431>

УДК 167.7:005.336.4]:33.054.22

JEL: A13, D31, H42, I31, I38, J17

*Гевлич Л.Л., кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри обліку, аналізу і аудиту,
Донецький національний університет імені Василя Стуса*
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2825-1528>
e-mail: Hevlich.hll@donnu.edu.ua

*Гевлич І.Г., кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри бізнес-статистики
та економічної кібернетики
Донецький національний університет імені Василя Стуса*
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2282-0512>
e-mail: Hevlich.hll@donnu.edu.ua

ДОСВІД ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ БАЗОВОГО ДОХОДУ

Концепція базового доходу є ідеєю, яку розвивають філософи, економісти, політики. Численні локальні експерименти із впровадження часткового базового доходу відбувалися у різних країнах світу. Але при цьому теоретичні пошуки та практичні експерименти здійснювалися відокремлено, без розгляду доцільності останніх та узагальнення їхніх результатів. Однак з точки зору перспектив практичного впровадження ідеї безумовного базового доходу у світі найцікавішим якраз є підтвердження чи спростування теоретичних досліджень емпіричним шляхом. Метою статті є узагальнення результатів експериментів із впровадження концепції базового доходу з точки зору подальшого розвитку теоретичних досліджень у цій галузі. У роботі докладно розглянуті умови проведення, методика найбільш масових пілотних заходів із впровадження базового доходу у США (Нью-Джерсі, Пенсильванія, Північна Кароліна, Айова, Сіетл, Денвер, Індіана), Канаді (Манітоба), Намібії (Отживеро-Омітара), Уганді, Індії (Мадх'я-Прадеш), Фінляндії, та узагальнені їх результати. За результатами дослідження зроблені такі висновки: базовий дохід може розглядатися як дієвий інструмент боротьби з бідністю; експерименти проде-

монстрували збереження трудової активності при наявності базового доходу; покращення соціальних показників є серйозним та довгостроковим у порівнянні із економічними досягненнями; краще реагують на впровадження безумовного доходу групи із доходом на межі бідності та представники молодого покоління; продовження експериментів визначається не досягнутими результатами, а політичною волею організаторів; виходячи із умов та масштабів пілотів пряма екстраполяція їх результатів на майбутнє неможлива. Для вирішення зазначеної проблеми пропонується використання засобів чисельного моделювання. Ідентифікація факторів впливу для побудови чисельної моделі експерименту з упровадження базового доходу буде напрямом подальших досліджень.

Ключові слова: базовий дохід, безумовний дохід, експеримент, пілотні заходи, соціально-економічні результати.

Hevlych L., Hevlych I.

EXPERIENCE OF PRACTICAL IMPLEMENTATION OF THE BASIC INCOME CONCEPT

The concept of basic income is an idea developed by philosophers, economists, and politicians. Numerous local experiments on the introduction of partial basic income have taken place around the world. But theoretical searches and practical experiments were carried out separately, without considering the expediency of the latter and generalizing their results. However, from the perspective of the practical implementation of the idea of unconditional basic income in the world, the most interesting is to confirm or refute the theoretical studies empirically. The purpose of the article is to summarize the results of experiments on the implementation of the concept of basic income in terms of further development of theoretical research in this field. The paper discusses in detail the conditions, the methodology of the most popular pilots to implement basic income in the USA (The New Jersey, Pennsylvania, North Carolina, Iowa, Seattle, Denver, Indiana), Canada (Manitoba), Namibia (Otjivvero, Omitara), Uganda, India (Madhya Pradesh), Finland and their generalized results. The study concludes that basic income can be seen as an effective tool to combat poverty; the experiments demonstrated the preservation of labor activity in the presence of basic income; improving social performance is serious and long-lasting compared to economic achievement; better respond to the introduction of unconditional income for the income group and the younger generation; the continuation of experiments is determined not by the results achieved, but by the politi-

cal will of the organizers; based on the conditions and scales of pilots, direct extrapolation of their results to the future is impossible. Numerical modeling tools are proposed to solve this problem. Identifying the impact factors to build a mathematical model of the base income experiment will be a direction for further research.

Keywords: *basic income, unconditional income, experiment, pilot activities, socio-economic results.*

Постановка проблеми. Сучасні дослідники широко використовують експериментальні методи не тільки в природничих науках, а й в економіці. Саме пілотні експерименти з впровадження певних економічних умов, моделей та механізмів у локальних умовах (окремих галузях економіки, регіонах тощо) дозволяють перевірити теоретичні висновки практикою і досягти економії фінансових ресурсів та часу за рахунок узагальнення результатів пілотів. Підтвердженням значення експериментів в економіці є присудження у 2019 р. премії Шведського національного банку пам'яті Альфреда Нобеля з економіки Абхіджиту Банерджі, Естер Дюфлю та Майклу Кремеру за «експериментальний підхід до боротьби з глобальною бідністю» [11].

Особливо важливими є експерименти в поведінковій економіці – при дослідженні впливу психологічних факторів на рішення людей у різноманітних економічних ситуаціях. Це безпосередньо стосується концепції базового доходу – ідеї, яку починаючи з XVI ст. пропонують філософи-гуманісти як засіб вирішення проблеми нужденності в усьому світі. Результати численних локальних експериментів із впровадження часткового базового доходу, що відбувалися останні п'ятдесят років у різних країнах світу, могли оцінюватися як з точки зору економічної доцільності, так і з позиції соціальних наслідків. Але при цьому теоретичні пошуки та практичні експерименти здійснювалися відокремлено, без розгляду доцільності останніх та узагальнення їхніх результатів. Тому дослідження взаємозв'язку теорії і практики безумовного доходу є цікавим ракурсом, здатним спрогнозувати перспективи подальшого застосування даної концепції у світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея базового доходу розглядалася з точки зору практичного впровадження філософами, економістами, політиками. У 1986 р. було створено BIEN (Basic Income European Network, нині – Basic Income Earth Network) як майданчик для дискусії про аргументи та проблеми стосовно базового доходу як ідеї, інституції та практики публічної

політики [1]. Однак у поле наукової дискусії питання базового доходу потрапляли не так часто, як у медіапростір. Серед вітчизняних науковців питання базового доходу розглядали, окрім авторів, С. Гончарова, А. Гончаров, О. Длугопольський, Т. Длугопольська, О. Зіскін, О. Корчинська, Д. Новіков, О. Пищуліна, Т. Тучак [14–21]. При цьому більшість дослідників зосереджувалося на аргументах за чи проти самої концепції, і лише О. Длугопольський, Т. Длугопольська та О. Пищуліна навели інформацію про експерименти із впровадження ідеї базового доходу, не узагальнюючи при цьому їхніх результатів. Однак з точки зору перспектив практичного впровадження ідеї безумовного базового доходу у світі, найцікавішим якраз є підтвердження чи спростування теоретичних висновків емпіричним шляхом. Тому узагальнення результатів експериментів може надати інформацію щодо подальшого розвитку теоретичних досліджень з питань базового доходу.

Метою статті є узагальнення результатів експериментів із впровадження концепції базового доходу з точки зору подальшого розвитку теоретичних досліджень у цій галузі.

Виклад основних результатів дослідження. У світовій історії було багато соціальних програм, що могли бути інтерпретовані як елементи базового доходу, але з урахуванням дотримання єдиних правил організації та збору результатів вважаємо за доцільне зосередитися на шести пілотах (див. табл. 1). При цьому в якості різновиду часткового базового доходу розглядався і негативний податок на прибуток, коли родині при відсутності зайнятості працездатних членів сплачується грант певного розміру, що скорочується у визначеній пропорції при зростанні доходів від зайнятості членів родини.

США в рамках базового доходу провели чотири експерименти з негативного податку на прибуток:

1) експеримент із негативного податку на прибуток в Нью-Джерсі (Пенсильванія) у 1968–1972 рр. (1216 осіб на початку експерименту та 983 осіб до його завершення);

2) експеримент із підтримання сільського доходу в сільській частині Айови та Північної Кароліни у 1970–1972 рр. (809 осіб на початку експерименту та 729 осіб до його завершення);

3) експеримент із підтримання доходів у Сіетлі та Денвері у 1970–1976 рр. (понад 4800 людей);

4) експеримент з підтримання доходів у Гері (Індіана) у 1971–1974 рр. (1799 переважно афроамериканських родин на початку експерименту і 967 родин до його завершення).

Таблиця 1

Експерименти із впровадження безумовного доходу у світі

Місце проведення	Період проведення	Позитивні економічні результати	Позитивні соціальні результати	Негативні результати
1	2	3	4	5
1. Нью-Джерсі, Пенсильванія, Північна Кароліна, Айова, Сіетл, Денвер, Індіана (США)	1968–1976	Зростання якості та вартості робочої сили, збереження економічної активності населення	Зниження рівня бідності, поведінкових проблем, злочинності, збільшення уваги молоді до освіти	Збільшення рівня розлучень, відсутність впливу на дорослих та забезпечених членів громади
2. Манітоба (Канада)	1974–1979	Зростання якості та вартості робочої сили, збереження економічної активності населення	Відсутність мотивації до безробіття, зменшений виробничий травматизм, сімейне насильство, випадки госпіталізації, збільшений час, що матері присвятили дітям, підлітки – освіті	Результати не були узагальнені та використані, продемонстрована залежність долі експерименту від політичної волі організаторів
3. Омітара, Отживеро (Намібія)	2008–2012	Збільшення економічної активності, розвиток товарів, медичних послуг, інвестицій, розвиток власного бізнесу	Зниження рівня нужденності, злочинності, зростання відвідуваності шкіл, поліпшення стану здоров'я, зростання соціальної активності, вирішення проблеми гендерної нерівності	Міграція населення до місця отримання грантів, відсутність серйозних структурних змін після закінчення експерименту

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
4. Уганда	2008–2012	Збільшення економічної активності, вартості бізнес-активів, створення власних підприємств, розширення ринку праці	Формування мотивації до більш вигідної кар'єри, зростання кооперації	Зникнення позитивного економічного ефекту після закінчення експерименту
5. Мадх'я-Прадеш (Індія)	2010–2013	Зростання заощаджень, економічної активності населення, збільшення продуктивності праці, доходності бізнесу, розвиток власного господарства та малого бізнесу	Зростання фінансової грамотності, відсутність нераціональних витрат, поліпшення стану житла, харчування, здоров'я, більш широке включення людей з інвалідністю у суспільне життя	Погіршення економічних показників після закінчення експерименту
6. Фінляндія	2017–2019	Не оголошені	Зменшення проблем зі здоров'ям, зростання впевненості у майбутньому, можливості впливу на суспільні проблеми, задоволення життям та довіри до людей	Неможливість оцінки впливу на громаду і реакції ринків, відсутнє підвищення рівня оплачуваної зайнятості для учасників

Узагальнено авторами на основі джерел: [2; 3; 5–10; 12–13].

Основною метою цих експериментів було виявлення впливу безумовного доходу на зайнятість. Порівняння із контрольною групою відбувалося за трьома категоріями: чоловіки, жінки та одинокі матері. Узагальнюючі дослідження показали зменшення часу роботи для чоловіків від 5% до 7,9%, для дружин – від 0% до 27%, для одиноких матерів – від 15% до 30%. Це здається не-

гативним результатом, але Карл Відерквіст у своїй роботі [13] обґрунтовує вплив на показники методів дослідження та узагальнення результатів таким чином:

- оскільки учасники експерименту представляли невеликий прошарок населення з доходами біля межі бідності, їхня реакція значно більша, ніж реакція всієї робочої сили. За результатами комп'ютерного моделювання скорочення роботи у відповідь на базовий дохід складатиме зменшення робочого часу на 1,6%;

- дані не включають відповіді на попит, який прогнозовано призведе до підвищення заробітної плати та часткової зміни ефекту скорочення роботи, бо зниження пропозиції робочої сили з причини базового доходу підвищує заробітну плату з низьким рівнем кваліфікації;

- дані неправильно трактувалися, зокрема, щодо часу на навчання чи пошук роботи;

- скорочення часу роботи експериментальної групи було відносним зменшенням порівняно з контрольною групою.

Водночас зміни показників якості життя за результатами даних експериментів були обнадійливими: зросла відвідуваність початкової школи, час перебування в школі підлітків, покращився харчовий вміст раціону, спостерігалось зниження домашнього насильства та кількості психічних розладів. В експериментальній групі у порівнянні із контрольною був виявлений більш високий рівень розлучень, однак, це могло бути проявом тенденції позбавлення фінансової залежності жінок від чоловіків. При цьому найбільшому впливу піддавалися молодші на момент експерименту члени громади, а на тих, хто не відчував нужденності, експеримент не вплинув.

Mincome був експериментальним проектом із гарантованим річним доходом, що проводився у Манітобі (Канада) з 1974 по 1979 рр. та фінансувався спільно урядом провінції Манітоба та федеральним урядом Канади. Метою експерименту була оцінка соціального впливу гарантованого безумовного доходу на трудову поведінку реципієнтів. Пілот включав рандомізоване контрольоване дослідження у містах Вінніпег, Дофін та сільській місцевості Манітоба, які випадковим чином розподілили домогосподарства з низьким рівнем доходу до однієї із семи груп отримувачів та контрольної групи. Мінімальна грошова допомога отримувачів зменшувалася на конкретну суму на кожен долар, який вони заробляли, працюючи, в залежності від розміру родини.

Закінчення експерименту було викликано погіршенням економічної ситуації у країні та зміною уряду, який не захотів продовжувати інвестування, що на той момент перевищило 17 млн дол. Остаточного звіту про експеримент оприлюднено не було, але Інститут соціально-економічних досліджень розробив комп'ютерну базу даних про результати Mincome, залишивши аналіз академічним ініціативам, в рамках яких економісти Манітобського університету Дерек Хам та Уейн Сімпсон оцінили вплив базового доходу на пропозицію праці: робочий час знизився на 1% для чоловіків, 3% – для заміжніх жінок, 5% – для незаміжніх жінок, а вільний час використано на родину та освіту [7]. Евелін Фогет провела квазіекспериментальний аналіз, в якому порівняла результати здоров'я учасників експерименту з іншими мешканцями Манітоби і виявила зменшення відвідування лікарні (на 8,5%), випадків травматизму на роботі, сімейного насилля, кількості консультацій щодо психічних захворювань [6]. Констатовано отримання внаслідок базового доходу спектру медичних та соціальних благ, зокрема, довших відпусток по вагітності та пологах, кращих результатів навчання, харчування, фізичного та психічного здоров'я, меншого навантаження на інші соціальні програми.

З січня 2008 р. по грудень 2009 р. в громаді сіл Отживеро-Омітара Намібійською коаліцією з базових доходів був реалізований пілотний проект із виплатою основного доходу за рахунок пожертв німецької протестантської церкви, внесків німецького міністерства з питань співробітництва та індивідуальних внесків німецьких та намібійських громадян, часткові виплати за яким зберігалися до 2012 р.

Як результат експерименту констатовано зниження частки дітей, які недоїдають (з 42% у листопаді 2007 р. до 10% у листопаді 2008 р.), кількості людей з доходом нижче межі бідності (з 76% до 37%), збільшення відвідуваності школи (на 40%), падіння загального рівня злочинності (на 42%). Створення комітету, що займався фінансовою освітою мешканців для більш ефективного використання отриманих виплат, дозволило констатувати зростання соціальної активності громади [2]. За період пілоту дохід громади перевищив фактичну суму грантів, бо громадяни брали участь у більш продуктивній економічній діяльності, зокрема, у власному малому бізнесі (питома вага зайнятого населення старше 15 років збільшилася з 44% до 55%). Дохід місцевої лікарні

збільшився у 5 разів, оскільки пацієнти отримали змогу платити за візит, що дозволило розвинути ринку медичних послуг. Базовий дохід сприяв створенню місцевого ринку за рахунок збільшення купівельної спроможності домогосподарств, скороченню їхніх боргів (з 1215 до 772 дол США), росту заощаджень. Введення базового доходу зменшило залежність жінок від чоловіків та загальний рівень злочинності, відбулася значна міграція у села, де проживали отримувачі виплат. Але вже у травні 2012 р. лідер громади Отживеро-Омітара Ернст Гарісеб заявив про відсутність розвитку та перспектив після експерименту. Наразі публічного доступу до результатів експерименту або подальших досліджень немає, але економісти вважають, що розширення пілоту на всю Намібію наразі неможливо з фінансових причин.

Програма базового доходу в Уганді випадковим чином присудила безпідприємницькі гранти 535 заявникам віком від 15 до 35 років для підвищення якості і вартості робочої сили.

Результати показали, що програма збільшила активи бізнесу на 57%, робочий час на 17% та заробіток на 38%. Багато учасників проєкту заснували власні підприємства, створюючи можливості роботи для інших [12]. Але вже через 5 років після попереднього обстеження спостерігалися інші результати: у групі отримувачів у порівнянні із контрольною групою загальний дохід не був вищим, а заробіток став меншим на 4,6%. При цьому рівень володіння дорожчими та новими основними засобами зберігся, а рівень здоров'я дітей у таких родинах був кращим у порівнянні із контрольною групою. Як підкреслюють дослідники, грошова допомога не стала катапульту із бідності, але допомогла людям швидше врятуватися від жахливої нужденності [10].

З 2010 р. в Індії були організовані пілотні схеми, що охоплювали понад 6 тисяч осіб в Мадх'я-Прадеш і мали перевірити вплив базового доходу на умови життя, включаючи здоров'я, харчування, навчання в школі, роботу, виробництво, споживання, заощадження, статус жінки, а також становище соціально незахищених груп.

Найбільший з пілотів базувався на методології рандомізованого контролю: у випадковій вибірці з 8 сіл кожен чоловік, жінка та дитина отримували щомісячну індивідуальну грошову допомогу протягом 17 місяців, а в контрольній групі з 12 подібних сіл ніхто не отримував переказів. Для оцінки ефектів була розроблена серія оціночних опитувань, починаючи з базового перепису

домогосподарств у всіх 20 селах безпосередньо перед початком грошових виплат, проміжного опитування випадкової вибірки домогосподарств через дев'ять місяців, остаточного опитування ще через 12 місяців та опитування після закінчення пілотного дослідження [8].

Основні результати пілоту, узагальнені організаторами, представлені у табл. 2 і представляють собою значні покращення як в соціальному, так і в економічному аспектах життя.

Таблиця 2.

Результати експерименту із впровадження безумовного доходу у Мадх'я-Прадеш (Індія)

Сфера результатів	Сутність результатів
Фінансова грамотність	<ul style="list-style-type: none"> - відкриття банківських або кооперативних рахунків кожному реципієнту; - залучення до управління рахунками жінок; - збільшення безготівкових заощаджень
Житло	<ul style="list-style-type: none"> - покращення стану житла (ремонт, переоснащення, будівництво); - використання кращих джерел енергії для приготування їжі; - перехід на кращі джерела питної води
Харчування	<ul style="list-style-type: none"> - збільшення ваги дітей до встановленого ВОЗ рівня; - урізноманітнення раціону харчування за рахунок фруктів та овочів; - збільшення відсотку населення з достатнім рівнем харчування (з 50% на початку експерименту до 78% та 82% під час проміжного та фінального опитування відповідно)
Охорона здоров'я	<ul style="list-style-type: none"> - зменшення частоти захворювань, збільшення випадків регулярного лікування; - збільшення витрат на медичне лікування, розвиток державної медицини, залучення приватної; - зменшення рівня тривожності населення; - збільшення рівня імунізації; - збільшення кількості медичних страховок
Люди з інвалідністю	<ul style="list-style-type: none"> - покращення доступу до продуктів харчування та медичної допомоги; - зростання ролі людей з інвалідністю в сільському суспільстві; - зростання економічної активності людей з інвалідністю

Продовження табл. 2

Сфера результатів	Сутність результатів
Освіта	<ul style="list-style-type: none"> - збільшення відвідуваності школи дітьми, зокрема, за рахунок зменшення залучення дітей шкільного віку до праці; - зростання витрат на канцтовари, шкільне взуття та одяг, транспортних витрат; - підвищення якості освіти у державних школах, зростання можливостей навчання у приватних
Економічний розвиток	<ul style="list-style-type: none"> - збільшення робочого часу, продуктивності праці, доходності бізнесу; - розвиток власного господарства та малого бізнесу, зокрема, серед жінок-робітниць; - придбання інструментів та запасів для виробництва (швейні машини, худоба, насіння, добрива)
Заощадження	<ul style="list-style-type: none"> - значне скорочення заборгованості селян; - значне збільшення заощаджень; - підвищення ліквідності домогосподарств
Політичні наслідки	<ul style="list-style-type: none"> - зменшення реципієнтів інших соціальних програм; - зменшення претендентів на оплачувані соціальні роботи

Складено авторами за [8].

Цей пілотний проект мав позитивні соціальні наслідки через роки після його завершення: через чотири роки повністю або частково збереглися поліпшення щодо вирішення гендерної проблеми (зростання ролі жінок при прийнятті фінансових рішень у родині та збільшення кількості дівчат в освіті) та зміни загальної поведінки населення, але економічні показники погіршилися, а заборгованість селян повернулася на рівень до початку експерименту. Соціолог Сарат Давала стверджує, що базовий дохід має глибокий психологічний вплив і навіть коли надається на короткий період, залишає тривалий позитивний ефект через почуття економічної безпеки людей, що є найціннішим результатом експерименту [5].

Експеримент у Фінляндії розпочався у 2016 р. та тривав два роки. Державна соціальна агенція Kela вибрала 2000 безробітних громадян для виплати щомісячного гранту незалежно від інших умов. Уряд мав на меті вивчити поведінку людей на ринку праці в умовах базової фінансової підтримки.

Аналіз результатів експерименту триває, але оприлюднені попередні висновки за результатами телефонного опитування усіх учасників та 5000 осіб контрольної групи: учасники констатували зменшення проблем зі здоров'ям, зростання впевненості у майбутньому та можливості впливати на суспільні проблеми (на 8% зросло задоволення життям, на 6% – довіра до людей, на 21% – впевненість у своєму майбутньому, на 22% – віра у здатність впливати на суспільство, на 17% покращилося фізичне та психічне здоров'я, на 16% – концентрація, на 26% – фінансова безпека, стрес знизився на 17%, депресія – на 37%) [3]. У той же час експеримент мав дуже невелику цільову групу людей з усієї країни, що не дозволило оцінити вплив на громаду і реакцію ринку, а також не призвело до підвищення рівня оплачуваної зайнятості для учасників.

Таким чином, можна узагальнити досвід пілотів базового доходу:

1. Основною метою проведення експериментів було дослідження впливу безумовних виплат на зайнятість та боротьба з нужденністю. З цієї точки зору слід констатувати повну успішність пілотів. Основні доведені тези: безумовний дохід є дієвим інструментом подолання бідності, а наявність безумовних виплат не зменшує трудової активності реципієнтів. З іншого боку викликає занепокоєння залежність подальшої долі експериментів не від їх успішності чи навіть можливостей фінансування, а від політичної волі організаторів.

2. Фокусні групи з доходом на межі бідності та з молодого покоління отримувачів допомоги краще реагують на базовий дохід, ніж більш забезпечені та більш дорослі верстви населення. Дана теза ставить під питання доцільність застосування базового доходу у розвинених країнах, тим більше, що корелюється із такими результатами [4]: у квітні 2016 р. 64% з десяти тисяч опитаних громадян країн ЄС стверджували, що проголосували б за впровадження базового доходу на референдумі, а у червні 2016 р. на референдумі з цього питання у Швейцарії 76,9% виступили проти даної ініціативи.

3. Основними результатами пілотів є соціальні, що супроводжуються тимчасовими економічними покращеннями. Саме підвищення загального задоволення життям та вирішення соціальних проблем, зокрема, гендерної нерівності та залучення людей

з інвалідністю у суспільство, є значущими результатами, що залишаються на довгу перспективу.

4. Виходячи із умов та масштабів пілотів, пряма екстраполяція їх результатів на майбутнє неможлива, що викликає потребу застосування засобів чисельного моделювання та/або розширення експериментів. Такої ж думки дотримується Отто Лехто [9], який стверджує: безумовний базовий дохід є політично здійсненним та соціально бажаним, його результатами виступає економічна ефективність та соціальний добробут, а найбільшою проблемою є адміністрування.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна констатувати загальну успішність експериментів із впровадження часткового базового доходу лише щодо довгострокових соціальних результатів. Рішення економічних проблем можливе тільки на короткострокову перспективу і стосовно верств населення, які перебувають на межі бідності. Також зафіксована пряма залежність долі експериментів від політичної волі організаторів та необхідність залучення інструментів чисельного моделювання для екстраполяції результатів пілотних проєктів.

Ідентифікація факторів впливу для побудови чисельної моделі експерименту з упровадження базового доходу буде напрямом подальших досліджень.

1. Basic Income Earth Network (BIEN): official site. URL: <http://basicincome.org> (Last accessed: 01.02.2020).
2. BIG Coalition. Pilot Project. URL: http://www.bignam.org/BIG_pilot.html (Last accessed: 01.02.2020).
3. Coelho A. When a few drops of rain allow flowers to blossom: Finland's basic income experiment generates its preliminary results. URL: <https://basicincome.org/news/2019/02/when-a-few-drops-of-rain-allow-flowers-to-blossom-finlands-basic-income-experiment-generates-its-preliminary-results/> (Last accessed: 01.02.2020).
4. Europe: 64% of People in Favour of Basic Income, Poll Finds. URL: <http://basicincome.org/news/2016/05/europe-eu-poll-basic-income-support/> (Last accessed: 01.02.2020).
5. Follow-up to India UBI Pilot Finds Continued Improvement. URL: <https://basicincome.org/news/2017/11/follow-india-ubi-pilot-finds-continued-improvement/> (Last accessed: 01.02.2020).
6. Forget E. The Town with No Poverty - Using Health Administration Data to Revisit Outcomes of a Canadian Guaranteed Annual Income Field Experiment. URL: <http://nccdh.ca/images/uploads/>

- comments/forget-cea_(2).pdf (Last accessed: 01.02.2020). doi: <https://doi.org/10.3138/cpp.37.3.283>.
7. Hum D., Simpson W. A Guaranteed Annual Income? From Mincome to the Millennium. *Policy Options / Options Politique*. 2001. № 1. P. 78–82.
 8. India: Basic Income Pilot Project releases an impressive list of findings. URL: <https://basicincome.org/news/2013/08/india-basic-income-pilot-project-releases-an-impressive-list-of-findings/> (Last accessed: 01.02.2020).
 9. Lehto O. Basic income around the world the unexpected benefits of unconditional cash transfers. URL: <https://static1.squarespace.com/static/56edde762cd9413e151ac92/t/5a5f54ff53450ae87509190a/1516197120863/Universal+Basic+Income.pdf> (Last accessed: 01.02.2020).
 10. Matthews D. Study: giving out cash in Uganda helped after 4 years. After 9 years, not so much. URL: <https://www.vox.com/2018/9/10/17827836/cash-basic-income-uganda-study-blattman-charity> (Last accessed: 01.02.2020).
 11. Press release: The Prize in Economic Sciences 2019. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2019/press-release/> (Last accessed: 01.02.2020).
 12. Uganda: Two-year basic income pilot set to launch in 2017. URL: <https://basicincome.org/news/2016/11/uganda-two-year-basic-income-pilot-set-to-launch-in-2017/> (Last accessed: 01.02.2020).
 13. Widerquist K. The Basic Income Guarantee Experiments of the 1970s: a quick summary of results. URL: <https://basicincome.org/news/2017/12/basic-income-guarantee-experiments-1970s-quick-summary-results/> (Last accessed: 01.02.2020).
 14. Гевлич І.Г., Гевлич Л.Л. Базовий дохід в контексті вирішення проблем соціального захисту населення України. *Економіка і організація управління*. 2016. № 2 (22). С. 141–149.
 15. Гончарова С.Ю., Гончаров А.Б. Соціальна концепція гарантованого (базового) доходу населення. *Бізнес Інформ*. 2016. № 4. С. 138–142.
 16. Длугопольський О.В., Длугопольська Т.І. Концепція безумовного базового доходу як альтернатива бісмарківській моделі держави добробуту: від теоретичних студій до експериментальних практик. *Економіка: реалії часу*. 2017. № 2(30). С. 32–46.
 17. Зіскін О.С. Концепція безумовного базового доходу: підтримка та критика практичного впровадження. *Політикус*. 2019. Вип. 5. С. 10–14. doi: <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2019-5-10-14>.
 18. Корчинська О.О. Безумовний базовий дохід як інструмент управління бідністю. *Інтелект XXI*. 2018. № 2. С. 98–101.
 19. Новіков Д.О. Перспективи дослідження теорії «безумовного основного доходу» наукою трудового права. *Збірник наукових праць Хар-*

ківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право». 2016. Вип. 25. С. 33–41.

20. Пищуліна О. Економічна модель «безумовного базового доходу»: нова соціальна альтернатива. URL: <http://razumkov.org.ua/statti/ekonomichna-model-bezumovnoho-bazovoho-dokhodu-nova-sotsialna-alternatyva> (дата звернення: 01.02.2020).
21. Тучак Т.В. Ідеально-гуманітарні ініціативи в державах загального добробуту. *Ефективна економіка*. 2016. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5311> (дата звернення: 01.02.2020).

References

1. Basic Income Earth Network (BIEN): official site. Retrieved from <http://basicincome.org>.
2. BIG Coalition. Pilot Project. (2019). Retrieved from http://www.bignam.org/BIG_pilot.html.
3. Coelho, A. (2019). When a few drops of rain allow flowers to blossom: Finland's basic income experiment generates its preliminary results. Retrieved from <https://basicincome.org/news/2019/02/when-a-few-drops-of-rain-allow-flowers-to-blossom-finlands-basic-income-experiment-generates-its-preliminary-results/>.
4. Europe: 64% of People in Favour of Basic Income, Poll Finds. (2016). Retrieved from <http://basicincome.org/news/2016/05/europe-eu-poll-basic-income-support/>.
5. Follow-up to India UBI Pilot Finds Continued Improvement. (2017). Retrieved from <https://basicincome.org/news/2017/11/follow-india-ubi-pilot-finds-continued-improvement/>.
6. Forget, E.L. (2011). The Town with No Poverty - Using Health Administration Data to Revisit Outcomes of a Canadian Guaranteed Annual Income Field Experiment. Retrieved from [http://nccdh.ca/images/uploads/comments/forget-cea_\(2\).pdf](http://nccdh.ca/images/uploads/comments/forget-cea_(2).pdf). doi: <https://doi.org/10.3138/cpp.37.3.283>.
7. Hum, D., Simpson, W. (2001). A Guaranteed Annual Income? From Mincome to the Millennium. *Policy Options/Options Politique*, 1, 78-82.
8. India: Basic Income Pilot Project releases an impressive list of findings. (2013). Retrieved from <https://basicincome.org/news/2013/08/india-basic-income-pilot-project-releases-an-impressive-list-of-findings/>.
9. Lehto, O. (2018). Basic income around the world the unexpected benefits of unconditional cash transfers. Retrieved from <https://static1.squarespace.com/static/56eddde762cd9413e151ac92/t/5a5f54ff53450ae87509190a/1516197120863/Universal+Basic+Income.pdf>.

10. Matthews, D. (2018). Study: giving out cash in Uganda helped after 4 years. After 9 years, not so much. Retrieved from <https://www.vox.com/2018/9/10/17827836/cash-basic-income-uganda-study-blattman-charity>.
11. Press release: The Prize in Economic Sciences 2019. (2019). Retrieved from <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2019/press-release>.
12. Uganda: Two-year basic income pilot set to launch in 2017. (2017). Retrieved from <https://basicincome.org/news/2016/11/uganda-two-year-basic-income-pilot-set-to-launch-in-2017/>.
13. Widerquist, K. (2017) The Basic Income Guarantee Experiments of the 1970s: a quick summary of results. Retrieved from <https://basicincome.org/news/2017/12/basic-income-guarantee-experiments-1970s-quick-summary-results/>.
14. Gevlych, I.G., Gevlych, L.L. (2016). Basic income in solving the problem of social protection in Ukraine. *Ekonomika i orhanizatsiya upravlinnya - Economics and organization of management*, 2 (22), 141-149 [in Ukrainian].
15. Honcharova, S.Yu., Honcharov, A.B. (2016). Social concept of guaranteed (basic) income of the population. *Biznes Inform - Business Inform*, 4, 138-142 [in Ukrainian].
16. Dluhopolskyi, O.V., Dluhopolska, T.I. (2017). The concept of unconditional basic income as an alternative to the Bismarck model of the welfare state: from theoretical studies to experimental practices. *Ekonomika: realii chasu - Economy: the realities of time*, 2 (30), 32-46 [in Ukrainian].
17. Ziskin, O.S. (2019). The concept of unconditional basic income: support and critique of practical implementation. *Politykus - Scientific Politicus*, 5, 10-14. doi: <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2019-5-10-14> [in Ukrainian].
18. Korchynska, O.O. (2018). Unconditional basic income as a tool for poverty management. *Intelekt XXI - Intellect XXI*, 2, 98-101 [in Ukrainian].
19. Novikov, D.O. (2016). Prospects for the study of the theory of "unconditional basic income" by the science of labor law. *Zbirnik naukovih prac' harkivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo univesitetu imeni G.S. Skovorodi. Pravo - Collection of scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda. Pravo*, 25, 33-41 [in Ukrainian].
20. Pyshchulina, O. (2016). The economic model of "unconditional basic income": a new social alternative. Retrieved from <http://razumkov.org.ua/statti/ekonomichna-model-bezumovnoho-bazovoho-dokhodu-nova-sotsialna-alternatyva> [in Ukrainian].
21. Tuchak, T.V. (2016). Ideal humanitarian initiatives in the welfare states. *Efektivna ekonomika - Efficient economy*, 12. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5311> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17 лютого 2020 р.

УДК 330.8 : 519.2

JEL: B16, B31, B41

Корецький М.А., студент факультету економічних наук
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
e-mail: marko.koretskyi@ukma.edu.ua

ЄВГЕН ЄВГЕНОВИЧ СЛУЦЬКИЙ – НОВАТОР ЕКОНОМІЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ (до 140-річчя від дня народження)

Виповнюється 140 років від народження всесвітньовідомого економіста-математика Є.Є. Слуцького. Цей короткий нарис репрезентує основні факти інтелектуальної біографії вченого, напрямки його досліджень та наукові здобутки. Подаємо також бібліографію праць Є. Слуцького та перелік видань, присвячених вченому.

Ключові слова: Є. Слуцький, історія економічної думки, математичні методи в економіці.

Koretskyi M.

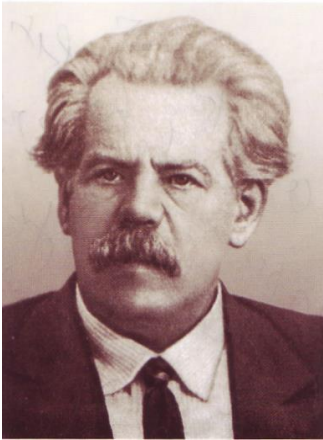
EUGEN EUGENOVYCH SLUTSKY – INNOVATOR OF ECONOMIC METHODOLOGY (to the 140th anniversary of his birth)

It is been 140 years since the birth of the world-famous economist-mathematician E.E. Slutsky. This short essay represents the main facts of the intellectual biography of the scientist, the directions of his research, and scientific achievements. We also present the bibliography of E. Slutsky and a list of publications dedicated to the scientist.

Keywords: E. Slutsky, history of economic thought, mathematical methods in economics.

Євген Євгенович Слуцький (1880–1948) – видатний економіст, статистик та математик, який розробив унікальну методологію економіко-математичного аналізу, тим самим започаткував

ши новий напрям наукових досліджень. Теоретико-методологічні новаторства Є. Слуцького базуються на фундаменті таких наук, як теорія статистики, теорія ймовірностей та економічна теорія.

Дослідники поділяють життєвий шлях та, відповідно, наукову діяльність вченого на три періоди: перший – період шукань і самовизначення; другий – період захоплення економічними проблемами; третій – найбільш плідний період дослідницької роботи в галузі теорії ймовірностей і теоретичної статистики. Четвертий період – перехід до проблем суто математики – лише встиг окреслитись, як був перерваний разом із життям. Отже, найбільш значні роботи Є. Слуцький присвятив використанню методів теорії ймовірностей і

статистики в економічній теорії.

Євген Слуцький закінчив юридичний факультет Київського університету в 1911 р. із дипломною роботою «Теорія граничної корисності», де він вперше застосував методи математики до економічних питань. Згодом він став членом Товариства економістів при Київському комерційному інституті. Там з'являється перша серйозна праця вченого «Теорія кореляції і елементи вчення про криві розподілу», яка зробила серйозний внесок в теорію математичної статистики. У своїй дипломній роботі молодий вчений аналізує психологічні дослідження зарубіжних вчених з метою подальшого формування зв'язку між системами інтересів та корисністю і цінністю. Також Є. Слуцький простежує взаємозалежність між бюджетом споживача, попитом і цінами. В кінці роботи він аналізує теорії попиту і пропозиції, витрат виробництва та граничної корисності. Таким чином, він заклав певну методологічну основу для своїх подальших економічних досліджень.

Якісно новий етап у розвитку теорії попиту, визначення принципово нових підходів до проблеми взаємозв'язку ціни, попиту та функції корисності зроблено Є. Слуцьким у 1915 р. у статті «До теорії збалансованого бюджету споживача». Це дослідження було опубліковане в італійському журналі «*Giornale degli economisti e rivista di statistica*» (1915). Є. Слуцький зазначав, що метою публікації цієї роботи саме в італійському журналі

було доповнити працю В. Парето на тему корисності і попиту, що була надрукована в цьому журналі (1892–1893).

Починає своє дослідження Є. Слуцький із зауваження про те, що задля об'єктивного сприйняття економічної науки необхідно позбутися психологічних тверджень і філософських гіпотез аби математичні методи мали змогу бути застосованими. Беручи за вихідний пункт трактування корисності, запропоноване В. Парето, Слуцький дає цій категорії своє визначення: «Корисність якого-небудь поєднання благ є величина, котра має властивість набувати тим більше значення, чим більшого мірою це поєднання виявиться переважаючим для даного індивіда». Тобто споживач максимізує корисність від споживання якої-небудь комбінації товарів, якщо при зміні кількості товарів загальна корисність не зростає.

Відштовхуючись від ідеї про необхідність звільнити функцію корисності від суто суб'єктивного трактування, Є. Слуцький пов'язує функцію корисності з динамікою ціни та грошових доходів споживача. Вчений дає математичний вираз споживчого попиту, стабільності споживчого бюджету. Основне рівняння, яке наводить Є. Слуцький аналізуючи стабільність споживчого бюджету, має такий вигляд:

$$p_1x_1 + p_2x_2 + \dots + p_nx_n = S,$$

де S – дохід будь-якого індивіда,

$p_1, p_2 \dots p_n$ – ціни на n благ, які він придбав,

$x_1, x_2 \dots x_n$ – кількість (обсяг) кожного з n придбаних благ.

Бюджет вважатиметься врівноваженим, якщо кількість товарів (x_n) у формулі бюджету споживача буде відповідати кількості цих товарів, за яких функція корисності буде мати своє найбільше значення. Далі вчений вводить поняття комплексної зміни цін, що означає збільшення ціни зі зростанням доходів. Він також визначає перехресну залежність попиту на одне благо від ціни на інше. Є. Слуцький використав категорію надання переваг споживачем як одну з детермінант сукупного попиту, в якій і знаходить вираження корисність товару.

Економіст розробив математичні методи, що дають змогу досліджувати величини функції корисності та функції попиту залежно від руху цін і зміни доходів споживача. Ці дослідження є підґрунтям для сучасної теорії поведінки споживача та сучасної теорії попиту.

Євген Слуцький у 1927 р. опублікував статтю «Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів» у московському журналі «Питання кон'юнктури». Він аналізує випадкові числові послідовності, ефект застосування методів теорії випадкових процесів і на цій основі висуває припущення щодо циклічності та періодичності коливальних процесів в економіці. Вчений спостерігає хвилеподібний характер господарських процесів і приблизну правильність хвиль, саме їх походження він намагається дослідити далі. Шляхом дослідження корельованих та некорельованих явищ автор припускає, що складання випадкових причин може бути джерелом циклічних, інакше кажучи, хвилеподібних процесів. Проаналізувавши велику кількість циклів господарського життя деяких країн Є. Слуцький робить висновок про відповідність випадкових хвиль певній правильності. Доведення можливості випадкових числових рядів набувати виразу періодичних функцій є вагомим внеском у розвиток національної та світової статистики. Його розробки надають якісно нові методологічні інструменти та новий погляд на теоретичне пояснення циклів.

Критичне сприйняття положень економічної науки та новаторський підхід до поєднання об'єктивних причинно-наслідкових механізмів господарського життя з психологічними детермінантами людської поведінки забезпечили прорив Євгена Слуцького в галузі економічної методології. Вчений став творцем національної економіко-математичної школи, адже його спроби застосувати математичні методи в економіці мали найбільший успіх на вітчизняних просторах. Зокрема йому вдалося, поєднавши психологічний і математичний напрямки, визначити категорію корисності, пов'язуючи її зі зміною попиту, цін та грошових доходів. Дійсно, складно заперечити значення та актуальність праць Є. Слуцького у наш час. Все ширше залучення до інструментарію сучасних економічних досліджень поведінкової економіки, економіко-математичного моделювання та прогнозування засвідчують фундаментальність і, водночас, перспективність наукового напрямку, започаткованого працями нашого видатного співвітчизника.

Список наукових праць Є. Слуцького

1. Теория предельной полезности. Киев, 1910. 378 с.

2. Теория корреляции и элементы учения о кривых распределения. *Известия Киевского коммерческого института*. 1912, кн. XVI. Киев. 208 с.
3. Рецензия в газете «Киевская мысль», 1913, № 89, 30. III, с. 5 на кн.: А.А. Марков. Пример статистического исследования над текстом Евгения Онегина, иллюстрирующий связь испытаний в цепь. Санкт-Петербург: Изв. Имп. АН, 1913.
4. Сущность кооперации и ее формы. *Справочный календарь земледельца на 1913 год*. Киев, 1912. С. 1–15.
5. On the Criterion of Goodness of Fit of the Regression Lines and on the Best Method of Fitting them to the Data (Про критерій згоди для ліній регресії і найкращий метод знаходження їх за даними експерименту). *Journal of the Royal Statistical Society*. 1914. Vol. 77. P. 78–84.
6. Сэр Вильям Петти. Краткий очерк его экономических воззрений с приложением нескольких важнейших отрывков из его произведений. Киев, 1914, 48 с.
7. Sulla teoria del bilancio del consumatore (Теорія споживчого бюджету). *Giornale degli Economisti*. 1915. Vol. LI, № 1. P. 1–26.
8. Статистика и математика (рецензия на кн.: А.А. Кауфман. Теория и методы статистики. 3 изд. Москва, 1916). *Статистический Вестник*. 1915–1916. Кн. 3–4. С. 1–17.
9. Об одной ошибке в применении формулы теории корреляции. *Статистический Вестник*. 1915–1916. Кн. 3–4. С. 18–19.
10. К вопросу о логических основах исчисления вероятностей. Доклад, читанный в заседании Секции теоретической статистики III Всероссийского статистического съезда в ноябре 1922 г. *Вестник статистики*. 1922. Кн. XII. С. 13–21.
11. О некоторых схемах корреляционной связи и о систематической ошибке эмпирического значения коэффициента корреляции. *Вестник статистики*. 1923. Кн. XIII. С. 31–50.
12. О новом коэффициенте средней плотности населения. *Вестник статистики*. 1923. Кн. XIV. С. 5–19.
13. До питання про пересічну густоту населення. *Записки соціально-економічного відділу*. Київ: Українська Академія наук, 1923. Т. 1. С. 138–150.
14. К вопросу о вычислении дохода государства от эмиссии. *Местное хозяйство. Ежемесячный журнал Киевского Губэконосо*. 1923. № 2. С. 39–62. (Приложение 1 к статье Л.Н. Яснопольского «Наше денежное обращение в эпоху революции»).
15. Математические заметки к теории эмиссии. *Экономический бюллетень Конъюнктурного института*. 1923. № 11–12. С. 53–60.
16. Об одном опыте построения теории средних без помощи теории вероятностей. Рецензия на кн.: В.И. Романовский. Элементарное изложение теории средних. Ташкент: Стат. упр. Туркм. Респ., 1924. *Вестник статистики*. 1925. Кн. XX. С. 103–124.

17. К вопросу о «законе больших чисел». *Вестник статистики*. 1925. Кн. XXI. С. 1–55.
18. Рецензия на кн.: В. Романовский. Элементы теории корреляций. Ташкент, 1923. *Информационный бюллетень Укрмета*. 1925. Ч. 10–12. С. 10–12.
19. Памяти Николая Алексеевича Каблукова. *Сборник статей по статистике*. Москва, 1925. Т. 1. С. 254–262.
20. Ueber stochastische Asymptoten und Grenzwerte (Про стохастичні асимптоти і граничні значення). *Metron*. 1925. Vol. V, № 3, 1/XII. P. 3–89.
21. Ueber die zufällige zyklische Anordnung paarweise gleicher Elemente (Про випадковий циклічний порядок попарно рівних елементів). *Zeitschrift für angewandte Mathematik und Mechanik*. 1926. Bd. 6. S. 150–159.
22. Ueber stochastische Asymptoten und Grenzwerte (aus einem Briefe an Herrn Prof. Dr. M.Watanabe). (Про стохастичні асимптоти і граничні значення) (із листа професору Ватанабе). *Tohoku Math. J.* 1926. Vol. 27, № 1–2. P. 67–70.
23. Al. A. Tschuprow (А.А. Чупров). *Zeitschrift für angewandte Mathematik und Mechanik*. 1926. Bd.6, Heft 4. S. 337–338.
24. Ein Beitrag zur formal-praxeologischen Grundlegung der Oekonomie / Academie Oukrainienne des Sciences. *Annales de la classe des sciences sociales-economiques*. Kiev, 1926. Vol. IV. P. 3–12.
25. Етюд до проблеми будовання формально-праксеологічних засад економіки / Переклад з німецького тексту, виконаний Б.О. Язловським. *Записки соціально-економічного відділу ВУАН*. Київ, 1926. Т. 4. С. 165–175; С. 238–249.
26. Сложение случайных причин как источник циклических процессов. *Вопросы конъюнктуры*. Москва: Финансовое изд-во НКФ СССР, 1927. Т. III, вып. 1. С. 34–64.
27. Sur un theoreme limite relatif aux series des quantites eventuelles (Про одну граничну теорему, що стосується рядів випадкових величин). *Comptes rendus Acad. Sci.* 1927. Т. 185. P. 169–171.
28. Zur Kritik des Bohm-Bawerk'schen Wertbegriffs und seiner Lehre von der Messbarkeit des Wertes (До критики поняття цінності Бем-Баверка і його вчення про вимірність цінності) / *Schmoller's Jahrbuch*. 1927. Jahrgang 51, Helf 4. S. 37–52.
29. Ueber einen Fall, wo das Gesetz der grossen Zahlen auf von einander abhängige Grossen Anwendung findet (Про один випадок, коли закон великих чисел застосовується до залежних між собою величин). *Tohoku Math.J.* 1927. Vol. 28, № 1–2. P. 26–32.
30. Sur un criterium de la convergence stochastique des ensembles des valeurs eventuelles (Про один критерій стохастичної збіжності множин, що складаються із випадкових величин). *Comptes rendus Acad. Sci.* 1928. Т. 187. P. 370.

31. Sur les fonctions eventuelles continues, integrables et derivables dans le sens stochastiques (Про випадкові функції – неперервних, інтегрованих і диференційованих у стохастичному сенсі). *Comptes rendus Acad. Sci.* 1928. Т. 187. Р. 878–880.
32. Quelques propositions sur les limites stochastiques eventuelles (Деякі пропозиції про випадкові стохастичні границі). *Comptes rendus Acad. Sci.* 1929. Т. 189. Р. 384–386.
33. Sur l'erreur quadratique moyenne du coefficient de correlation dans le cas des suites des epreuves non independantes (Середньоквадратична похибка коефіцієнта кореляції у випадку послідовності залежних один від одного випробовувань). *Comptes rendus Acad. Sci.* 1929. Т. 189. Р. 612–614.
34. Sur l'extension de la theorie de periodogrammes aux suites de quantities dependants (Про розповсюдження теорії періодограм на послідовності залежних величин) / *Comptes rendus Acad. Sci.* 1929. Т. 189. Р. 722–723.
35. О квадратичной ошибке коэффициента корреляции в случае однородных связанных рядов. *Труды Конъюнктурного института.* 1929. Т. II. С. 64–101.
36. О распределении ошибок коэффициента корреляции в однородных связанных рядах. *Журнал геофизики.* 1932. Т. II, № 1(3). С. 66–98.
37. Sur les fonctions eventuelles compactes (Про випадкові компактні функції). *Atti del Congresso Interen. Dei Mathematici, Bologna,* 3-10 settembre 1928. Bologna, 1932. Т. VI. Р. 101–115.
38. К вопросу о существовании связи между солнечной постоянной и температурой. *Журнал геофизики.* 1933. Т. III, вып. 3. С. 263–281.
39. К вопросу о солнечной постоянной. *Журнал геофизики.* 1934. Т. IV, вып. 3. С. 392–399.
40. Десять лет работы для статистической геофизики (на правах рукописи). Москва: Изд. Центр. Ин-та экспериментальной геофизики и метеорологии, 1934. 18 с.
41. Alcune applicazioni dei coefficienti di Fourier all'analisi delle funzioni aleatorie stazionarie (Деякі застосування коефіцієнтів Фур'є до аналізу випадкових стаціонарних функцій). *Giorn. Istituto Ital. degli Attuari.* 1934. Anno V. № 4. Р. 3–50.
42. Статистический эксперимент как метод исследования конкретных проблем. Критические заметки к проблеме «Земля – Солнце». *Журнал геофизики.* 1935. Т. V, вып. 1. С. 18–38.
43. К вопросу об экстраполяции случайных функций в связи с проблемой прогноза. *Журнал геофизики.* 1935. Т. V, вып. 3. С. 263–279.
44. Об 11-летней периодичности солнечных пятен. *Доклады АН СССР.* 1935. Т. IV (IX), № 1–2. С. 35–38.

45. О связанных случайных функциях одной независимой переменной. *Труды первого Всесоюзного съезда математиков*. 1935. С. 347–357.
46. The Summation of Random Causes as the Source of Cyclic Processes (Підсумовування випадкових причин як джерело циклічних процесів). *Econometrica*. 1937. Vol. 5, № 2. P. 105–146.
47. Qualche proposizione relativa alla teoria delle funzionai aleatorie (Де кілька пропозицій до теорії випадкових функцій). *Giorn. Istituto Ital. degli Attuari*. 1937. Anno VIII, № 2. P. 3–19.
48. Sur les fonctions aleatoires Presque periodiques et sur la decomposition des fonctions aleatoires stationnaires en composantes (Випадкові майже періодичні функції та розклад випадкових стаціонарних функцій на компоненти). *Actual. scient. industr. Paris*, 1938. P. 33–55.
49. Несколько предложений к теории случайных функций. *Труды Среднеазиатского гос. Университета*. Ташкент. 1939. Серия V-а, вып. 31. С. 3–15. (З книги «Сборник, посвященный 30-летию деятельности В.И. Романовского»).
50. О таблицах закона (неполная Г-функция). *Изв. АН СССР*. 1941. Серия математика, т. V, № 2. С. 183–184.
51. О таблицах обратной неполной бета-функции. *Труды Ин-та математики и механики АН Узб. ССР*. 1946. Вып. 1. С. 41–49.
52. Таблицы для вычисления неполной Г-функции и функции вероятности / [под ред. акад. А.Н. Колмогорова]. Москва – Ленинград, 1950.
53. Избранные труды. Теория вероятностей. Математическая статистика. Москва: Издательство АН СССР, 1960. 292 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10084108>.
54. К теории сбалансированного бюджета потребителя (Рус. пер.). *Экономико-математические методы. Народнохозяйственные модели. Теоретические вопросы потребления*. Вып. 1. Москва, 1963. С. 241–271.

Перевидання праць Є. Слуцького в незалежній Україні

1. Слуцький Є.Є. Теорія граничної корисності; за ред. В.М. Фещенко; упоряд. В.М. Фещенко, Т.В. Куриленко. Київ: КНЕУ, 2006. 524 с. (Економічна спадщина).
2. Слуцький Є. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності / за ред. В.Д. Базилевича: Очерк экономических воззрений сэра Вильяма Петти. С. 188–189; К вопросу о вычислении дохода государства от эмиссии. С. 471–520. Київ: Знання, 2007. 919 с. (Славетні постаті).
3. Слуцький Є. Теорія граничної корисності. До теорії збалансованого бюджету споживача. Етюд до проблеми будування формально-

- праксеологічних засад економіки. Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів. У кн.: *Українська економічна думка: хрестоматія*. М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, екон. ф-т; упоряд., авт. вступ. розд., наук. ред. перекладів С.М. Злупко. Київ: Знання, 2007. С. 479–517.
4. Слуцький Є.Є. До теорії збалансованого бюджету споживача. У кн.: *Фінансова думка України: у 3 т.*; авт.-упоряд. С.І. Юрій, С.В. Львовичкін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко; за наук. ред. В.М. Федосова. Київ: Кондор; Тернопіль: Економічна думка, 2010. Т. 3, ч. 2: Хрестоматія. С. 159–173.
 5. Слуцький Е.Е. Очерк экономических воззрений сэра Вильяма Петти [отрывки]. У кн.: *Історія економічних учень: хрестоматія: навч. посіб.* / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; за ред. В.Д. Базилевича; [уклад.: В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.О. Маслов та ін.]. Київ: Знання, 2011. С. 771–779.
 6. Слуцький Є. Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки. Нарис економічних поглядів сэра Вільяма Петті. Суть кооперації та її форми. Теорія граничної корисності. У кн.: *Економічні праці викладачів КНЕУ (перша третина ХХ ст.): хрестоматія*. М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана»; упоряд. С.Н. Антонюк. Київ: КНЕУ, 2013. С. 55–111. URL: http://lib.kneu.edu.ua/ua/e_resours_bibl/elek_bibl_litn.

Публікації про наукові здобутки Є. Слуцького та його внесок у світову економічну науку

1. Злупко С.М. Основоположник праксеології. Аксиоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. Львів: Меморіал, 1992. С. 465–486.
2. Злупко С.М. Є.Є. Слуцький – український економіст-математик світової слави. *Економіка України*. 1995. № 7. С. 67–74.
3. Талала Я.С. Про внесок Є. Слуцького в світову економічну науку. *Історія народного господарства та економічної думки України: міжвід. зб. наук. праць*. Київ, 1997. Вип. 29. С. 128–136.
4. Талала Я.С. Розробка Євгеном Слуцьким проблем економічної теорії: автореф. канд. дис. Київ, 1999. 18 с.
5. Горкіна Л.П. Слуцький Євген Євгенович (1880–1948). *Економічна енциклопедія* в 3-х т. Т. 3. Київ: Академія, 2002. С. 402–406.
6. Горкіна Л.П. Слуцький Євген Євгенович. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Slutskyj_Y.

7. Горкіна Л.П. Є. Слуцький у контексті розвитку української та світової економічної думки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2009. Вип. 42. С. 3–16.
8. Дідківська Л.В. Питання кооперації в науковій спадщині Є.Є. Слуцького. *Історія народного господарства та економічної думки*. 2007. Вип. 39–40. С. 293–301.
9. Ключін П.М. Є.Є. Слуцький та російська економічна думка першої третини ХХ ст.: штрихи до портрету економіста-теоретика. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2009. Вип. 42. С. 17–30.
10. Черняк О., Черноус Г. Внесок Є.Є. Слуцького у створення української школи економіко-математичного моделювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2009. Вип. 107–108. С. 6–10.
11. Ущатовський Ю.В. Методологія досліджень Євгена Слуцького в контексті економічних доктрин кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Формування ринкової економіки*. 2010. № 24. С. 60–70.
12. Мордас І.В. Суб'єктивно-психологічна теорія цінності в трактуванні Є.Є. Слуцького. *Вчені записки КНЕУ*. 2011. Вип. 13. С. 30–36.
13. Небрат В.В. Внесок Є. Слуцького у розвиток методології економіко-фінансових досліджень. *Економіка ринкових відносин*. 2012. № 9. С. 37–41.
14. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні: монографія. НАН України. Інститут економіки та прогнозування. Київ, 2013. С. 362–365.
15. Супрун Н.А. Методологічні новації Є. Слуцького в дослідницькому інструментарії економічної науки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2014. Вип. 47. С. 220–236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ingedu_2014_47_15.

Укладач бібліографії – В.М. Беляєва

Стаття надійшла до редакції 16 червня 2020 р.

ВИДАТНІ ПОСТАТІ

УДК 330.83:334.73.01

JEL: B31, P13, Q13

Горін Н.О., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9110-9129>
e-mail: nazzar@ukr.net

КАРЛО КОБЕРСЬКИЙ – НАТХНЕННИК КООПЕРАТИВНОГО РУХУ ТА ОЧІЛЬНИК «КООПЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ» (до 130-річчя від дня народження)

*«Пам'ятати треба лише одне: все пливе.
Усе життя знаходиться в постійному русі,
особливо господарське. Що було вчора, може
не бути завтра, двигуном усього цього є
в першу чергу сама людина...»*

К. Коберський

З нагоди ювілею подаємо короткий матеріал про життя та діяльність видатного українського вченого та громадського діяча Карла Коберського. Узагальнено його наукові погляди, проаналізовано проблематику наукових праць. Виокремлено теоретико-методологічні й практичні заходи із організації кооперативного підприємництва на західноукраїнських землях в міжвоєнний період, до яких доклався Карло Коберський. Вміщуємо бібліографію праць вченого, що засвідчує його широкі наукові зацікавлення та активну громадську позицію, а також перелік основних видань та публікацій, присвячених ролі К. Коберського в організації національно-господарського руху, кооперативної освіти та розробленні теоретичних основ кооперації.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, «Кооперативна республіка», Західна Україна, Карло Коберський.

Gorin N.

**KARLO KOBERSKY – INSPIRER OF THE
COOPERATIVE MOVEMENT AND LEADER OF THE
«COOPERATIVE REPUBLIC»
(to the 130th anniversary of his birth)**

A brief paper outlines the main stages of life and work of the outstanding Ukrainian scientist and public figure, Karlo Kobersky. Generalized scientific views and analyzed problems of his scientific works. Singled out theoretical-methodological and practical measures for the organization of cooperative entrepreneurship in the western Ukrainian lands in the interwar period, to which Karlo Kobersky contributed. The list of works is included to the article, which testifies to his broad scientific interests and active public position, as well as a list of major publications on the role of K. Kobersky in the organization of the national economic movement, cooperative education, and development of theoretical foundations of cooperation.

Keywords: cooperation, cooperative movement, «Cooperative Republic», Western Ukraine, Karlo Kobersky.

Карло Коберський (1890–1940) – доктор економічних наук, професор, дійсний член Наукового Товариства імені Шевченка (1935 р.), громадсько-політичний і кооперативний діяч, публіцист.

Карло Коберський народився 5 жовтня 1890 р. у с. Залісся Ряшівського повіту (нині Підкарпатське воєводство, Польща) у сім'ї поштового службовця Івана Коберського. Початкову освіту отримав у селищній школі, а потім продовжив навчання в гімназії м. Самбір.

У ранньому віці зацікавився ідеями українського соціалізму, брав участь у роботі таємного Драгоманівського гуртка, відвідував Пласт та Просвіту, отримав добру фізичну підготовку у складі Січі – військово-спортивного молодіжного товариства на Західній Україні початку ХХ ст. Вищу юридичну освіту здобував у Львівському університеті, проте Перша світова війна кар-

динально змінила ситуацію. Після початку перших воєнних сутичок Карло Коберський вступив до старшинської школи, де пройшов вишкіл та кілька років у складі австро-угорської армії воював на італійському фронті. У складі Української галицької армії був активним учасником визвольних змагань 1917–1921 рр. Після їхньої поразки потрапив у табір інтернованих у Польщі, а згодом був доправлений до Чехословаччини.

Перебуваючи у Празі, вступив до Карлового університету, де успішно навчався та здобув ступінь доктора економіки. Був членом головної управи й економічним референтом Української соціалістично-радикальної партії. У 1926 р. призначений доцентом Української господарської академії у Подебрадах, проте вже у 1927 р. відгукнувся на запрошення представників кооперативного руху та повернувся до Львова. У 1928 р. став редактором журналу «Кооперативна республіка» та інших видань Ревізійного Союзу Українських Кооператив у Львові. Також Карло Коберський не полишав політичної боротьби за права й інтереси місцевого населення у складі Другої Речі Посполитої. Був членом Головного Секретаріату Української радикальної партії, робив численні гострі політичні публікації під псевдонімом К. Пушкар, рішуче критикував ідеї донцовського націоналізму та російського більшовизму, обстоював переваги ліберального капіталізму, демократії та політичних свобод. Доклав чимало зусиль до створення кооперативів «Базар», «Зоря», «Комета», видавництва «Самоосвіта», Організації українських приватних службовців.

Вчений був переконаний, що кооперативний рух не є суто господарським, а швидше політико-державницьким, і покликаний створити сприятливі умови для повноцінного життя українства. Карло Коберський стояв на тій позиції, що нація не стане нацією, якщо із стадії абстрактних ідеалів не перейде в стадію організації своїх матеріальних сил, себто в першу чергу не подбає про хліб насущний для цілої маси своїх членів. Вчений вбачав у кооперації не лише інструмент, за допомогою якого можна підвищити матеріальний добробут населення, а й засіб, що в умовах бездержавності сприятиме піднесенню громадської активності та культурного рівня українського народу.

На думку Карла Коберського, кооперація не повинна поклатись на державу, а має орієнтуватись на власні сили: «Все, що побудоване не на власних силах, не має твердого ґрунту під ногами і руйнується, як тільки захитається опора. Організоване,

вміле господарювання є основним чинником успішного існування кооперації». Саме тому проф. Коберський не радив зловживати гаслом «свій до свого по своє», а вважав, що за якісний товар має сплачуватись справедлива ціна, незалежно від того, хто виробляє цей продукт. Основними ж принципами кооперації мають стати добровільність, самостійність і самодіяльність, наявність конкурентного середовища.

Під час перебування Східної Галичини у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини головним викликом для західноукраїнської інтелігенції стала необхідність підготовки кваліфікованих місцевих фахівців, добре підкованих в теоретичному та практичному аспектах, а також допомога збіднілому селянсько-ремісничому прошарку в економічній самоорганізації. Вчений наголошував на необхідності «піднести матеріальний стан української етнографічної маси – селянина, робітника, інтелігента. Заснувати їх професійні спілки, боротися за кращу платню, за зниження податку і т. д. Боротися всіма засобами проти грабунку землі колонізацією. Захопити в свої руки всю економіку, не тільки хліборобство, а й торгівлю, а там згодом при допомозі кооперативного капіталу повести наступ на промисловість. Це програма на кількадесят років».

Одним з провідних діячів у організації й стандартизації кооперативного навчання став якраз Карло Коберський. Він доклав чимало зусиль до заснування нового типу кооперативного навчання – вищого кооперативного курсу РСУК у 1929 р. Навчальний процес поділявся на три триместри: перший присвячувався загальноосвітнім предметам, другий – фаховим, а на третьому передбачалось проходження обов'язкової практики. Другий триместр навчання характеризувався галузевою спеціалізацією (споживчо-господарсько-кредитна та молочарська). За зразком європейських вищих кооперативних шкіл, курс охоплював також економіко-кооперативний семінар. Також при активній підтримці Карла Коберського були організовані заочні курси РСУК, де навчали діловодства, готували крамарів, фахівців Надзірних рад і контрольних комісій.

Карло Коберський розробив методичні рекомендації щодо проведення кооперативних курсів, а також впорядкував їх діяльність. Для цього вчений підготував та опублікував у 1928 р. книгу «Кооперативний буквар. Перша книжка кооперативного навчання». Також вчений запропонував відкривати зимові школи коопе-

ративних робітників замість місячних кооперативних курсів. У 1930 р. видав спільні навчальні програми («Плани і програми кооперативних курсів») для усіх типів фахових курсів. Ці плани втворювали цілісну систему кооперативних курсів з поділом їх на два типи: для вишколу нових сил (тримісячні) і для «дошколу» (2-денний – для скарбників; 3-денний – для членів наглядових рад; 5-денний – для справників; 6-денний – для крамарів; 2-тижневий – для книговодів; 6-тижневий – для інструкторів) кооперативних працівників.

Карло Коберський не лише розробляв освітні програми, але і сам активно був залучений у навчальний процес: викладав такі дисципліни, як організація промислу, торгівля та кредит, економічна географія земель Західного регіону України, історія й теорія кооперації, організація кооперативного підприємства та принципи торговельної й виробничої калькуляції тощо.

Вельми продуктивною була просвітницька робота Карла Коберського на посаді головного редактора ілюстрованого щомісячного журналу «Кооперативна республіка», який виходив впродовж 1928–1939 рр. (тиражем – 850 примірників). У часописі публікувались матеріали з історії, теорії та практики кооперативного життя; нариси про видатних вчених-кооператорів та кооператорів-практиків; друкувались переклади праць найвизначніших представників кооперативної думки, зокрема М. Тугана-Барановського, В. Тотоміанца, Д. Рассела, Ш. Жіда, Д. Ворбаса, Ж. Фоке, Г. Мея та ін.; аналізувались актуальні питання господарського життя краю; публікувались звіти діяльності РСУК, що мали на меті зацікавити місцеве населення щодо ведення підприємницької діяльності.

Карло Коберський ретельно проаналізував твори українських та закордонних представників кооперативної думки та разом з В. Левицьким впорядкували книгу «Ідеологія кооперації. Вибір з кооперативного письменства» (1934 р.), де в стислій формі спробували ознайомити читачів з засадничими принципами та морально-етичними ідеями представників світової кооперативної думки. У 1936 р. Карло Коберський підготував ґрунтовну передмову до праці «Кооперація, її природа та мета», що була передвиданням у Галичині роботи М. Тугана-Барановського «Кооперація, соціально-економічна природа її та мета». А трохи раніше, у 1927 р. у Празі, К. Коберський доклався до випуску українською

мовою ще однієї знакової праці М. Туган-Барановського «Політична економія. Курс популярний».

У свої журнальних публікаціях вчений прагнув роз'яснити місцевому населенню особливості економічної політики II Речі Посполитої, зокрема щодо земельного питання. Також Карло Коберський здійснив комплексний аналіз розвитку українських земель в міжвоєнний час, результати якого опубліковані в монографії «Економіка українських земель під Польщею» (Ч. I. – 1928 р.; Ч. II. – 1935 р.).

Наукова та практична діяльність Карла Коберського мала значний вплив на розвиток кооперативного руху та сприяла господарському пошавленню на західноукраїнських землях в міжвоєнний період. Проте творчий потенціал вченого, енергія громадського діяча та організатора національного господарського руху не втілилися повною мірою на практиці. З початком Другої світової війни до Львова увійшли радянські війська. Вчений, будучи критично налаштованим до сталінського режиму, спробував перейти через Сян на Захід, проте був схоплений співробітниками НКВС. З того часу інформація про долю К. Коберського є невідомою. Його єдиний син Олесь, тричі переходив кордон у пошуках батька, але зрештою був так само схоплений і розстріляний. Трагічна доля спіткала й дружину Карла Коберського, яка померла від тифу, та доньку, котра зникла безвісти.

У сучасних соціально-економічних умовах нереалізований потенціал кооперації робить ідеї та практичний досвід діяльності К. Коберського актуальними і важливими для сучасного українського суспільства. Тож доцільним буде переосмислити той значний доробок у справі розбудови української кооперації, серед яких чільне місце займає постать та наукова спадщина вченого, публіциста, громадського діяча, натхненника та організатора кооперативного руху – Карла Коберського.

Список наукових праць К. Коберського

1. Господарське самоврядування. (Про державу гільдій). *Нова Україна*. 1923. Ч. 1-2. С. 83–101.
2. Українське народництво по обох боках Збруча. Львів; Коломия: Вид-во «Громада», 1924. 157 с.
3. Приватна економія. Ч. 1. Економія підприємства. Подєбради: Вид-во т-ва при Українській господарській академії в Ч.С.Р., 1925. 540 с.

4. «Громадський голос» в роках 1907–1913. *Громадський голос*. 1925. Ч. 1–2. С. 4.
5. Підприємство як організм. *Науковий збірник УГА*. 1926.
6. До ідеології народництва. В десяти роковини смерті Івана Франка. Прага-Львів, 1926. 48 с. (за авт. Пушкар К. – псевдо К. Коберського).
7. Економіка українських земель під Польщею. Львів: Друкарня видавництва «Діло», 1928. Ч. I. 35 с.
8. Кооперативний буквар. Перша книжка кооперативного навчання. Львів: Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооператив, 1928. 164 с.
9. За єдність у трудовому народі. Львів: накладом видавничої кооперативи «Громада», 1928. 24 с.
10. Про кредит і сільські каси. Львів: Сільський господар, 1928. 40 с.
11. Етичні й економічні ідеї кооперації. *Кооперативна республіка*. Львів, 1929. Ч. 1. С. 5.
12. За вишкіл кооперативного робітника. *Кооперативна Республіка*. Львів, 1929. Ч. 7–8. С. 292–301.
13. Щоб слово не прогуло марно. *Кооперативна Республіка*. Львів, 1929. С. 95–96.
14. Провідні думки в організації українських райфазенок. *Кооперативна Республіка*. Львів, 1929. Ч. 4. С. 152–159.
15. Організація і праця української райфайзенки. Поучення як закладати і вести місцеві щадничо-позичкові каси. Львів: Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооператив, 1930. 48 с.
16. Головна небезпека ще перед нами. *Кооперативна республіка*. 1930. Ч. 2. С. 41.
17. Пляни і Програми кооперативних курсів. Львів: Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооператив, 1930. 16 с.
18. Що таке самоосвіта і як до неї братися? Львів: Накладом «Українського Робітничого Дому», 1930. 29 с.
19. Прогалини в роботі. *Кооперативна Республіка*. Львів, 1931. Ч. 7–8. С. 292–300.
20. На нові позиції. *Рідна школа*. 1932. Ч. 4. С. 52–54.
21. Подебрадська політехніка. *Кооперативна республіка*. 1932. № 7–8. С. 254.
22. Націоналізм. Критика фраз. Львів: Вид-во «Громада», 1933. 151 с. (за авт. Пушкар К. – псевдо К. Коберського).
23. Україна в світовому господарстві. Прага, 1933. 94 с.
24. Світ капіталу і світ праці. Львів, 1934. 40 с.
25. Перед світовою бурєю: Що діялося в 19 столітті? Львів, 1934. 40 с.

26. Розвиток народного господарства: Наука суспільної економії. Ч. 1. Львів, 1934. 39 с.
27. Як у світі люди господарять і з чого живуть: Наука суспільної економії. Ч. 2: Будова сучасного народного господарства. Львів, 1934. 40 с.
28. Промисл і торгівля. Ціни і гроші: Суспільна економія. Ч. 3. Львів: Самоосвіта, 1934. 72 с.
29. Ідеологія кооперації. Вибір з кооперативного письменства / [упоряд. К. Коберський, В. Левицький]. Львів: Накл. РСУК, 1934. 105 с.
30. Вільне спілчанство (кооперація) – шлях до піднесення народу. Львів: Самоосвіта, 1935. 40 с.
31. Великі проблеми сучасної господарської політики. Суспільна економія. Ч. 5. Львів, 1935. 72 с.
32. Економіка українських земель під Польщею. Львів: «Самоосвіта», 1935. Ч. II. 40 с.
33. Україна в світовому господарстві. Вид. 2-е. Львів, 1935. 123 с.
34. Планове господарство: Велика проблема нашої доби. Львів, 1937. 98 с.
35. Коберський К., Левинський В. Національна ідея. Звідки вона взялася і до чого змагає. Львів: Накладом «Самоосвіти», 1937. 33 с.
36. Наші найближчі завдання в ділянці кооперативного виховання. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1938. Ч. 2-3. С. 35–37.
37. Рец.: Солідаризм як одна з підставових прикмет української психіки (Ю. Липа «Призначення України». Львів, 1938). Кооперативна республіка. 1938. Ч. 6. (Червень). С. 181–184.
38. Працюймо і щадім. Львів: Накладом товариства «Ощадність», 1938. 22 с.
39. Буквар кооперації. Для вжитку самоосвітників, кооперативних курсів і вишколу хліборобської молоді. Львів: Бібліотека Ревізійного Союзу Українських Кооператив, 1939. 158 с.
40. Організація торгівлі (по Гіршу «Der moderne Handel» з доповненнями зглядно скороченням). Б.м.: Б.р. 124 арк. (ЦНБ ім. Вернадського).

Публікації, присвячені діяльності Карла Коберського

1. Вдовичин І. Карло Коберський. Українські кооператори: історичні нариси. Львів: Укоопосвіта, 1999. Кн. 1. С. 350–355.
2. Вербова О.С., Журба С.О. Карло Коберський – ідеолог та організатор західноукраїнського кооперативного руху міжвоєнного

- періоду. *Перехідні економічні системи*: збірник наукових праць студентів, аспірантів і викладачів. 2006. Вип. 8. С. 23–25.
3. Вербова О.С. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848–1944 років: монографія. Львів: ПАІС, 2009. С. 139–141, 256–258.
 4. Витанович І. Д-р Карло Коберський. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. С. 462–463.
 5. Гелей С.Д. Коберський Карло. *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т. / ред. кол. І.М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ, 2003–2019. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=8794.
 6. Гіптерс З.В. Коберський Карло (1890–1940). У кн.: Економічна освіта на західноукраїнських землях та її сподвижники (XIX – перша половина XX століть): монографія. Київ: УБС НБУ, 2011. С. 233–235.
 7. Голубка М.М. Економічна думка Карла Коберського та її вплив на розвиток фінансово-економічної та кооперативної освіти на західноукраїнських землях у другій половині XIX – початку XX сторіччя. *Траектория науки. Электронный научный журнал*. 2016. № 2(5). С. 121–127.
 8. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Київ: Наукова думка, 1994. С. 152, 213.
 9. Дідківська Л.В. Економічна сутність сільськогосподарської кооперації у працях українських вчених. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2009. Вип. 4 (95). С. 133–140.
 10. Світлик В. Кооперативна діяльність Карла Коберського. *Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти*: зб. стат. Львів, 1998. Т. 1. 448 с.
 11. Шайнер Г.І. Розбудова кооперативного шкільництва в Західній Україні крізь призму педагогічної діяльності К. Коберського. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2015. Вип. 52. С. 320–326.
 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4003. Коберський Карл Іванович (1890–1940) – політичний і громадський діяч, член НТШ. 1919–1930. Оп. 1. Арк. 1–12. (Особисті документи К. Коберського та листування з різними особами).

Стаття надійшла до редакції 29 травня 2020 р.

Довідка про збірник

Збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» — всеукраїнський історико-економічний збірник наукових праць, що видається Державною установою «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

ISSN 0320-4421 (Print)
ISSN 2522-4271 (Online)

Видається з 1965 року (виходить один раз на рік).
Мова видання українська, англійська.

Зареєстровано в міжнародних наукометричних базах:

Index Copernicus
Ulrich's Periodicals Directory
Scientific Indexing Services (SIS)
ERIH PLUS (The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences) – Збірник включений до європейської реферативної бази із гуманітарних та соціальних наук.

Open Ukrainian Citation Index (OUCI) – матеріали збірника представлені в українській базі наукових цитувань .

Бібліометричний профіль у **Google Scholar**:
<https://scholar.google.com.ua/citations?user=XnzQeWsAAAAJ&hl=uk>

Збірник включений до рейтингу наукових періодичних видань України «Бібліометрика української науки» та переліку наукових фахових видань України НБУ імені В.І. Вернадського.

Редакційна колегія Збірника дотримується видавничих стандартів публікації **Code of Conduct for Journal Editors** та **Code of Conduct for Journal Publishers**, затверджених **Committee on Publication Ethics**. Редакція підтримує Будапештську ініціативу відкритого доступу (**Budapest Open Access Initiative**), спрямо-

вану на вільне та безкоштовне поширення наукових знань, яке сприяє прискореному розвитку науки.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про держреєстрацію КВ № 13980 – 2953 Р від 27.03.2008 р.

Фаховість збірника підтверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2016 р. (№ 820).

Відповідно до наказу Міністерства освіти та науки України № 627 «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 14.05.2020 р. збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включений до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України.

До збірника приймаються матеріали за такими спеціальностями:
051 Економіка; 072 Фінанси, банківська справа та страхування;
073 Менеджмент; 281 Публічне управління та адміністрування;
292 Міжнародні економічні відносини.

Видання започатковано Постановою Президії Академії наук УРСР «Про наукові і науково-технічні збірники» від 12 березня 1964 р. (№ 51). Перші 25 випусків (1965–1991 рр.) міжвідомчого збірника наукових праць вийшли під назвою «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР». З 1990 р. у Збірнику в рубриці «Наші публікації» започатковано перевидання праць зі спадщини української економічної думки та історичних документів. Зокрема вперше в Україні опубліковано окремі праці В.І. Вернадського, К.Г. Воблого, П.І. Лященка, М.В. Птухи, Є.Є. Слуцького, М.І. Туган-Барановського, В.С. Голубничого та інших відомих вчених.

Починаючи з 30-го випуску на сторінках Збірника розпочато дослідження та аналіз історичного досвіду економічного реформування. Зокрема, у статтях, вміщених у відповідному тематичному розділі, висвітлено комплекс реформ, здійснених у зарубіжних країнах протягом ХХ ст. («новий курс» Ф. Рузвельта, економічна реформа Л. Ерхарда, ринкові перетворення у Східній Європі, «китайське економічне диво» та ін.).

Пріоритетним напрямом історико-економічних досліджень є вивчення шляхів та особливостей формування ринкового сере-

довища у вітчизняній економіці, висвітлення розвитку економічної думки з цих питань, що знайшло відображення у тематиці публікацій провідних учених у галузі економічної історії та історії економічної думки.

Редакторська політика Збірника базується на принципах неупередженості та об'єктивності, підтримки нового знання, колегіальності у прийнятті рішень щодо публікації статей, суворого дотримання авторських і суміжних прав; спрямована на забезпечення високого наукового рівня дослідницької роботи, глибоке вивчення історичних джерел та належну обґрунтованість висновків, пропонованих авторами матеріалів. Це обумовило закріплення за Збірником ролі науково-методичного осередку історико-економічних досліджень, коли результати практично кожної дисертаційної роботи за відповідною спеціальністю проходять апробацію на його сторінках.

Станом на 2020 р. опубліковано 53 випуска Збірника, що містять 984 статті та інших матеріалів загальним обсягом 698 ум. друк. арк.

Архів Збірника розміщено на сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=juu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I&S21COLORTERMS=0&S21STR=%D0%9670105 та на сайті видання: <http://ingedu.org.ua>

Редакційна колегія збірника

Головний редактор видання

ПОПОВА Ольга Леонтіївна – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

Заступник головного редактора

НЕБРАТ Вікторія Василівна, доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

Відповідальний секретар

ГОРІН Назар Олегович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

ВЕРБОВА Оксана Степанівна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України (Україна).

ГАЙДАЙ Тетяна Вікторівна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки КНУ ім. Т. Шевченка (Україна).

ГЕРАСИМЕНКО Анжеліка Григорівна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського національного торговельно-економічного університету (Україна).

ГОЛУБКА Степан Михайлович – доктор економічних наук, професор, радник члена Рахункової палати України (Україна).

ЄЛІСЄЄВА Людмила Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

КІЧУРЧАК Маріанна Василівна – доктор економічних наук, доцент кафедри економіки України Львівського національного університету ім. І. Франка (Україна).

КРУПІН Віталій Євгенович – кандидат економічних наук, ад'юнкт відділу економічного моделювання Інституту розвитку села та сільського господарства Польської академії наук (Польща).

МАСЛОВ Анатолій Олександрович – доктор економічних наук, доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).

НЄНОВСКИ Ніколай – доктор економічних наук, професор, професор монетарної теорії та міжнародних фінансів Центру CRIISEA при Університеті Пікардії ім. Жюльє Верна (Франція).

ПАНТЕЛЕЙМОНЕНКО Андрій Олексійович – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки та міжнародних економічних відносин Полтавської державної аграрної академії (Україна).

СУПРУН Наталія Анатоліївна – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

УМАНЦІВ Юрій Миколайович – доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського державного торговельно-економічного університету (Україна).

ФЕЩЕНКО Валентина Михайлівна – доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (Україна).

ФИЛЮК Галина Михайлівна – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки підприємства КНУ ім. Т. Шевченка (Україна).

ШЕВЧЕНКО Олена Олександрівна – доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємства Донбаської державної машинобудівної академії (Україна).

ДОДАТКИ

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Вимоги до оформлення матеріалів, що подаються для публікації в збірнику наукових праць «ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ»

Редакція збірника «Історія народного господарства та економічної думки України» запрошує до співпраці вчених, викладачів, аспірантів, спеціалістів у галузі економіки, історії та управління і приймає до розгляду оригінальні та цінні, з наукової точки зору, матеріали, що відповідають концепції журналу і тематичній спрямованості однієї з рубрик:

- **історія економіки;**
- **історія економічної думки;**
- **теорія та методологія економічних досліджень;**
- **новітня історія суспільних трансформацій;**
- **видатні постаті;**
- **з історії наукових установ.**

Редакційна політика журналу базується на принципах об'єктивності та неупередженості щодо відбору статей з метою їх публікації, високої вимогливості до якості наукових досліджень, підтримки нового знання, колегіальності у прийнятті рішень щодо публікації матеріалу, відсутності зловживання службовим становищем членів редколегії, доступності та оперативності у спілкуванні з авторами, суворого дотримання авторських і суміжних прав і засудження плагіату.

Редколегія журналу заохочує і спонукає авторів дотримуватися належного рівня формальних та етичних вимог до підготовки та публікування статей, що подаються до друку. Ці норми обумовлені стандартами якості наукових робіт і їх викладення, прийнятими у світовому науковому співтоваристві, зокрема публікаційними принципами Publishing Ethics Resource Kit (PERK), рекомендаціями Elsevier, Комітету з етики публікацій (Committee on Publication Ethics, COPE; Етичним кодексом ученого України, а також досвідом роботи зарубіжних та українських професійних співтовариств, наукових організацій, редколегій і редакцій видань. Редакція підтримує ініціативу відкритого доступу (Budapest Open Access Initiative).

Усі матеріали, крім рецензій та повідомлень інформаційного характеру, підлягають двосторонньому сліпому внутрішньому та зовнішньому рецензуванню (рецензент знає ім'я автора, автор не знає ім'я рецензента).

та), яке здійснюють члени редколегії – фахівці відповідної галузі. У рецензії висвітлюються такі питання: чи відповідає зміст статті темі, заявленій у назві; чи містить стаття матеріал достатнього рівня для опублікування; чи потребує скорочення, уточнення (текст, рисунки, таблиці), чи є задовільним дотримання вимог щодо викладу, оформлення графічного матеріалу. Причинами негативної рецензії можуть бути відсутність новизни, недостатня доказова база, невміння зробити висновки (або їх необґрунтованість) і окреслити перспективу, некоректне використання термінологічного та методологічного апарату тощо. У разі негативної рецензії, невідповідності матеріалу профілю журналу чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена (про що автору надсилається повідомлення) чи повернута авторові на доопрацювання. Нова, доопрацьована автором стаття рецензується повторно. Після позитивних відгуків та належного доопрацювання статтю розглядають на засіданні редакційної колегії, де остаточно затверджують у номер відкритим голосуванням. Редакція залишає за собою право редагувати, скорочувати прийнятті до опублікування матеріали (без викривлень позиції автора). Відповідальність за достовірність фактів, власних імен, географічних назв, цитат, цифр та інших відомостей несуть автори публікацій. Редакційна колегія засуджує будь-який плагіат. Після опублікування статті в журналі вона розміщується на відповідних електронних ресурсах.

Статті приймаються українською, російською та англійською мовами на електронних носіях у файлах формату редактора Microsoft Word або надіслані електронною поштою. Текст має бути набраний Times New Roman, 14-м кеглем з інтервалом 1,5 зі стандартними полями – 2 см. Обсяг матеріалу за такого формату – 8–24 сторінок (до 40 тис. знаків з пробілами). Усі графічні матеріали мають бути якісно і чітко відображені у чорно-білому варіанті. Прохання надавати графічні матеріали окремими файлами в Excel, а скановані або взяті з Інтернету і вставлені в документи Word – не використовувати, оскільки вони непридатні для поліграфії. Рисунки і таблиці повинні мати заголовок і порядковий номер. Примітки розміщують безпосередньо під таблицями, далі обов'язково зазначається джерело (складено за джерелом або автором). Перед таблицями у тексті обов'язково мають бути посилання на них.

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

- Прізвище, ім'я, по батькові автора (авторів) українською, російською та англійською мовами
- Науковий ступінь
- Вчене звання
- Номер ID ORCID або Research ID (за наявності)
- Місце роботи та посада
- Контактний телефон та E-mail
- Поштова адреса з індексом

- Згода на розміщення статті у відкритому доступі у різних базах даних (у вигляді примітки в кінці тексту: «Даю згоду на розміщення матеріалу у відкритому доступі»).

НЕОБХІДНІ ЕЛЕМЕНТИ СТАТТІ:

код **УДК** (вгорі ліворуч перед прізвищем автора);

назва статті (українською та англійською мовами);

розширена анотація українською та англійською мовами (до 1800 знаків). Вона має бути: інформативною (не містити загальних слів); оригінальною (не бути калькою короткої анотації); змістовною (відображати основний зміст статті та результати досліджень); структурованою (стисле повторення структури статті: предмет, тема, мета, метод або методологія, результати, сфера застосування результатів, висновки); компактною (до 250 слів). У ній слід вживати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових документів; уникати складних граматичних конструкцій (які не використовуються в науковій англійській мові); вживати термінологію, характерну для іноземних спеціальних (економічних) текстів; уникати термінів, які є прямою калькою україномовних понять; додержуватись єдності термінології у межах анотації й тексту статті;

ключові слова (українською, російською та англійською мовами);

код за класифікацією **JEL**.

Структурні елементи статті:

- постановка проблеми;
- аналіз останніх досліджень і публікацій;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається;
- постановка мети і завдань;
- виклад основного змісту дослідження;
- висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

У статті обов'язковими є посилання на використані чи цитовані джерела (зокрема, цифри) і має складатися з таких двох частин:

список використаних джерел (<http://lib.pu.if.ua/files/dstu-8302-2015.pdf>) та **References** (джерела з цього списку латиницею оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом **APA-2010**).

Список використаних джерел (приклад):

для книжок – автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік видання, загальна кількість сторінок

Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: моногр. Київ: Самміт-книга, 2003. 272 с.;

Моделі ідентифікації макроекономічних дисбалансів в Україні: кол. моногр. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2015. 544 с.

для журналів – автор, назва статті, назва журналу, рік видання, номер, сторінки

Сіденко В.Р. Нові глобальні виклики та їх вплив на формування суспільних цінностей. *Український соціум*. 2014. № 1. С. 7–21;

для електронних ресурсів – автор, назва матеріалу на сайті, адреса в Інтернеті (Наукові публікації і видавнича діяльність НАН України. Київ, 2007. URL: <http://www.nas.gov.ua/publications> (дата звернення: 19.03.2014); Garfield E. More on the ethics of scientific publication: abuses of authorship attribution and citation amnesia undermine the reward system of science. *Essays of an information scientist*.

URL: <http://www.garfield.library.upenn.edu/essays/v5p621> у 1981-82.pdf (Last accessed: 16.04.2013).

Із прикладами оформлення використаних джерел можна ознайомитися також на сайті ВД «Академперіодика» НАН України:

http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/docs/Instructions/References_settings.pdf

У тексті посилання на номер джерела зі списку наводиться у квадратних дужках із зазначенням номера сторінки (наприклад: [1, с. 17]). Посилання на підручники, науково-популярну літературу, власні публікації є небажаними і допускаються лише в разі нагальної потреби. Якщо в огляді літератури або далі по тексті зазначається прізвище вченого, його публікація має бути у списку літератури після статті. Вторинне цитування не дозволяється. Якщо цитується вчений, то посилання має бути саме на цього вченого, а не на автора, який його читав.

References – джерела з цього Списку оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом **APA** (American Psychological Association (APA) Style:

<http://nbuv.gov.ua/node/929>;

<http://library.albany.edu/cfox#top>).

У **References** посилання на англomовні джерела не транслітеруються.

Зарубіжні стандарти з бібліографічного опису не використовують такі розділові знаки, вживані в українському ДСТУ, як “/”, “.”, “_”.

У **References** до опису статті необхідно вносити:

- транслітеровані прізвище автора(ів) (прізвище від імені відділяється комою);

- рік виходу книги/статті у круглих дужках ();

- переклад назви книги/статті англійською мовою;

- транслітеровані місце видання та назва видавництва;

- транслітеровану назву журналу або абрєвіатуру (за ISSN) і – через тире – переклад назви журналу англійською мовою (у тексті виділяється курсивом). Прохання, зокрема, коректно зазначати назву нашого збірника **“Історія народного господарства та економічної думки**

України”: Istorîâ narodnogo gospodarstva ta ekonomîčnoï dumki Ukraïni (Istor. nar. gospod. ekon. dumki Ukr.);

- число журналу (том, випуск) та сторінки – цифрами через кому.

У кінці опису у квадратних дужках для всіх джерел, крім англomовних, обов'язково треба зазначити мову джерела, наприклад, [in Ukrainian], [in Russian], [in German].

Опис книги (монографії):

Author, A. (2015). Title of book. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Iliashenko, S.N. (2006). Marketing in examples and problems. Sumy: SumSU [in Russian].

Marten, D., Metszher, Zh.-L., Pier, F. (2005). The sociology of globalization. Kyiv: KM Akademiia [in Ukrainian].

Опис статті:

Filipenko, A.S. (2016). National, solidarity economy: conceptual sketch. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 6, 19-28 [in Ukrainian].

Тези доповідей, матеріали конференцій:

Тези доповідей — *Abstracts of Papers*.

Матеріали (труди) конференцій — *Proceedings of the Conference Name*.

Матеріали 3 міжнар. конференції / симпозиуму / з'їзду... — *Proceedings of the 3rd International Conference / Symposium / Congress...*

До прикладу:

Author, A. (2015). Title of article. *Abstracts of Papers. Conference Name*. Kyiv, June 1-3. 2015. (pp. 29-42). Kyiv: VNLU [in Ukrainian].

Author, A. (2015). Title of article. In *Title of book* (якщо є): *Proceedings of the Conference*, Kyiv, June 1-3. 2015. (pp. 29-42). Kyiv: VNLU [in Ukrainian].

Інтернет-ресурс:

Korablin, S. (2017, April 8). Currency liberalization in Ukrainian: escape from reforms. *Dzérkalo týzhnia. Ukraina – Mirror of the week*, 13. Retrieved from <http://www.gazeta.dt.ua> [in Ukrainian].

Термін подання статей до журналу: до 1 серпня.

Поштова адреса редакції:

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Відділ економічної історії

вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011

Телефон (044) 280–84–07

Електронна пошта: economistori@ukr.net

Наукове видання

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ
УКРАЇНИ**

Збірник наукових праць

Засновано в 1965 р.

Випуск 53

*Редакційно-видавнича група:
Редактор В.В. Небрат
Оригінал-макет В.М. Беляєвої*

Підписано до друку 25.06.2020 р.
Формат 60x84/16. Гарн. тип. Arial.
Ум.-друк. арк. 27,6. Обл.-вид. арк. 26,7.
Тираж 100 прим. Зам. 37

Видавець і виготовлювач:
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
E-mail: eip@ief.org.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5793 від 22.11.2017 р.